МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

№ 2 2026

гуманитарные науки
естественные науки
технические науки

2026

MAHALLANI RIVOJLANTIRISH VA JAMIYATNI YUKSALTIRISH YILI

MAHALLA GUZARI

ISSN 2181-7138

МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2026

2-сан

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының 25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды

Қарақалпақстан Баспа сөз ҳәм хабар агентлиги тәрепинен 2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды. №01-044-санлы гуўалық берилген.

Нөкис

2-сан *2026*
март

Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги ҳәм мектеп билимлендириўи министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты Қарақалпақстан филиалы

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ
Сапардурды АБАЕВ
Парахат АБДИМУРАТОВ
Адхамжон АБДУРАШИТОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ
Мавлюда АЧИЛОВА
Азизжан АБДАЗИМОВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ
Сурайё АРЗИЕВА
Шерзод АКРАМОВ
Мусаллам АБДУЖАББАРОВА
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Марифжон АХМЕДОВ
Гулчехра АЙТБАЕВА
Жумабай АБАТОВ
Гулжахан АЛЬДЖАНОВА
Юнус АРИПОВ
Гулзабира БАБАШЕВА
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА
Азамат БЕКИМБЕТОВ
Шохиста БЎРАНОВА
Комил ГУЛЯМОВ
Рахматилла ГАИПНАЗАРОВ
Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА
Матлуба ДАВУРБАЕВА
Абдимурат ЕСЕМУРАТОВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Алишер ЖУМАНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА
Айсулу ЖАНАБЕРГЕНОВА
Ринат ЖУМАМУРАТОВ
Холбой ИБРАГИМОВ
Шохида ИСТАМОВА
Рустам ЙЎЛДОШЕВ
Вохид КАРАЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА
(Тараз,Қазақстан)
Сарсенбай КАЗАХБАЕВ
Комилжон КАРИМОВ
Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Амангелди КАМАЛОВ
Тажикал КУДАЙБЕРГЕНОВА
Азамат КАМАЛОВ
Козим МАЛИКОВ

Ойниса МУСУРМОНОВА
Уролбой МИРСАНОВ
Сафо МАТЧОН
Шукурилло МАРДОНОВ
Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шахло МИРЗАЕВА
Дармонжон МАХМУДОВА
Камаладин МАТЯКУБОВ
Айжамал МАТЖАНОВА
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Байнияз МАМБЕТКАРИМОВ
Баходир МАДАМИНОВ
Пердебай НАЖИМОВ
Пердебай НУРЖАНОВ
Искендер НАЖИМОВ
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Захия НАРИМБЕТОВА
Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА
Мансурбек ОНГАРОВ
Раъно ОРИПОВА
Джавдод ПЎЛАТОВ
Искендер ПИРНИЯЗОВ
Меруерт ПАЗЫЛОВА
Барлыкбай ПРЕНОВ
Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Бахтиёр РАХИМОВ
Норим РАХМАНОВ
Муқаддас РАХМАНОВА
Фархад РЎЗИЕВ
Даулетназар СЕЙТКАСЫМОВ
Мадияр СУЛТАНИЯЗОВ
Сансызбай САПАРНИЯЗОВ
Светлана СМИРНОВА
(Москва, Россия)
Турдыбай САПАРОВ
Тажибай САПАРБАЕВ
Мухаббат САЛАЕВА
Гўзал СОДИҚОВА
Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Айдын СУЛТАНОВА
Қалбай СЕЙТМУРАТОВ
Амина ТЕМИРБЕКОВА
Нурзода ТОШЕВА
Куанишбек ТУРЕКЕЕВ
Ўктамжон ТУМАНОВ
Шохида ТАЙЛАНОВА
Муҳиддин ТИРКАШОВ
Гулназ ТЛЕУМУРАТОВА
Еркин ТЛЕУОВ
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Дмитрий УМНОВ
Уктамжон ФАРМОНОВ
Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Аъзам ХОЛМУРАДОВ
Марат ХОДЖАНОВ
Мухлиса ХАФИЗОВА
Ғиёсиддин ХУДОЙБЕРДИЕВ
Мухаббат ХУДАЯРОВА
Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Дилором ШАМСИЕВА
Ойбахор ШАМИЕВА
Ризамат ШОДИЕВ
Гулрухсор ЭРГАШЕВА
Гавхар ЭШЧАНОВА
Қонысбай ЮСУПОВ
Гулара ЮСУПОВА
Содиқ ЮЛДАШЕВ
Шахло ЮЛДАШЕВА
Севара ЯРОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

Mamadjanova M.N. Kognitiv lingvistika metodlari ... 7
Юлдашева З. Дж. Медицинская терминология и изучение русского языка ... 14
Халмуратова М.Т. Формирование коммуникативно-речевой компетентности будущего врача-специалиста (из опыта обучения русскому языку узбекских студентов в Ташкентском государственном медицинском университете) ... 17
Абдуллаева Г.М. Особенности речи медицинского работника ... 21
Зайнуллин И.Р. Стратегии компенсации лингвокультурных лакун при переводе дворянско-усадебных и конфессиональных реалий И. Бунина на узбекский язык (на материале новелл «Чистый понедельник» и «Натали») ... 27
Rajabova N.R. Machine translation and artificial intelligence: challenges and opportunities for linguistics and philology ... 33

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Seytmuratov Q. Ayapbergen Muwsaevtıń jámiyetlik-aǵartıwshılıq kóz-qarasları ... 38
Baxodirova U.B. Bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatga tayyorlashda xorijiy tajribalar va ularni ommalashtirish ... 44
Babasheva G.B. «Go‘ro‘g‘li» va «Alpomish» dostonlarida qadimiy urf-odatlar, ma’rifat va ta’lim-tarbiya g‘oyalari ... 51
Doniyorova D.N. Talabalarda 4K model ko‘nikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari ... 56
Namozova N.Sh. Tarbiya darslarida o’quvchilarning o’quv faoliyatini faollashtirishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari ... 61
Saburova Sh.J. O‘smir yoshidagi o‘quvchilarda axloqiy qadriyatlarni shakllanishining pedagogik va psixologik xususiyatlari ... 67
Allayorova S.B. Zamonaviy ta’lim jarayonida klaster yondashuvining ilmiy-nazariy asoslari ... 72
Ernazarov A.E., Muxtorova F.M. Onlayn platformalar orqali talabalarning kollaborativ dars tashkil etish malakasini oshirish usullari ... 78
Tursunova S.M. Kreativlik va kreativ kompetentlik tushunchalarining ilmiy pedagogik talqini ... 88
Pazilov A.K. Bo’lajak o’qituvchilarda axloq-odob ko’nikmalarini rivojlantirishda etnopedagogik маданият elementlaridan foydalanishга oid yondashuvlar ... 96
Shomirzaev M.X. Raqamlashtirish ta’limda bo‘lajak muhandislarning kasbiy sifatlarini rivojlantirish modeli ... 103
Муртозаева М.М., Ли Куньлинь. Креативные концептуальные подходы к совершенствованию экологического образования, основанные на зарубежном опыте ... 107
Исамова П.Ш. Педагогическая необходимость развития личностно-креативной компетенции студентов ... 115
Maxsudaliyeva R.B. Pedagogical conditions for developing the cognitive-affective components of intercultural communication competence through folklore ... 127

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Усенов С.Х. Ханмақсым - тарийхый шахс сыпатында (жазба ҳәм аўызеки дереклер тийкарында) ... 134
Esemuratov A.E., Ataxanova G.O. Tafakkur fenomeni: falsafiy va gnoseologik tahlil ... 143
Aytbayeva G.Y. Tolerantlik – madaniyatlararo muloqotda o‘zaro hurmat va hamjihatlikni ta’minlovchi fundamental poydevor ... 147

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Ilyasova Z.K., Shaniyazova G.A. Informatika va AT fanini o‘qitishda elektron ta’lim resurslarining didaktik imkoniyatlari 156
Yodgorova N.B. Global internet tarmog‘ining o‘quvchilar ongiga salbiy ta’siri 161
Movlonov M.K., Oralov J.M. Elliptik operatorlarga mos spektral qatorlarning deyarli yaqinlashishi uchun yetarli shartlar 165
Ismoilova Z.T. O’zgaruvchan zichlikka ega yarim shar jismning og‘irlik markazini uch o‘lchovli integral yordamida hisoblash 171
Ismoilova Z.T. Konstruktiv samaradorlikni oshirishda siquvchi kuch ta’siridagi bruslarning og‘irlik omili 177
Асанов Д.Ж. Влияние импульсной фотонной обработки на структурно-фазовые и механические свойства TIN/TI/SI-систем 181
Асанов Д.Ж. Анализ температурных режимов кремниевых гетероструктур при кратковременном термическом воздействии 186
Омарова Х.С. Направления формирования цифровизации и современной телекоммуникационной инфраструктуры в Узбекистане 191
Алиева Р.А. Нейробиологические аспекты старения: механизмы дегенерации и адаптационный потенциал нервной системы 196
Каюмова Г.А. Усовершенствование методологии преподавания позиционной и непозиционной систем счисления в цифровой образовательной среде 202

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

Izbaskanova N.A. Jumbaqlar tiykarínda baslawísh klass oqíwshílarínińń kognitiv kónlikpelerin jetilistiriw usíllarí 207
Seytmuratova V.Sh. Proektlestiriw texnologiyasí tiykarínda bolajaq tárbiyashílarda sín kóz-qaraslardí rawajlandíríw metodikasí 212
Allayarov M.J. Boshlang'ich maktabda ekologik ta'limni va uning resurs imkoniyatlarini yangilash 217
Suleymanova M.P. 1-2-sinf Tarbiya darslarida o’quvchilarning erkin fikirlashini rivojlantirishning pedogogik asoslari (xususiylar misolida) 223
Mamitova K. Inklyuziv maktabgacha ta'limni tashkil etishda pedagogik shart - sharoitlar 226
Jabborova O.M. Boshlang‘ich ta’lim metodikasining hozirgi zamon tajribalari 230
Rahimov S.M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’limga tayyorlash 236
Jabborova O.M., Toshtemirova D.D. Boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishning zamonaviy yondashuvlari tahlili 241
Avazxonov Sh.G. Boshlang‘ich sinf “Tarbiya” darslarida o‘quvchilarda insonparvarlik fazilatlarini pedagogik texnologiyalar asosida shakllantirish metodlari 247
Musurmonova M. Innovatsion faoliyat – ta’lim samaradorligi omili 256
Norbo‘tayeva I.Yu. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida “Tarbiya” fanini o‘qitish jarayonida ekologik bilimlarni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirishning pedagogik asoslari 261
Atabekov F.O., Ibragimova M.R. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik asoslari va innovatsion metodlari 267
Kuchkinov A.Yu. Eko-STEAM yondashuvi asosida boshlang‘ich ta’limda ekologik kompetensiyalarni shakllantirish strategiyalari 271
Tilavova S.B. Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini rivojlantirishda steam texnologiyalarining tajriba-sinov natijalari 276
Tojiboyeva G.R. Vaqtni boshqarish texnologiyasi asosida talabalarning o‘zini o‘zi tashkil etishini rivojlantirish 281
Usmonchayeva Sh.M. Ta’lim va jamiyatda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish 287
Jabborova O.M., Eshonxo‘jayeva D.A. Ota-onalar bilan hamkorlik vositasida boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish zaruriyati 292
Mardonov Sh.Q., Rahmonqulova A.A. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining raqamli ta’lim ko‘nikmasi mazmuni 297

Olimova F. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini variativ yondashuv asosida ijodiy faoliyatini takomillashtirishning nazariy va metodologik asoslari 301
Абдикаримова А.С. Педагогическая эффективность использования цифровых образовательных ресурсов в дошкольном образовании 308

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

Уразимова Т.В. Развитие личности средствами изобразительного искусства: от формирования эстетического сознания до реализации творческого потенциала студентов 312

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

Raximova N.Yu. Aholi ekologik ongini shakllantirishda ekologik tarbiyaning ustuvorligi 318
Sirojiddinova S.M. Talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik yondashuvlari 323

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

Mirzakulov I.M. O‘zbekiston Respublikasi OTMlarida jismoniy tarbiya va sportni o‘qitish usullari va ko‘nikmalari 328
Ibroximov M.I. Futbolchilarning psixologik tayyorgarligi va motivatsiya omillari 332
Ayapova N.K. Professional karate sportida innovatsion menejment tushunchasi va uning ahamiyati 337
Murotaliyev J.R. Harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlariga axloqiy-psixologik yondashuvlar 342
Mirzaxalilov A.X. Harbiylashtirilgan ta'lim muassasasi kursantlarida jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlari 354
Babajanov P.P. Jismoniy tarbiya va sportga yo‘naltirilmagan oliy ta’lim muassasalarida stol tennisini o‘rganish hamda o‘qitishda yuzaga keladigan muammolarni hal etish 362

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

KOGNITIV LINGVISTIKA METODLARI

Mamadjanova M.N.
Qo'qon DPUdotsenti

Tayanch so'zlar: freym tahlili, kognitiv metafora, kognitiv xarita, konsept, metod.
Ключевые слова: фрейм-анализ, когнитивная метафора, когнитивная карта, концепция, метод.
Key words: frame analysis, cognitive metaphor, cognitive map, concept, method.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning o'rni va ahamiyati izohlangan. Shuningdek, kognitiv tilshunoslikning tadqiq metodlari, bu metodlar tahlili bayon qilingan. Maqolada freym tahlil namunasi berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье объясняется роль и значение когнитивной лингвистики. Также описываются методы исследования в когнитивной лингвистике и анализ этих методов. В статье приводится пример фрейм-анализа.
SUMMARY:
This article explains the role and importance of cognitive linguistics. It also describes research methods in cognitive linguistics and analyzes these methods. An example of frame analysis is provided.

Kognitiv lingvistikada ba'zi bir metodlar borki, ular juda ham muhim bo'lib, fanni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu metodlar quyidagilar:

1)freym tahlili;

2)kognitiv metafora;

3)kognitiv xarita.

Freym atamasi ilk bora sun'iy tafakkur bilan bog'liq muammolarni yechishga qaratilgan bo'lsa, keyinchalik tilshunoslikda ham qo'llanila boshladi. Bu terminni ilk bora tilshunoslikka ta'tbiq qilgan olin Filmor hisoblanadi. Bizga ma'lumki, insonning miyasida tajribalarga suyangan ma'lum miqdordagi bilimlar zaxirasi bo'ladi va inson axborotni shu zaxiraga asoslanib tatbiq qiladi, shuningdek, idrok etadi. Inson borliqni, turli holatlarni anglashda o'z bilimlarini, ya'ni xotirasidagi freymlarni qo'llaydi. Turli olimlar va tilshunoslarning fikrlarini umumlashtirgan holda freym atamasiga quyidagicha izoh berish mumkin:

1)freym kognitiv til hodisasidir;

2)u obyekt haqidagi bilimlarga xos tafsilotlarni beradi;

3)obyekt va subyekt munosabati haqidagi bilimlarga tayanadi;

4)sotsial o'zaro harakat majmuyi sanaladi.

Filmorning fikriga ko'ra, freym bu konseptual nuqtayi nazardan ifodalanadigan va uzoq muddatli xotirada saqlanadigan, tartibga solingan tajribadir[1, 89]. Freym ba'zi elementlarni inson tajribasidagi madaniy manzara bilan bog'liq bo'lgan birliklar bilan bog'laydi. Filmor shuni ta'kidlaydiki, so'zlar va grammatik qurilmalar freymga bog'langan bo'ladi, ya'ni biror so'zga (yoki grammatik strukturaga) bog'liq bo'lgan ma'no o'zi bog'langan freymdan mustaqil tushunilmaydi. 1985-yildagi maqolasida ma'lum bir leksik konseptdan freymni farqlash maqsadida Filmor Geshtalt psixologiyasidan shakl va qiziqish doirasi tushunchalarini tilshunoslikka kiritgan. Leksik birlik bildirgan maxsus ma'no shakllarda aks ettiriladi va shakl tushuniladigan qiziqish doirasini ifodalaydigan kattaroq freymning ahamiyatli bir qismi bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli freymlar, masalan, bir-biriga bog'liq so'zlar guruhini tushunishda va ularning grammatik xususiyatlarini aniqlashda muhim rol o'ynaydigan kompleks bilim strukturasini ifodalaydi (Evans, Green, 2006, b. 222). D.U. Ashurova freym tahlili va atamasini quyidagicha ta'riflaydi: idrok qilish jarayonida maxsus til shakllari alohida o'rin tutadi, ularning yordami bilan bilim strukturasi tayyorlanadi va ular freymlar deb ataladi. Shuningdek, sxema, ssenariy, reja va shu kabi terminlar ham mavjud. Ba'zi arzimas farqlarga qaramay, bu terminlarning barchasi shunday fikrni yuzaga keltiradiki, bilim alohida olingan faktlarning emas, balki murakkab iyerarxik tizimning, ma'lumotlarni taqdim etishning kognitiv modeli yig'indisi hisoblanadi [3, 60]. Til strukturasi va ularning aqliy modellari o'rtasidagi aloqani o'rganish freym analizi deb ataladi. Matn freym analizi bosqichma-bosqich jarayon bo'lib, u o'z ichiga quyidagilarni oladi:

a)konseptual muhim freymlarni ifodalovchi og'zaki signallarni qidirish;

b)ularning freym semantikasini, o'zaro bog'liq, majoziy, kontekstual bog'lanishlarini topish;

d) bilim strukturasini, kontekstual va muammoviy vazifalarni faollashtirish;

e)matn ko'rinishidagi ma'lumotni konseptuallashtirish (umumlashtirish, xulosa chiqarish, og'zaki signal va ularning freymlari asosida bilim hosil qilish). [2, 10].

Professor D.U. Ashurova freym analizini juda aniq ochib bergan. Analiz jarayonining barcha bosqichlari kognitiv matn tahliliga o'z hissasini qo'shgan. Freym analizi jarayonida yetishmaydigan yashirin komponentlar va ularning

bog’lanishlari qayta tiklanishi mumkin; yashirin ma’no va xulosalar chiqariladi. Eng qiziqarli fakt shuki, freym analizi badiiy asarlarda ham ataylab ishlatilishi mumkin (Ashurova, 2012, b. 107). Hugesning "Men ham amerikalikman" nomli asari bunga yorqin misol bo’la oladi. Matnni tahlil qilishda davom etishdan avval shuni ta’kidlash joizki, tahlil ostidagi matn dialog ko’rinishida hamda u asar muallifi va asar qahramonlaridan biri, Simpl, yosh amerikalik qora tanli bilan tasavvuriy suhbatdir. Asarda asosiy e’tibor irqiy kamsitilishga qaratilgan. Bu muammoga qora so’zining tahlili orqali qaralgan. Aslida, ushbu analizni freym tahlili deyish mumkin. Goh yozuvchi, goh Simpl tomonidan gavdalantirilgan murojaat etuvchi obrazi qora so’zi va uning salbiy ma’nolarini muhokama qilib, tushunishga yordam beradigan til strukturasi va ensiklopedik bilimni ko’rsatib beradi. (Ashurova, 2012, b. 107).Ushbu so’zning ma’nosi murojaat etuvchining xotirasida saqlangan hayot voqeliklari bilan bog’liq va turli til birliklari yordamida matnda aks ettirilgan: qora to’p, qora ro’yxat, qora yurak, qora xat, qora bozor, qora mushuk, qora mantiq, qora dog’, qora qo’y (oila sha’ni toptalishiga sabab bo’lgan o’sha oila a’zosi). Bu so’zlar freym va fikr shakllantirgan salbiy ma’nolarni aniq ko’rsatib beradi. Misol uchun, "qora mushuk" iborasi "omadsizlik" tushunchasi bilan bog’liq, chunki ko’pchilik millatlarda yo’lni qora mushuk kesib o’tishi omadsizlik, deya baholanadi. "Qora xat" birikmasi esa tahdid va kuch ishlatish ma’nolarini beradi. "Qora" so’zi bilan bog’liq birikmalar soni osonlik bilan oshirilishi mumkin. Ular ushbu asarda uchramasa ham, til tizimida salbiy ma’noda qo’llaniladi: qora ko’ngil, qora niyat, qora bozor. Til bo’yicha bilimlari va hayotiy tajribasiga suyanib, Simpl “qora” so’zi salbiy ma’nolarining manbasini tushuntirib bera oladi, uning fikricha, bular insonlar orasidagi munosabatlar sohasiga ko’chirilgan. Fikrini ifodalash maqsadida, u boshqa misollarni ham keltiradi, ammo bu misollarda ushbu so’z umuman teskari, ya’ni ijobiy ma’noda qo’llanilgan:

1.Tuproq qora va hamma narsa tuproqdan paydo bo’lgan.

2.Ko’mir qora, lekin u uyni isitadi va ovqat pishiradi.

3.Tun qora, ammo oy va minglab yulduzlari bilan judayam go’zal.

4.Uyqu qora, lekin u insonga tiklanib, o’zini yaxshi his qilishiga yordam beradi.

Birinchidan, ushbu matn yaratish va qabul qilish mexanizmini izohlaydi hamda so’zni qabul qilishning freym ifodasiga bog’liq. Bu yerda "qora" so’zi turli kognitiv operatsiyalar uchun asos bo’lib xizmat qiladi va u freym tahliliga ko’ra, o’z ma’nosini salbiydan ijobiyga o’zgartirishi mumkin (Ashurova, 2012, b. 108).Olimlarning ta’rificha, freym quyidagilardan tashkil topgan: mundarijasi majburiy (ishtiroki talab qilinadigan) va nomajburiy (ishtiroki majbur emas)

xususiyatlar. Freym majburiy xususiyatlar – lisoniy hodisalarni ifodalashda til birligi qismlari va semantik tuzilishining qismlari o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi. Ixtiyoriy xususiyatlar esa freym tarkibida aniqlashtirish vazifasini bajaradi.

Freym tahlilining asosiy maqsadi shundan iboratki, tilda berilgan tushuncha bizning ongimizda butun bir holat yoki vaziyat sifatida namoyon bo'lishidir, bu esa ongimizga faqatgina bitta tushuncha kirib qolishini rad etadi. Quyidagi jadvalda freym tahlil o'tkazilgan.

"To'y" freymi

To'y		
Reja	Pul	To'yxona
Fotiha	Bozor	Joy
Maslahat oshi	Sarpo	Gullar
Surpa ochar	Oziq-ovqat	Xonanda
FHDYO	Sovg'alar	Poyandoz

Freym tahlilidagi majburiy va nomajburiy xususiyatlarda ham freym tarkibida ma'lum «katakchalar» (slotlar) hosil qilishadi va voqelikdagi obyektni idrok etish jarayonida ushbu katakchalar mos keladigan misol va ma'lumotlar bilan to'ldirilishi lozim bo'ladi. Gorizontal yo'nalishda turgan so'zlar slot deb ataladi va asosiy so'z (to'y) eshitilgani bilan ongimizga birinchi bo'lib shu so'zga yaqin keladigan (reja, pul, to'yxona…)yoki shu tushunchalarni ifodalaydigan so'zlar keladi. Shu bilan birgalikda, vertikal chiziqdagi so'zlar (sabslotlar) (kichkina katakchalar) deb nomlanib, ular slotning kichigi, ya'ni slotdan keyin ongimizda paydo bo'ladigan so'zlar hisoblanadi.

Navbatdagi tahlil kognitiv metafora bo'lib, uni ba'zan konseptual metafora ham deb uchratish mumkin, konseptual metafora uzoq yillardan buyon o'rganib kelinayotgan nutqning eng muhim qismidir. Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda konseptual metafora analizi juda ham foydali. Konseptual metafora atamasi ilk bora 1990-yilda Jorj Lakof tomonidan "Metaphors we live by" asarida tilga olingan. Ushbu asarda aytilishicha, konseptual metafora bu shunchaki stilistikaning metodi bo'libgina qolmasdan, tafakkur va o'ylashning yo'lidir (Evans, Green, 2006, b. 177). Kognitiv tilshunoslikdagi konseptual metafora atamasini yanada chuqurroq tushunish uchun oddiy metaforadan farqlanishini bilishimiz kerak. Oddiy metaforada o'xshatilayotgan buyum yoki narsaning atigi bitta xususiyati ko'chadi. Masalan: Zaynab –tulki. Bu yerda ayol tulkiga o'xshatilyapti. Biroq, ular umuman bir-biriga o'xshamagan, aloqasi yo'q tushunchalardir, yashirin, ya'ni ichki ma'nosi "ayyorlik" bo'lib, tulkidagi bu xususiyatlar ayollardagi xarakter bilan qiyoslanadi. Konseptual metaforada

esa o’xshatilayotgan narsa yoki buyumning bir emas, bir qancha xususiyatlari ko’chishi kerak. Bir qancha xususiyatlar ko’chishi uchun ong va tafakkurning roli juda ham kattadir.

Konseptual metaforaning kognitiv xususiyatlarini o’rganayotganda uning o’ziga xos xususiyatlariga duch kelamiz. Bu xususiyatlar esa oddiy metaforada uchramaydi.

1.Konseptual metafora–ma’noning konseptual nazariyasini, konseptning lingvistik va lingvistik bo’lmagan izohlaridagi ma’noni ochishga yordam beradi.

2.Ba’zi bir matnlarda kognitiv metafora orqali o’sha konseptning strukturasi ochilib beriladi.

3.Konseptual metafora 2 ta konseptual tarmoq orqali o’zaro munosabatga kirishadi. Ular: nishon yoki asos va manba.

4.Konseptual nishon berilgan konseptdagi bir qancha bilim strukturalarini o’z ichiga oladi. Misol uchun, kognitiv metafora: bolalar mevalardir. So’zning kognitiv semantik tuzilishi yoki metaforadagi asos o’zbek tilidagi “bolalar” so’zi orqali ushbu misollarda ochib beriladi.

Voy, mana bu bolaning shirinligini!!! Bolang hali xom, pishmagan.

Danagidan mag’zi shirin. Ularning bir etak shirin-shirin bolalari bor.

Bu ayol mevasiz daraxt. U farzandga zor.

Yuqoridagi misollardan ko’rishimiz mumkinki, meva va mahsulotning bir emas, bir qancha xususiyatlari o’tkazilgandan keyingina biz bolalar–mevalar deyishimiz mumkin. Bundan tashqari, yuqorida ta’kidlaganimizdek, kognitiv metaforadagi ikkita tarmoq, ya’ni nishon va manba tarmoqlari bo’lib, odatda, nishon qismi tasvirlanishi kerak bo’lgan asos bo’lsa, manba qismi esa metaforaga oid bo’lgan qismi sanalib, nishon qismining mag’zini ochib beradi.

Oxirgi tahlil kognitiv xarita bo’lib, bu tajribadagi so’zning individual namoyish qilinishi yoki oddiy tarzda, miyadagi konseptning sxemasi va tilde namoyish qilinishidir. Kognitiv xarita atamasi ilk bora 1947-yil Edvard Talman tomonidan tilshunoslikka olib kirilgan. Keyinroq esa bu lingvistik tahlil

S. Askoldov va Karasik, V. Teliya, Samsonovich, Askoli va boshqalar tomonidan rivojlantirildi. Kognitiv xarita tushunish, bog’liqlik, shifrlamoq, saqlamoq, ma’noni kashf qila olish va ma’lumotdan foydalana olish kabi turli xil jarayonlarni o’z ichiga oladi. Bu jarayonlar natijasida miyadagi konseptning strukturasi, konseptning amalga oshishi va tilda namoyish qilinishi gavdalanadi.

Kognitiv xarita bugungi kunda kognitiv tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, matn tahlili kabi tilshunoslikdagi fanlarda keng qo’llanilmoqda. Konseptning lingvistik ma’nosini ochib berishdagi xizmatidan tashqari u nomoddiy tahlil

sifatida ham qaraladi va bu tushunchaning kaliti hisoblanadi. Bundan yaqqol ko'rinadiki, lingvistik va kognitiv tahlilda mavhum konsept til manbalari orqali aniqroq namoyon bo'ladi. Mavhum konseptni biz tahlil qilmaguncha yoki konseptning yordamchi bog'lovchilari, ya'ni maqol, matn, lug'atlar orqali tahlil qilmaguncha mavhum tushunchaning ma'nosini kengroq tushuna olmaymiz. Konseptning tashqi tuzilishi ma'nodan shaklgacha bo'lgan holati hisoblanadi.

Navbatdagi tahlil paradigmatik tahlil bo'lib, bunda sinonimlar yordamga keladi. O'zbek tilida: "ish" (ot) so'zining sinonimi mehnat hisoblanadi. Ish so'zining ikkinchi, uchinchi sinonimlari: yumush, mashg'ulot, lavozim, vazifa,mahsulot,hunar.

Sintagmatik tahlil so'z yoki konseptning misollar orqali

bog'lanishidir. Odatda, bu tahlilda konseptning boshqa lingvistik bo'limlardagi

aloqasi va ular qanday bog'langani yoki ular birgalikda shu konseptga boshqa

ma'no bera olgani o'rganiladi. "Ish" so'zining matndagi va konseptual ma'nolarini ko'rish uchun quyidagi misolllarga e'tibor qaratsak:

1)O'qish ham aqliy ishning bir turidir;

2)Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar;

3)Mamarasul akamni ishga chaqirishiyapti;

4)Ish namunalarini ertangi ko'rgazmaga qo'ymoqchimiz;

5)Sizning oldingizga bir ish bilan keldim;

6)Mahallaning obodligini ta'minlash har bir kishining ishi;

7)Bu ishni osonlikcha hal qilib bo'lmaydi. Ko'p narsalarni e'tiborga olish lozim;

8)Ular sizning orqangizdan qandaydir ish qilshdi. Buni jazosiz qoldirasizmi?

Keyingi ko'rib chiqiladigan qism yordamchi bog'lovchilar orqali bo'lib, biz qaysi so'z turkumi bilan kelishini topishimiz mumkin. Masalan: so'z ot, fe'l, sifat, ravish kabi so'z turkumlari bilan kela oladi. Keyin esa birga kelgan so'z orqali o'sha so'zning ma'nosi yanada kengayishini ko'rishimiz mumkin. Bu kognitiv xaritaning tuzilishiga va ularni tasavvur qilish va so'z orqali ijobiy yoki salbiy baho berishda ishlatilishini o'rganadi.

O'zbek tilida: yordamchi bog'lovchilar orqali "Ish" 1) sifat + ish = yaxshi/ yomon ish, oson/qiyin ish, mashaqqatli ish, zo'r ish, to'g'ri/noto'g'ri ish;

2)ot + ish = Uy ishi, jamoat ishi, sud ishi;

3)Ish + fe'l = ish olmoq, ish bermoq, ish boshlamoq, ishni yakunlamoq, ish ko'rsatmoq;

4)Ish + sifatdosh= ish ko'rgan, ish biladigan;

Frazeologik birliklarni tadqiq qilish keyingi bosqich bo'lib, bu qism ma'nosida tasavvur va so'z orqali ma'noga baho berilishi kabi murakkab, shu bilan birgalikda, ta'sirchan, bo'yoqdorlikka ega holatni o'zi bilan olib yuradi.

Ish so'zining frazeologik qismda ishlatilishi: eshakdek ishlamoq, qo'l uchida ishlash.

Nihoyat kognitiv xaritada oxirgi qism bu tushunchaning tabiiy konseptualligi bo'lib, bunda maqol, matn, aforizmlar yordamga keladi.

Ular shu konseptni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi,chunki o'sha konseptning eng muhim bog'lovchilari bilan birga keladi. Maqollar va matnlar so'z yoki konseptning lingvistik va konseptual ma'nosini tilda namoyish qilib bera oladi.

Metodlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tilshunoslikdagi bu tahlillar zamonaviy bo'libgina qolmay, tushuncha va ma'no ifodalash uchun juda ham zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Филлмор Ч. Дело о падеже. //Новое в зарубежной лингвистике: сборник статей: переводы. Лингвистическая семантика. –М., 1981. –С.369.

2. Ашурова Д.У. Когнитивная лингвистика: теоретические и методологические проблемы // Иностранная филология: язык, литература, образование. –Самарканд, 2012. –№2(43). –С.7-11.

3. Ашурова Д.У. Развитие когнитивной лингвистики в Узбекистане. //Иностранная филология: язык, литература, образование. – Самарканд, –№3(60). –С.54-60.

4. Дзюба Е.В. Концепт «ум» в русской лингвокультуре: Монография. Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2011. – С.224.

5. Чеснокова Л. Д. Категория количества и способы её выражения в современном русском языке / Л. Д. Чеснокова - Таганрог, 1992. –С. 212 .

6. Даль В.И. Толковый словарь живаго великорускаго языка.-Москва: Издание книгопродавца-типографа М.Ф.Вольфа, 1880. –С.331.

7. Цуй Хун Ень. «Семантика наименований чисел в русском и китайском языках: Лингвокультурологический аспект». Дисс.канд.филол.наук.

8. –Краснодар, 2003. –С.45-78.

9. Байбурин А.К. «Нельзя, но если очень нужно.» (к интерпретации способов нарушения правил и запретов) // Антропология. Труды факультета этнологии. Вып. 1. Спб., 2001. –С 4-9.

МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ И ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Юлдашева З. Дж.
ассистент кафедры Узбекского языка и иностранных языков, педагогики Ташкентского государственного медицинского университета

Tayanch so'zlar: kommunikativ-nutq kompetensiyasi, funktsional-kommunikativ lingvodidaktik modellar, kommunikativ-faoliyat paradigmasi, nutqiy muloqot.

Ключевые слова: коммуникативно-речевая компетентность, функционально-коммуникативные лингводидактические модели, коммуникативно-деятельностная парадигма, речевая коммуникация.

Key words: communicative-speech competence, functional-communicative linguodidactic models, communicative-activity paradigm, speech communication.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada kelajakdagi tibbiyot mutaxassisining lingvistik, nutqiy, kommunikativ va pragmatik komponentlardan tashkil topgan kommunikativ-nutq kompetensiyasi atamasining qo'llanilishini asoslashga harakat qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье предпринята попытка обосновать использование термина коммуникативно-речевая компетенция будущего врача-специалиста, которая складывается из языковой, речевой, коммуникативной и прагматической составляющих.

SUMMARY:

This article attempts to substantiate the use of the term "communicative-speech competence" of future medical specialists, which consists of linguistic, speech, communicative, and pragmatic components.

Актуальность данного исследования обусловлена возрастающей ролью профессионально ориентированного обучения русскому языку как иностранному в условиях глобализации и интернационализации медицинского образования. В современных условиях владение медицинской терминологией на русском языке становится неотъемлемым компонентом профессиональной компетентности будущих специалистов.

Объектом исследования является медицинская терминология как подсистема лексики русского языка. Предмет исследования - лингвистические и методические особенности её освоения в процессе обучения русскому языку как иностранному.

Цель исследования заключается в выявлении эффективных механизмов формирования терминологической компетенции у обучающихся.

Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи:

– проанализировать структурно-семантические особенности медицинской терминологии;

– выявить основные трудности её усвоения;

– определить эффективные методические подходы к обучению;

– обосновать роль терминологии в формировании профессиональной коммуникативной компетенции.

Теоретико-методологической основой исследования послужили труды в области лингвистики, терминоведения и методики преподавания иностранных языков, в частности работы В.В. Виноградова, Д.С. Лотте, Е.И. Голованової, а также концепции профессионального дискурса.

С лингвистической точки зрения медицинская терминология представляет собой высокоорганизованную систему, обладающую рядом специфических характеристик. Прежде всего, следует отметить её интернациональный характер, обусловленный активным использованием латинских и древнегреческих элементов. Это обеспечивает универсальность научного общения, однако одновременно усложняет процесс усвоения для обучающихся.

Важной особенностью медицинской терминологии является её морфемная прозрачность. Большинство терминов поддаётся структурному анализу, что позволяет выявить их семантику через значение составляющих элементов. Например, термин «гастроэнтерология» включает компоненты, указывающие на желудок и кишечник, а также на область научного знания.

Кроме того, терминологическая система характеризуется высокой степенью стандартизации и однозначности, что соответствует требованиям научного дискурса и исключает вариативность интерпретации.

Вместе с тем в процессе обучения выявляются значительные трудности. К ним относятся:

– сложность фонетического оформления терминов;

– трудности морфологического анализа;

– интерференция родного языка;

– недостаточная сформированность языковой догадки.

Особую проблему представляет разрыв между пассивным и активным владением терминологией: обучающиеся могут распознавать термины, но испытывают затруднения при их использовании в устной речи.

С методической точки зрения наиболее продуктивным представляется интегративный подход, сочетающий элементы когнитивного, коммуникативного и деятельностного методов обучения.

Ключевую роль играет морфемно-словообразовательный анализ, позволяющий формировать системное представление о терминологии. Также эффективным является использование кейс-метода, моделирование клинических ситуаций и работа с аутентичными медицинскими текстами.

Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении медицинской терминологии как инструмента формирования профессиональной коммуникативной компетенции в условиях обучения русскому языку как иностранному.

Практическая значимость работы состоит в возможности использования предложенных методических подходов при разработке учебных программ, пособий и цифровых образовательных ресурсов для студентов медицинских направлений.

В результате исследования были сделаны следующие выводы:

1. Медицинская терминология является ключевым элементом профессионального дискурса.

2. Её освоение требует системного и междисциплинарного подхода.

3. Наиболее эффективными являются методы, основанные на анализе структуры терминов и моделировании профессиональной коммуникации.

4. Формирование терминологической компетенции напрямую связано с развитием профессионального мышления обучающихся.

Таким образом, обучение медицинской терминологии должно рассматриваться не как изолированный процесс усвоения лексики, а как важнейший компонент профессиональной подготовки специалистов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Петрова А.А. Медицинская терминология и коммуникация с пациентами. Санкт- Петербург: Гуманитарий, 2018.

2. Смирнов В.П. Практическая русская речь в медицине. Москва: Академия, 2020.

3. Ильина Е.В. Коммуникативные навыки медицинского персонала. Москва: Просвещение, 2021.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНО-РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО ВРАЧА-СПЕЦИАЛИСТА (ИЗ ОПЫТА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ УЗБЕКСКИХ СТУДЕНТОВ В ТАШКЕНТСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ МЕДИЦИНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ)

Халмуратова М.Т.
PhD, доцент кафедры Узбекского языка и иностранных языков, педагогики Ташкентского государственного медицинского университета

Tayanch so'zlar: kommunikativ-nutq kompetensiyasi, funktsional-kommunikativ lingvodidaktik modellar, kommunikativ-faoliyat paradigmasi, nutqiy muloqot.
Ключевые слова: коммуникативно-речевая компетентность, функционально-коммуникативные лингводидактические модели, коммуникативно-деятельностная парадигма, речевая коммуникация.
Key words: communicative-speech competence, functional-communicative linguodidactic models, communicative-activity paradigm, speech communication.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada kelajakdagi tibbiyot mutaxassisining lingvistik, nutqiy, kommunikativ va pragmatik komponentlardan tashkil topgan kommunikativ-nutq kompetensiyasi atamasining qo'llanilishini asoslashga harakat qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье предпринята попытка обосновать использование термина коммуникативно-речевая компетенция будущего врача-специалиста, которая складывается из языковой, речевой, коммуникативной и прагматической составляющих.
SUMMARY:
This article attempts to substantiate the use of the term "communicative-speech competence" of future medical specialists, which consists of linguistic, speech, communicative, and pragmatic components.

Преподавание русского языка как неродного давно выделилось в специальную дисциплину, которая имеет уникальный научный и практический опыт в теории, практике, методике. В настоящее время разработка функционально-коммуникативной лингводидактической модели русского

языка как неродного в качестве основы для практических курсов является одним из перспективных направлений в современной науке.

Во-первых, в последнее время появился ряд проблем, связанных с вопросами преподавания русского языка как неродного с дискурсивной парадигмой. Всем нам известны, традиционные методы преподавания русского языка как неродного, которые сводились только к изучению грамматических понятии. Так «скучные», а зачастую однообразные методы преподавания языковых дисциплин не приносили ожидаемых результатов, и обучающим языкам, и самим обучаемым. Сегодня произошел огромный сдвиг от грамматического способа изучения неродного языка в сторону коммуникативной обусловленности функционирования языковых и речевых знаков: если раньше изучаемый язык использовали только на языковых дисциплинах, то сегодня мы можем наблюдать расширение диапазона использования изучаемого языка в различных социально-речевых ситуациях. Так, сформировались новые дискурсивные способы описания методики преподавания русского языка как неродного, в которых акцент делался на деятельностную природу речевой коммуникации.

Во-вторых, помимо основных методологических способов изучения русского языка как неродного (коммуникативный, сопоставительный, лингвистический и т.д.), особое значение имеют понятия и механизмы коммуникативно-деятельностной парадигмы. Современный специалист области медицины формируется в новых социально-экономических условиях: принципы эффективной коммуникации, разработанные в деятельностной парадигме (воздействие, целесообразность), определяют коммуникативно-речевые компетенции в качестве базы построения речевой деятельности. Новые социально-экономические условия (такие как глобализация экономических процессов, интегрированность коммуникативной парадигмы конкретного этноса в широкий мировой коммуникативный контекст, взаимопроникновение и взаимовлияние различных коммуникативных культур и т.п.) предъявляют к студентам и выпускникам медицинских вузов достаточно высокие коммуникативно-речевые требования. В связи с этими требованиями к речи будущего специалиста, обучение языку как неродному должно строиться не вокруг абстрактного языка, а на базе профессионально ориентированных текстов и терминологии, необходимых будущему врачу. Механизм коммуникативно-деятельностной парадигмы при изучении русского языка как неродного наполняется новым содержанием: в основу методики преподавания русского языка как неродного кладутся принципы, которые связаны с умением адекватно пе-

редать содержание речевого высказывания и с умением связать с конкретной профессиональной деятельностью.

В последние годы среди языковых дисциплин, связанных с проблемами преподавания языка как иностранного, в частности, русского языка как неродного, сформировался коммуникативно-компетентностный подход к изучению языковых аспектов межкультурного взаимодействия. Выделился ряд условий, которые формируют новое понимание сущности преподавания русского языка в специальных направлениях, в частности, в области медицины, как неродного.

На совпадении этих условий формируется идея коммуникативности в качестве базовой идеи понимания принципов и способов преподавания языка как иностранного. В свою очередь, коммуникативность в данной работе будет рассматриваться с позиции формирования коммуникативно-речевой компетентности студента-иностранца. Коммуникативная компетентность - это понятие, которое связано с формированием профессиональной базы успешности человека. Студенты-иностранцы (будущие специалисты) будут работать в новых социальных условиях, поэтому они должны не только владеть грамматикой изучаемого языка, но также должны освоить сугубо профессиональные знания, которые будут использованы ими в различных социальных условиях. Поэтому происходит изменение характера целевой установки: на первый план выходит овладение знаниями и умениями эффективного коммуникативно-речевого взаимодействия с целью формирования успешной коммуникативно-речевой личности, способной к продуктивному общению (как устному, так и письменному) в любых профессиональных и социально значимых ситуациях. Коммуникативная компетентность позволяет субъекту коммуникации (студенту-иностранцу) осознанно достигать желаемых результатов в общении с людьми, избегая при этом нежелательных эффектов. Коммуникативная компетентность проявляется как в типовых, так и в нестандартных ситуациях общения. Так, на занятиях по русскому языку, широко используются интерактивные методы с созданием различных ролевых игр: «Врач и пациент», «На приёме у врача» (терапевт, офтальмолог, травматолог, отоларинголог и т.д.). Широкое использование интерактивных методов, позволит сформировать не только языковую компетенцию (владение языковым материалом), но и социолингвистическую компетенцию (использование логико-грамматических конструкции в соответствии с различными ситуациями общения); дискурсивную компетенцию (способность понимать и воспринимать информацию и строить адекватный ответ). Для студентов с узбекским язы-

ком обучения наглядность очень важна, только с помощью образности, а также сравнения с аналогами в родном языке можно достичь высокого уровня владения иностранным языком.

Таким образом, формирование коммуникативно-речевой компетентности будущего врача невозможно без соединения языковой компетенции, социолингвистической компетенции и дискурсивной компетенции, без использования интерактивных методов обучения языку.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Байденко В. И. Компетенции: к освоению компетентностного подхода. Материалы к методологическому семинару. - М., 2004.

2. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. - 2003. - №2. - С.60-64.

ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ МЕДИЦИНСКОГО РАБОТНИКА

Абдуллаева Г.М.
ассистент кафедры Узбекского языка и иностранных языков, педагогики Ташкентского государственного медицинского университета

Tayanch so'zlar: professional kompetensiya, shifokor-bemor muloqoti, tibbiy terminologiya, og'zaki vositalar, og'zaki bo'lmagan vositalar, ekspressiv urg'u, affektiv urg'u, urg'u jihati.
Ключевые слова: профессиональная компетенция, диалог «врач–пациент» , медицинская терминология, вербальные средства, невербальные средства, экспрессивный акцент, аффективный акцент, акцентный аспект.
Key words: professional competence, doctor-patient dialogue, medical terminology, verbal means, non-verbal means, expressive accent, affective accent, accentual aspect.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola tibbiyot xodimlarining nutq xususiyatlari, tibbiyot sohasidagi lingvistik aloqa vositalari, tibbiy faoliyatda samarali muloqot va bemor bilan to'g'ri o'zaro ta'sirni o'rnatishning ilmiy tahlilini taqdim etadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье научно анализируются особенности речи медицинского работника, языковые средства общения в сфере медицины, эффективная коммуникация в медицинской деятельности, установление правильного взаимодействия с пациентом.
SUMMARY:
This article provides a scientific analysis of the speech characteristics of medical professionals, linguistic means of communication in the medical field, effective communication in medical practice, and establishing effective interactions with patients.

Пожалуй, одной из самой сложной с точки зрения психологии и лингвистики, является речь медицинского работника. Известно, что речь неразрывно связана с мышлением. Так, с помощью речи «люди переходят от образа к понятию, с помощью речи можно создавать такие единицы мыслительного акта, как суждение и умозаключение, с помощью речи можно строить логические построения и мыслить о вещах, которые никогда не воспринимались людьми непосредственно. Например, человек может иметь свою картину давно прошедших времен, картину будущего». Речь даёт возможность в логическом порядке изложить восприятие видимых с помощью зрения предметов, явлений, процессов окружающего мира, а также, невидимых явление, таких, как «строение атомов, химические процессы, протекающие в живом организме, космогонические теории или теории происхождения жизни на Земле». Речь медицинского работника тем и отличается,

что порой обычному, непросвещённому человеку сложно понять, как можно объединять самого больного и его патологию, например, следующая фраза врача при обращении к ассистенту: «Вчера ко мне обратился больной с гингивитом, с его слов: у меня раньше была кровоточивость десен при чистке зубов и приёме пищи, я полоскал полость рта отварами ромашки и всё проходило. Нужно срочно провести серьёзное лечение, иначе патология может привести к потере зубов и осложнению». На основе этой фразы, мы можем установить, что врач воспринимает больного с симптомами, которые свидетельствуют о наличии патологии, акцентируя внимание не на психологических и внешних качествах, а на самой болезни.

Главной целью клинического обследования больного состоит в правильной постановке диагноза, необходимого для успешного лечения больного. Так для постановки точного диагноза важную роль играет умение проведения диалога «врач-пациент». Пациент в связи с острой болью может дать неверную, порой, искажённую информацию о болезни. Например, при острых зубных болях пациент может просить о срочном удалении зуба, без лечения, в восприятии же этих слов, опытный врач понимает, что необходимо срочное лечение пульпита. В этом случае мы наблюдаем, что врач и больной оперируют разными понятиями и поэтому при проведении расспроса очень важно установить единый язык общения, с помощью понятных пациенту слов, объяснить, что зуб можно «спасти». Чрезмерное использование терминологии или их объяснение, может привести в обратному, пациент может полностью отказаться от лечения и т.д. Наоборот спокойная, уверенная речь, подбор правильных слов, доброжелательный тон поможет создать доверительную атмосферу.

При построении диалога «врач-пациент» важное значение имеет использование языковых средств общения: вербальные средства (речь, терминология, эвфемизмы), невербальные (мимика, жесты, дистанция) компоненты. Речь медицинского работника отличается правильным использованием медицинских терминов, грамотностью, однозначностью, точностью, ясностью высказываний. Не допустимы ошибки при произношении, такие как неправильная постановка ударений в терминах, например, «инсУльт», «рефлУкс», или допущение ошибок при использовании слов: «склет», вместо «скелЕт», или «парадантоз», вместо «пародонтит» и т.д.

«Одной из главных трудностей взаимодействия «врач-пациент» является неоднозначность, многоплановость речевого высказывания, во многом обусловленная индивидуальной культурой пациента и индивидуальной культурой врача». На «простом», понятном для пациента языке слово «удаление», означает «устранение», с психологической точки зрения, это слово больше связано с отрицательными эмоциями. В языковой же культуре, в профессиональной речи врача, слово «удаление» медицинский термин, за которым стоит точное понятие.

Важную роль при построении диалога «врач-пациент» играет интонация. Совершенное одинаково построенное предложение можно по- разному произнести. Например, - «Вы слишком много курите и это плохо влияет на состояние зубов и в целом на здоровье».

1 вариант: - «Вы слишком много **курите** и это **плохо** влияет на состояние зубов и в целом на здоровье»;

2 вариант: - «**Вы** слишком много курите и это плохо **влияет на состояние зубов и в целом на здоровье**»;

Можно продолжить анализ интонации предложений с точки зрения экспрессивного, аффективного или акцептного аспектов, всё зависит от того, как каждый врач выделяет то или иное слово в предложении и как эти слова воспримет пациент.

Таким образом, каждому медицинскому работнику необходимо помнить об особенностях профессиональной речи, играющих важную роль для успешной постановки диагноза и процесса лечения пациента.

Услышав от больного, что тот испытывает тревогу, врач однозначно рассматривает это высказывание через призму своей культуры, что нередко приводит к ошибкам. Очень трудны для диагностики бывают оттенки качественного характера: «сильно – слабо», потому что у каждого человека есть индивидуальный эталон этих понятий. Врач задает вопрос пациенту, испытывает ли он сильную боль и получает ответ «нет». В языковой картине мира конкретно данного пациента сильной считается боль, которая должна сопровождаться невозможностью сдерживать крик боли. А пока он не кричит – она не сильная. В мире другого человека сильная боль – это та, на которую он обращает внимание, в картине мира третьего человека сильная боль означает то, что он чувствует эту боль. Поэтому при расспросе больного очень важно установить единый язык общения. Например, если врач задает вопрос: «Слышите ли Вы какие-нибудь посторонние голоса?», подразумевая при этом наличие слуховых галлюцинаций, и получает ответ «нет», то это происходит не потому, что больной хочет скрыть от врача наличие галлюцинаций, а потому что он не считает чужими, посторонними голосами звучание в его голове мыслей других людей. Если бы врач спросил так: «А случается ли так, что Вы можете слышать в своей голове мысли других людей или воспринимать их как-то по-особенному?», – то на этот вопрос ответ был бы утвердительным. В первом случае врач получил искаженную информацию только потому, что речевые миры его и больного не совпадают. Для врача звучание чужих мыслей в голове рассматривается как галлюцинаторное расстройство, как чужой голос, а для пациента это обозначается как наличие телепатической связи. И если задать вопрос: «Вы испытываете галлюцинации?», – то можно получить отрицательный ответ, а если спросить: «Вы можете быть временами телепатом?» то ответ будет положительным. Врач и больной оперируют разными понятиями. Поэтому в речевом взаимодействии врача и больного необходимо дос

Медицинская речь Префиксация в латинском языке - это способ словообразования путем присоединения приставки (префикса) перед корнем для изменения значения слова. Чаще всего префиксы используются с глаголами, уточняя направление или характер действия, а также образуют новые существительные и прилагательные, играя важную роль в научной терминологии.

W

Википедия +1

Основные латинские префиксы и их значения:

- **A- (ab-, abs-)**: удаление, отнятие (*ab-ducere* — отводить).
- **Ad- (ac-, af-, ag-)**: направление, приближение (*ad-ferre* приносить).
- **Prae-**: положение впереди, преимущество (*prae-parare* приготавливать).
- **Pro-**: движение вперед, вместо (*pro-cedere* — идти вперед).
- **Re- (red-)**: движение назад, повторяемость действия (*re-petere* — повторять).
- **Trans- (tra-)**: движение через, за предел (*trans-ferre* — переносить).
- **In- (im-, il-)**: внутри, в, или отрицание (*in-cludere* — заключать; *in-visibilis* — невидимый).
- **Con- (com-, co-)**: совместность, объединение (*con-iungere* — соединять).

W

Википедия +2

Префиксы могут изменять начальную согласную букву для более удобного произношения (ассимиляция), например: *ad-* + *ferre* = *afferre*.

Латинские приставки — основа анатомической и клинической терминологии, определяющая положение, направление или качество процесса. Они позволяют точно описывать анатомические структуры (меж-, под-, внутри-) и патологии. Основные приставки: *intra-* (внутри), *extra-* (вне), *infra-* (под), *inter-* (между), *para-* (около), *super-* (над).

КиберЛенинка +2

Основные латинские приставки в медицине:

- **Extra- (вне, снаружи):** *extracorporealis* (экстракорпоральный — вне тела).
- **Intra- (внутри):** *intravenosus* (внутривенный).
- **Inter- (между, меж):** *intercostalis* (межреберный), *intercellular* (межклеточный).
- **Infra- (под, ниже):** *infraspinatus* (подостный).
- **Para- (около):** *paranephritis* (паранефрит — воспаление околопочечной клетчатки).
- **Super-, supra- (над, сверх):** *suprarenalis* (надпочечный).
- **Sub- (под):** *sublingualis* (подъязычный).
- **Contra- (против):** *contraindicatio* (противопоказание).
- **Re- (повторное действие):** *reinfectio* (реинфекция — повторное заражение).

КиберЛенинка +1

Эти приставки часто сочетаются с латинскими корнями для образования новых терминов, обеспечивая международную точность.

Международный студенческий научный вестник +1

Медицинская терминология базируется на латыни (анатомия, фармацевтика) и греческом языке (клинические диагнозы, патологии). Латынь описывает структуру (например, *vena* — вена), а греческий — функциональные изменения (например, *itis* — воспаление). Знание этих корней необходимо для понимания 90% медицинской номенклатуры.

Основные латинские термины (Анатомия и фармакология)

- **Os (oris)** — рот
- **Cor (cordis)** — сердце
- **Vena (venae)** — вена
- **Ren (renis)** — почка
- **Tumor** — опухоль
- **Medicina** — медицина/лекарство
- **Recipe** — возьми (в рецептах)
- **Morbus** — болезнь

lingvomed.ru +3

Основные греческие корни (Клиническая терминология)

- **Cardia (кард-)** — сердце (кардиология)
- **Derma (дерм-)** — кожа (дерматолог)
- **Enteron (энтер-)** — тонкая кишка (энтерит)
- **Encephalon (энцефал-)** — головной мозг (энцефалит)
- **Chondros (хондр-)** — хрящ (хондроз)
- **Arthron (артр-)** — сустав (артрит)
- **Cytus (цит-)** — клетка (цитология)
- **Haem/a (гем-)** — кровь

lingvomed.ru +2

Часто используемые суффиксы и префиксы

- **-itis (ит)** — воспаление (например, *gastritis* — гастрит)
- **-osis (оз)** — заболевание невоспалительного характера
- **-oma (ома)** — опухоль (например, *fibroma* — фиброма)
- **-ectomia (эктомия)** — удаление (например, *appendectomia* — аппендэктомия)
- **-logia (логия)** — учение, наука

Skyeng

Эти термины позволяют врачам всего мира использовать единый профессиональный язык Латинские префиксы в медицинской терминологии используются для уточнения локализации, направления, времени или характера процесса, добавляясь к корню слова. Основные латинские приставки указывают на положение (intra-/extra-), количество (bi-) или отношение (sub-/supra-).

Примеры: *sub-* (под), *inter-* (между), *intra-* (внутри), *extra-* (вне), *para-* (около), *super-* (сверху).

Тобольский медицинский колледж имени Володи Солдатова +1

Распространенные латинские префиксы (префиксы)

- **ab- / a- / abs-** — отклонение, отделение (*abductor* — отводящая мышца).
- **ad-** — приближение, прибавление (*adductor* — приводящая мышца).
- **ambi-** — оба, с обеих сторон (*ambidexter* — обоюдорукий).
- **bi- / bis-** — два, двойной (*biceps* — двуглавый).
- **circum-** — вокруг, около (*circumflexus* — огибающий).
- **contra-** — против, противоположный (*contraindica* — противопоказание).
- **de- / des-** — удаление, устранение (*desinfectio* — дезинфекция).
- **dis-** — разделение, расчленение (*dislocatio* — смещение).
- **ex- / exo- / extra-** — из, вне, снаружи (*extrauterinus* — внематочный).
- **in- / im-** — в, внутри (*inservio* — входить).
- **infra-** — под, ниже (*infraspinatus* — подостный).

- **inter-** — между, меж (*intercostalis* — межреберный).
- **intra-** — внутри (*intramuscularis* — внутримышечный).
- **infra-** — под, ниже (*infraspinatus* — подостный).
- **per-** — через, сквозь (*percutaneus* — чрескожный).
- **post-** — после, позади (*postoperativus* — послеоперационный).
- **prae- (pre-)** — перед, прежде (*praecordialis* — предсердечный).
- **re-** — возобновление, повторение (*regeneratio* — восстановление).
- **sub-** — под, ниже (*sublingualis* — подъязычный).
- **super- / supra-** — над, сверху, выше (*superficialis* — поверхностный).
- **trans-** — через, пере- (*transplantatio* — пересадка).

Тобольский медицинский колледж имени Володи Солдатова +1

Сравнение с греческими аналогами.В медицине часто смешиваются латинские и греческие приставки. Например, латинское *sub-* (под) аналогично греческому *hypo-*, а латинское *inter-* (между) похоже по смыслу на греческое *dia-*

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Соложенкин В.В. Психологические основы врачебной деятельности: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М., 2003, С. 136-149)

2. Макаревич Л.А. Медицинская коммуникация: теория и практика. – Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2015.

3. Лопатина О.В. Русский язык в профессиональной деятельности медицинских работников. – Москва, 2018.

4. Куликова Н.В. Профессиональная коммуникация в медицине. – Санкт-Петербург, 2017.

5. Гончарова Н.А. Русский язык как средство профессионального общения в медицине // Медицинское образование и профессиональное развитие, 2019.

СТРАТЕГИИ КОМПЕНСАЦИИ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ЛАКУН ПРИ ПЕРЕВОДЕ ДВОРЯНСКО-УСАДЕБНЫХ И КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ РЕАЛИЙ И. БУНИНА НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК (НА МАТЕРИАЛЕ НОВЕЛЛ «ЧИСТЫЙ ПОНЕДЕЛЬНИК» И «НАТАЛИ»)

Зайнуллин И.Р.
преподаватель кафедры обучения языкам в медицине
Андижанского филиала Кокандского университета, Узбекистан.

Tayanch so'zlar: badiiy tarjima, madaniy ekvivalentlik, lingvomadaniy lakunalar, diniy realiyalar, zodagon-dvoryan hayoti, o'zbek tili, I. Bunin, kompensatsiya strategiyalari.
Ключевые слова: художественный перевод, культурная эквивалентность, лингвокультурные лакуны, конфессиональные реалии, дворянско-усадебный быт, узбекский язык, И. Бунин, стратегии компенсации.
Key words: literary translation, cultural equivalence, linguocultural lacunae, confessional realities, noble-estate life, Uzbek language, I. Bunin, compensation strategies.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada I. Buninning “Toza dushanba” va “Natali” novellalaridagi o'ziga xos zodagon-dvoryan hamda diniy-konfessional realiyalarni o‘zbek tiliga tarjima qilish jarayonidagi madaniy ekvivalentlik muammosi tahlil qilinadi. Muallif lingvomadaniy lakunalarning paydo bo‘lish nazariy asoslarini tadqiq etib, madaniy va tarixiy farqlar teran mazmunni yetkazish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatishini yoritib beradi. Badiiy tarjima faqatgina lingvistik jarayon emas, balki ikki madaniyat o'rtasidagi murakkab madaniy vositachilik ekanligi ta'kidlanadi. Tadqiqotda lakunarlikni bartaraf etishning adaptatsiya, matn ichki eksplikasiyasi va transkreatsiya kabi asosiy strategiyalari o'rganilib, muallifning o'ziga xos uslubini saqlash hamda o'zbek kitobxoni uchun matnning tushunarli bo'lishini ta'minlashga alohida e'tibor qaratiladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается проблема культурной эквивалентности при переводе специфических дворянско-усадебных и конфессиональных реалий в новеллах И. Бунина «Чистый понедельник» и «Натали» на узбекский язык. Автор анализирует теоретические основы возникновения лингвокультурных лакун и показывает, как глубокие исторические различия влияют на передачу семантики исходного текста. Подчеркивается, что художественный перевод является не только лингвистическим транскодированием, но и сложным актом межкультурного посредничества. В исследовании оцениваются основные стратегии преодоления лакунарности, такие как адаптация, внутритекстовая экспликация и транскреация, с акцентом на сохранение уникального авторского стиля Серебряного века и обеспечение смысловой доступности для узбекоязычного реципиента.

SUMMARY:
This article examines the problem of cultural equivalence in translating specific noble-estate and confessional realities in I. Bunin's novellas "Clean Monday" and "Natalie" into the Uzbek language. The author analyzes the theoretical foundations of linguocultural lacunae and demonstrates how profound historical differences affect the transmission of the source text's semantics. It is emphasized that literary translation is not merely linguistic transcoding, but a complex act of intercultural mediation. The study evaluates the main strategies for overcoming lacunarity, such as adaptation, in-text explication, and transcreation, with a strong focus on preserving the unique authorial style of the Silver Age while ensuring semantic accessibility for the Uzbek-speaking recipient.

Введение. В условиях глобализации перевод выступает не просто актом межъязыкового транскодирования, но сложнейшим процессом социокультурного взаимодействия. В Узбекистане возрастает потребность в развитии переводоведения, что обусловлено необходимостью интеграции национальной науки в мировое интеллектуальное пространство. В этом контексте особую актуальность приобретают исследования в рамках сравнительного литературоведения, сопоставительного языкознания и переводоведения, смещающие фокус на междисциплинарные подходы для достижения максимальной эквивалентности транслируемых текстов.

Одной из наиболее дискуссионных проблем переводоведения является феномен лингвокультурных лакун — смысловых пробелов, возникающих вследствие языковых, исторических и психологических различий между этносами [2]. Особую категориальную сложность представляет перевод произведений русской классики на узбекский язык. Языки, исторически формировавшиеся в условиях полярных религиозных (православной и исламской) и культурно-бытовых традиций, демонстрируют колоссальную степень взаимной лакунарности. Например, малая проза Ивана Бунина (новеллы «Чистый понедельник» и «Натали») перенасыщена дворянско-усадебными и конфессиональными реалиями, которые для узбекского реципиента выступают в качестве абсолютных и относительных лакун. Отсутствие релевантного когнитивного опыта делает восприятие этих реалий без профессионального переводческого вмешательства невозможным.

Некорректная трансляция данных лексических единиц ведет к коммуникативным сбоям и искажению идейно-эстетической ценности оригинала [3]. Как отмечает Юджин Найда (Eugene Nida), культурные расхождения вызывают для переводчика более серьезные осложнения, нежели формальные различия в структуре языков |4|. Перевод художественного текста - это процесс культурных переговоров (cultural negotiation), где переводчик становится медиатором между двумя принципиально различными мировоззрениями |1|.

Следовательно, данное исследование направлено на комплексный анализ стратегий компенсации лингвокультурных лакун при переводе дворянско-усадебных и конфессиональных реалий И. Бунина на узбекский язык. Главная цель — определение методологического подхода, способного обеспечить филигранный баланс между верностью тексту оригинала (fidelity) и прагматической доступностью для целевой узбекской аудитории (accessibility) [6].

Методы и материалы. Теоретико-методологическая архитектура исследования формируется на пересечении сравнительного литературоведения, сопоставительного языкознания и лингвокультурологии. Интегрированный лингвокультурный анализ позволяет избежать семантических потерь при переносе текста высокой эстетической плотности в инородную среду |3|.

Эмпирическим материалом послужили новеллы И.А. Бунина «Чистый понедельник» и «Натали» и их переводческие проекции на узбекский язык. Данные тексты отличаются беспрецедентной концентрацией национально-специфической лексики, требующей от переводчика энциклопедических фоновых знаний |3|.

Для решения поставленных задач применялся комплекс методов:

1. Систематический анализ дискурса - для выявления и категоризации культурно-лингвистических пустот [8].

2. Сопоставительный метод - для определения структурно-семантических расхождений между русской лексикой и ее узбекскими эквивалентами |9|.

3. Метод переводческого моделирования - для оценки прагматического потенциала стратегий комиенсации [2].

Теоретическим фундаментом послужили концепции Ю. Найды, П. Ньюмарка, Дж. Хаус, С. Басснетт и Л.С. Бархударова [4]. В узбекской парадигме критически важными стали работы А.

Нурмонова и Н. Курбоновой [10]. В качестве инновационного вектора актуализируется концепт «лакун деятельности» (lacunas of activity) - ритуалов, жестов и поведенческих паттернов, требующих сложных компенсаторных многоходовок при переводе [11].

Для объективной оценки уровня достигаемой эквивалентности в исследовании применяется абстрактная формула информационной и культурной плотности:

$$E = \frac{I_{tt} + C_{comp}}{I_{st} + E_{aes}}$$

где E репрезентует итоговый уровень эквивалентности, I_{tt} - объем переданной семантической информации, C_{comp} - объем культурного смысла, восстановленного за счет компенсации, I_{st} - исходную информационную насыщенность, а E_{aes} - эстетическое воздействие оригинала. Формула доказывает: при отказе от компенсаторных стратегий ($C_{comp} \to 0$) уровень итоговой эквивалентности стремится к минимуму, превращая перевод в десемантизированный подстрочник.

Результаты

В ходе анализа лингвокультурного пространства новелл И. Бунина была верифицирована классификация лакун, выступающих не просто как дефицит словаря, а как первичные носители зашифрованных культурных кодов [10].

Типология лингвокультурных лакун

Исследование выявило два магистральных типа лакун: лингвистические и культурные [2].

1. Лингвистические лакуны. Возникают при отсутствии прямого однословного эквивалента [2]. Богатая система русского словообразования (деминутивы, сложные причастия) в агглютинативном узбекском языке передается аналитическими конструкциями, что утяжеляет синтаксис.

2. Культурные лакуны. Охватывают ситуации отсутствия денотатов в целевой культуре [2]. В новеллах Бунина они концентрируются вокруг двух доминант:

► Дворянско-усадебные реалии: наименования объектов исторической культуры (специфические экипажи, архитектурные элементы) и строгая терминология социальной иерархии [2].

► Конфессиональные реалии: терминология православного богослужения, праздники и религиозная атрибутика. Сюда же относится сложнейший подтип — «лакуны деятельности» (многократное крестное знамение, истовые поклоны), которые могут казаться непонятными реципиентам другой религиозной традиции [11].

Выявленная типология структурирована в Таблице 1.

Тип лакуны	Конкретный подтип в произведениях И. Бунина	Специфика проявления в тексте	Характер проблемы при переводе на узбекский язык
Лингвистическая	Морфолого-синтаксическая и словообразовательная	Использование сложных русских причастий, деепричастных оборотов, деминутивов	Отсутствие однословного эквивалента. Необходимость использования утяжеляющих аналитических конструкций

Культурная	Дворянско-усадебная (материально-бытовая)	Наименования объектов исторического быта ,дворянства ("тарантас", "мезонин", "флигель")	Полное отсутствие соответствующих концептов архитектуры и социального устройства в традиционном узбекском опыте
	Конфессиональная (духовно-догматическая)	Названия православных праздников, церковной утвари, таинств ("литургия", "икона")	Критическое несовпадение религиозных словарей. Риск подмены понятий исламскими терминами
	Лакуна деятельности (lacuna of activity)	Специфические ритуальные жесты ("перекреститься на купола", "отбить поклон").	Жесты не могут быть устранены из сюжета. Создают когнитивный диссонанс для реципиента-мусульманина без комментария [11]

Анализ стратегий компенсации

Для преодоления языковых барьеров проанализированы следующие стратегии перевода 2:

1. Буквальный перевод. Эффективен для универсальных смыслов, но применительно к конфессиональным реалиям Бунина создаст лексические «мертвые зоны». Калькирование без пояснений формирует когнитивно непроницаемый текст [2].

2. Адаптация и Доместикация. Радикальное изменение реалий для привычности целевой аудитории [2]. При переводе Бунина адаптация православных терминов через призму исламского словаря (например, «храм» как «масжид») категорически недопустима, так как разрушает национальный колорит оригинала [4].

3. Экспликация / Описательный перевод. Аналитическое раскрытие значения лакуны внутри текста или в сносках [10]. Признана одной из самых эффективных стратегий в узбекской переводоведческой школе для спасения локального колорита и обеспечения ясности [10].

4. Транскреация. Творческое переосмысление с сохранением эмоционального резонанса [2]. Применяется для передачи музыкальной ритмики прозы Бунина, когда точный словарный эквивалент недостижим.

5. Опущение и Добавление. «Лакуны деятельности» (жесты) не могут быть просто опущены без ущерба для сюжетостроения. В этом случае безоговорочное предпочтение отдается добавлению поясняющего микроконтекста [2].

Эффективность стратегий систематизирована в Таблице 2.

Стратегия перевода	Механизм действия	Прагматический результат для реципиента
Буквальный перевод	Строгое сохранение исходной структуры и формы	Высокая верность форме (fidelity), критически низкая когнитивная доступность (accessibility)
Доместикация	Тотальная замена специфических реалий на привычные целевой аудитории	Фатальное искажение первоначального авторского замысла, потеря этнокультурной идентичности произведения
Заимствование	Прямой фонетический перенос термина	Требует серьезных фоновых знаний от читателя; обогащает его словарный запас и эрудицию

Экспликация	Развернутое объяснение концепта внутри текста	Оптимальный баланс между уважением к исходному тексту и его интеллектуальной доступностью для читателя
Транс-креация	Творческое воссоздание эмоционального и ритмического эффекта	Максимальное сохранение художественной ценности и психоэмоционального воздействия произведения

Обсуждение. Глубинный анализ демонстрирует, что достижение культурной эквивалентности нельзя сводить к лексическому декодированию. Выдающиеся теоретики мирового перевода (Santoyo, Garcia Yebra) обосновали принципиальную непереводимость концептов, экзистенциально укорененных в своей исходной культуре [5].

В новелле «Чистый понедельник» само название выступает как мощнейшая религиозная лакуна. Прямой словарный перевод («Тоза душанба») семантически плоск и не несет философской нагрузки православного символизма перехода от масленичной сусты к аскезе Великого поста [2]. Словесная ткань произведения изобилует названиями монастырей и таинств. Распознавание таких скрытых маркеров первостепенно для перевода между индоевропейскими и алтайскими языками [3]. Особый интерес представляют «лакуны деятельности» — обрядовые жесты героини [11]. Их устранение в переводе означает уничтожение смысла сцены, поэтому компенсация достигается исключительно через деликатную экспликацию мотивов жеста [6].

В новелле «Пагали» воссоздается архитектурный и социальный хронотоп русской усадьбы [11]. Использование стратегии доместикации (замена русских архитектурных терминов на концепты узбекского зодчества, такие как «айван» или «ховли») приводит к абсурдному стиранию уникальности исходной культуры [10]. Оптимальной стратегией выступает осторожное заимствование лексемы в тесном сочетании с незримой контекстуальной адаптацией [10]. Для передачи сложного политеса русского дворянства эффективно задействуется транскреация через систему уважительных форм узбекского речевого этикета [4].

Глубокое изучение и каталогизация языковых расхождений существенно влияет на качество кросс-культурного понимания [8]. Масштабное сравнительное изучение лакун математически точно доказывает, что языковые пробелы - это зеркальное отражение независимых картин мира [12]. Повышение осведомленности о природе лакун улучшает методики преподавания языков и укрепляет межкультурные связи [3].

Заключение. Анализ стратегий компенсации лингвокультурных лакун при переводе дворянско-усадебных и конфессиональных реалий И. Бунина на узбекский язык позволяет сделать ряд обобщений, вносящих вклад в эволюцию специальности переводоведения.

Перевод прозы, насыщенной исторически детерминированными культурными кодами Серебряного века, представляет собой напряженный процесс культурной медиации. Различия в религиозном и историко-бытовом опыте русской православной и узбекской исламской культур порождают масштабный пласт лакун, требующих комбинированных аналитических подходов.

Доказано, что конфессиональные и дворянско-усадебные реалии функционируют как сюжетообразующие генераторы. Игнорирование «лакун деятельности» (обрядовых жестов) ведет к непоправимому искажению психологического портрета персонажей. Прагматический анализ обосновывает несостоятельность крайних методов: мертвого буквального перевода, генерирующего семантическую пустоту, и тотальной доместикации, агрессивно уничтожающей историческую идентичность оригинала.

Оптимальным решением признан гибкий синергетический подход, включающий внутритекстовую экспликацию, умеренную синтаксическую адаптацию и транскреацию эмоций. Именно эта интеграция обеспечивает баланс между строгой верностью оригиналу (fidelity) и прагматической доступностью для целевой узбекской аудитории (accessibility). Разработка двуязычных словарей культурных лакун и внедрение лингвокультурологического анализа в подготовку переводчиков станут фундаментом для формирования уважительного межкультурного диалога.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуазизов А. А. Теория перевода и сравнительное языкознание [Текст] / А. А. Абдуазизов. – Ташкент: Университет, 2015. – 210 с.

2. Асилова Г. А. Реалии узбекского языка в переводоведении и лингвострановедении / Г. А. Асилова // Вестник ЮУрГУ. Серия «Лингвистика». – 2025. – Т. 22, № 1. – С. 5–10.

3. Бунин И. А. Темные аллеи / И. А. Бунин; пер. Р. Хайдаровой. – Ташкент: Изд-во Союза писателей Узбекистана, 2022. – 416 с.

4. Кретов А. А. К типологии реалий и лакун / А. А. Кретов, Н. А. Фененко // Социокультурные проблемы перевода: сб. науч. тр. – Воронеж, 2012. – Вып. 10. – С. 39–45.

5. Садуллаева Н. А. Characteristics of idiosyncrasies and idiosyncrasies in the Uzbek and English languages: дис.... докт. филол. наук: 10.00.06 / Н. А. Садуллаева. – Ташкент: НУУз, 2020. – 84 с.

6. Abdullayeva M. R. Formation of alternative variants in the process of artistic translation / M. R. Abdullayeva // International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 5, № 4. – P. 1287–1291.

7. Apresyan Yu. D. Integral description of language and the system of meanings / Yu. D. Apresyan. – Moscow: Nauka, 1995. – 42 p.

8. Gak V. G. Language transformations: comparative and typological studies / V. G. Gak. – Moscow: Editorial URSS, 1998. – 57 p.

9. Gu J. Methods of Translating Names of Material Culture Objects into Russian / J. Gu, X. Zhang, Yu. V. Pogrebnyak // ResearchGate. – 2024.

10. House J. Translation Quality Assessment: Past and Present / J. House. – New York: Routledge, 2015. – 192 p.

11. Newmark P. A Textbook of Translation / P. Newmark. – London: Prentice Hall, 1988. – 288 p.

12. Nida E. A. Toward a Science of Translating / E. A. Nida. – Leiden: E. J. Brill, 1964. – 331 p.

13. Nurmonov, A. Til va madaniyat: lingvokulturologik tahlil [Матн] / A. Nurmonov. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2012. – 33 b.

14. Qurbonova, N. Lakuna va madaniyat: lingvomadaniy yondashuvlar / N. Qurbonova // TDSHI ilmiy to'plami. – Тошкент, 2021.

15. Saydiganieva, S. Substandard lexis and translation adequacy / S. Saydiganieva // The USA Journals. – 2025. – P. 131–134.

16. Tursunova, D. A. Lacuna as a linguocultural phenomenon in Uzbek and English languages / D. A. Tursunova // Science and Technology. – 2025.

MACHINE TRANSLATION AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR LINGUISTICS AND PHILOLOGY

Rajabova N.R.
Student of Fergana State University

Tayanch so'zlar: mashina tarjimasi, sun'iy intellekt, neyron mashina tarjimasi, tilshunoslik, filologiya, tarjima tadqiqotlari, semantik aniqlik, kam resursli tillar, ai tarjimasi, madaniy kontekst, inson tajribasi, post-tahrir, tilshunoslik qiyinchiliklari, tarjima texnologiyalari, tilni saqlash.
Ключевые слова: машинный перевод, искусственный интеллект, нейронный машинный перевод, лингвистика, филология, исследования перевода, семантическая точность, малоресурсные языки, ии в переводе, культурный контекст, человеческий опыт, постредактирование, лингвистические проблемы, технологии перевода, сохранение языка.
Key words: machine translation, artificial intelligence, neural machine translation, linguistics, philology, translation studies, semantic accuracy, low-resource languages, ai in translation, cultural context, human expertise, post-editing, linguistic challenges, translation technologies, language preservation.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola, tilshunoslik va filologiya sohalarida mashina tarjimasi (MT) va sun'iy intellekt (AI) o'rtasidagi o'zaro aloqani o'rganadi, bu texnologik yutuqlarning keltirgan qiyinchiliklari va imkoniyatlarini tahlil qiladi. MT tizimlarining, ayniqsa neyron mashina tarjimasi (NMT), tezligi, aniqligi va kengaytirilganligi jihatidan sezilarli darajada rivojlanishi tarjima amaliyotini tubdan o'zgartirdi. Biroq, semantik ma'no saqlanishi, tilning nozik jihatlari va kam resursli tillardagi muammolar kabi qiyinchiliklar saqlanib qolmoqda. Shuningdek, sun'iy intellektning integratsiyasi, an'anaviy tilshunoslik rollarining o'zgarishi va filologiya kabi maxsus sohalarda inson nazorati zaruriyati haqida xavotirlar tug'diradi. Ushbu tadqiqot MTning rivojlanishi, AI asosidagi tarjima tizimlari va ularning tilshunoslik va filologiya kelajagi uchun ta'sirini o'rganadi va optimallashtirilgan tarjima natijalariga erishish uchun AI va inson tajribasini birlashtirgan gibrid yondashuv zarurligini ta'kidlaydi.
РЕЗЮМЕ:
Эта статья исследует пересечение машинного перевода (МП) и искусственного интеллекта (ИИ) в области лингвистики и филологии, акцентируя внимание на вызовах и возможностях, которые эти технологические достижения представляют. Быстрое развитие МП-систем, в частности нейронных сетей (НМП), значительно улучшило скорость, точность и масштабируемость перевода. Однако остаются проблемы, такие как сохранение семантического значения, обработка языковых нюансов и трудности с переводом на малоресурсные языки. Интеграция ИИ также вызывает опасения по поводу возможной замены традиционных лингвистических профессий и необходимости человеческого контроля в специализирован-

ных областях, таких как филология. В исследовании рассматривается эволюция МП, текущее состояние ИИ-перевода и его влияние на будущее лингвистики и филологии. Делается вывод, что наилучших результатов можно достичь, сочетая ИИ с человеческим опытом в виде гибридного подхода.

SUMMARY:

This article explores the intersection of Machine Translation (MT) and Artificial Intelligence (AI) within the fields of linguistics and philology, focusing on both the challenges and opportunities that these technological advancements present. The rapid development of MT systems, particularly neural machine translation (NMT), has revolutionized translation practices, significantly enhancing speed, accuracy, and scalability. However, challenges remain, such as the preservation of semantic meaning, handling linguistic nuances, and addressing issues in low-resource languages. Furthermore, the integration of AI raises concerns about the potential displacement of traditional linguistic roles and the need for human oversight in specialized fields like philology. This study examines the evolution of MT, the current state of AI-powered translation, and its implications for the future of linguistics and philology, suggesting that a hybrid approach combining both AI and human expertise may be the key to achieving optimal translation results.

Introduction. The advent of Machine Translation (MT) powered by Artificial Intelligence (AI) has revolutionized the field of linguistics and philology, offering significant improvements in translation accuracy, speed, and efficiency. MT systems have evolved from simple rule-based models to sophisticated neural machine translation (NMT) systems, leveraging deep learning algorithms to analyze large linguistic datasets and generate contextually accurate translations. The integration of AI into MT has opened new avenues for multilingual communication, enabling seamless interaction across diverse languages. However, despite these advancements, challenges persist in terms of ensuring semantic accuracy, handling linguistic nuances, and overcoming cultural barriers inherent in language. Moreover, these technological innovations are raising new questions about the future roles of linguists and philologists in this rapidly changing landscape. This article explores the challenges and opportunities posed by MT and AI in relation to linguistics and philology, examining their potential to shape the future of translation, linguistic research, and language preservation.

Literature Review. The development of machine translation has seen significant evolution, from the early rule-based models to the current state-of-the-art neural machine translation systems. In the 1950s, machine translation emerged as an experimental field, primarily relying on linguistic rules and bilingual dictionaries to translate text from one language to another. Early systems, such as the Georgetown-IBM experiment, were rudimentary and often produced poor-quality translations. However, as technology advanced, the need for more robust systems led to the development of statistical machine translation (SMT) in the 1990s. SMT utilized large corpora of parallel texts

to generate translations based on statistical probabilities, which represented a significant leap forward in translation quality.

The most recent leap in MT has been the introduction of neural machine translation (NMT), a model built on artificial neural networks that can learn complex linguistic patterns from vast amounts of data. NMT systems, such as Google Translate and DeepL, have shown significant improvements in translation quality, especially for major languages with rich digital resources. Research by Bahdanau et al. (2014) and Vaswani et al. (2017) demonstrated that NMT systems, particularly those utilizing transformer architecture, outperform previous models in fluency and accuracy.

Despite the promising advances in MT, challenges remain. One of the significant limitations of MT systems is the preservation of semantic meaning. As argued by Koehn (2017), MT models often struggle with idiomatic expressions, cultural context, and ambiguous words that do not have direct equivalents in other languages. Furthermore, NMT systems are heavily dependent on large datasets, which can result in biases and errors, particularly for low-resource languages or specialized fields like philology. The lack of deep linguistic understanding in MT systems raises concerns among linguists regarding the impact of AI on the subtleties and nuances of human language, as highlighted by scholars like He et al. (2020) and O'Hagan (2020).

Additionally, the rise of AI-powered MT systems raises questions about the role of linguists and philologists in the translation process. While some argue that AI could augment human expertise, others worry that it may lead to a devaluation of traditional linguistic skills. Scholars such as Pym (2019) emphasize the importance of human oversight in translation, suggesting that MT systems should be seen as tools to assist rather than replace human translators.

Methodology. This study employs a qualitative approach, reviewing existing literature on machine translation and artificial intelligence's impact on linguistics and philology. The research is based on secondary data, including scholarly articles, conference papers, and industry reports published between 2010 and 2025. A thematic analysis is used to identify the key challenges and opportunities presented by AI-driven MT in the fields of linguistics and philology.

The analysis focuses on three primary themes: (1) the evolution of MT from rule-based to neural systems, (2) the linguistic challenges associated with MT, particularly in terms of semantic preservation and cultural context, and (3) the implications for the future of linguistics and philology, including the potential shifts in professional roles and research methodologies. The study also explores

various case studies of NMT applications in different languages, examining the performance of MT systems in translating both common and rare languages, as well as specialized domains such as legal and literary translation.

Through a detailed examination of these areas, the study aims to provide a comprehensive understanding of how AI technologies are reshaping linguistic research and translation practices. The analysis also highlights the potential risks and rewards associated with increased reliance on machine translation, particularly in the context of human language complexity.

Results. The findings indicate that the integration of artificial intelligence in machine translation has led to significant improvements in the quality and speed of translation services. NMT systems, in particular, have shown remarkable accuracy in translating major languages, with improvements in fluency, syntax, and contextual understanding. For instance, Google Translate's shift to neural models has drastically reduced translation errors, especially in common language pairs like English-Spanish or French-German.

However, despite these advancements, several challenges persist. NMT systems struggle with low-resource languages, producing translations that lack fluency and accuracy. Furthermore, idiomatic expressions and domain-specific terminology present ongoing difficulties for machine translation systems. Even in high-resource languages, there are instances where translations fail to capture cultural nuances, leading to misinterpretations.

In the field of philology, where precision and historical context are crucial, MT systems often fall short. For example, when translating ancient texts or literary works, the lack of understanding of historical context and subtle linguistic features can result in translations that fail to preserve the original meaning and tone. This highlights the ongoing necessity for human expertise in specialized fields of translation.

Discussion. The results of this study underscore both the potential and the limitations of machine translation in the context of linguistics and philology. On one hand, AI-powered systems such as NMT offer significant improvements in the efficiency and scalability of translation tasks, allowing for more rapid dissemination of information across languages. This is particularly beneficial for industries that require fast and cost-effective translation solutions, such as e-commerce, tourism, and customer service.

On the other hand, the study reveals that machine translation still faces considerable challenges, particularly in preserving the depth and complexity of human language. While AI systems can process vast amounts of data and identify linguistic patterns, they lack the deeper understanding of cultural,

historical, and contextual factors that human translators bring to the table. This gap is especially apparent in philology, where translating historical texts or literary works requires a nuanced understanding of the original language, including archaic grammar, metaphorical language, and cultural references.

Furthermore, the rise of AI in translation raises important ethical and professional concerns. Linguists and philologists may face job displacement as MT systems become more prevalent. However, some scholars argue that these technologies should be viewed as tools to complement human expertise rather than replace it. By embracing AI, linguists can focus on more complex and intellectually rewarding tasks, such as language preservation and the study of rare languages, while leaving routine translations to machines.

Conclusion. Machine translation powered by artificial intelligence presents both opportunities and challenges for linguistics and philology. While AI-driven systems have transformed the speed and efficiency of translation, they also reveal limitations in their ability to capture the nuances of human language, especially in specialized domains such as philology. The future of translation will likely involve a hybrid approach, where AI systems assist human translators rather than replacing them. To fully realize the potential of machine translation, ongoing research is needed to address the challenges of semantic accuracy, cultural context, and low-resource language support. The role of linguists and philologists will continue to be crucial, as they provide the human insight and expertise required to navigate the complexities of language that AI cannot yet fully comprehend.

LITERATURE:

1. Bahdanau D., Cho K., & Bengio Y. (2014). Neural machine translation by jointly learning to align and translate. Proceedings of the International Conference on Learning Representations (ICLR).

2. He T., Liu X., & Sun Y. (2020). AI in translation: Current progress and future directions. Journal of Machine Learning Research, 21(124), 1-28.

3. Koehn P. (2017). Neural machine translation. Cambridge University Press.

4. O'hagan M. (2020). The impact of artificial intelligence on translation studies: Opportunities and challenges. Translation and Technology, 9(1), 15-38.

5. Pym A. (2019). The post-editing revolution: Machine translation in the new century. Translation Studies Review, 8(3), 45-60.

6. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., Uszkoreit J., Jones L., Gomez A. A., Kaiser Ł., & Polosukhin I. (2017). Attention is all you need. Proceedings of the Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS).

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

AYAPBERGEN MUWSAEVTIŃ JÁMIYETLIK – AǴARTIWSHILIQ KÓZ-QARASLARI

Seytmuratov Q.
Ájiniyaz atındaǵı NMPI Ulıwma pedagogika kafedrası docenti, pedagogika ilimleriniń kandidatı

Tayanch sózlar: madaniyat, maorif, márifat, maktab, madrasa, adabiyot, jádidchilik, qissaxonlik.
Ключевые слова: культура, образование, просвещение, школа, медресе, литература, джадидизм, сказитель народных эпосов.
Key words: culture, education, enlightenment, school, madrasah, literature, Jádidism, storytelling.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada qoraqalpoq xalqining buyuk farzandi, shoir, qissaxon Ayapbergen Muwsaevning ijodi, ijtimoiy-ma'rifiy qarashlari haqida swz boradi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются творчество, социально-образовательные взгляды Аяпбергена Мусаева, выдающегося сына каракалпакского народа, поэта и сказителя народных эпосов.
SUMMARY:
The article examines the creativity and socio-educational views of Ayapbergen Musayev, an outstanding son of the Karakalpak people, a poet and storyteller of folk epics.

Kirisiw. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákilleriniń biri, talantlı shayır Ayapbergen Muwsaev 1880 jılı Moynaq rayonı aymaǵında Kók aral degen jerde Sorkól elatında dún'yaǵa kelgen. Eseye kele Qońırat hám Moynaq átirapında ómir súrgen. Shayırdıń ákesi gedey diyxan qatlamınıń wákili bolıwına qaramastan, eskishe sawatlı bolǵanlıqtan xalıq arasında «Molla Muwsa» degen at penen tanılǵan. Ol ádebiyattı, danalıqtı qádirleytuǵın, shayırshılıqqa qızıǵıwshılıǵı basım bolǵan insanlardan bolǵan. Bunı shayırdıń ózide shıǵarmalarında «Atam molla Muwsa, joqdur ǵardashım, kemlikten aǵardı saqalıw-shashım» dep bildiredi.

Ákesi Ayapbergendegi sózge sheshenlikti, qosıq jazıwǵa bolǵan ıqlasın erteden bayqaydı hám onı oqıtıwǵa, sawatlı etiwge háreket qıladı. Nátiyjede jas Ayapbergen awılındaǵı Yusip maqsımnıń hám Ábdiraman mollanıń baslawısh mekteplerinde oqıp, islam dini tiykarların úyrenedi hám shıǵıs oyshılları:

Ferdawsiy, Nawayı, Fizuliy, Maqtımqulınıń shıǵarmaları arqalı olardıń dún'ya qaraslarınan xabardar boladı.

Ayapbergen jaslayınan qıssaxanlıq ónerine qızıǵa baslaydı. Ol «Góruǵlı», «Ǵárip-ashıq», «Yusip-Zilayha», «Shaxnama», «Sayatxan-Hámra», Yusip-Axmet» dástanların qol jazbalardan oqıp hám yadlap alıp júrgen. Bul isler onıń shayırshılıqqa bolǵan háwesin jánede rawajlandırǵan. Shayır qaraqalpaq klassik shayırları Kúnxoja, Berdaq, Ájiniyaz shıǵarmaların qunt penen úyrengen. Zamanlasları bolǵan Qulmurat shayır, Ábdiqádir Bekimbet ulı, Sıdıq Toqpan ulı, Qazaqbay shayır, Seyfulǵabit Májitov hám basqada shayırlar menen dóretiwshilik baylanısta bolǵan.

Tiykarǵı bólim. Ayapbergen Muwsaev shıǵarmalarında kúshli hám talantlı shayır sıpatında sol dáwirdegi xalıqtıń turmıs qıyınshılıqları, kámbaǵallarǵa bolǵan jámiyettegi kóz-qaras, sociallıq teńsizlik, ayırım el basshıları, bolıs hám aqsaqallardıń ádalatsızlıqları, din tarawındaǵı ayırım ulamalardıń shárıyatqa qayshı keletuǵın is-háreketleri ayawsız kritikalanǵan. Shayır xalıqtıń arzıw-ármanların, murat-maqsetin, niyetlerin qosıq katarlarına túsirip, sol jol menen bolsada olardıń awırın jeńil etiwge háreket etken.

Sovet húkimeti ornaǵannan baslap, Ayapbergen Musaev jańa dúzimdi qópler qatarı quwanısh penen qarsı aladı, onıń tárepdarı boladı. Endi elde ádalatlıq boladı, hámme erkinlikte jasaydı dep isenip, socialistlik turmıstı jırlawshı qosıqlar jaza baslaydı. Sebebi kóp ótpey aq jańa totalitar dúzimniń jemisleri kórinip, ózgerisler kózge taslanıp, aǵartıwshılıq isleri qolǵa alınıp, awıllarda jańadan mektepler ashıla basladı.

Xalqınıń sawatlı bolıwın qálegen shayır bul islerdi óz qozi menen kórip, shın kewili menen jańa dúzimdi qollap-quwatladı, jámiyetlik islerge aktiv qatnasa baslaydı. 1925 jılı Qaraqalpaq avtonomiyalı oblastı sovetleriniń 1-s'ezdine delegat etip saylanadı. 1925-1927 jılları Sorkól bolıslıǵı atqarıw komitetiniń sekretarı bolıp isleydi. Kolxoz qurılısına aktiv qatnasıp (1928), artel' uyımlastıradı [1.458.].

Shayır úlkedegi ózgerislerden ruwxlana otırıp óziniń «Bola basladı», «Lenin», «Birinshi may», «Stalin», «Partiyanıń uranı bar», «Shólkem» h.t.b. qosıqların jazadı.

Xalıq arasında A.Muwsaevtı improvizatorlıq qábileti ushın «tókpe shayır», «suwırıp salmay, aqpa shayır», «Kátip, qıssaxan», «qıssaxan shayır» dep bahalawlar keń tarqalıp ketken. Bul xalıqtıń dóretiwshi adamlarına, sonıń ishinde Ayapbergenge bergen joqarı bahası ekenligi seziledi. Sebebi bunday ataq hámme shayırlarǵada berile bermeydi. Tek sózge sheshen, talantlı, tapqır, kózi kórgenin tez sezip, dárhál kewilge túyip, qosıq etip taslaytuǵın ótkir sezimtal shayırlar ǵana usınday joqarı ataqtı jeńip alıwǵa miyassar bolǵan. Máselen Jien jıraw

«Posqan el» poemasındağı waqıyalardıń barlığın jol boyında ketip baratırıp aq qobız benen tolǵap berip otırǵan. Belgili shayırlarımız bolǵan Kúnxoja, Berdaq, Ájiniyaz, Sarıbay, Ótesh, Omar shayırlar bul dástúrdi improvizaciyanıń joqarǵı forması-shayırlar aytısına deyin rawajlandırdı. Bunı Kúnxojanıń qazaq shayırı Kúderi, Sherniyazlar menen aytısı, Ájiniyaz benen Qız-Meńeshtiń aytısı, Berdaq penen Óteshtiń aytısı, Sarıbay menen Gúlmurattıń aytısı, Omar menen Ermaǵambet shayırdıń aytısı, Omar menen Mamıq qızdıń aytısı usaǵan dástúrlik aytıslar dáliyilleydi [2. 64.].

Ayapbergen Muwsaevtıń dóretiwshiligin tallap qaraǵanımızda onıń tiykarǵı mazmun-mánisi insanlardı adamgershilikke, insapqa, diyanatlı bolıwǵa, milliy hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlardı húrmet etiwge shaqırıwdan ibarat ekenligin kóremiz. Bunı onıń qosıqlarındağı «Yashları sóz aytar, úlkeni turıp», «Úlken qaysı, yashı qaysı bilmedim, Izzet qaysı, húrmet qaysı kórmedim» degen qatarlardan kóriwge boladı. Ol óziniń «Bar eken» qosıǵında:

Ustazda, mektepte ilim bilmegen,
Ata-analardan ádep kórmegen,

Kóshe gezip ne boların bilmegen [3.4.] -degen qatarlardı keltirip, jaslar tárbiyasında ata-ananıń, ustazdıń, mekteptiń ornı úlken ekenligin kórsetedi.

Shayır óziniń «Seniń» atlı qosıǵında jaslarǵa ilim-bilim iyelewdiń zárúrligin kórsetip, keleshekte jaqsı insan bolıp ulǵayıw ushın, belgili bir kásiptiń iyesi bolıw hám kámillikke erisiw ushın oqıw, bilim alıwdıń zárúrligin túsindiredi:

Ilim etip ıshqı etpesem,
Taǵlim alıp mashqı etpesem,
Bar hónerin pash etpesem,
Biytálimdur xatım meniń.

A, yaranlar, oqıp kórseń,
Bunı yazǵan kimdur derseń,
Óz sawalın ózim bersem,
Ayapbergen atım meniń [3.61.].

Shayır «Búgin» qosıǵında bolsa:
Ǵárip aytar: bolmay ladan,
Oqıp esitgil molladan,
Alsın tálim hár bir adam,

Bunı yadqa qaldur búgin [3.33.] -dep, jaslarǵa jámiyette arqada qalmaslıq ushın ladan bolmawdı, bunıń ushın mektepte ustazdan ıqlas penen tálim alıwdıń zárúrligin, bunıń keleshek ushın júdá kerekli ekenligin hám bını este saqlaw kerekligin násiyatlaydı.

Ayapbergen Muwsaev shın mánide elin súygen, onı ardaqlaǵan patriot shayır edi. Onı bárqulla tuwılǵan jerdiń tábiyatı, sulıwlıǵı, birinshi gezekte miynetkesh hám márt insanları, bir sóz benen aytqanda onda jasawshı xalıq táǵdiri onıń ushın bárqulla qádirli bolǵan. Onıń sezimlerinde elge, xalıqqa degen muhabbat jatır. Shayırdıń bul baǵdardaǵı watan súyiwshilik sezimlerin, tuwılǵan jerge bolǵan muhabbatın, kóz-qarasların onıń «Táriyip» atlı qosıǵında kóriwimizge boladı:

Arjaq-berjaq bolıp eki san bolǵan,
Bólim-bólim eller qaraqalpaqta,
Ǵańqıldasıp úyrek ushıp, ǵaz qonǵan,
Aydın-aydın kóller qaraqalpaqta.

Sharwaları kóship ataw jaylaǵan,
Biye sawıp, qatar qulın baylaǵan,
Qulan-kiyikleri sekirip oynaǵan,
Qiya-qiya shóller qaraqalpaqta.

Begleri bar tawdan atın sekirtken,
Joldas etken belli-belli jigitden,
At shapıp, qus salıp, tazı yugirtken,
Ullı-ullı begler qaraqalpaqta.

Sonday aq usı qosıqta elimizdiń qız-jawanlarınada sın berip, olardıń gózzallıǵın, aqıllılıǵın, danalıǵın kúshli shayırlıq, lirikalıq kóteriŋki rux hám maqtanısh sezimleri menen súwretleydi:

Kızları bar qiya-qiya qasları,
Iynin jabar órim-órim shashları,
Shashbawında gáwhar hasıl tasları,
Húr periyzat qızlar qaraqalpaqta.[3.24-26.].

Jazılǵanına qansha waqıt bolıwına qaramastan bunday qosıqlar xalıqlar tariyxında qanday jámiyetlik jaǵdaylar ornamasın, ádebiyatqa, mádeniyatqa qanday talaplar qoyılmasın, xalıq kewlindegi arzıw-ármanın, maqset-tilegin jırlaǵan, xalıq kewillerine mór bolıp basılıp jazılıp qalǵan úlken bir tariyxıy esteliktey bolıp qalǵan qosıqlar esaplanadı hám óziniń qunlılıǵın máńgi joǵaltpaydı. Ónı oqıǵan sayın oqıǵıń, tıńlaǵan sayın tıńlaǵıń keledi. Shayırdıń ullılıǵıda usında.

Ayapbergen shayırdıń «Qayda» qosıǵı bunnan aldıńǵı «Táriyip» qosıǵınıń dawamı sıpatında kórinip, onda ózin xalıqtıń ápiwayı bir wákili sıpatında sol zamandaǵı turmıs qıyınshılıqların tereń túsingen halda olardıń arzıw-ármanların, maqset-múdáálerin qosıq qatarları arqalı jırlaydı:`

Jurttan ozǵan shayır bolsam men ózim,

Mıń-mıńnan keltirse hár awız sózim,
Sayır etsem jáhán dún'yanıń júzin,
Kewlim tiler, baratuǵın hal qayda.

Jigit at kótermes miyman sıylamay,
Sóz sóyleme, istiń parqın ańlamay,
Mańlaydan ter aǵıp janıń qıynamay,
Miynet shekpey tabılǵanday nan qayda [3.26.].

Ayapbergen Muwsaev sóvetlik dúzim ornaǵanǵa shekem qırq jılǵa jaqın eski dúzimde jasadı. Xalıq penen birge onıń awır turmısın kórdi, kambaǵallar menen bay adamlardıń kún kórisin salıstıra otırıp, eldegi geypara ádalatsızlıqlar boyınsha óziniń jazǵan qosıqlarında sın pikirlerin bildirdi. Ol óziniń «Seniń» atlı qosıǵında: «Meniń aytqan sózime inan, ádil tóre, joqdur sultan»,-dep, sol dáwirde ádilliktiń joq ekenligin aytıp, jámiyetti basqarıwshı hámeldarlarda insap, diyanattıń joqlıǵın, olardıń xalıqtıń basınan keshirip atırǵan qıyınshılıqları menen isi joq ekenligin ashıq aytadı.

Shayır eldi, xalıqtı tuwrı jolǵa baslaw ushın durıslı dúzim, durıs basshılıq kerek dep árman etedi:

Rahbar kerek túrli joldan júrmege,
Bay, jarlını bir kóz benen kórmege,
Ǵárip aytar ádalatlı xan qayda [4.90.].

Juwmaq. Ayapbergen shayır joqarıda aytıp ótkenimizdey keńes húkimeti dáwirinde onıń siyasatın qollap-quwatlap, joqarı isenim menen birqansha qosıqlar jazdı. Keńes húkimetiniń talapların buljıtpay orınladı, onıń alıp baratırǵan siyasatın úgit-násiyatladı, dáwir menen ayaq qosıp, bir qansha lawazımlı jumıslarda isledi.

Biraq kóp uzamay kelip shıǵıwı diniy ulamalardan, eski mektepte oqıǵan, eski intelligenciyanıń wákili dep húkimet tárepinen quwdalawǵa ushıraydı. Biraq eli, xalqı onı aqırǵı kúnlerge shekem jasırıp saqlaydı. Óziniń kóp jıllar kútken, keńes húkimetiniń ornawın qollap-quwatlaǵan, onıń bekkemleniwi ushın gúresken, qolınan kelgeninshe dóretiwshilik jaqtan oǵan xızmet etken húkimetinen aldandı. Eń aqırında sol jıllardaǵı kóplegen xalıq shayırları usap ózi maqtaǵan hám xızmetin qılǵan húkimetinen jasırınıp, qashıp júrip qaytıs boldı.

Xalıq shayırı óleriniń aldında qashıp júrip, 1933 jılı endi óziniń hám ózindey doslarınıń keńes húkimetinen aldanǵanlıǵın sezip, ótken dáwirlerin háwes etip bılay jazǵan edi:

Qulaq sal, qup tıńla, Tilewmuhammed,
Sizge, bizge ótken dáwran tabılmas,

Hár kimniń basına kelgen bir náwbet,
Biypárwa gezbege mákan tabılmas.

Biypayan dún'yanı etpeńiz árman,
Ǵayrı is bolmas, haqtan biypárman,
Isteseń tabılmas burınǵı dáwran,
Qádiriń biler bir qádirdan tabılmas.

Izzet joq, húrmet joq xoja, mollada,
Móhmin qullar táwbe qılar allaǵa,
Jámáát jám bolıp sájde qılmaǵa,
Mehrablı meshitler saǵan tabılmas.

Ótti aramızdan neshshe mıń janlar,
Jaqsıdan qalmadı namıw-nıshanlar,
Murshidi muhabbil áziyz iyshanlar,
Joq boldı, olardan nıshan tabılmas.

Ulamalar qaldı ayaq astında,
Kitap joq, quran joq onıń dástinde,
Shahiydatlar joq qılmaqtıń qástinde,
Joq boldı bulardan nıshan tabılmas.

Bilmedim, ne bolar zamannıń keyni,
Jıl-jıldan pásentdur islamnıń dini,
Kesheden qarańǵı adamnıń kewili,
Bir kún ólseń, jaqtı jáháń tabılmas [5.1.].

Bul xalıq shayırınıń sońǵı óz ómirine ókinishli de, keńes húkimetine qarsı da jazılǵan qosıǵı edi.

Biz xalqımızdıń súyikli perzenti, ataqlı shayır Ayapbergen Muwsaevtıń dóretiwshiligin elede tereńirek úyreniwimiz hám onnan házirgi úzliksiz tálim sistemasında kámil insan tárbiyasında ónimli paydalanıwımız tiyis.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ó.Álewov.Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı.Nókis, «Bilim»-1993.
2. Á.Paxratdinov, K.Allambergenov, M.Bekbergenova. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Nókis, «Qaraqalpaqstan»-2011.
3. Ayapbergen Muwsaev. Hal qayda?. (Qosıqlar toplamı), Nókis, «Bilim» -2018.
4. Ayapbergen Muwsaev. Birinshi may. Nókis, «Qaraqalpaqstan» -1980.
5. «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 12 mart 1992 jıl, №48 (15967) sanı.

BO‘LAJAK BIOLOGIYA O‘QITUVCHILARINING KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA XORIJIY TAJRIBALAR VA ULARNI OMMALASHTIRISH

Baxodirova U.B.
Navoiy davlat universiteti dotsenti

Tayanch so‘zlar: raqamli texnologiya, virtual ta’lim texnologiyasi, virtual reallik, SMART, LMS, axborot-ta’lim muhiti, ta’lim platforma.
Ключевые слова:цифровые технологии, виртуальные образовательные технологии, виртуальная реальность, SMART, LMS, информационно-образовательная среда, образовательная платформа.
Key words:digital technology, virtual learning technology, virtual reality, SMART, LMS, information and educational environment, educational platform

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatga tayyorlashda xorijiy tajribalar va ularni mamlakatimiz oliy ta’lim muassasalari ta’lim va tarbiya jarayoniga ommalashtirishga doir taklif va tavsiyalar berib o‘tilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье представлены предложения и рекомендации по использованию зарубежного опыта в подготовке будущих преподавателей биологии к профессиональной деятельности, а также по распространению этих практик в образовательных и воспитательных процессах высших учебных заведений нашей страны.
SUMMARY:
This article provides proposals and recommendations on the use of international experiences in preparing future biology teachers for professional activity, as well as on the dissemination of these practices within the educational and training processes of higher education institutions in our country.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va jamiyatni barcha jabhalariga kirib borishi oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilariga, shu jumladan bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlashni yangicha talablarini qo‘ymoqda [1]. Raqamli texnologiyalari sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning, xususan bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlashga qo‘yiladigan talablaridan biri zamonaviy raqamli vositalar asosida mashg‘ulotlarni loyihalash va olib borish kompetentligini rivojlantirishdan

iborat. Buni global tarmoqning manzillarida joylashtirilgan ta’lim muhitlari asosida amalga oshirish mumkin.

Biroq, bugungi raqamlashtirish sharoitida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlashda raqamli ta’lim texnologiyalardan foydalanishga, shu jumladan raqamli ta’lim vositalar aosida mashg‘ulotlarni loyhalashga o‘rgatishga yetarlicha e’tibor qaratilmayapdi. Shuning uchun oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish zarurati tug‘ilmoqda.

Bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish uchun dastlab xorijiy oliy ta’lim muassasalarining tajribasini o‘rganish lozim. Shu bois, tadqiqot doirasida xorijiy rivojlangan oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish holatini tahlil etish orqali, ularning tajribalarini mamlakatimizning ta’lim tizimiga joriy etish muhim masalalardan biri sanaladi. Shu maqsadda xorijiy rivojlangan mamlakatlarni, xususan, AQSH, Yevropa, Osiya va Rossiya davlatlarining oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish holati tahlil etildi.

Jumladan, AQSHda CALS (Continuous Acquisition and Life cycle Support) dasturi joriy etilgan bo‘lib, bunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalari asosida talabalar bilan aloqa va fikr-mulohazalarga asoslanib, tarmoqlar orqali fanlarni, shu jumladan biologiya fanlarini o‘qitishga mo‘ljallangan mustaqil o‘quv kurslarini taklif etadi. Shuningdek, kompyuterlashtirilgan darslarni taklif qiladi. Undan so‘ng professor-o‘qituvchilar bilan onlayn muhitlardan foydalanish orqali muhokama qilinadi va hafta oxirida markazlashtirilgan yuzma-yuz fikr mulohazalar olib boriladi [2]. AQSHda biologiya ta’limida masofaviy o‘qitish tizmlaridan samarali foydalanib kelinayotgan Penn State, Florida universiteti, Massachusets oliy ta’lim muassasalarini misol sifatida keltirish mumkin. Ushbu oliy ta’lim muassasalarida biologiya fanlarini o‘qitishga mo‘ljallangan interaktiv o‘quv vositalaridan samarali foydalanib kelinadi.

Yevropa Ittifoqida oliy ta’lim muassasalari ta’limi jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etishga alohida e’tibor qaratilgan. Bunda DigComp (The Digital Competence Framework for Citizen ya’ni, Fuqarolar uchun raqamli kompetentlik asoslari – bu Evropa Komissiyasining Qo‘shma tadqiqot markazi tomonidan fuqarolarning shaxsiy va professional raqamli kompetentsiyasini

rivojlantirish va oliy ta’lim muassasalari ta’lim jarayoniga raqamli vositalarni joriy etishga qaratilgan. DigComp tizimi fuqarolarga raqamli texnologiyalar bilan ishonchli, tanqidiy va xavfsiz ishlashga yordam beradigan 250 dan ortiq yangi bilim, ko‘nikma va munosabatlar misollarini taqdim etadi, shuningdek, sun’iy intellekt tomonidan boshqariladigan tizimlar ishlab chiqilgan [3].

Yevropa darajasida raqamli kompetensiyalar ta’lim jarayonidagi asosiy kompetensiyalardan biri sifatida tan olinadi va aniqlanadi. Bunda raqamli kompetensiyalar “o‘rganish, ishlash va jamiyatda ishtirok etish maqsadida raqamli texnologiyalardan ishonchli, tanqidiy va ongli ravishda foydalanish” sifatida belgilandi.

Yevropa Parlamenti va Yevropa Kengashining fikriga ko‘ra, raqamli kompetensiyaning asosiy xususiyati raqamli texnologiyaning axborot jamiyatida yashovchi insonlar uchun qanday imkoniyatlar yaratishini tushunishdir. Ushbu kompetensiya insonlar ijodkorlik va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi. Ushbu texnologiyadan foydalanishning zaruriy sharti foydalanuvchining axborot va interaktiv axborot vositalariga tanqidiy va mas’uliyat bilan yondashishidir [3]. Shu maqsadda fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirishda va talabalarning mustaqil ta’limini samarali tashkil etishda rqamli texnologiyalardan foydalanish ustuvor vazifa sifatida e’tirof etilgan.

Jumladan, Buyuk Britaniyada bo‘lajak biologiya mutaxassislarini va o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlash raqamli vositalarni va keys metodini integrasiyalash asosida amalga oshiriladi. Shuningdek, Buyuk Britaniyada bo‘lajak o‘qituvchilarning tayyorlashga mo‘ljallangan ochiq va yopiq masofaviy o‘qitish tizimlari, axborot-ta’lim muhitlari, ta’lim platformalari, ta’limga doir veb-saytlar ishlab chiqilgan. Ularda asosan mustaqil ta’lim olishda foydalaniladi.

Germaniya oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarning tayyorlash tizimi ham turli xil tashkil etish shakllarini o‘z ichiga oladi. Bunda pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalarining kasbiy faoliyat bilan tez tanishtirishga qaratilgan [4]. Germaniyada bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarni tayyorlashda virtual ta’lim texnologiyalar va bulutli xizmatlardan samarali foydalanib kelinmoqda

Finlandiya oliy ta’lim muassasalarida fanlarni o‘qitishda raqamli ta’lim vositalardan foydalanish bo‘yicha turli LMS tizimida ishlab chiqilgan o‘qitish vositalaridan foydalaniladi. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida tabiy fanlar, shu jumladan biologiya fanlarini o‘qitishga mo‘ljallangan ta’lim

muhitlarida virtual laboratoriylar joylashtirilgan hamda auditoriyalar virtual reallik texnologiyalari bilan jihozlangan.

Fransiyada bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash amaliy va didaktik xususiyatga ega bo‘lib, u o‘quv mashg‘ulotlari hamda amaliyotga yo‘naltirilgan o‘qitish shakllarini o‘z ichiga olgan pedagogik amaliyotning butun tizimidan foydalanishni nazarda tutadi: mikro-ta’lim, modellashtirish va tarbiyaviy vaziyatlar [5]. Shu bilan birga Fransiyada didaktik veb-platformalar yordamida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarning mustaqil ta’limiga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, biologiya o‘qituvchilarning tayyorlashda teskari aloqa vositalaridan samarali foydalanilib kelinmoqda.

Rossiyada bo‘lajak o‘qituvchilarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish sohasida tayyorlashning ahamiyati ortib bormoqda. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarini, shu jumladan bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarning tayyorlashda axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini (AKT) rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan. Bunda bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarni tayyorlashga mo‘ljallangan ta’lim muhitlar, bulutli xizmatlar yaratilgan. Shu bilan birga Rossiya oliy ta’lim muassalarida gamifikatsiya texnologiyaridan samarali foydalanilib kelinmoqda.

Shu bilan birga yuqorida keltirilgani kabi yondashuvlar rivojlangan davlatlarning oliy ta’lim muassasalari talabalar yashaydigan hudud hisoblanadi va texnologik yutuqlar LMS tizimi asosidan elektron ta’lim hamda masofaviy ta’limga talab ortib bormoqda. Bunga Avstraliya va Yangi Zelandiya, Yaponiya, Xitoy va Hindiston kabi mamlakatlarining turli xil ta’lim ehtiyojlarini qondirishga undamoqda [6].

Biroq, miqdoriy o‘sishning katta istiqbollariga qaramay, ta’limni boshqarish tizimlarining sifat jihatidan rivojlanishi masalasi ochiqligicha qolmoqda: LMSlar foydalanuvchi interfeysi jihatidan sezilarli darajada rivojlangan bo‘lsada, texnik jihatdan ular 1990-yillarning oxirlaridagi kabi imkoniyatlarni saqlab qolishgan. Aksincha, boshqa ta’lim texnologiyalari innovatsiyalar to‘lqinini boshdan kechirmoqda.

Xitoy oliy ta’lim muassasalarida yuqorida qayd etilgan platformalar asosida biologiya fanlarini o‘qitishga mo‘ljallangan virtual, sun’iy intellektli oliy ta’lim muassasalari faoliyat ko‘rsatib kelinmoqda. Shuningdek, biologiya fanlarini o‘qitishga mo‘ljallangan virtual reallik texnologiyalri va Face ID o‘qitish tizimlari va baholovchi ta’lim muhitlari ishlab chiqilgan.

Janubiy Koreya oliy ta’lim muassasalarining tabiiy fanlarni o‘qitishda raqamli texnologiylarga va SMART vositalardan foydalanishga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, Koreya oliy ta’lim muassasalari talabalarning

mustaqil ta’limini tashkil etishda virtual muhitlar izchil tatbiq etiladi. Koreya Respublikasida ta’lim fanlari bo‘yicha darsliklarda keltirilgan o‘qituvchilar malakasini oshirish maqsadlariga mos keladi.

Hindiston dunyodagi eng yirik ta’lim tizimlaridan biri bo‘lib, bunda masofaviy ta’lim oliy ta’limga qabul qilinishning to‘rtdan bir qismini tashkil etadi, Hindistondagi raqamli ta’lim bozorini provayder tomoni va foydalanuvchi tomoni segmentlariga bo‘lish mumkin. Ta’minotchi tomoni kontent va baholash yechimlari uchun o‘quv boshqaruv tizimlarini (LMS) taklif qiluvchi kompaniyalardan iborat [6]. Hindistonda mahalliy LMS bozorining umumiy rivojlanmaganligi hukumat ko‘magida bozor ulushini olishga intilayotgan startaplar va mahalliy kompaniyalar uchun ajoyib biznes salohiyatini taqdim etadi. Hozirda Hindiston bozorida 100 dan ortiq xususiy va ochiq kodli LMS tizimlari mavjud bo‘lib, ularning aksariyati xorijiy ishlab chiqilgan. Tizimni tanlashda Hindistondagi ta’lim muassasalari birinchi navbatda ochiq kodli LMSdan foydalanish yoki unga o‘tishning xarajatlarni kamaytirish afzalliklarini hisobga oladilar. Masalan, Moodledan foydalanishda yirik metropoliten hududlaridan tashqaridagi ta’lim muassasalari byudjet bilan cheklangan va moliyaviy imkoniyatlar LMSni tanlashda muhim omil hisoblanadi.

Texnologik rivojlanishning hozirgi darajasi ta’lim jarayonini samarali olib borishga imkon bersa-da, raqamli texnologiyalardan foydalanish COVID-19 davrida ta’lim faoliyatini davom ettirishda muhim omilga aylandi. Shuning uchun ta’limni boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanishga qiziqish doimiy ravishda o‘sib bormoqda va mamlakatimiz hamda xalqaro konferensiyalarda muhokama mavzusi hisoblanadi. Bundan tashqari, bu sohada xorijiy mamlakatlar tajribasini qo‘llashga qiziqish va e’tibor doimiy ravishda mavjud. Shuning uchun, ta’limni, shu jumladan biologiya ta’limini boshqarishda va bo‘lajak biologiya mutaxassislarini tayyorlashda raqamli texnologiyalarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishda mintaqaviy xususiyatlarga e’tibor berish muhimdir. Dunyodagi eng rivojlangan integratsiya uyushmalaridan biri sifatida Yevropa Ittifoqi, shubhasiz, bu masalada boshqa mamlakatlarga nisbatan ma’lum bir vakolatga ega.

Nazariy tahlillarga ko‘ra, Yevropa, Osiyo yoki Rossiyada bo‘ladimi, raqamlashtirish va yagona ta’lim makonini shakllantirishning hozirgi sharoitida ta’limni boshqarish sifatini oshirish uchun AQSH, Yevropa va Osiyo mamlakatlarini tashkil etuvchi xalqlar o‘rtasidagi tarixiy, madaniy va an’anaviy farqlarni tushunish, shu bilan birga millatlararo darajada boshqaruvni soddalashtiradigan umumiyliklarni izlash zarurligini ta’kidlash kerak.

O‘z navbatida, Yevropa va Osiyoda ta’limni boshqarish tizimlari bozori tez sur’atlar bilan o‘sib bormoqda, chunki tobora ko‘proq tashkilotlar onlayn ta’limning ahamiyatini va LMS dan foydalanishning tegishli afzalliklarini tan olishmoqda. Hozirgi vaqtda Osiyodagi LMS bozorida bir nechta yirik joriy etuvchilar samarali natijalarga erishmoqda, ammo oliy ta’lim muassasalari ta’lim va tarbiya jarayoniga, shu jumladan biologiya mutaxassislarini tayyorlashda raqamli texnologiyalardan foydalanish uchun keng imkoniyatlar mavjud.

Shunga qaramay, AQSH, Yevropa va Osiyoda ta’limni boshqarish tizimlaridan foydalanishning tabiati haqidagi savolga aniq javob yo‘q, chunki ularning har bir milliy bozorga kirib borishi, shuningdek, mintaqa mamlakatlaridagi ta’lim muhitining sifati juda farq qiladi. Biroq, ba’zi umumiy tendentsiyalarni ta’kidlash mumkin. Avvalo, shuni ta’kidlash kerakki, onlayn ta’limga tobora ko‘proq inosnlar qiziqish bildirayotgani sababli, AQSH, Yevropa va Osiyoda ta’limni boshqarish tizimlariga talab ortib bormoqda. Biroq, oxirgi foydalanuvchilar orasida ta’limni boshqarish tizimlarining afzalliklari haqida yetarlicha xabardorlik yo‘qligi mintaqadagi bozor o‘sishini to‘xtatib qo‘ymoqda.

Xitoy va Hindistonda LMSni joriy etish tendentsiyasi o‘sib bormoqda, shuningdek, Osiyoda bulutga asoslangan LMS yechimlariga ustunlik qilmoqda.

Yevropa va Osiyo tashkilotlarining an’anaviy LMS yechimlaridan ijtimoiy o‘rganish platformalari va o‘quv ekotizimlari kabi innovatsion o‘quv boshqaruvi yechimlariga o‘tish tendentsiyasi mavjud. Germaniya va Xitoyga kelsak, ichki bozor ehtiyojlarini qondira oladigan va xalqaro miqyosda raqobatlasha oladigan texnologiya kompaniyalarining kuchini ta’kidlash kerak. Norvegiya va Yaponiyada LMS tizimlarining rivojlanishi yuqori turmush darajasi va global internet tarmog‘idan keng foydalanish tufayli katta salohiyatga ega, ammo akademik elitaning yuqori konservatizmi bilan cheklangan, ular interaktiv raqamli vositalardan foydalanishdan ko‘ra oflayn o‘qitishni afzal ko‘rishadi. Hindistonda ta’limni boshqarish texnologiyalariga katta ehtiyoj bor, ammo milliy bozor juda zaif, bu uni boshqa mamlakatlardan o‘rganishga moyil qiladi. Rossiyaga kelsak, ta’limni boshqarishda raqamlashtirish ham jadal rivojlanayotganini ta’kidlash kerak. Yevropa va Osiyo mamlakatlaridan o‘rnak olib, Rossiya bugungi o‘zgaruvchan dunyo LMS tizimlari va boshqa shunga o‘xshash texnologik yechimlarni ishlab chiqishga tobora ortib borayotgan talabni boshdan kechirmoqda.

Yuqorida keltirilgan davlatlarning tajribalarini tahliliga ko‘ra, oliy ta’lim muassasalarida raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish metodikasini ko‘rib chiqish asosida ham, dunyoning turli mamlakatlarida bo‘lajak biologiya

o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlashda raqamli ta’lim vositalaridan foydalanishni yagona tizimi mavjud emas degan xulosaga kelish mumkin. Oliy ta’lim muassalarida umumiy kasbiy tayyorgarlik mavjudligi bilan farqlanadi.

AQSH, Yevropa va Osiyo oliy ta’lim muassasalarida biologiya o‘qituvchilarning tayyorlashda raqamli ta’lim vositalaridan foydalanishda global tarmoqning manzillarida joylashtirilgan bulutga asoslangan web-platformalardan foydalanishga e’tibor qaratish lozim. Shuningdek, virtual reallik texnologiyalaridan foydalanishga oid pedagogik tadqiqotlar o‘tkazish asosida oliy ta’lim muassasalari biologiya ta’limiga joriy etish muhim sanaladi. Bundan tashqari, biologiya o‘qituvchilarini tayyorlashda mobil texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirsanov U. M. Uzluksiz ta’lim tizimida dasturlash texnologiyalarini o‘qitish metodikasini takomillashtirish // Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – Navoiy, 2023. – 332 b.

2. Раицкая Л.К. Дистанционное образование в США. Филологические науки в МГИМО. – №10 (25), 2002. – С.147-155.

3. Xanbabayev H.I. Pedagogika yo‘nalishi talabalarining raqamli texnologiyalarga oid kompetentligini rivojlantirishning metodik asoslarini takomillashtirish // Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Qo‘qon – 2024. – 271 b.

4. Богуш Т. В. Формы подготовки будущих учителей начальных классов в зарубежных странах // Педагогика высшей школы. 2016. – № 3 (6). – С. 21-23.

5. Гордиенко Н. Е. Подготовка учителя-профессионала в высшей педагогической школе Франции в конце XX — начале XXI века // Диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Рязань, 2010. – 130 с.

6. Абрамов В. И., Маланичева Н. В., Стрельникова И. А. Цифровые технологии в управлении образованием сквозь призму опыта зарубежных стран // Научнопедагогическое обозрение (Pedagogical Review). 2022. Вып. 4 (44). С. 48–61.

«GO‘RO‘G‘LI» VA «ALPOMISH» DOSTONLARIDA QADIMIY URF-ODATLAR, MA’RIFAT VA TA’LIM-TARBIYA G‘OYALARI

Babasheva G.B.
Ajiniyoz nomidagi NDPI, “Umumiy Pedagogika” kafedrasi dosenti, p.f.f.d(PhD)

Tayanch so‘zlar: xalq pedagogikasi, «Alpomish», «Go‘ro‘g‘li», qahramonlik dostonlari, urf-odatlar, ma’naviy qadriyatlar, ta’lim-tarbiya, vatanparvarlik, sadoqat, jasorat, oila tarbiyasi, ustoz-shogird an’analari, etnopedagogika.
Ключевые слова: народная педагогика, «Алпомиш», «Гороглы», героические эпосы, традиции, духовные ценности, обучение и воспитание, патриотизм, верность, мужество, семейное воспитание, традиции учитель–ученик, этнопедагогика.
Key words: folk pedagogy, “Alpomish,” “Gorogly,” heroic epics, traditions, spiritual values, education and upbringing, patriotism, loyalty, bravery, family upbringing, teacher–student traditions, ethnopedagogy.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada o‘zbek xalq qahramonlik dostonlari hisoblangan «Alpomish» va «Go‘ro‘g‘li» asarlarida aks etgan qadimiy urf-odatlar, ma’naviy qadriyatlar hamda ta’lim-tarbiya g‘oyalari tahlil qilinadi. Dostonlarda oila tarbiyasi, nikoh an’analari, ustoz-shogird munosabatlari, vatanparvarlik, jasorat, do‘stlik, sadoqat, adolat kabi pedagogik g‘oyalar yoritib beriladi. Shuningdek, har ikki dostonning qiyosiy tahlili asosida ularning umumiy va farqli tarbiyaviy jihatlari ochib beriladi. Maqolada ushbu dostonlarning xalq pedagogikasi tizimidagi o‘rni hamda zamonaviy ta’lim-tarbiyadagi ahamiyati ilmiy asosda bayon etiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются древние обычаи, духовные ценности и воспитательные идеи, отражённые в узбекских героических эпосах «Алпомиш» и «Гороглы». Рассматриваются педагогические идеи, связанные с семейным воспитанием, брачными традициями, отношениями учитель-ученик, патриотизмом, мужеством, дружбой, верностью и справедливостью. На основе сравнительного анализа двух эпосов выявляются их общие и отличительные воспитательные особенности. В статье на научной основе описывается роль этих эпосов в системе народной педагогики и их значение в современном образовании.
SUMMARY:
This article analyzes the ancient customs, spiritual values, and educational ideas reflected in the Uzbek heroic epics “Alpomish” and “Gorogly.” The study examines pedagogical concepts such as family upbringing, marriage traditions, teacher-student relationships, patriotism, bravery, friendship, loyalty, and justice presented in the epics. A comparative analysis of both epics is also conducted to identify their common and distinctive educational features. The article scientifically

substantiates the role of these epics in the system of folk pedagogy and their importance in modern educational practice.

Kirish.O‘zbek xalq og‘zaki ijodi milliy ma’naviyat, madaniyat va pedagogik tafakkurning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa, qahramonlik dostonlari xalq hayoti, tarixiy voqealar, urf-odatlar, axloqiy me’yorlar hamda tarbiyaviy qarashlarni o‘zida mujassam etgan noyob badiiy manbalardir. Bu jihatdan «Alpomish» va «Go‘ro‘g‘li» dostonlari o‘zbek xalqining qadimiy ma’naviy merosi, tarbiyaviy tajribasi hamda pedagogik tafakkurini ifodalovchi muhim asarlar hisoblanadi.

Mazkur dostonlar nafaqat adabiy yodgorlik, balki xalq pedagogikasining boy tajribasini o‘zida aks ettirgan muhim manbalardir. Ularda inson kamoloti, oilaviy munosabatlar, ustoz-shogird an’analari, vatanparvarlik, jasorat, sadoqat, do‘stlik, halollik kabi fazilatlar tarannum etiladi. Shu bois dostonlar xalq tarbiyasining asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi [1].

Xalq og‘zaki ijodi asarlari asrlar davomida inson tarbiyasining muhim vositasi bo‘lib kelgan. Ular orqali jamiyatning axloqiy me’yorlari, urf-odatlari, ma’naviy qadriyatlari yosh avlodga yetkazilgan. Ayniqsa, qahramonlik dostonlari yoshlarni jasorat, vatanparvarlik, sadoqat va insoniylik ruhida tarbiyalashda muhim o‘rin tutgan [2].

Xalq pedagogikasi tushunchasi va dostonlarning o‘rni.

Xalq pedagogikasi – bu xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi asosida shakllangan, og‘zaki ijod, urf-odat, marosim, an’ana va axloqiy qarashlar orqali avloddan-avlodga o‘tib kelgan tarbiya tizimidir [3].

Xalq pedagogikasining asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

- maqollar va matallar; ertaklar;
- afsonalar;
- qahramonlik dostonlari;
- marosim va urf-odatlar;
- xalq o‘yinlari va qo‘shiqlari.

Bu manbalar orasida qahramonlik dostonlari alohida o‘rin tutadi. Chunki ularda xalqning ideal qahramon obrazi yaratiladi va u yosh avlod uchun ibrat sifatida namoyon etiladi [4].

Dostonlar xalq pedagogikasida quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Axloqiy qadriyatlarni singdirish.
2. Vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish.
3. Jismoniy chiniqish va jasoratni targ‘ib qilish.
4. Oila va jamiyat qadriyatlarini mustahkamlash.
5. Ustoz-shogird an’analarini rivojlantirish.
6. Jamoaviylik va do‘stlik tuyg‘ularini shakllantirish.

«Alpomish» va «Go‘ro‘g‘li» dostonlari aynan shu vazifalarni bajaruvchi yirik epik asarlar sifatida xalq pedagogikasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi [5].

«Alpomish» dostonining tarixiy-pedagogik mohiyati. Dostonning kelib chiqishi va ijtimoiy mazmuni.

«Alpomish» dostoni turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan eng qadimiy qahramonlik eposlaridan biri hisoblanadi. U o‘zbek, qoraqalpoq, qozoq, boshqird, tatar va boshqa turkiy xalqlar og‘zaki ijodida turli variantlarda uchraydi. Bu esa dostonning keng tarixiy ildizlarga ega ekanini ko‘rsatadi [6].

Dostonning asosiy g‘oyasi – vatanparvarlik, oila sadoqati, jasorat, halollik va do‘stlik kabi fazilatlarni targ‘ib qilishdir. Unda qahramon Alpomish xalq idealining timsoli sifatida tasvirlanadi.

Oila tarbiyasi va nasl davomiyligi g‘oyasi.

Doston boshida Boybo‘ri va Boysari oilasida farzand ko‘rish orzusi tasvirlanadi. Bu epizod xalq pedagogikasida nasl davomiyligi, oila mustahkamligi muhim qadriyat hisoblanganini ko‘rsatadi.

Farzand tug‘ilishi bilan bog‘liq marosimlar, quvonch va tantanalar orqali xalqning oilaviy qadriyatlari aks ettiriladi. Bu esa farzand tarbiyasiga katta e’tibor qaratilganini ko‘rsatadi [7]. Alpomishning voyaga yetishi, uning ota-onasi bilan munosabatlari orqali oila tarbiyasining ahamiyati ochib beriladi. Ota-onaning farzandga bo‘lgan mehr-muhabbati, uning kelajagi uchun qilgan harakatlari dostonning muhim tarbiyaviy jihatlaridan biridir.

Nikoh marosimlari va oila qadriyatlari

Dostonda Alpomish va Barchinoy o‘rtasidagi muhabbat va nikoh voqealari orqali qadimiy nikoh urf-odatlari aks ettiriladi. Barchinoyning Alpomishga sadoqati, Alpomishning esa uni qo‘lga kiritish uchun sinovlardan o‘tishi oila mustahkamligi va sadoqat ramzi sifatida talqin etiladi.

Dostonda nikoh faqat ikki yoshning birlashuvi emas, balki ikki urug‘ning ittifoqi sifatida talqin etiladi. Bu esa oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini ekanini ko‘rsatadi [8].

Jismoniy va harbiy tarbiya

Alpomish yoshligidan kuchli, epchil, jasur qahramon sifatida tasvirlanadi. U ot minish, kurash, jang qilish kabi ko‘nikmalarga ega bo‘ladi.

Bu esa qadimiy jamiyatda jismoniy tarbiya muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Jismoniy chiniqish xalq pedagogikasida mardlik, jasorat va chidamlilik kabi fazilatlarni shakllantirish vositasi hisoblangan [9].

Axloqiy fazilatlar va ma’naviy tarbiya.

Alpomish obrazi orqali quyidagi axloqiy fazilatlar targ‘ib qilinadi: halollik; sadoqat; mardlik; ota-onaga hurmat; do‘stlik; vatanparvarlik.

Bu fazilatlar xalq pedagogikasining asosiy tarbiyaviy mezonlari hisoblanadi [10].

«Go‘ro‘g‘li» dostonining pedagogik mohiyati. Dostonning umumiy tavsifi.

«Go‘ro‘g‘li» dostoni o‘zbek xalq og‘zaki ijodining eng yirik epik asarlaridan biri bo‘lib, unda qahramonlik, adolat, xalqparvarlik va vatanparvarlik g‘oyalari ilgari suriladi. Go‘ro‘g‘li obrazi xalq ideal qahramonining timsoli bo‘lib, u adolatli, dono, jasur va xalq manfaatini himoya qiluvchi qahramon sifatida tasvirlanadi [11].

Ustoz-shogird an’analari.

Dostonda qahramonning shakllanishida ustozlar va donishmandlarning roli muhim o‘rin tutadi. Bu xalq pedagogikasida ustoz-shogird an’anasi muhim o‘rin egallaganini ko‘rsatadi. Ustozlar nafaqat bilim beruvchi, balki axloqiy tarbiya beruvchi shaxs sifatida tasvirlanadi [12].

Adolat va xalqparvarlik g‘oyalari.

Go‘ro‘g‘li dostonida qahramon adolatparvar, xalq manfaatini himoya qiluvchi obraz sifatida tasvirlanadi. U zolimlarga qarshi kurashadi, kambag‘allarni himoya qiladi. Bu orqali yosh avlodni adolat, halollik, insonparvarlik ruhida tarbiyalash g‘oyasi ilgari suriladi [13].

Do‘stlik va jamoaviylik.

Go‘ro‘g‘lining sodiq yigitlari bilan munosabatlari, ularning o‘zaro yordam va sadoqati dostonning muhim tarbiyaviy jihatlaridan biridir. Bu orqali jamoaviylik, do‘stlik va hamjihatlik qadriyatlari targ‘ib qilinadi [14].

Vatanparvarlik va yurt himoyasi.

Go‘ro‘g‘li o‘z yurtini himoya qiluvchi qahramon sifatida tasvirlanadi. U xalq tinchligi va adolat uchun kurashadi. Bu orqali yosh avlodda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish maqsad qilingan [15].

Dostonlarda ayol obrazi va tarbiyaviy g‘oyalar. Barchinoy obrazi

«Alpomish» dostonida Barchinoy obrazi ayolning sadoqati, aql-zakovati va matonatini ifodalaydi. U o‘z sevgisi uchun kurashadi, sabr-toqat bilan kutadi, o‘z sha’nini himoya qiladi. Bu orqali xalq pedagogikasida ayolning oila va jamiyatdagi o‘rni yuqori baholanganini ko‘rish mumkin [16].

Go‘ro‘g‘li dostonidagi ayol obrazlari.

Go‘ro‘g‘li dostonida ham ayollar dono, sadoqatli, jasur obrazlarda tasvirlanadi. Ular qahramonning ma’naviy tayanchi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa xalq pedagogikasida ayol tarbiyasiga ham katta e’tibor qaratilganini ko‘rsatadi [17].

Dostonlarning qiyosiy pedagogik tahlili. Umumiy pedagogik g‘oyalar.

Har ikki dostonni qiyosiy tahlil qilish natijasida quyidagi umumiy tarbiyaviy g‘oyalar aniqlanadi: vatanparvarlik; jasorat va mardlik; oila qadriyatlari; kattalarga hurmat; do‘stlik va sadoqat; adolat va halollik; jismoniy chiniqish; jamoaviylik.

Farqli pedagogik jihatlar.

«Alpomish» dostonida oilaviy munosabatlar, nikoh va nasl davomiyligi g‘oyalari ustun. «Go‘ro‘g‘li» dostonida esa ijtimoiy adolat, xalqparvarlik, jamoaviy kurash motivlari kuchliroq. Bu farqlar dostonlarning turli tarixiy davr va ijtimoiy sharoitlarda shakllanganini ko‘rsatadi [18].

Dostonlarning zamonaviy ta’lim tizimidagi ahamiyati.

Bugungi kunda ham bu dostonlar yosh avlodni tarbiyalashda muhim manba hisoblanadi. Ular:

- milliy o‘zlikni anglashni shakllantiradi;
- vatanparvarlik tuyg‘usini kuchaytiradi;
- axloqiy fazilatlarni rivojlantiradi;
- tarixiy xotirani saqlaydi;
- milliy qadriyatlarni yosh avlodga yetkazadi.

Dostonlar maktab va oliy ta’lim tizimida tarbiyaviy vosita sifatida keng qo‘llanilishi mumkin [19].

Xulosa. «Alpomish» va «Go‘ro‘g‘li» dostonlari o‘zbek xalqining qadimiy urf-odatlari, ma’naviy qadriyatlari va pedagogik qarashlarini o‘zida mujassam etgan muhim manbalardir. Ushbu dostonlarda aks etgan tarbiyaviy g‘oyalar yosh avlodni ma’naviy barkamol, jasur, vatanparvar, adolatli insonlar qilib tarbiyalashga xizmat qiladi. Mazkur asarlar xalq pedagogikasining bebaho namunasi bo‘lib, ular nafaqat adabiy meros, balki pedagogik tafakkur tarixining muhim qismi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch.” – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Mahmudov M. “Xalq pedagogikasi asoslari.”– Toshkent: O‘qituvchi, 2003.
4. To‘xliyev B. “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi.” – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
5. Alpomish. O‘zbek xalq dostoni. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1999.
6. Jo‘rayev M. “Folklor va etnopedagogika.” – Toshkent: Fan, 2005.
7. Rasulov A. “O‘zbek xalq dostonlari poetikasi” – Toshkent: Fan, 1998.
8. Qodirov S. “Xalq pedagogikasi” – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
9. Abdullayeva D. “O‘zbek xalq an’analari va tarbiya.” – Toshkent: Fan, 2007.
10. Go‘ro‘g‘li. O‘zbek xalq dostoni. – Toshkent: Sharq, 2006.
11. Yusupov E. “Etnopedagogika asoslari.” – Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
12. Tursunov A. “O‘zbek folklori tarixi.”– Toshkent: Fan, 1995.
13. O‘zbek folklori ocherklari. – Toshkent: Fan, 1988.
14. Hasanov B. “Milliy qadriyatlar va tarbiya” – Toshkent: Ma’naviyat, 2009.
15. O‘zbek adabiyoti tarixi. 1-jild. – Toshkent: Fan, 1977.
16. Niyozov R. Pedagogika tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2011.
17. Rajabov Q. O‘zbek xalq dostonlari. – Toshkent: Fan, 2004.
18. O‘zbek folklorshunosligi asoslari. – Toshkent: Fan, 2013.
19. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

TALABALARDA 4K MODEL KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Doniyorova D.N.
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Samarqand kampusi stajyor o‘qituvchi

Tayanch so‘zlar: 4K modeli, talaba, kompetensiya, kreativlik, tanqidiy fikrlash, kollaboratsiya, interfaol metodlar, didaktik imkoniyatlar.
Ключевые слова: модель 4К, студент, компетенция, креативность, критическое мышление, коллаборация, интерактивные методы, дидактические возможности.
Key words: 4C model, student, competence, creativity, critical thinking, collaboration, interactive methods, didactic opportunities.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada oliy ta’lim bosqichida talabalarning intellektual va ijtimoiy salohiyatini oshirishda 4K tamoyili (tanqidiy tahlil, ijodkorlik, muloqotga kirishuvchanlik va jamoaviy hamkorlik) ning ahamiyati tahlil qilinadi. Muallif tomonidan zamonaviy didaktik yondashuvlar hamda interaktiv ta’lim texnologiyalarini joriy etish orqali talabalarni kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish yo‘llari ko‘rsatib o‘tilgan. Olingan natijalar 4K modelining bo‘lajak mutaxassislarning mehnat bozorida va ijtimoiy sohalarda raqobatbardoshligini oshirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется значимость принципа 4К (критическое мышление, креативность, коммуникация и коллаборация) в повышении интеллектуального и социального потенциала студентов на этапе высшего образования. Автором определены пути развития профессиональных компетенций через внедрение современных дидактических подходов и интерактивных образовательных технологий. Полученные результаты подтверждают эффективность модели 4К в повышении конкурентоспособности будущих специалистов на рынке труда и в социальной сфере.
SUMMARY:
This article analyzes the significance of the 4C principle (Critical thinking, Creativity, Collaboration, and Communication) in enhancing the intellectual and social potential of students during the higher education stage. The author identifies various trajectories for developing professional competencies through the implementation of modern didactic approaches and interactive educational technologies. The research findings confirm the effectiveness of the 4C model in increasing the competitiveness of future specialists in the labor market and social spheres.

Kirish. Global transformatsiyalar va raqamli iqtisodiyot sharoitida oliy ta’lim tizimi faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki talabalarda universal

ko‘nikmalarni shakllantirishni ham maqsad qilishi lozim. Zamonaviy mehnat bozori mutaxassisdan nafaqat soha bilimini, balki nostandart vaziyatlarda yechim topish va guruh ichida samarali faoliyat yuritishni talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, “Partnership for 21st Century Learning” tomonidan ilgari surilgan 4K konsepsiyasi ta’limni modernizatsiya qilishning asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Talabalarda ushbu ko‘nikmalarni shakllantirish ularning kelajak kasbiy faoliyatida samarali qarorlar qabul qilish, ijodiy va innovatsion yondashuvlarni qo‘llash imkonini beradi. Shu sababli 4K modeli asosida ta’lim jarayonini tashkil etish muhim ilmiy-pedagogik masala hisoblanadi. Oliy ta’limning o‘quv dasturlariga 4K ko‘nikmalarini integratsiya qilish masalasida S. Kim va A. Palmer (2019) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar alohida ahamiyatga ega. Olimlarning fikricha, tanqidiy fikrlash va kreativlikni rivojlantirish uchun ta’lim muhiti talabaga erkin tanlov va real loyihalar ustida ishlash imkoniyatini berishi zarur. Ularning konsepsiyasiga ko‘ra, didaktik jarayon talabani faqat axborot qabul qiluvchidan, bilimlarni konstruksiya qiluvchi subyektga aylantirishni ko‘zda tutadi.

Zamonaviy MDH pedagogikasi doirasida E. Kovtun (2023) raqamli ta’lim muhitida 4K ko‘nikmalarini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Tadqiqotchi gibrid ta’lim sharoitida kommunikativlik va kollaboratsiya ko‘nikmalarini shakllantirish uchun talabalarning texnologik savodxonligi va virtual hamkorlik madaniyatini oshirish zarurligini asoslaydi. Kovtun ta’kidlaganidek, 4K modeli faqat pedagogik metod emas, balki talabaning shiddatli axborot oqimida o‘z o‘rnini topishini ta’minlovchi adaptiv mexanizmdir. Shu bilan birga, mahalliy tadqiqotchi Sh. Tukhtamishev (2020) bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlashda ularning kreativ potensialini faollashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, o‘quv jarayonida muammoli vaziyatlarni sun’iy modellashtirish talabalarda nafaqat tanqidiy tahlil qilishni, balki jamoaviy qaror qabul qilish va hamkorlikda ishlash (kollaboratsiya) madaniyatini ham shakllantiradi. Bu esa xalqaro 4K modelining milliy ta’lim muhitiga moslashuvchanligini ta’minlovchi muhim didaktik omildir.

Yuqorida keltirilgan olimlarning (Kim va Palmer, Johnson, Tukhtamishev, Kovtun) nazariy qarashlari va tavsiyalari mazkur tadqiqotning amaliy poydevorini belgilab berdi. Ushbu nazariy xulosalardan kelib chiqib, talabalarda 4K ko‘nikmalarini rivojlantirishning real didaktik imkoniyatlarini tekshirish maqsadida tadqiqotning metodologik strategiyasi ishlab chiqildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu izlanishning metodologik asosi sifatida tizimli tahlil hamda faoliyatga yo‘naltirilgan o‘qitish tamoyillari tanlab olindi. Talabalarda 4K ko‘nikmalarini (ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, jamoaviy

hamkorlik va muloqot) shakllantirish jarayonini o‘rganishda quyidagi usullar majmuasidan foydalanildi:

1. Nazariy manbalar tahlili: Sohadagi mavjud pedagogik-psixologik adabiyotlar, shuningdek, xalqaro ta’lim standartlari (PISA, OECD) qiyosiy o‘rganildi. Buning asosida 4K modelining har bir yo‘nalishi uchun maxsus baholash mezonlari (indikatorlar) belgilab olindi.

2. Pedagogik diagnostika: O‘quv jarayoni davomida talabalar faoliyati bevosita kuzatib borildi. Ularning jamoada ishlash va fikr almashish darajasini aniqlash maqsadida maxsus ishlab chiqilgan “Baholash rubrikalari” qo‘llanildi.

3. Tajriba-sinov ishlari: Tadqiqot samaradorligini tekshirish uchun o‘quv jarayoni ikki guruhda turlicha tashkil etildi:

- ► Nazorat guruhi: An’anaviy ma’ruza va seminarlar asosida bilim oldi.
- ► Tajriba guruhi: Muammoli ta’lim (PBL) va "Dizayn-fikrlash" (Design Thinking) kabi innovatsion texnologiyalar asosida o‘qitildi.

4. Keys-stadi (Vaziyatli tahlil): Talabalarga real hayotiy muammolar (keyslar) berilib, ularning tayyor yechim topishiga emas, balki muammoni tahlil qilish, yangi g‘oyalar taklif etish va resurslarni jamoa bo‘lib boshqarish qobiliyatiga e’tibor qaratildi.

5. Ma’lumotlarni umumlashtirish va interpretatsiya qilish: Tajriba yakunida olingan sifat ko‘rsatkichlari tizimlashtirildi. Talabalarning o‘zlashtirish dinamikasini tasdiqlash uchun olingan natijalar o‘rtacha arifmetik qiymatlar yordamida qiyoslandi va kuzatilgan sifat o‘zgarishlarining ishonchliligi statistik jihatdan (Styuident t-mezonlari elementlari orqali) asoslandi.

Tahlil va natijalar (Sifat ko‘rsatkichlari asosida). Tadqiqot doirasida talabalarning 4K ko‘nikmalari nafaqat ballar, balki ularning faoliyatidagi sifat o‘zgarishlari orqali ham tahlil qilindi. Kuzatuvlar natijasida quyidagi ikki asosiy ko‘rsatkich bo‘yicha ijobiy dinamika aniqlandi:

1. Kognitiv-tahliliy ko‘rsatkich (Tanqidiy fikrlash va Kreativlik):

An’anaviy guruhda talabalar berilgan muammoni faqat darslikdagi qoliplar asosida yechishga harakat qilishdi. Tajriba guruhida esa "Dizayn-fikrlash" metodikasi natijasida talabalarda muammoni qismlarga ajratish, uning asl sabablarini topish va kamida 3-4 ta muqobil (nostandart) yechim variantlarini taklif etish ko‘nikmasi shakllandi.

2. Ijtimoiy-kommunikativ ko‘rsatkich (Kollaboratsiya va Kommunikatsiya): Dastlabki bosqichda ko‘plab talabalar jamoada ishlashda mas’uliyatni o‘zidan soqit qilish yoki faqat bitta yetakchiga ergashish tendensiyasini ko‘rsatgan edi. Tajriba yakunida esa talabalarda fikrlar xilma-xilligini qabul qilish, konstruktiv

muloqotga kirishish va umumiy maqsad yo‘lida vazifalarni o‘zaro taqsimlash kabi ijtimoiy mahoratlar sezilarli darajada oshdi.

Talabalarning ko‘nikmalari o‘zgarishining sifat tahlili

Ko‘rsatkichlar	Tajribadan oldingi holat	Tajribadan keyingi natija (Sifat o‘zgarishi)
Kognitiv-tahliliy	Berilgan ma’lumotni tahlilsiz qabul qilish, faqat tayyor algoritmlardan foydalanish.	Axborotga tanqidiy yondashish, muammoga bir necha kreativ yechimlar taklif etish.
Ijtimoiy-kommunikativ	Guruhda ishlashda sustkashlik, o‘z fikrini bayon qilishda iymanish yoki tortishuvlar.	Jamoaviy mas’uliyatni his qilish, murosaga kelish va fikrini dalillar bilan asoslash.

Xulosa. Olib borilgan ilmiy izlanishlar va tajriba-sinov ishlari talabalarda 4K ko‘nikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari keng qamrovli ekanligini tasdiqladi. Tadqiqot yakunida quyidagi umumlashtirilgan xulosalar shakllantirildi: Zamonaviy oliy ta’lim mazmunini faqatgina axborot yetkazishga yo‘naltirish o‘z dolzarbligini yo‘qotmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, 4K modeli (tanqidiy fikrlash, kreativlik, kommunikatsiya va kollaboratsiya) talabaning nafaqat akademik o‘zlashtirishini, balki uning shaxsiy-kasbiy kompetensiyasini ham yangi bosqichga olib chiqadi. Bu esa o‘quv jarayonini an’anaviy yondashuvdan faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim modeliga o‘tkazishni talab etadi. “Muammoli ta’lim” (PBL) va “Dizayn-fikrlash” (Design Thinking) texnologiyalarining o‘zaro integratsiyasi talabalarda Kognitiv-tahliliy va Ijtimoiy-kommunikativ ko‘rsatkichlarning parallel ravishda o‘sishiga xizmat qildi. Tajriba guruhi talabalarida muammoni mustaqil identifikatsiya qilish va unga bir necha kreativ yechimlar taklif etish qobiliyati nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi. Xususan, talabalarda oldindan tayyor bo‘lgan shablonli yechimlardan voz kechish va nostandart vaziyatlarda mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish ko‘nikmasi shakllandi. Guruhlarda ishlash davomida “kollaboratsiya madaniyati” ning yuksalishi, nizoli vaziyatlarni konstruktiv muloqot orqali hal etish va umumiy jamoaviy maqsad yo‘lida resurslarni taqsimlash mahorati bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy moslashuvchanligini oshirishning asosiy omili bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur taklif etilayotgan metodik tavsiyalar oliy ta’limning didaktik imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, o‘quv dasturlarini mehnat bozori talablariga moslashtirishga yordam beradi. Kelgusida ushbu modelni raqamli ta’lim platformalariga yanada chuqurroq joriy etish va gibrid ta’lim sharoitida 4K ko‘nikmalarini baholashning avtomatlashtirilgan tizimlarini yaratish tadqiqotning istiqbolli yo‘nalishlari bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kim S., & Palmer A. (2019). Integrating 21st Century Skills into Higher Education Curricula: A Framework for the 4Cs. Journal of Education and Practice, 10(5), 12-24.

2. Mirzaev D. (2020). Tanqidiy fikrlashni o‘stirish usullari . Toshkent: O‘zbekiston, 67-73 betlar.

3. Boboev S. (2021). Ta’limda 4K modelining ahamiyati . Toshkent: Fan va texnika, 89-95 betlar.

4. Явкочдиева Дилафруз Эгамқуловна (2021). Инновацион ёндашув таълим тизимини модернизациялаш омили сифатида. Современное образование (Узбекистан), (4 (101)), 43-50.zbekistan), (3), 36-44.

5. Ковтун Е. В. (2023). Развитие гибких навыков (soft skills) в условиях цифровой трансформации высшего образования. Научный вестник образования, №2, 45-58 стр.

TARBIYA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING O'QUV FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISHDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Namozova N.Sh.
Buxoro davlat pedagogika instituti
Pedagogika nazariyasi va tarixi (faoliyat turi) mutaxasisligi bo'yicha 1 kurs magistri

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, tarbiya darslari, boshlang'ich ta'lim, o'quv faoliyatini faollashtirish, pedagogik shart-sharoitlar, raqamli texnologiyalar, individuallashtirilgan ta'lim, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, axborot tahlili, mustaqil qaror qabul qilish, raqamli kompetentsiya, axloqiy tarbiya, interaktiv metodlar, innovatsion ta'lim muhiti.
Ключевые слова: искусственный интеллект, образовательные уроки, начальное образование, активизация образовательной деятельности, педагогические условия, цифровые технологии, индивидуализированное обучение, медиаграмотность, критическое мышление, анализ информации, самостоятельное принятие решений, цифровая компетентность, нравственное воспитание, интерактивные методы, инновационная образовательная среда.
Key words: artificial intelligence, educational lessons, primary education, activation of educational activities, pedagogical conditions, digital technologies, individualized learning, media literacy, critical thinking, information analysis, independent decision-making, digital competence, moral education, interactive methods, innovative educational environment

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada tarbiya darslarida o'quvchilarning o'quv faoliyatini faollashtirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek maqolada, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh va psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda sun'iy intellektdan foydalanish mezonlari, o'quv faoliyatini faollashtirishga xizmat qiluvchi interaktiv, muammoli va vaziyatli topshiriqlar mazmuni, sun'iy intellekt vositalari orqali individuallashtirilgan ta'limni tashkil etish imkoniyatlari yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье представлен научно-теоретический анализ педагогических условий использования технологий искусственного интеллекта для активизации учебной деятельности учащихся на уроках. Также рассматриваются критерии применения искусственного интеллекта с учетом возрастных и психофизиологических особенностей учащихся начальной школы, содержания интерактивных, проблемно-ориентированных и ситуационных заданий, служащих для активизации учебной деятельности, а также возможностей организации индивидуализированного обучения с использованием инструментов искусственного интеллекта.

SUMMARY:
This article presents a scientific and theoretical analysis of the pedagogical conditions for using artificial intelligence technologies to enhance students' learning activities in the classroom. The criteria for the application of artificial intelligence are also considered, taking into account the age and psychophysiological characteristics of primary school students, the content of interactive, problem-oriented and situational tasks that serve to enhance learning activities, as well as the possibilities of organizing individualized learning using artificial intelligence tools.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, artificial intelligence (sun’iy intellekt) texnologiyalari ta’lim samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va o‘quv faoliyatini faollashtirishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tarbiya darslarida esa bu texnologiyalar nafaqat bilim berish, balki axloqiy, ma’naviy va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishda ham katta imkoniyatlar yaratadi.

O’zbekiston Respublikasining 21.01.2026 yildagi O’RQ-1115-sonli “Sun’iy intellektni qo’llash orqali yuzaga keladigan munosabatlar tartibga solinishi munosabati bilan O’zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo’shimcha va o’zgartirishlar kiritish to’g’risida” Qonunida “sun’iy intellekt—insonning bilim va ko’nikmalariga taqlid qilish, shu jumladan mustaqil ravishda o’rganish va echimlarni izlash hamda aniq vazifalarni bajarishda inson aqliy faoliyati natijalari bilan taqqoslanadigan natijalarni olish imkonini beradigan texnologik echimlar majmui” sifatida e’tirof etib o’tilgan.[1]

O’zbekiston Respublikasi xalq ta’limi rivojlantirish kontseptsiyasida “ta’lim muassasalarida o’quv-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, muqobil yondashuvlarni o’rganishga va ilmiy asoslashga yo’naltirilgan amaliy xarakterdagi ilmiy izlanishlarni rivojlantirish, kichik yoshdan o’quvchilarda o’qishga sog’lom, kuchli va ta’sirchan motivatsiyani shakllantirish” [2;] kabi vazifalar belgilangan. Bu borada boshlang’ich sinflarda ta’lim tizimini modernizatsiyalashning amaliyotdagi holatini tahlil qilish, neonologik yondashuv asosida boshlang’ich sinf o’quvchilarini jamoada ishlash ko’nikmalarini takomillashtirish mexanizmlari mazmunini, usullari, yo’llari, metodlari va vositalarini aniqlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumki, ota-bobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo’lmish ilmu ma’rifat, ta’lim va tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining asosiy sharti va garovi deb bilgan. Buyuk mutafakkir Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot -yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir” degan purma’no fikrlari hozirgi davrga qadar dolzarbligini saqlab kelmoqda.[4;]

Tabiiy ravishda boshlang’ich sinfda “Tarbiya” darslarida sun’iy intellektdan foydalanish zaruriyati yoki afzalliklari nimada?-degan savol tug’iladi. Raqamli texnologiyalar sharoitida axborot hajmining ortishi va o’quvchilarning texnika

vositalariga yuqori qiziqishi sun'iy intellektni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishni taqozo etadi. Mazkur yondashuv o'quvchilarda axborotni tahlil qilish, solishtirish va xulosa chiqarish, feyk ma'lumotlarni ajratish hamda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ijtimoiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Bugungi raqamli jamiyatda bolalar internet, ijtimoiy tarmoqlar va turli platformalar orqali katta hajmda axborot qabul qiladi. "Tarbiya" darslarida masalan, bir mavzuda ikki xil ma'lumot berilib, SI yordamida ularni solishtirish orqali bolalarda mantiqiy fikrlashni kuchaytirish mumkin. Shuningdek, raqamli muhitda yolg'on yoki manipulyativ ma'lumotlar ko'p. Boshlang'ich sinfdanoq bolalarga: ishonchli manba nima? tasdiqlangan axborot qanday bo'ladi? shubhali xabarni qanday tekshirish mumkin? kabi savollarga javob topishni o'rgatish muhim.

Bugungi kun nazari bilan qaraganda, jahonning rivojlangan davlatlari qatori mamlakatimizda ham ta'limdagi islohotlar jarayonida gumanitar fanlarni o'qitishda sun'iy intellektdan foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda.

Alohida e'tirof etish lozimki, texnogen tsivilizatsiya sharoitida globallashuv jarayonlari kuchaymoqda. Bu esa yoshlarda milliy o'zlikni anglash, ma'naviy barqarorlikni saqlash masalasini muhim qilib qo'yadi. Tarbiya darslarining asosiy vazifasi esa: o'quvchi yoshlarda milliy an'ana va urf-odatlarga hurmat uyg'otish, vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish, umuminsoniy qadriyatlar-bag'rikenglik, insonparvarlik, adolatparvarlikni rivojlantirish, shuningdek raqamli ta'lim muhitida turli axborot oqimlari ta'sirida shakllanayotgan yosh avlod ongini to'g'ri yo'naltirishda tarbiya darslari muhim o'rin tutadi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'limdagi imkoniyatlari ko'rib chiqadigan bo'lsak, sun'iy intellekt (Artificial intelligence in education) quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

-individuallashtirilgan ta'lim – har bir o'quvchining bilim darajasiga mos topshiriqlar berish;

-interaktiv muloqot – savol-javob asosida fikrlashni rag'batlantirish;

-tezkor tahlil va baholash – o'quvchilarning javoblarini tezkor tekshirish;

-simulyatsiya va virtual muhitlar – hayotiy vaziyatlarni modellashtirish;[11]

Masalan 1-sinf "Tarbiya" darsligida "Odob durdonalari" "Birgalikda o'qiymiz", "Oila davrasida", "Ijodiy faoliyat, "Aqlni charxlash" kabi mavzular berilgan bo'lsa, 2-sinf "Tarbiya" darsligidagi "Tartib intizom hamrohing bo'lsin har on" bo'limida "Jamoa transportida yurish qoidalari", "Yaxshi va yomon odamlar", "Birovning haqi", "Sog' tanda sog'lom aql" mavzulari berilgan bo'lib, bu mavzular o'quvchilarda axloqiy muammoli vaziyatlarni sun'iy intellekt

yordamida modellashtirish orqali o‘quvchilar qaror qabul qilish ko‘nikmasini rivojlantiririshda“ko’prik” vazifasini bajaradi.

Biz 2- sinf “Tarbiya” darsligida berilgan “Birlashgan o’zar”, “Hurmat qozonish”, “Insonparvarlik”,“Uyimizga mehmon keldi” “Do’stlik oliy fazilat” kabi mavzulariga [6;] alohida e’tibor qaratdik. Masalan, dasrlikning 71 sahifasida keltirilgan “Sovg’a berish va sovg’a olish” mavzusi o’quvchilarga mustaqillik berish, do’stga hurmat, kattalarga izzatda bo’lish, o’quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirilishiga sharoit yaratish ko’zda tutilgan. Bu jarayonda o’quvchilarda o’zlari, atrofdagilar, sinfdosh o’rtoqlari hayotiga yuksak ma’naviy, madaniy nuqtai nazardan turib yondashish sifatlari qaror topadi desak mubolag’a bo’lmaydi.

3-sinf “Tarbiya” darsligida “Bilim va odob- inson ziynati”, bo’limida mehr oqibat insoniy fazilat ekanligi, mahalla va qo’ni qo’shnichilik mavzulari asosida o’qituvchi har bir o’quvchiga ijtimoiy va shaxsiy mohiyatga ega hamkorlik faoliyatining mazmuni anglab etish, unga insonparvarlik nuqtai nazaridan munosabatda bo’lish sohasidagi bilimlarini boyitishga erishadi. .[7;]

“Tarbiya” darsligining kontseptual tahlili sun’iy intellekt vositalari dars maqsadiga xizmat qilishi kerak. Texnologiya maqsad emas, balki vosita sifatida qo‘llanilishi lozim degan kichik bir xulosalarni chiqarish imkonini beradi.

“Tarbiya” darslariga sun’iy intellektdan foydalanish meetodik tayyorgarlikni, ya’ni o’qituvchi: sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi, dars jarayonini to‘g‘ri loyihalashi, axborot xavfsizligi va etik me’yorlarni bilishi kerak. Shuningdek, “Tarbiya” darslarida beriladigan topshiriqlar o’quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o’quvchilarning yoshiga mos, axloqiy jihatdan to‘g‘ri, milliy qadriyatlarga zid bo‘lmagan bo‘lishi zarur.

Zamonaviy raqamli ta’lim muhitida o’quv-biluv faoliyatini samarali tashkil etish interaktivlik va muammolilik tamoyillariga tayanadi. Ayniqsa, Artificial intelligence texnologiyalaridan foydalanish ta’lim jarayonini individuallashtirish, faollashtirish va refleksiv tahlilni kuchaytirish imkonini beradi. Interaktiv va muammoli ta’lim muhiti o’quvchining sub’ekt sifatida faol ishtirokini ta’minlaydi, mustaqil fikrlash va ijtimoiy kompetentsiyalarini rivojlantiradi.

Interaktiv ta’lim – o’qituvchi va o’quvchi, shuningdek, o’quvchilar o’rtasidagi faol hamkorlikka asoslangan ta’lim shaklidir.

Muammoli ta’lim esa bilimni tayyor holda berish emas, balki muammoli vaziyat yaratish orqali mustaqil izlanishga yo’naltirishni nazarda tutadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari ushbu ikki yondashuvni quyidagi jihatlarda qo’llab-quvvatlaydi: real vaqt rejimida fikr-mulohazalar berish; vaziyatli

modellashtirish; individual ta’lim traektoriyasini shakllantirish; tahliliy va diagnostik ma’lumotlar taqdim etish.

O’quv - biluv faoliyati jarayonida interaktiv va muammoli ta’lim muhiti yaratishda sun’iy intellekt yordamida: munozarali savollar, rol o‘yinlari, voqea tahlili (case-study), debat mashg‘ulotlari tashkil etish mumkin.

Sun’iy intellekt asosidagi platformalar: ochiq turdagi savollar yaratish; javoblarni tahlil qilish; qarama-qarshi pozitsiyalarni taklif etish imkonini beradi.

Munoazarali savollar: axloqiy dilemmalar; ijtimoiy muammolar; globallashuv va milliy qadriyatlar masalalariga oid bo’lishi mumkin.

Bu jarayonda o’quvchi: muammoni anglaydi; dalillar keltiradi; muqobil fikrlarni tahlil qiladi; xulosa chiqaradi. Natijada tanqidiy va mustaqil fikrlash rivojlanadi.

“Tarbiya” darslarida SIdan foydalanish orqali: vaziyatli masalalar (keyc) berish, turli echim variantlarini tahlil qilish, oqibatlarni baholash orqali bolalar mustaqil fikr bildirishga o’rganadi. Masalan, “Do’stlik”, “Halollik”, “Javobgarlik” mavzularida turli stsenariylar asosida qaror qabul qilish mashqlari o’tkazilishi mumkin.

Rol o’yinlari (simulyatsiya texnologiyalari) Sun’iy intellekt virtual personajlar yoki modellashtirilgan ijtimoiy vaziyatlar orqali rol o’yinlarini tashkil etish imkonini yaratadi. Masalan: “Mas’uliyatli fuqaro” roli; “Jamoa etakchisi” roli; “Mediator” yoki “Qaror qabul qiluvchi” roli. Bunda o’quvchi: muayyan ijtimoiy rolni bajaradi; qaror qabul qiladi; o’z harakatlarining natijasini ko’radi. Bu esa kommunikativ kompetentsiya, empatiya va mas’uliyat hissini shakllantiradi.

Voqea tahlili (case-study) metodi Case-study metodi muammoli vaziyatni tahlil qilishga asoslanadi. Sun’iy intellekt: real yoki modellashtirilgan holatlarni taklif etadi; variantli qarorlar ishlab chiqishga yordam beradi; qarorlarning ehtimoliy oqibatlarini ko’rsatadi.

Tahlil bosqichlari: Vaziyatni anglash; Muammoni aniqlash; Echim variantlarini ishlab chiqish; Eng maqbul qarorni asoslash. Bu jarayon kognitiv faollikni kuchaytiradi va amaliy tafakkurni rivojlantiradi.

Debat mashg’ulotlari jarayonida bahs mazmuni tizimli tahlil qilinadi. Unda o’quvchilar o’z pozitsiyasini asosli himoya qiladi, muqobil fikrlarni tinglaydi va dalillarni qiyosiy tahlil etadi. Mazkur faoliyat ijtimoiy faollik, nutq madaniyati hamda kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Sun’iy intellektdan foydalanish samaradorligi quyidagi pedagogik shartlarga bog’liq: maqsadga muvofiqlik, metodik asoslanganlik, axborot xavfsizligi, o’quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish hamda refleksiyani tashkil etish. Bunda texnologiya tarbiyaviy maqsadga xizmat qiluvchi vosita sifatida qo’llanilishi va tarbiyaviy ustuvorlik ta’minlanishi zarur.[12]

O’quv-biluv faoliyati jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish interaktiv va muammoli ta’lim muhitini samarali tashkil etish imkonini beradi. Munoazarali savollar, rol o’yinlari, case-study va debat mashg’ulotlari orqali: tanqidiy fikrlash rivojlanadi; mustaqil qaror qabul qilish ko’nikmasi shakllanadi; ijtimoiy faollik va mas’uliyat hissi mustahkamlanadi. SHu tariqa, sun’iy intellekt zamonaviy tarbiya va ta’lim jarayonida shaxsga yo’naltirilgan, faol va muammoli ta’limni amalga oshirishning muhim pedagogik vositasi sifatida namoyon bo’ladi.

Dars yakunida o‘quvchilar o‘z fikrlarini tahlil qilishlari, qarorlarini asoslashlari va xulosa chiqarishlari muhim.

Xulosa qilib aytganda, texnogen tsivilizatsiya va raqamli texnologiyalar davrida tarbiya darslari quyidagi strategik maqsadga xizmat qiladi: Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni mustahkamlash Mustaqil va tanqidiy fikrlaydigan shaxsni tarbiyalash Ijtimoiy faol va mas’uliyatli fuqaroni shakllantirish. Zamonaviy raqamli muhitda tarbiya darslari shaxs ma’naviyatini himoya qiluvchi va uni to’g’ri yo’naltiruvchi muhim pedagogik vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston Respublikasining 21.01.2026 yildagi O’RQ-1115-sonli “Sun’iy intellektni qo’llash orqali yuzaga keladigan munosabatlar tartibga solinishi munosabati bilan O’zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo’shimcha va o’zgartirishlar kiritish to’g’risida” Qonuni. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (www.lex.uz)

2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi “O’zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi PF-5712-son Farmoni Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (www.lex.uz), 2019 yil 29 aprelь

3. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi PQ-4884-son “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida” Qarori. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (www.lex.uz), 2020 yil 6 noyabr

4. Avloniy, Abdulla. Tanlangan asarlar: 2-jild. – T.: Ma’naviyat, 2006. - 304 b.

5. Tarbiya 1: 1-sinf o’quvchilari uchun darslik. 1-nashr. G’afur G’ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi. Toshken – 2020 –64 b

6. Tarbiya 2: 2-sinf o’quvchilari uchun darslik. 1-nashr. G’afur G’ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi. Toshken – 2020 –80 b

7. Tarbiya 3: 3-sinf o’quvchilari uchun darslik. 1-nashr. G’afur G’ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi. Toshken – 2020 –92 b

8. Tarbiya 4: 4-sinf o’quvchilari uchun darslik. 1-nashr. G’afur G’ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi. Toshken – 2020 –96 b

9. Davronova D. S. Milliy va ma’naviy tarbiyaning qadimiy va zamonaviy ijtimoiy - pedagogik tamoyillari. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar (2025 yil № 3) https://interscience.uz/index.php/home/article/view/

10. Umurov Z.L. Boshlang’ich sinf o’quvchilari ta’limiy muammolariga oid didaktik shart-sharoitlarni takomillashtirish Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Samarqand 2019 – 167 b.

11. Biggest Limitations of Artificial Intelligence Technology | HackerNoon. (n.d.). Retrieved March 7, 2023, from https://hackernoon.com/the-missing-pieces-6- limitations-of-ai-s85r3upr

12.https://cyberleninka.ru/article/n/sun-iy-intelektning-pedagogik-aoliyatdagi-o-rni

O‘SMIR YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA AXLOQIY QADRIYATLARNI SHAKLLANISHINING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Saburova Sh.J.
Toshkent gumanitar fanlar universiteti Pedagogika va psixologiya mutaxassisligi 2-bosqish magistranti

Tayanch so‘zlar: o‘smir yoshidagi o‘quvchilar, axloqiy qadriyatlar, mas’uliyat, pedagogik ta’sir, muloqat, ta’lim-tarbiya.
Ключевые слова: учащиеся подросткового возраста, нравственные ценности, ответственность, педагогическое воздействие, общение, образование и воспитание.
Key words: adolescent students, moral values, responsibility, pedagogical influence, communication, education and upbringing

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada o‘smir o‘quvchilarda axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan talqin etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье научно интерпретируются педагогико-психологические особенности развития нравственных ценностей у учащихся-подростков.
SUMMARY:
This article scientifically interprets the pedagogical and psychological features of developing moral values in adolescent students.

Zamonaviy ta’limning dolzarb masalalaridan biri o‘smirlarga axloqiy qadriyatlar asosida tarbiya berish hisoblanadi. O‘smir yoshdagi o‘quvchilarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish doimiy ravshda ijtimoiy-siyosiy hayotda katta ahamiyat kasb etib kelgan. O‘smir-o‘quvchilarda axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish, ularning kelajakda hayotda o‘z o‘rnini topishida yordam beradi. Bu orqali ular o‘z shaxsiy va ijtimoiy hayotida to‘g‘ri qarorlar qabul qilishga erisha oladi hamda mas’uliyat va hurmatga sazovor bo‘ladi.

Axloqiy qadriyatlar keng qamrovli tarbiyaning muhim qismi bo‘lishi bilan birga, u ijtimoiy taraqqiyot mahsuli va jamiyat turli o‘zgarishlar bilan ham bog‘liq holda rivojlanib, takomillashib boradigan muhim hodisa hisoblanadi. Axloqiy tarbiyaning dolzarb vazifasi shaxsda jamiyat oldida turgan maqsad va

manfaatlarga mos keladigan axloqiy fazilatlar yaxlitligini tarbiyalashdir. Axloqiy tarbiya murakkab va ziddiyatli jarayondir. Demak, shaxsni axloqiy tarbiyalash deganda, jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlarni (insonparvarlik, halollik, vijdonlilik, mas'uliyat va hurmat va hakazo), yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shaxs ongiga singdirish, ularni kundalik faoliyatga aylantirish va shaxsiy fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan maqsadli pedagogik jarayon tushuniladi. .

Axloqiy qadriyatlar o'smirning jamiyatdagi o'z o'rnini, o'zi va boshqalar oldidagi mas'uliyatini his qilishiga yo'naltiriladi. Axloqiy qadriyatlar o'smir-o'quvchilarga jamiyat oldidagi mas'uliyatini qanday bajarishini o'rgatadi. O'smirlarning axloqiy qadriyatlarni o'zida jamlashi oiladagi tarbiya va ta'lim muassasalaridagi pedagogik-psixologik ta'sir hamda ijtimoiy muhit bilan bog'liq. Shunday ekan, o'smirlarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish ularning jamiyat oldidagi mas'uliyatini oshirishga, adolat, halollik, o'zaro hurmat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu o'smirlarga ongli ravishda axloqiy qadriyatlarni to'g'ri anglashga yordam beradi.

Voyaga yetayotgan o'smirlarga ezgulik, mehr-oqibat, xayr-saxovat kabi fazilatlarni oiladan boshlab singdirish kerak. Oila tarbiyasi bolaning har tomonloma kamol topishida muhim ahamiyatga ega. Sog'lom avlodni tarbiyalashda oiladagi tartib-igtizom, muhit, oila a'zolarining o'zaro munosabati asosiy omil hisoblanadi. Tarbiyashunos olim A.K. Munavvarov «Oila jamiyatning eng kichik o'chog'idir. Bu muqaddas dargohda kelajak kishisi kamolga keladi. Keksalar ko'pincha «Bug'doy eksang – bug'doy olasan, arpa eksang – arpa olasan» deyishadi. Shuning uchun ham kelajagimizning qanday bo'lishi bugun qanday tarbiya berayotganimizga, ular qalbini qanday tuyg'ular, qanday orzular bilan to'ldirayotganimizga bog'liq» - deb ta'kidlaydi [1; 21-b.]. Haqiqatan ham, o'smirlarning xatti-harakatlari, fe'l-atvori, ya'ni axloqi, o'zaro munosabatlari oilada namoyon bo'ladi.

O'smir-o'quvchilarda axloqiy qadriyatlarni tarbiyalashda hayotda uchraydigan turli xil salbiy jarayonlardan ehtiyot bo'lish masalasi ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Ba'zi bir oilalarda kundalik turmush tashvishlari bilan ko'proq band bo'lib bolalarning ma'naviy-axloqiy va moddiy ehtiyojlari inobatga olinmaslik holatlari uchraydi. Bola oilada o'smirlik davridan axloqiy xatti-harakatlarini boshqara olishi, sog'lom turmush tarzini anglashi, yaxshi va yomonni farqlay olishi, o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan qiziqishlari takomillashtirishi hamda mustaqil fikr yurita olishi kerak.

O‘smir-o‘quvchilarni axloqiy tarbiyalash nafaqat oilada, balki ta’lim muassasalarida ham amalga oshiriladi. Turli fanlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarda aqliy, axloqiy, do‘stlik, hayotga faol munosabat va boshqa tushunchalar shakllanadi va rivojlanadi. Kattalarni hurmat qilish, kichiklarga izzat ko‘rsatish, ota-onalarni e’zozlash va mehnat qilishga o‘rganadi. Bu yoshda o‘smirlar tartib-intizomga, bir-biriga do‘stona o‘zaro yordam berishga o‘rganadilar. Ular maktabdagi o‘quv faoliyatiga o‘z munosabatlarini bildirishga, oilada va jamiyatda o‘zini erkin tutishga intiladi. Natijada o‘smir-o‘quvchilarda shaxsiy va ijtimoiy xulq-atvor, axloqiy munosabatlar rivojlanadi.

O.Musurmonova tadqiqotlarida “Yoshlarni ma’naviy–axloqiy tarbiyalashda xalq pedagogikasi boy manbalarga ega. Xalq pedagogikasi umumxalq ijodiy mahsulining natijasi, pedagogik madaniyatning asosiy ifodasi bo‘lib, uning ildizi qadim-qadimlarga borib taqaladi. U o‘zida xalqning orzu-istaklari, fikr qarashlari, inson, oila, o‘quvchi yoshlarning tarbiyasi haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi”. [2] – deb ko‘rsatadi. Muallifning fikricha, yoshlarda axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda xalqimizning urf-odatlari, an’analari, tili, ma’naviyatini e’tiborga olish, undagi insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnetsevarlik g‘oyalari tarbiyaviy ishlarning samaradorlikni orttiradi.

Haqiqatan ham, o‘smir yoshidagi o‘quvchilarda axloqiy qadriyatlar shakllanishda ajdodlarimizning hayotiy bilim va tajribalari, tarbiyaviy qarashlari, o'tmishi, tarixi, orzu-intilishlari, milliy urf-odatlari, an'analari singdirilgan milliy meroslarning ham ahamiyati beqiyosdir. Ular asosida o‘quvchi-yoshlarda xalqimizga xos insonparvarlik, mehribonlik, mas'uliyatlilik, el-yurtga, vatanga sadoqatlilik, do'stlik, insoniylik, mehr-oqibatli, nomusli, bir so'zlilik kabi fazilatlarni mujassam bo‘ladi. Ayniqsa, dostonlar, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar, naql-maqollar va xalq qo'shiqlarida o'z aksini topgan xalqimiz tarixi va o'tmishiga doir ma'lumotlar, ajdodlarimizning ma’naviy tarbiya to'g'risidagi qarashlari o‘smir-o‘quvchilarda axloqiy sifatlarining shakllanishida samarali ta'sir ko'rsatishi aniq.

O‘smirlarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirishning asosiy pedagogik-psixologik tashqi nazoratdan o‘z-o‘zini tartibga solishga o‘tish, o‘ziga xoslikni faol anglash, hissiy beqarorlik va mustaqillikka intilishni o‘z ichiga oladi. Bu esa o‘smir-o‘qituvchilardan shaxsiy tajriba, ijtimoiy amaliyot orqali qadriyatlarni anglash uchun sharoit yaratishni, shuningdek, ongli tanlov va e’tiqodni shakllantirish uchun ularning obro‘si va axloqiy namunasidan foydalanishni talab qiladi.

O‘smirlik davrida o‘quvchilar bir qansha pedagogik-psixologik xususiyatlarga ega bo‘ladi. Jumladan,

- o‘smirlar o‘z shaxsini faol shakllantirish, o‘z tengdoshlari orasida obro‘ orttirishga intilish va o‘z maqsadlarini aniqlashtirishga harakat qilish;

- o‘smirlar kuchli kechinmalar, hissiyotning keskin o‘zgarishi va kuchli hissiy ta’sirlarga (ijobiy yoki salbiy) moyil bo‘lish;

- shaxsiy fikrlariga ega bo‘lish, o‘z qarorlarini qabul qilish va himoya qilish;

- o‘z xatti-harakatlari, his-tuyg‘ulari va motivlarini anglash;

- har bir o‘smirning xarakter xususiyatlari, hayotiy tajribasi va rivojlanish darajasini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Pedagogik ta’lim va tarbiya jarayonida axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishda bir qator metodlar va yondashuvlardan foydalanish mumkin. Birinchidan, o‘smirlarni axloqiy qadriyatlar bilan tanishtirishda ularning yashash va o‘rganish muhiti katta ahamiyatga ega. O‘smirlar ko‘proq o‘qituvchilarining va ota-onalarining xulq-atvoriga qarab, o‘z xulqini shakllantiradilar. Shuning uchun, o‘qituvchilar va tarbiyachilar axloqiy qadriyatlarni o‘rganishda nafaqat nazariy bilimlarni, balki o‘zlarining to‘g‘ri xulq-atvorlaribilan ham o‘rnak bo‘lishlari zarur [3; 224-b.].

O‘smir-o‘quvchilarida axloqiy qadriyatlarni takomillashtirish xususiyatlari haqida ko‘pgina pedagog-psixolog olimlar qarashlarini bildirgan. Rus psixologi L.S. Vigotskiyuning [4;133] fikricha, bola o‘smirlik davrida o‘zida axloqiy komponentlari rivojlantirishni tahlil qilish bosqichlarini amalga oshiradi.

Axloqiy qadriyatlarning pedagogik-psixologik kategoriya sifatidagi o‘ziga xosligi ijtimoiy-tarixiy tajribani faqat bilish bilan emas, balki jamiyat tomonidan asrlar davomida to‘plangan qadriyatlarni teran o‘zlashtirish bilan bog‘liq. Haqiqat, ezgulik, rahm-shafqat, muhabbat, burch va istak singari axloqiy qadriyatlar orqali o‘smirning madaniy yadrosi shakllanadi. O‘smir hayotiy tajribalar asosida shaxsga aylanadi. Shuning uchun ham axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga alohida e’tibor qaratish lozim. Aynan ular, ko‘plab taniqli pedagoglarning fikriga ko‘ra, inson hayotining oliy tamoyillarini belgilaydi, uning xulq-atvori va faoliyatini tartibga soladi.

V.A. Suxomlinskiy o‘smirlarda axloqiy tarbiyani shakllanishining asosi mehnat, tabiat va insoniy munosabatlar deb biladi. Uning fikricha, o‘smirda olijanoblik, vijdon, mas’uliyat va go‘zallikni his qilish tuyg‘ularini shakllantirish, ularni faol ijtimoiy hayotga tayyorlash asosiy maqsad hisoblanadi. Suxomlinskiy "Yuragimni bolalarimga beraman" tamoyili asosida, o'smir bilan samimiy do'stona munosabat o'rnatishni va ularda mustaqil fikrlash hamda tanlov qilish qobiliyatini rivojlantirishni muhim deb ko‘rsatadi.

Bu davrda ko‘pchilik o‘smirlarda axloqiy qadriyatlar haqida tasavvurlar yetarlicha rivojlanmaydi. Ularda shakllangan umumiy xulq-atvor me’yorlari

mas'uliyatni anglash va dunyoqarashning shakllanishiga zamin yaratadi. Bu haqida buyuk mutafakkir Forobiy yoshlarning axloqiy tarbiyasi haqida ham fikrlar yuritgan. U ta'limga nisbatan axloqiy tarbiyaning maqsadi sifatida fazilatlarni va aqlni rivojlantirish orqali baxtga erishish mumkinligini uqtiradi. Mutafakkirning fikricha, inson tug'ma fazilatga moyil bo'ladi, tarbiyachilarning vazifasi esa, bolalarda ta'lim, tarbiya, mas'uliyat va mustaqil fikrlashni shakllantirishdan iborat ekanligini aytadi. Fotabiy odob-axloqli inson deganda ilm fanga intiluvchi, haqiqat va adolat uchun kurashuvchi, yolg'onning dushmani, o'z fikrida turadigan odamlarni nazarda tutadi. Inson yaxshi xulq-atvorli bo'lish uchun o'zida o'n ikki xil fazilatni birlashtirishi kerak deb hisoblaydi. 1. Yaxshi sog'liq. 2. O'tkir zehn. 3. Mustahkam xotira. 4. Tez qarorga kelish. 5. Shiroyli gapirish. 6. O'quv, ilmga intilish. 7. Zararli qimor o'yinlaridan avloq bo'lish. 8. Haqiqat va adolatni sevish. 9. Or-nomusli bo'lish. 10. Dunyoparast bo'lmaslik. 11. Odamgarchilikli bo'lish. 12. Behuda o'jarlik qilmaslikni [5; 172-b.] tavsiya qiladi. Mazkur fazilatlar o'smir-o'quvchilarning shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi va ularning pedagogik-psixologik xususiyatlarining rivojlanishiga yordam beradi.

Axloqiy tarbiyaning muhim pedagogik shart-sharoitlari o'smir-o'quvchilarning faol hayotiy, ongli nuqtayi nazarini, so'z va ish birligini, axloqiy me'yorlardan chekinishlariga yo'l qo'ymaslikni shakllantirishdan iborat. Bu orqali u hayotga, vatanga, mehnatga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Tarbiyali pedagog o'quvchilarga har tomonlama tarbiyani mana shu axloqiy qadriyatlarni shakllantirishdan boshlaydi. Chunki bu uning axloqiy tuyg'ularini, e'tiqodini ma'lum bir maqsadga faoliyatini tashkil etishni takomillashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, o'smir-o'quvchilarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish ta'lim-tarbiya jarayonining zarur komponenti hisoblanadi. Sababi ta'lim-tarbiya orqali kattalarni hurmat qilish, kichiklarni e'zozlash, ma'suliyatni his qilish, vatanni sevish, o'zini shaxs sifatida anglash, g'ururlanish tushunchalari shakllanadi va ular ma'naviy-axloqiy qadriyatlar orqali barkamol bo'lib voyaga yetadi.

POYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Munavvarov A.K. Oila pedagogikasi. T.: O'qituvchi. 1994. -112 b

2. Musurmonova O.. Ma'naviy kadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. T., 1996 y. 192 b.

3. Qosimova O. O'smir yoshidagi bolalar o'rtasida axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish // American journal of multidisciplinary bulletin. Volume-3|Issue-10| 2025 Published: |30-11-2025| pp/ 223-226.

4. Выготский Л.С. Педагогическая психология.М.: Педагогика, 1991. – 378 с.

5. Álewov Ó. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı. Nókis: «Bilim», 1993.-504 b.

ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONIDA KLASTER YONDASHUVINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Allayorova S.B.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: klaster,infratuzilma,global,tizim,jamiyat,tadqiqot,guruh, innovatsiya.
Ключевые слова: кластер, инфраструктура, глобальный, система, общество, исследование, группа, инновация.
Key words: cluster, infrastructure, global, system, society, research, group, innovation.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada zamonaviy fanda klaster yondashuvini amalga oshirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritib borilgan. Shuningdek ta'lim tizimida global o'zgarishlar tendensiyalari va ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlarning umumiy tendensiyalari va qonuniyatlarini aniqlash ,tavsiflash imkoniyatlari ochib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье описаны теоретические и практические аспекты реализации кластерного подхода в современной науке. Также в системе образования выявлены возможности выявления и описания общих тенденций и закономерностей глобальных изменений и социально-экономических изменений.
SUMMARY:
This article describes the theoretical and practical aspects of the implementation of the cluster approach in modern science. Also, the possibilities of identifying and describing general trends and laws of global changes and socio-economic changes have been revealed in the educational system.

Kirish. Jamiyat hayotining global o'zgarishlar eng yaqqol namoyon bo'ladigan sohalaridan biri bu ta'lim tizimidir. Bugungi kunda bu yerda quyidagi tendensiyalar majmui yaqqol ko'zga tashlanadi, jumladan: ta'lim va tarbiya mazmuni, usullari, shakllarini doimiy yangilash, ularni ijtimoiy tartib va davlat manfaatlariga muvofiqlashtirish; e'tiborni qaratish va ta'limda innovatsiyalarni rag'batlantirish; ta'lim sifatini oshirishga yondashuvlarni ishlab chiqish; inson salohiyatini rivojlantirish yo'llari va vositalarini izlash.

Ularning amalda tatbiq etilishi ijtimoiy hayotning turli sohalarida namoyon bo'ladigan tashqi farqlariga qaramay, bir xil faoliyat va rivojlanish qonunlariga

bo'ysunadigan hodisalarning ishtiroki tufayli mumkin bo'ladi. Hozirgi kunda ta'lim tizimida yuzaga keladigan muammolarni hal qilishda bu hodisalar samarali manba sifatida qaraladi. Boshqalar qatorida, bugungi kunda klaster yondashuvi ko'p marta tadqiqotlarimiz mavzusiga aylangan desak ham mubolag'a bo'lmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunda ta'lim jarayonida "klaster" atamasi va shu bilan birga "klaster yondashuvi" iborasi keng tarqaldi. Bunday tushunchaning obyektiv sababi ushbu "klaster" (inglizcha cluster – guruh, birikma) tushunchasidan ta'lim tarbiya jarayonida faol foydalanish bo'ldi. Kategoriya sifatida u aniq (fizika, kimyo, matematika, informatika) va ijtimoiy, ilmiy fanlarga mustahkam o'rnashib olgan. Bir biriga o'zaro bog'liq hamda o'xshash belgilar asosida birlashtirilgan obyektlar to'plamini tuzatish, klaster boshqa guruh va obyektlarga qaraganda mustaqilligi (ajralishi va farqi) bilan tavsiflangan birlikni bildiradi. Bunday birikmalarni o'rganish uchun klasterlash (klaster tahlili) holatlari qo'llaniladi, bu bitta va turli guruhlarda birlashtirilgan obyektlarni oqilona birlashtirish va tadqiq qilish, ularning o'ziga xos va tipik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Klaster siyosatini baholash bo'yicha bir necha tadqiqotlar olib borgan iqtisodchi O.Solvell klaster siyosatini baholash deganda siyosat, dasturlar, loyihalar yoki boshqa obyektlarni kontseptuallashtirish, ishlab chiqish va amalga oshirishni tahlil qiluvchi har xil turdagi tadqiqot protseduralarini muntazam ravishda qo'llash jarayonini ta'kidlaydi. Umuman olganda, klaster tashabbuslarining asosiy maqsadlari inson resurslarini takomillashtirish, klasterni kengaytirish, ishtirokchilar sonini ko'paytirish, biznesni rivojlantirish, tijorat hamkorligini qo'llab-quvvatlash, innovatsiyalarni rivojlantirish, ishbilarmonlik muhiti, biznes uchun sharoitlarni yaxshilash sanaladi. Bu kabi tashabbuslar esa albatta mamlakatning klaster siyosatiga asoslanadi.

Iqtisodchi olim M.Enrayt klaster siyosatining 4 xil shaklini tasniflaydi

− katalitik (davlat faqatgina manfaatdor tomonlarni birlashtiradi va ularga minimal yordam

ko'rsatadi);

− qo'llab-quvvatlovchi (katalitik shakl klasterlarning shakllanishini ta'minlovchi

infratuzilmaga investitsiya, ta'lim, kasbiy ta'lim kabilar bilan boyitiladi);

− direktiv (mahalliy iqtisodiy tuzilmani o'zgartirish uchun klaster dasturidan foydalangan

holda qo'llab-quvvatlovchi siyosat yoki umummilliy maqsadli dasturlarning mavjudligi);

− intervension (subsidiyalar, takomillashtiruvchi, himoyalovchi va tartibga soluvchi

vositalarni faol qo'llash, klaster a'zolari faoliyatini qisman nazorat qilish).

Ta'kidlash kerakki, to'g'ri yo'lga qo'yilgan klaster siyosati klaster ishtirokchilari, xususan firma va davlat idoralariga bir qancha imkoniyatlar hamda afzalliklar olib keladi.

Tadqiqot metodologiyasi.Klaster siyosatini tahlil qilishda, klasterning faoliyati bilan bog'liq qo'shimcha bir nechta masalalar ham ko'rib chiqiladi:

1. Klasterni tashkil etish va boshqarish tizimining samaradorligini bildiruvchi ko'rsatkichlar – tizimning intensivligi va samaradorligi, klasterda ishtirok etish darajasi, klaster ishtirokchilarining maqsadlari, boshqaruv apparatining byudjeti va boshqaruv xodimlarining soni, klasterning institutsionallashuv darajasi, klasterning maqsadi kabilarni o'z ichiga oladi;

2. Klaster faoliyatining natijalari – ITTKI bilan mashg'ul bo'lgan ishtirokchilar soni, ITTKIga sarflangan xarajatlar hajmi, tadqiqotlarni moliyalashtirish darajasi, xalqaro tadqiqotlar ulushi, klaster doirasidagi OTMlar soni va ularning klasterdagi ishtiroki, oxirgi 3 yilda yangi tovarlar yoki xizmatlar joriy etgan kompaniyalar soni, xorijiy investitsiyalar hajmi, eksportga yo'nalganlik darajasi kabi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi. Klaster siyosatining effektivligini tahlil qilishda, shuningdek, moliyaviy hisobot usullari, keys-stadi, ekonometrik, iqtisodiy metodlar hamda tizimli yondoshuv kabi usullarni ham qo'llash mumkindir.

Umuman olganda, aytish mumkinki, klasterlar iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish olib borilayotgan klaster siyosatini to'g'ri baholash, mavjud muammolarni aniqlash, tajribalarni o'rganish, klasterning samarali faoliyatini tashkil etishda muhimdir. Iqtisodiy klasterning uzoq muddatli muvaffaqiyati klasterning siyosatini ishlab chiquvchilar hamda tashkilotchilarining klasterda tajribalar olib borish uchun shart-sharoit yaratishiga bog'liq bo'ladi.Ayniqsa, qishloq xo'jaligiga asoslangan klasterlarni rivojlantirish uchun maxsus dasturlar, klasterni rivojlantirish siyosati zarur bo'lib, bunda hukumat, mahalliy boshqaruv organlari, iqtisodiy institutlar rivojlanish jarayonini qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi. Adabiyotlarda keltirilishicha, jahon amaliyotida klaster siyosati olib boriladigan ikkita model mavjuddir. Birinchisi liberal model bo'lib (AQSh, Buyuk Britaniya, Avstraliya, Kanada), unda klaster bozorning tarkibiy qismi hisoblanadi va federal hokimiyatning roli uning tabiiy rivojlanishi uchun to'siqlarni olib tashlashdan iborat hisoblanadi. Ikkinchi model esa "derijyor" model (Yaponiya, Koreya Respublikasi, Singapur, Shvetsiya, Fransiya, Finlandiya, Sloveniya) bo'lib, unda davlat klasterlarni

yaratish va rivojlantirishda faol ishtirok etadi. Klasterlarni shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha jahon mamlakatlari tajribasiga qisqacha nazar solsak, ko‘rishimiz mumkinki, klasterlashtirish siyosati mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi va tipi, imkoniyatlari va klasterlashtirishdan ko‘zlangan maqsadlardan kelib chiqib turlicha xususiyatlarga egadir.

Xususan, Yevropa Ittifoqida klaster siyosatining maqsadimintaqa bo’ylab klasterlarni rivojlantirish hamda ularning innovatsion sig’imkorligi, raqobatbardoshligini oshirish hisobalanadi va klasterlashtirish rivojlanayotgan sanoatlar va mintaqa doirasidagi hamkorlik, klasterlarni xalqaro doiraga olib chiqish, klasterlarni mukammallashtirish jarayonlarini qamrab oladi. Mintaqadagi raqobatbardosh bir qancha agrosanoat klasterlari mavjud mintaqaKataloniya bo‘lib, Kataloniyada klasterlarni rivojlantirish va qo’llab-quvvatlash tashabbuslari 1992-yildan boshlangan va klaster siyosatining maqsadi biznes raqobatbardoshligini oshirish hisoblanadi. Kataloniya klasterlarining muvaffaqiyatiga davlat va xususiy sektor hamkorligi, ya’ni tashabbuslar davlat tomonidan ilgari surilganligi va xususiy yetakchilik mavjud sohalarda amalga oshirilganligi sabab bo’lib, Kataloniya klaster siyosati 4 ta muhim ustunlarga tayanadi

Zamonaviy asarlar "klaster" atamasi uchun o'nlab ta'riflarni taklif qiladi va unga sanoat va faoliyatning geografik o'ziga xos xususiyatlari kiritilishi bilan ta'riflar sonining ko'payishini ishonch bilan bashorat qilish mumkin. Klasterning bunday xususiyatlari, masalan, neft va gazni qayta ishlash, yadroviy rivojlanish, yangi materiallarni yaratish, tibbiyot yoki ta'lim faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Klasterning ta'sir ko'lami ham muhim shartga aylanadi: u bir mamlakat ichidagi alohida mintaqa bilan chegaralanadimi yoki global darajada amalga oshiriladimi. Bugungi kunda har bir hudud tegishli davlatda qabul qilingan klasterni rivojlantirish kontseptsiyasi asosida tuzilgan o'z ta'rifiga ega.

Tahlil va natijalar. Ko'rinib turibdiki, har bir zamonaviy tadqiqot klasterning o'ziga xos ish ta'rifini aniqlaydi. Shu bilan birga, klaster nafaqat korxonalarni birlashtirganini ta'kidlash lozim. Bundan tashqari, u o’zida iqtisodiy nuqtai nazardan eng samarali faoliyat turlarini mujassamlashtiradi. Ushbu faoliyatni amalga oshiruvchi tashkilotlar o'z raqobatida muvaffaqiyat qozonadilar, ular, obrazli qilib aytganda, davlat iqtisodiyotining "olmosi" bo'lib, uning bozor raqobatbardoshligini ta'minlaydi .

O'zining shakllanishini tugatgan klaster haqidagi bunday tushuncha undan oldingi tuzilmalarga juda mos keladi, ammo ular klaster tashkilotining ma'lum xususiyatlariga ega. Ularni turlicha belgilash mumkin, masalan, dunyoning turli davlatlarida bunday tuzilmalar “klaster tarmoqlari” deb nomlanadi . Ushbu ibora

korxonalar o'rtasidagi, shuningdek ularni qo'llab-quvvatlovchi infratuzilma bilan rivojlangan aloqalar tizimini (rasmiy va norasmiy) anglatadi. Mahalliy mualliflarning tadqiqotlarida ushbu tarmoqlarning o'zgarishini aniqlaydigan va klasterning xususiyatlarini aks ettiruvchi ta'riflarni topish mumkin.

Dastlabki shakl “innovatsiyaga yo‘naltirilgan klaster tuzilmasi”dir. Bu "xizmatlar, mehnat resurslari, g'oyalar va ma'lumotlar almashinuvi bo'yicha barqaror aloqalar hali shakllanmagan, ammo ular ochiq o'zaro ta'sir va o'sish natijasida sinergik effekt olish uchun integratsiyalashuvga qodir bo'lgan korxonalar guruhidir. Innovatsiyaga yo'naltirilgan klaster tuzilmasidagi bu tashkilotlarni sanoat va o'zaro manfaatdorlik, ayniqsa qo'shma faoliyatda innovatsiyalarni tanlash, yaratish, ishlab chiqish va joriy etish jarayonlarida birlashtiradi».

Bunday tuzilma allaqachon klaster uchun muhim sinergetik potentsialga ega, ammo u hali o'rnatilgan tizim belgilariga ega emas. Ular evolyutsiyaning keyingi bosqichi bo'lgan va "tashkilotlarning klaster birlashmasi" deb nomlanuvchi shaklga xosdir. Bu "birinchi navbatda mustaqil, geografik jihatdan tashkil topgan ijtimoiy-iqtisodiy tizim qo‘shni, norasmiy o‘zaro bog‘langan va bir-birini to‘ldiruvchi tashkilotlar, boshqaruvi hamkorlik, raqobat va tarmoq munosabatlari tamoyillariga asoslanadi, bu esa uning raqobatbardoshlik darajasini va hududning iqtisodiy faolligini oshiradi”

O'zining rivojlanish jarayonida klaster birlashmasi "klaster shakllanishi" deb nomlanuvchi quyidagi evolyutsion shaklga erishishi mumkin. U “klasterni shakllantirishda har bir ishtirokchining raqobatbardoshligini oshirish maqsadida o‘zaro manfaatli hamkorlikka asoslangan geografik jihatdan mahalliylashtirilgan o‘zaro bog‘langan korxona va muassasalar guruhi”ni ta’riflaydi. Bu yerda asosiy e'tibor hududiy yaqinlikdan tashkilotlarning o'zaro ta'siriga o'tadi, bu klaster shakllanishining faoliyati va rivojlanishi uchun asos bo'ladi. Klaster ijtimoiy tizimga xos bo'lgan barcha xususiyatlarga ega ekanligiga ishonch hosil qilish juda oddiy. Shuningdek, u o'zaro bog'liq elementlar tomonidan hosil qilingan tuzilishga ega; murakkablik, chunki u boshqa tizimlarni birlashtiradi; tashqi muhit bilan aloqa qilish qobiliyati va qo'shimcha bo'lmagan o'zaro ta'sir; o'z chegaralarini saqlashda namoyon bo'ladigan muvozanatni saqlashga qaratilgan. Ushbu xususiyatlar birikma tomonidan tavsiflangan tizimning xususiyatlarini sharhlashga imkon beradi -yaqinlik - ochiqlik “qarama-qarshilik emas, balki imkoniyatlar munosabati” ni yaratadi. Shu bilan birga, klaster o'ziga xosligi bilan ajralib turadi, u boshqa ijtimoiy tizimlardan asosan sifat jihatidan ajralib turadi, bu esa aniqlashtirishni talab qiladi. Sanoat klasterlarining bir qator universal xususiyatlarining yakuniy qismi infratuzilma bo'lib, uning o'xshashligini

biz mahalliy klasterlarda topa olmaymiz. Infratuzilma resurslarning klaster ichidagi o'zaro ta'siri va resurslar almashinuvini yaxshilaydigan va klaster ichidagi elektronlarning ulanishini kuchaytiradigan elementlarning paydo bo'lishi zarurati natijasida yuzaga keladi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, milliy iqtisodiyotni klasterlashtirish har bir mamlakatning iqtisodiy salohiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi va mamlakatning klaster siyosati mamlakat iqtisodiy siyosatining asosiy elementlarini o‘zida mujassam etib, uning asosida shakllanadi. Iqtisodiy klasterlarni shakllantirish, rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha mamlakatlar milliy modelining turlichaligi yana bir bor iqtisodiy klasterlarni shakllantirishning yagona universal modeli, shakli yo‘qligidan dalolat beradi. Fikrimizcha, bu milliy iqtisodiyotda klasterlashtirishni faol qo‘llayotgan O‘zbekiston kabi mamlakatlar uchun e’tiborga olinishi muhim bo‘lgan dolzarb masala sanaladi. Ta’limni modernizatsiya qilishda innovasion yondashuvlardan hisoblangan klaster yondashuvi ta’lim tizimidagi tarqoqlikga barham berib, ma’naviy barkamol, jamiyat va zamon talablariga mos sifatli kadr tayyorlashga xizmat qiladi. Ta’lim tizimida to‘planib qolgan muommolarning ijobiy yechimiga erishishda klaster yondashuvi imkoniyatlaridan keng foydalanish bugungi kunning asosiy talablaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мусурманов Р. Педагогик тажриба-синов ишларини ташкил этиш ва бошқариш. –Т.: “Фан ва технология”, 2011. - Б. 144.

2. Мухамедов Ғ.И, Хўжамқулов У.Н., Тоштемирова С.А. Педагогик таълим инновацион кластери. -Т.: Университет, 2020. - 280 б.

3. Скорнякова, Э. Р. Кластерная модель управления образовательным процессом в школе [Текст] / Э. Р. Скорнякова // Государственное и муниципальное управление в XXI веке: теория, методология, практика. – 2011. – №

4. Baxtiyorovna, Allayorova Sarvinoz. Theoretical and methodological basis of the cluster approach in education as the basis of pedagogical innovations.2023/5/5 https:// cyberleninka. ru/article/n/theoretical-and-methodological-basis-of-the-cluster-approach-in-education-as-the-basis-of-pedagogical-innovations

5. Barakayevich, Qorayev Samaridin; Baxtiyorovna, Allayorova SarvinozXalqaro dastur talabalari asosida innovatsion ta'lim muhitini yaratish. 2021/2/25 https://journal. bilig.uz/isepsmj /article/download/1004/974

6. Оборина Е.Д. Зарубежный подход к оценке эффективности кластерной политики // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. – 2016. – № 4(48). – С. 615-622. (https://eee-region.ru/article/4851/)

7. Sölvell Ö. Clusters, Balancing Evolutionary and Constructive Forces. – Stockholm: “Ivory Tower Publishers”, 2008. – 137 p

ONLAYN PLATFORMALAR ORQALI TALABALARNING KOLLABORATIV DARS TASHKIL ETISH MALAKASINI OSHIRISH USULLARI

Ernazarov A.E.
p.f.d. (PhD) dotsent,
Muxtorova F.M.
"ISFT" Samarqand filiali Pedagogika yo'nalishi
2-kurs magistranti

Tayanch so'zlar: onlayn platformalar, kollaborativ ta'lim, zamonaviy dars, raqamli savodxonlik, pedagogik kompetensiyalar, interaktiv metodlar, jamoaviy ishlash, virtual seminar.
Ключевые слова: онлайн-платформы, совместное обучение, современный урок, цифровая грамотность, педагогические компетенции, интерактивные методы, командная работа, виртуальный семинар.
Key words: online platforms, collaborative learning, modern lesson, digital literacy, pedagogical competencies, interactive methods, teamwork, virtual seminar.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada onlayn platformalardan foydalanish orqali talabalarning kollaborativ dars tashkil etish malakasini rivojlantirish masalasi tahlil qilingan. Zamonaviy ta'lim jarayonida Google Workspace, Microsoft Teams, Moodle, Padlet, Mentimeter, Kahoot kabi raqamli vositalar talabalarning jamoaviy ishlash, muloqot qilish va birgalikda qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada kollaborativ darslarni tashkil etishda interaktiv topshiriqlar, guruhli muhokamalar, virtual seminarlar va onlayn simulyatsiyalardan samarali foydalanish usullari yoritilgan. Shuningdek, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan holda onlayn platformalarni lokal sharoitga moslashtirish zaruriyati ta'kidlanadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется проблема развития у студентов навыков организации совместных занятий с использованием онлайн-платформ. В современном образовательном процессе цифровые инструменты, такие как Google Workspace, Microsoft Teams, Moodle, Padlet, Mentimeter, Kahoot, играют важную роль в развитии у студентов навыков командной работы, общения и принятия совместных решений. В статье подчеркивается эффективность использования интерактивных заданий, групповых дискуссий, виртуальных семинаров и онлайн-симуляций при организации совместных занятий. Также акцентируется необходимость адаптации онлайн-платформ к местным условиям на основе национальных и универсальных ценностей.
SUMMARY:
This article analyzes the problem of developing students' skills in organizing collaborative activities using online platforms. In modern education, digital tools such as Google Workspace, Microsoft

Teams, Moodle, Padlet, Mentimeter, and Kahoot play an important role in developing students' skills in teamwork, communication, and collaborative decision-making. The article highlights the effectiveness of using interactive assignments, group discussions, virtual seminars, and online simulations in organizing collaborative activities. It also emphasizes the need to adapt online platforms to local conditions based on national and universal values.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida onlayn platformalar orqali talabalarning kollaborativ dars tashkil etish malakasini oshirish usullari muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola onlayn muhitda hamkorlikda o‘qitishni rivojlantirishga bag‘ishlangan bo‘lib, kollaborativ darsning ta’limiy ahamiyati, onlayn ta’limdagi o‘rni hamda dolzarb muammolarni o‘rganadi. 2025-yilda onlayn ta’lim tendensiyalarida kollaborativ o‘qitish samaradorlikni oshirish va o‘quvchilar faolligini kuchaytirishda asosiy rol o‘ynaydi. Bu yondashuv talabalarga tanqidiy fikrlash, muammo hal qilish va ijtimoiy malakasini rivojlantirishga imkon beradi, xususan pandemiyadan keyingi davrda onlayn platformalarning tarqalishi bilan.

Kollaborativ dars – bu o‘quvchilarning guruhlarda hamkorlikda ishlashi orqali bilim olish jarayoni bo‘lib, u yuqori darajali fikrlash malakasini rivojlantirish, o‘ziga ishonchni oshirish va o‘zini o‘zi baholashni kuchaytirishga xizmat qiladi. Ta’limiy ahamiyati shundan iboratki, kollaborativ o‘qitish o‘quvchilarga muammo hal qilish, ijtimoiy o‘zaro ta’sir, geterogenlikni qadrlash va aloqa malakasini oshirish imkonini beradi. Masalan, guruhiy faoliyat orqali o‘quvchilar chuqurroq bilim oladi, chunki ular muhokama va muammo hal qilish orqali kurs konsepsiyalarini yaxshiroq tushunadi. Bu usul ijtimoiy, psixologik, akademik va baholash afzalliklarini ta’minlaydi, masalan, o‘quvchilarning empatiyasini oshirish va chuqur o‘qishni rivojlantirish. Kollaborativ dars o‘quvchilarning yuqori darajali kognitiv malakasini rivojlantirish va jamoaviy bog‘lanishlarni kuchaytirishga yordam beradi.

Onlayn ta’limda kollaborativ dars muhim o‘rin tutadi, chunki u o‘quvchilar faolligini oshirish va jamoaviy o‘qishni ta’minlaydi. Afzalliklari orasida o‘quvchilarning faol ishtiroki, tanqidiy fikrlash va muammo hal qilish malakasini rivojlantirish ustuvor. Onlayn platformalar orqali kollaborativ o‘qitish o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi, chunki ular hamkorlikda ishlash orqali bilim almashadi va geterogen fikrlarni qadrlaydi. Masalan, guruhiy loyihalar va muhokama forumlari orqali o‘quvchilar chuqur o‘qishga erishadi va mehnat bozori uchun zarur malakasini rivojlantiradi. Bu usul onlayn muhitda o‘qitishni samarali qiladi, o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va bilim almashuvni kuchaytiradi. Umuman, onlayn kollaborativ dars o‘quvchilarning aloqa malakasini yaxshilaydi va hamkorlik orqali chuqur bilim olishni ta’minlaydi.

2025-yilda onlayn ta’limda kollaboratsiyani rivojlantirish dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda, chunki u o‘quvchilarning erishish, faollik va inklyuzivligini oshirishga xizmat qiladi. Pandemiyadan keyingi davrda onlayn platformalarning

tarqalishi bilan hamkorlikni rivojlantirish zarurati ortdi, chunki o‘quvchilar virtual muhitda izolyatsiyaga duch keladi. Dolzarbligi shundan iboratki, onlayn ta’limda kollaborativ faoliyatlar o‘qitish sifatini oshirish va o‘quvchilarning jamoaviy malakasini rivojlantirishni talab etadi, masalan, guruhiy loyihalar va forumlar orqali. Bu muammoni hal qilish uchun o‘qituvchilarning hamkorlik dizaynlarini rivojlantirish va etik siyosatlarni ishlab chiqish zarur. 2025-yilda onlayn ta’lim maqsadlarida kollaboratsiyani kuchaytirish akademik sifatni saqlash va o‘quvchilar qoniqishini oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’limda onlayn platformalar kollaborativ darslarni tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi. Ular talabalarga hamkorlikda ishlash, ma’lumot almashish va interaktiv o‘qitish imkoniyatlarini taqdim etadi. 2025-yilda eng yaxshi platformalar orasida Zoom, Microsoft Teams, Google Workspace, Moodle va Canvas ustuvor o‘rin tutadi, ular ta’limda hamkorlikni rivojlantirish uchun keng qo‘llaniladi. Bu platformalar sinxron va asinxron o‘qitishni ta’minlaydi, ammo har birining o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Quyida ularning tahlili, afzalliklari, kamchiliklari va interaktiv vositalari haqida batafsil ma’lumot berilgan.

2025-yilda kollaborativ ta’lim uchun eng samarali platformalar o‘quvchilar faolligini oshirish, hamkorlikni rivojlantirish va raqamli vositalarni integratsiya qilishga qaratilgan. Zoom videokonferensiyalar uchun ideal, Microsoft Teams va Google Workspace hamkorlik hublari sifatida xizmat qiladi, Moodle va Canvas esa LMS (o‘quv boshqaruv tizimlari) sifatida ko‘proq qo‘llaniladi. Boshqa platformalar, masalan, Slack (chat va hamkorlik uchun) va Blackboard (oliy ta’lim uchun) ham dolzarb, ammo asosiy fokus nomlangan platformalarda. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ular ta’limning gibrid modellarini qo‘llab-quvvatlaydi, o‘qituvchilarga dars rejalarini optimallashtirishga yordam beradi va o‘quvchilarning malakasini oshiradi.

1-jadval

Ta’lim samaradorligini oshirish platformasi

Platforma	Asosiy xususiyatlari	Ta’limdagi o‘rni
Zoom	Videokonferensiyalar, bo‘limlarga bo‘lish, ekran ulashish	Sinxron darslar uchun, o‘quvchilar faolligini oshirish
Microsoft Teams	Chat, fayl ulashish, integratsiya bilan Office	Hamkorlik hubi, guruhiy loyihalar uchun
Google Workspace	Google Docs, Meet, Drive	Asinxron hamkorlik, hujjatlarda birga ishlash
Moodle	Kurs boshqaruvi, forumlar, testlar	Ochiq manba LMS, o‘quv materiallarini tashkil etish
Canvas	Modullar, baholash, mobil ilova	O‘quvchi markazidagi LMS, individual trayektoriyalar
Boshqalar (Slack, Blackboard)	Chat va hamkorlik, kurs boshqaruvi	Qo‘shimcha vositalar sifatida, hamkorlikni kuchaytirish

Bu platformalar ta’limning samaradorligini oshirish uchun keng integratsiya imkoniyatlarini taqdim etadi, masalan, SI vositalari bilan bog‘lanish.

Har bir platforma o‘ziga xos afzalliklar va kamchiliklarga ega. Narxlar 2025-yil holatiga ko‘ra keltirilgan, ta’lim muassasalari uchun maxsus narxlar mavjud.

2-jadval

Ta’lim samaradorligini oshirish platformasi

Platforma	Afzalliklari	Kamchilik-lari	Narx (ta’lim uchun)	Funksional-lik	Integratsiya imkoniyat-lari
Zoom	Video sifati yuqori, foyda-lanish qulay, bo‘limlarga bo‘lish	Xavfsizlik muammolari, qo‘shimcha funksiyalar uchun to‘lov	Bepul (asosiy), $15.99/foyda-lanuvchi/oy (pros)	Videokon-ferensiya, ekran ulashish	Google Calendar, LMS bilan
Microsoft Teams	Office inte-gratsiyasi, fayl ulashish, hamkorlik	Resurslarni ko‘p sarflay-di, murakkab interfeys	Bepul, $4/foy-dalanuvchi/oy (essensials)	Chat, video, guruhlar	Microsoft 365, boshqa applar
Google Workspace	Hujjatlarda real vaqtda hamkor-lik, qulayligi	Saqlash hajmi cheklangan, premium uchun to‘lov	Bepul (funda-mentals), $6/ foydalanuvchi/ oy (standart)	Docs, Meet, Drive	Google ekosiste-masi, uchinchi tomon applar
Moodle	Ochiq manba, o‘zgarishtirish imkoni, ko‘p funksiyalar	Texnik o‘qitish talab etadi, server talab qiladi	Bepul (ochiq manba), xosting uchun to‘lov	Kurs boshqaruvi, forumlar	Plaginlar orqali keng integrat-siya
Canvas	Foydalanuvchi markazida, mobil qulaylik, baholash	Qo‘shimcha funksiyalar uchun qimmat, institutsional narx	Institutsional, $ bo‘yicha kelishuv	Modullar, testlar, analitika	LTI standarti, boshqa LMS bilan

Bu platformalarning afzalliklari ta’limning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi, ammo kamchiliklarni hisobga olish zarur.

Platformalar interaktiv vositalar orqali kollaborativ darslarni ta’minlaydi, masalan, sinxron videokonferensiyalar (real vaqtda aloqa), chatlar (muhokama), doskalar (virtual taxta) va guruhlarga bo‘lish (breyk-aut rumlar). Quyida asosiy funksiyalar:

Zoom: Sinxron video (hajm 1000 kishigacha), chat, virtual doska, guruhlarga bo‘lish (breyk-aut rumlar), ekran ulashish.

Microsoft Teams: Video konferensiyalar (30 soatgacha), chat bilan emodzi, virtual doska (Whiteboard), guruhlarga bo‘lish, fayl ulashish.

Google Workspace: Google Meet orqali video, chat, Google Jamboard doskasi, guruhlarga bo‘lish, Docs da real vaqtda hamkorlik.

Moodle: Forumlar va chatlar, BigBlueButton orqali video, virtual doska plaginlari, guruhlarga bo‘lish, testlar.

Canvas: Video integratsiyasi (Zoom bilan), chat, virtual doska, guruhlarga bo‘lish, analitika vositalari.

Bu funksiyalar talabalarning hamkorlik malakasini rivojlantirishga xizmat qiladi, masalan, guruhiy loyihalar va muhokamalar orqali.

Kollaborativ darslarni tashkil etishda onlayn platformalardan foydalanish talabalarning hamkorlik malakasini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu usullar o‘quvchilarni faol jalb qilish, guruhiy ishni rivojlantirish va interaktiv elementlarni qo‘llashga asoslanadi. 2025-yilda samarali strategiyalar orasida virtual guruh loyihalari, muhokama forumlari, hamkorlikda yozish va onlayn debyutlar ustuvor o‘rin tutadi. Bu usullar o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish va bilimni chuqurlashtirishga yordam beradi, xususan onlayn muhitda.

Dars rejasini yaratishda talabalarning ishtirokini ta’minlash o‘quv jarayonini personaylashtirish va motivatsiyani oshirishga xizmat qiladi. Bu uchun onlayn platformalarda (masalan, Google Workspace yoki Microsoft Teams) hamkorlikda hujjatlarda ishlashni tashkil etish mumkin, bu yerda talabalar dars maqsadlarini muhokama qiladi va takliflar kiritadi. Samarali usullar orasida virtual doska (Jamboard) orqali breynshtorming o‘tkazish va o‘quvchilarning fikrlarini yig‘ish ustuvor, bu o‘qitishning hamkorlikdagi hubi sifatida ishlaydi. Bundan tashqari, o‘qituvchilar talabalarning ishtirokini oshirish uchun sinxron va asinxron strategiyalarni qo‘llashi mumkin, masalan, virtual sinfda so‘rov o‘tkazish yoki forumlar orqali fikr almashish. Bu yondashuv o‘quvchilarning o‘ziga ishonchini oshiradi va darsning sifatini yuqori darajaga ko‘taradi.

Guruhli loyihalarni tashkil etishda onlayn platformalar (masalan, Microsoft Teams yoki Canvas) orqali guruhlarga bo‘lish va vazifalarni taqsimlash muhim. Bu usul o‘quvchilarni kichik guruhlarga bo‘lib, loyihalar ustida hamkorlikda ishlashga imkon beradi, masalan, virtual guruhiy topshiriqlar orqali muammo hal qilish. Samarali strategiyalar orasida hamkasblarni baholash (peer review) va virtual o‘quv guruhlarini tashkil etish ustuvor, bu o‘quvchilarning jamoaviy malakasini rivojlantiradi. Masalan, Moodle orqali guruhiy forumlar va fayl ulashishni qo‘llash loyihalarni samarali boshqarishga yordam beradi. Bu usullar o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini oshirish va geterogen fikrlarni qadrlashga xizmat qiladi.

Munozara va bahslarni tashkil etishda onlayn platformalar (masalan, Zoom yoki Google Meet) orqali virtual debyutlar o‘tkazish samarali. Bu usul o‘quvchilarni muhokama guruhlariga bo‘lib, fikr almashishga imkon beradi, masalan, breyk-aut rumlar orqali kichik guruhlarda bahs o‘tkazish. Samarali usullar orasida onlayn forumlarni qo‘llash va o‘qituvchi moderatorligi ustuvor, bu o‘quvchilarning aloqa malakasini rivojlantiradi. Masalan, Microsoft Teams

chat funksiyasi orqali real vaqtda muhokama o‘tkazish bahslarni qiziqarli qiladi. Bu yondashuv o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini va empatiyasini oshirishga xizmat qiladi.

Rolli o‘yinlar va modellashtirish mashqlarini o‘tkazishda onlayn platformalar (masalan, Zoom) orqali virtual ssenariylarni yaratish muhim. Bu usul o‘quvchilarni rollarga bo‘lib, real holatlarni modellashtirishga imkon beradi, masalan, sinf ssenariylarini rol o‘ynash orqali. Samarali strategiyalar orasida virtual doska va video konferensiyalarni qo‘llash ustuvor, bu o‘quvchilarning yuqori darajali fikrlashini rivojlantiradi. Masalan, Google Jamboard orqali hamkorlikda muammo hal qilish mashqlarini o‘tkazish modellashtirishni samarali qiladi. Bu usullar o‘quvchilarning psixologik va akademik afzalliklarini ta’minlaydi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri translyatsiyalar (vebinarlar) va interaktiv taqdimotlarni tashkil etishda platformalar (masalan, Zoom yoki Microsoft Teams) orqali real vaqtda video konferensiyalar o‘tkazish samarali. Bu usul o‘quvchilarni so‘rovlar va chat orqali jalb qiladi, masalan, interaktiv taqdimotlarda ekran ulashish. Samarali usullar orasida guruhiy keys-stadi raundlari va virtual taqdimotlar ustuvor, bu o‘quvchilar faolligini oshiradi. Masalan, vebinarlarda breyk-aut rumlar orqali hamkorlikni ta’minlash interaktivlikni kuchaytiradi. Bu yondashuv o‘quvchilarning bilim saqlashini va qiziqishini oshirishga xizmat qiladi.

Kollaborativ malakasini rivojlantirish talabalarning jamoaviy ish malakasini oshirish, muoshirat va muammo hal qilish qobiliyatini kuchaytirishga qaratilgan. Onlayn ta’limda ushbu strategiyalar o‘quvchilarning faolligini oshirish va bilimni chuqurlashtirishga xizmat qiladi, masalan, guruhiy loyihalar va muhokamalar orqali. 2025-yilda samarali strategiyalar orasida faol tinglash, peer revyu va PBL (muammo asosida o‘qitish) ustuvor o‘rin tutadi. Bu strategiyalar o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish va jamoaviy mas’uliyatni shakllantirishga yordam beradi.

Komandada ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun guruhlarni maqsadli tanlash va o‘lchamiga qarab tashkil etish zarur, masalan, 3-5 kishilik guruhlarda maksimal samaradorlikka erishish. Strategiyalar orasida o‘quvchilarni bir-birini tinglashga o‘rgatish va guruhiy loyihalarni tashkil etish ustuvor, bu o‘quvchilarning hamkorlik malakasini oshiradi. Onlayn platformalarda (masalan, Microsoft Teams) guruhlarga bo‘lish va vazifalarni taqsimlash orqali jamoaviy ishni rivojlantirish mumkin, bu o‘quvchilarning mas’uliyat hissini kuchaytiradi. PBL usuli orqali guruhlarda muammo hal qilish jamoaviy malakasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kommunikatsiyani rivojlantirish uchun netiket qoidalarini belgilash va o‘quvchilarga yetarli vaqt berish zarur, masalan, onlayn muhokamalarda faol tinglashni o‘rgatish. Strategiyalar orasida guruhiy refleksiya sessiyalarini o‘tkazish va o‘quvchilarning o‘zaro hisobot berishi ustuvor, bu muoshirat malakasini oshiradi. Onlayn ta’limda chat va video konferensiyalar orqali muhokama o‘tkazish o‘zaro munosabatni rivojlantirishga yordam beradi, masalan, Zoom da breyk-aut rumlar orqali. Bu usullar o‘quvchilarning empatiyasini va konflikt hal qilish qobiliyatini kuchaytiradi.

Muammolarni yechishda ishtirok etish uchun PBL strategiyasini qo‘llash samarali, bu o‘quvchilarni guruhlarda muammo hal qilishga jalb qiladi. Strategiyalar orasida tadqiqot va ma’lumot almashish, fidbek berishni o‘rgatish ustuvor, bu qaror qabul qilish jarayonini rivojlantiradi. Onlayn platformalarda virtual guruh loyihalari orqali muammo hal qilish o‘quvchilarning ishtirokini oshiradi, masalan, Canvas da guruhiy vazifalar. Bu usullar o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini va samarali qaror qabul qilishni shakllantiradi.

Tanqidiy fikrlashni rag‘batlantirish uchun guruhiy ishlarda fikrlarni tahlil qilish va hal qilishni o‘rgatish zarur, masalan, turli nuqtayi nazarlarni muhokama qilish. Strategiyalar orasida breynrayting va peer revyuni qo‘llash ustuvor, bu kreativlikni oshiradi. Onlayn ta’limda virtual doska (Jamboard) orqali breynshtorming o‘tkazish tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu usullar o‘quvchilarning yangilik yaratish va fikrlarni baholash malakasini kuchaytiradi.

Liderlikni tarbiyalash uchun guruhlarda rollarni taqsimlash va o‘quvchilarni guruh rahbari sifatida o‘rgatish zarur, masalan, guruhiy loyihalarda mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish. Strategiyalar orasida o‘quvchilarning o‘ziga ishonchini oshirish va guruhiy hisobot berish ustuvor, bu mas’uliyat hissini shakllantiradi. Onlayn platformalarda Moodle orqali guruhiy forumlar tashkil etish liderlik malakasini rivojlantirishga yordam beradi. Bu usullar o‘quvchilarning jamoaviy mas’uliyat va liderlik qobiliyatini kuchaytiradi.

Kollaborativ darslarda baholash va monitoring talabalarning hamkorlik malakasini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Bu jarayon guruhiy ish samaradorligini o‘lchash, o‘zaro baholash va fidbek madaniyatini shakllantirishga asoslanadi. 2025-yilda baholash usullari individual hissa, jarayon va natijani hisobga olishga qaratilgan. Bu usullar o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish va adolatli baholashni ta’minlaydi, xususan onlayn muhitda.

Guruh ishlarini baholashda rubrika yaratish samarali, bu o‘quvchilarga standartlarni aniqlashtirishga imkon beradi va guruh hamda individual

samaradorlikni o‘lchaydi. Asosiy mezonlar orasida individual hissa (har bir o‘quvchining ishtiroki), jarayon (hamkorlik sifati) va natija (loyiha sifati) ustuvor. Masalan, individual baholash (har bir o‘quvchining hissasi), jarayon baholash (muhokama va faollik) va natija baholash (loyiha yakuniy holati) usullari qo‘llaniladi. Bu mezonlar o‘quvchilarning mas’uliyatini oshirish va guruhiy dinamikani yaxshilashga xizmat qiladi.

O‘zaro baholash (peer assessment) o‘quvchilarga bir-birining ishini baholash imkonini beradi, bu samaradorlikni oshirish va malaka rivojini kuchaytiradi. Usullar orasida muvaffaqiyat mezonlarini belgilash va rubrika orqali baholash ustuvor, bu o‘quvchilarning ishtirokini oshiradi. Masalan, guruhiy loyihalarda o‘quvchilar hamkasblarining hissasini baholaydi, bu guruhiy ishning adolatliligini ta’minlaydi. O‘zaro baholash o‘quvchilarning o‘qishga jalb qilinishini oshirish va guruhiy kontekstda fidbek berishni o‘rgatadi.

Fidbek madaniyatini yaratish uchun rubrikadan foydalanish samarali, bu o‘quvchilarga fidbek berish va qabul qilishni o‘rgatadi. Strategiyalar orasida o‘quvchilarning ishtirokini rag‘batlantirish va fidbekni o‘zaro almashish ustuvor, bu o‘qitish sifatini oshiradi. Masalan, guruhiy ishlarda fidbek sessiyalarini tashkil etish madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi, bu o‘quvchilarning o‘ziga ishonchini oshiradi.

Kollaborativ dars samaradorligini o‘lchash uchun individual baholash, jarayon va natija tahlili qo‘llaniladi. Usullar orasida o‘quvchilar o‘qishini baholash (pre/post-testlar), so‘rovlar va rubrika ustuvor. Masalan, yuqori ta’limda o‘zaro baholashning uzoq muddatli ta’sirini o‘rganayotgan tadqiqotlar samaradorlikni o‘lchashni isbotlaydi. Bu usullar o‘qitishning sifatini va o‘quvchilar qoniqishini baholashga xizmat qiladi.

Muvaffaqiyatli kollaborativ darslar turli fanlarda amalga oshirilgan bo‘lib, ular o‘quvchilar faolligini oshirish va bilimni chuqurlashtirishga xizmat qilgan. Bu misollar hamkorlikning samaradorligini isbotlaydi, xususan yuqori ta’limda.

Turli fanlarda muvaffaqiyatli keyslar orasida ilmiy fanlarda hamkorlik o‘qitish (co-teaching) va ijtimoiy fanlarda guruhiy tadqiqotlar ustuvor. Masalan, Duke universitetida proyekt asosida hamkorlik o‘qitish 17 keysni o‘z ichiga oladi, bu o‘quvchilarning kreativligini oshirgan. Yana bir misol – Mayo Elementary School da hamkorlik o‘qitish, bu o‘quvchilarning savodxonligini oshirgan. Post-pandemiya davrida inklyuziv sinflarda hamkorlik o‘qitishning muvaffaqiyatli keyslari o‘quvchilar qoniqishini oshirgan. US klaslarda guruh asosida keys o‘rganish o‘quvchilarning hamkorlik malakasini rivojlantirgan.

Muvaffaqiyat omillari orasida murakkab vazifalar, o‘quvchilarning hamohangligi va guruh ichidagi qo‘llab-quvvatlash ustuvor. Tahlil

shuni ko‘rsatadiki, individual mas’uliyat, guruhiy qo‘llab-quvvatlash va o‘quvchilarning hamkorlik malakasi muvaffaqiyatning asosi. Onlayn hamkorlikda muvaffaqiyat omillari individual hissa, guruhiy o‘zaro ta’sir va samarali dizaynni o‘z ichiga oladi. O‘quvchilarning motivatsiyasi va guruhiy dinamika muvaffaqiyatning muhim omillari bo‘lib, ular o‘qitish sifatini oshiradi.

Xulosa. Ushbu maqola onlayn platformalar orqali talabalarning kollaborativ dars tashkil etish malakasini oshirish usullarini o‘rgandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, hamkorlikdagi o‘qitish o‘quvchilarning faolligini oshirish, malakasini rivojlantirish va ta’lim sifatini yuqori darajaga ko‘tarishga xizmat qiladi. 2025-yilda raqamli vositalarning integratsiyasi ta’limni transformatsiya qilishda asosiy rol o‘ynaydi, bu o‘quvchilarning raqamli savodxonligini va hamkorlik qobiliyatini oshirishga olib keladi. Quyida asosiy xulosalar va tavsiyalar keltirilgan.

Onlayn platformalar orqali kollaborativ darslarni tashkil etish talabalarning tanqidiy fikrlash, kreativlik va muammo hal qilish malakasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv o‘quvchilarning faolligini oshirish, personaylashtirilgan o‘qitishni ta’minlash va raqamli savodxonlikni kuchaytirishga xizmat qiladi, xususan 2025-2026 o‘quv yilida texnologiyalarning integratsiyasi orqali. Raqamli vositalar hamkorlik o‘qitishning samaradorligini oshirib, o‘quvchilarning ijtimoiy o‘zaro ta’sirini va bilim almashuvni kuchaytiradi. Masalan, raqamli instrumentlar sinf aloqasi, kreativlik va jamoaviy ishni rivojlantirib, akademik va kasbiy muvaffaqiyat uchun zarur malakasini shakllantiradi. Shuningdek, u o‘quvchilarning raqamli platformalarda samarali ishlashni o‘rgatadi, bu o‘qitish sifatini oshirish va o‘quvchilar qoniqishini yuqori darajaga ko‘tarishga olib keladi. Umumiy jihatdan, onlayn platformalar kollaborativ o‘qitishning samaradorligini oshirib, o‘quvchilarning yuqori darajali fikrlashini va ijtimoiy malakasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Takliflar sifatida, onlayn kurslarda hamkorlik faoliyatlarini loyihalashtirishda o‘lchovli o‘quv maqsadlarini belgilash, netiket qoidalarini joriy etish va texnik qo‘llab-quvvatlashni ta’minlash tavsiya etiladi. Bundan tashqari, o‘qituvchilarga hamkorlik loyihalarining sifatini oshirish uchun o‘quvchilarga yetarli vaqt berish va o‘qitishning o‘zi yo‘naltirilganligini kuchaytirish zarur. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishlar orasida sun’iy intellekt (SI) savodxonligini o‘lchash, yangi o‘qitish modellarini o‘rganish va onlayn hamkorlikning raqamli o‘zaro ta’sir sifatini tahlil qilish ustuvor. Bundan tashqari, oliy ta’limda onlayn o‘qitishning yangi ta’sirlarini o‘rganish, gibrid modellarni

rivojlantirish va raqamli ta’lim trendlarini baholash dolzarb bo‘ladi. Yana bir muhim yo‘nalish – onlayn kurslarda hamkorlik faoliyatlarining sifatini o‘lchash va o‘quvchilarning o‘zi yo‘naltirilgan hamkorlikni qanday boshqarishini o‘rganish. Ushbu yo‘nalishlar ta’limning raqamli transformatsiyasini chuqurroq o‘rganishga va yangi tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Priyamvada. (2021). Implementation of Collaborative Learning Approach Through Online Platforms: A Comparative Analysis of Different Tools. International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT). [Maqolada turli onlayn platformalar orqali kollaborativ ta’limni amalga oshirish usullari va ularning samaradorligi tahlil qilingan].

2. Crystal. (2025). 10 Best Collaborative Online Learning Platforms for Student Engagement. XMind Blog. [Talabalarning faol ishtirokini ta’minlaydigan eng yaxshi 10 ta kollaborativ onlayn platformalar haqida tahliliy maqola].

3. Cheng, R., Capdeferro, N., & Romero, M. (2016). Online Collaborative Learning: Analyzing the Process through Student Satisfaction and Perceived Learning. ERIC. [Onlayn kollaborativ ta’lim jarayonida talabalarning qoniqishi va o‘quv natijalariga oid tadqiqot]

4. Harasim L. (2017). Learning Theory and Online Technologies. Routledge.

5. Wang Q., Woo H. L., & Zhao J. (2009). Investigating the effectiveness of collaborative learning in an online environment. Journal of Educational Technology & Society, 12(4), 118-132.

6. Turakulov O. H., & Ernazarov A. E. (2023). Methods of developing intellectual abilities of students. Ekonomika i sotsium, (11 (114)-1), 354-359.

7. Turakulov, O. H., & Ernazarov, A. E. (2023). Modern requirements for the organization of educational activities. Ekonomika i sotsium, (11 (114)-1), 348-353.

KREATIVLIK VA KREATIV KOMPETENTLIK TUSHUNCHALARINING ILMIY PEDAGOGIK TALQINI

Tursunova S.M.
Iqtisodiyot pedagogika universiteti
2 kurs magistranti

Tayanch so‘zlar: kreativlik, kreativ kompetentlik, innovatsion ta’lim, noodatiy fikrlash, pedagogik yondashuv, kreativ muhit, kompetensiya.
Ключевые слова: креативность, креативная компетентность, инновационное образование, нестандартное мышление, педагогический подход, творческая среда, компетентность.
Key words: creativity, creative competence, innovative education, divergent thinking, pedagogical approach, creative environment, competence.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada kreativlik va kreativ kompetentlik tushunchalarining ilmiy-pedagogik talqini yoritiladi. Kreativlik shaxsning noodatiy fikrlashi, yangicha yondashuvlar yaratishi va muammoni original hal qila olishi bilan izohlanadi. Kreativ kompetentlik esa o‘quvchi va pedagoglarning ta’lim jarayonida kreativ fikrlash, innovatsion yechimlar topish, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z g‘oyalarini samarali amalga oshirish qobiliyatlari yig‘indisi sifatida ko‘riladi. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik adabiyotlar tahlili asosida kreativlikning tarkibiy qismlari, kreativ kompetentlikni shakllantirish omillari va ta’lim jarayonidagi roli asoslab berilgan. Shuningdek, kreativ ta’lim muhitini yaratishda o‘qituvchining kasbiy mahorati, motivatsiya va interfaol metodlarning ahamiyati ta’kidlanadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье раскрывается научно-педагогическая интерпретация понятий «креативность» и «креативная компетентность». Креативность определяется как способность личности мыслить нестандартно, генерировать новые идеи и находить оригинальные решения. Креативная компетентность рассматривается как совокупность умений учащихся и педагогов применять творческое мышление, разрабатывать инновационные подходы, принимать самостоятельные решения и эффективно реализовывать собственные идеи в образовательном процессе. На основе анализа современных педагогических исследований выявлены компоненты креативности, факторы формирования креативной компетентности и её роль в обучении. Особое внимание уделено значению профессионального мастерства педагога, мотивации и интерактивных методов в создании креативной образовательной среды.
SUMMARY:
This article explores the scientific-pedagogical interpretation of the concepts of creativity and creative competence. Creativity is defined as an individual’s ability to think divergently, generate novel ideas, and produce original solutions. Creative competence is viewed as a set of abilities enabling students and teachers to apply creative thinking, develop innovative approaches, make

independent decisions, and effectively implement their ideas within the educational process. Based on an analysis of modern pedagogical literature, the article identifies the components of creativity, the factors influencing the development of creative competence, and its significance in teaching and learning. The importance of teacher professionalism, motivation, and interactive methods in creating a creative educational environment is emphasized.

Kirish. Zamonaviy ta’limning globallashuvi, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi va mehnat bozorida kreativ fikrlashga bo‘lgan talabning ortib borishi pedagogik jarayon oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Bugungi kunda ta’lim sifati avvalo o‘quvchi va talabalarning yangicha fikrlashi, muammolarga noodatiy yechim topa olishi, tashabbuskorligi va innovatsion qarashlari bilan belgilanmoqda. Shu bois, kreativlik va kreativ kompetentlik tushunchalari nafaqat psixologiya va pedagogika fanlarida, balki ta’lim siyosatining markazida turadigan asosiy kategoriyalardan biriga aylandi.

Kreativlik - shaxsning yangi g‘oyalar yaratish, mavjud holatga yangicha yondosha olish, vaziyatni o‘zgacha talqin qilish va original yechim taklif eta olish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Bu jarayon faqat tasavvur va tafakkur bilan chegaralanib qolmay, balki motivatsiya, ijtimoiy muhit, shaxsiy tajriba va bilimlar bilan chambarchas bog‘liq. O‘quvchilar va talabalar uchun kreativlik o‘z-o‘zini rivojlantirish, mustaqil fikrlash va ijtimoiy moslashuvchanlikning muhim omiliga aylanmoqda.

Kreativ kompetentlik esa kreativlikni amaliy faoliyatga tatbiq etish, mavjud bilim va ko‘nikmalarni yangicha kombinatsiya qilish, ta’lim jarayonida innovatsion strategiyalarni qo‘llay olish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Bugungi pedagogika kreatiiv kompetentlikni shaxsning kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan kompleks kompetensiya sifatida ko‘radi. Bu kompetensiya o‘qituvchining kasbiy mahorati, ta’lim muhitining ochiqligi, o‘quvchilarning ichki motivatsiyasi va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan bevosita bog‘liq.

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar jarayonida innovatsion ta’lim, zamonaviy metodik yondashuvlar, STEAM dasturlari, loyihaviy ta’lim va o‘quvchi shaxsini markazga qo‘yuvchi pedagogika amaliyotlari kreativ fikrlashni shakllantirishga keng imkon yaratmoqda. Bu esa kreativ kompetentlikning mazmunini chuqurroq o‘rganish, uning tarkibiy qismlarini aniqlash va ta’lim jarayonida qo‘llash mexanizmlarini ilmiy asoslash zaruratini kuchaytirmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, ushbu maqolada kreativlik va kreativ kompetentlik tushunchalarining ilmiy-pedagogik asoslari, ularning tarkibiy elementlari, shakllanish omillari hamda ta’lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot zamonaviy ilmiy manbalar tahlili, pedagogik-amaliy tajribalar hamda kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan metodikalarga tayangan holda olib boriladi.

Adabiyotlar tahlili. Kreativlik va kreativ kompetentlik masalalari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab psixologiya, pedagogika va menejment fanlarida alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Dastlabki tadqiqotlar asosan shaxsning individual kreativ xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lsa, keyingi davrlarda ta’lim tizimida kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish metodlari keng yoritila boshlandi.

1. Kreativlik tushunchasining ilmiy asoslari

Amerikalik psixolog J. Guilford kreativ fikrlashni divergent tafakkur, ya’ni ko‘p variantli yechimlarni topish qobiliyati sifatida talqin qilgan. U kreativlikni quyidagi tarkibiy qismlar orqali izohladi:

Yangi g‘oya yaratish tezligi

O‘ziga xoslik (originality)

Moslashuvchanlik (flexibility)

Detallashtirish (elaboration)

Keyinchalik E. Torrance tomonidan ishlab chiqilgan “Torrance Tests of Creative Thinking (TTCT)” kreativlikni baholashda eng ko‘p qo‘llanadigan xalqaro metodikaga aylandi.

2. Kreativ kompetentlikning pedagogik talqini

Pedagogik adabiyotlarda kreativ kompetentlik shaxsning bilim, ko‘nikma, motivatsiya va kreativ faoliyat tajribasining uyg‘unlashgan tizimi sifatida qaraladi.

A. Maslow, H. Gardner, D. Kolb, V. Slastyonin kabi olimlar kreativ kompetentlikni rivojlantirishda:

- ichki motivatsiya,
- erkin fikrlash muhiti,
- refleksiya,
- tajribaga asoslangan ta’lim (experiential learning),
- intellekt turlari xilma-xilligi

muhim o‘rin tutishini ta’kidlagan.

Jadval 1.

Kreativlik va kreativ kompetentlik farqlari

Me’yor / Xususiyat	Kreativlik	Kreativ kompetentlik
Ta’rif	Noodatiy fikrlash va yangi g‘oya yaratish qobiliyati	Kreativlikni amaliyotda qo‘llashga qodir kompleks kompetensiya
Asosi	Psixologik xususiyat	Pedagogik va kasbiy kompetensiya
Tarkibi	Tasavvur, divergent tafakkur, original fikr	Bilim, ko‘nikma, tajriba, refleksiya, motivatsiya
Natija	Yangi g‘oya tug‘ilishi	Muammoni kreativ yechish, innovatsion faoliyat
O‘lchash	TTCT testi, psixometrik baholash	Kompetensiya modeli asosida (rubrikalar, portfoliolar)

3. Zamonaviy ta’limda kreativlikni rivojlantirish tendensiyalari

So‘nggi yillarda STEAM, CLIL, Design Thinking, Project-Based Learning metodlari asosida kreativ fikrlashni shakllantirish bo‘yicha ilmiy ishlar soni ortdi.

STEAM ta’limi o‘quvchilarda tajribaga asoslangan kreativ yondashuvni kuchaytiradi.

Design Thinking (T. Brown) kreativ yechim yaratishni bosqichma-bosqich jarayon sifatida ko‘radi.

Loyihaviy ta’lim esa mustaqil g‘oya ishlab chiqish ko‘nikmasini shakllantiradi.

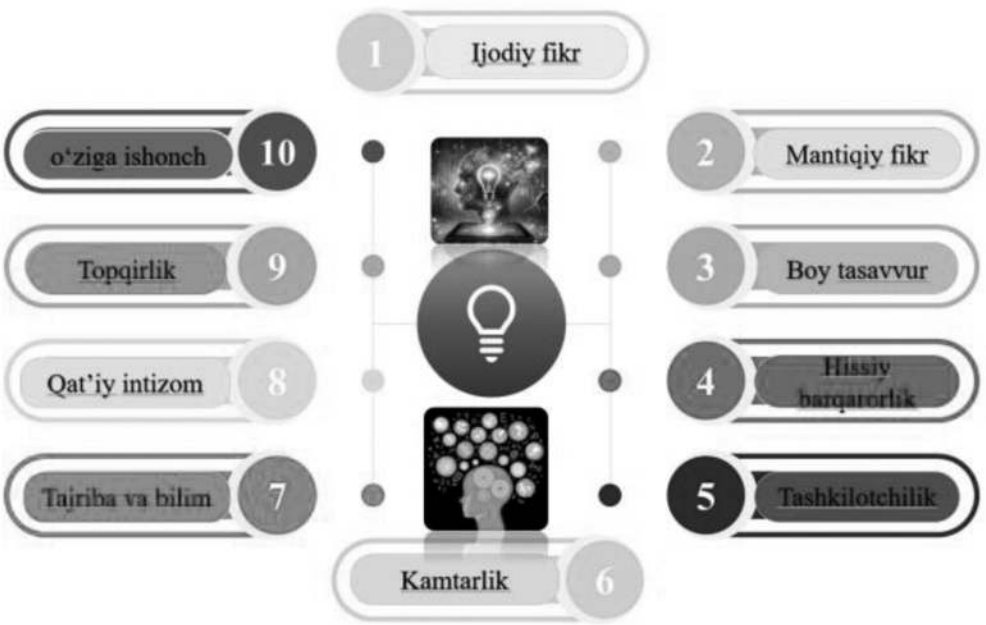

1-rasm. Kreativ shaxsda mujassam xususiyatlar

4. O‘zbekiston ta’lim tizimida kreativ kompetentlik bo‘yicha tadqiqotlar

Mamlakatimiz tadqiqotchilari - R. Jo‘rayev, M. To‘xtaeva, M. Qodirova, L. Ubaydullayeva va boshqalar pedagogik jarayonda kreativ yondashuvning quyidagi jihatlarini o‘rgangan:

o‘quv motivatsiyasiga ta’siri,

kasbiy ta’limda kreativ kompetensiyani rivojlantirish,

kreativ pedagog shaxsini shakllantirish,

interfaol metodlar samaradorligi.

Bu ishlar O‘zbekiston ta’lim siyosatida kreativlikni rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biri ekanini tasdiqlaydi.

5. Yakuniy tahliliy xulosa

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki:

- kreativlik individual psixologik sifat bo‘lsa,

- kreativ kompetentlik ta’lim jarayonida shakllanadigan kasbiy-pedagogik kompetensiyadir.

Zamonaviy ta’lim metodlari, interfaol yondashuvlar va innovatsion muhit kreativ kompetentlikni samarali shakllantirish imkonini beradi.

Asosiy qism.

1. Kreativlikning psixologik-pedagogik asoslari

Kreativlik shaxsning intellektual, motivatsion va emotsional jarayonlarining kompleks uyg‘unlashuvi sifatida namoyon bo‘ladi. Psixologiyada kreativlik divergent fikrlash, noodatiy yechimlarni izlash va mavjud vaziyatga yangicha qarash qobiliyati deb talqin qilinadi. Pedagogik nuqtayi nazardan esa kreativlik o‘quvchining ta’lim jarayonida faol fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilishi va tashabbus ko‘rsatishiga turtki beruvchi sifatdir.

Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, kreativlik quyidagi shartlarda rivojlanadi:

• intellektual faollikning yuqoriligi;

• o‘quv jarayonida erkinlikning mavjudligi;

• pedagogning qo‘llab-quvvatlovchi pozitsiyasi;

• xatolardan qo‘rqmaslik muhiti;

• tajriba orqali o‘rganish imkoniyatlari.

Shuningdek, o‘quvchining individualligini tan olish, shaxsiy qiziqishlariga mos ta’lim mazmuni kreativ fikrlashni chuqurlashtiradi.

2. Kreativ kompetentlikning strukturasini tahlil qilish

Kreativ kompetentlik - bu shaxsning bilim, ko‘nikma, tajriba, qadriyat va faoliyat strategiyalari uyg‘unlashuvi asosida kreativ yechimlar topish qobiliyatidir. Mazkur kompetensiya o‘z ichiga quyidagi elementlarni oladi:

O‘quv fanlari bo‘yicha puxta nazariy bilim, muammoni kontekstda baholay olish va yangi g‘oyalarni shakllantirish uchun zarur intellektual asos.

• muammoni tahlil qilish;

• muqobil yechimlar ishlab chiqish;

• innovatsion yondashuvlarni qo‘llash;

• kreativ strategiyalarni amaliyotga tatbiq etish.

O‘rganishga qiziqish, yangilikka ochiq bo‘lish, tashabbus ko‘rsatish va ijodiy faollikni rag‘batlantiruvchi ichki motivlar.

O‘z faoliyatini tahlil qilish, xatolardan to‘g‘ri xulosa chiqarish, o‘z fikrini asoslab berish va takomillashtirish strategiyalarini shakllantirish.

Jadval 2.

Kreativ kompetentlik tarkibiy qismlari

Komponent	Mazmuni	Pedagogik ko‘rinishi
Bilim	Nazariy baza, fanlararo aloqa-dorlik	Mavzuning chuqur tahlili
Ko‘nikma	Yechim yaratish, innovatsiya	Loyihalar, amaliy mashg‘ulotlar
Motivatsiya	Qiziqish, tashabbus	Rag‘bat, erkinlik, ijodiy topshiriqlar
Refleksiya	Tahlil, o‘zini rivojlantirish	Portfoliolar, fikr-mulohaza, muhokama

3. Ta’lim jarayonida kreativ kompetentlikni rivojlantirish mexanizmlari

Zamonaviy ta’lim texnologiyalari kreativ kompetensiyalarni shakllantirishda asosiy o‘rin tutadi. Xususan:

• Interfaol metodlar
• “Aqliy hujum”
• “Klaster”
• “Insert”
• “Debat”
• “Rol o‘ynash”

Bu metodlar o‘quvchilarda noodatiy fikrni qo‘llash va muhokama madaniyatini shakllantiradi.

Loyihalar orqali o‘quvchilar real muammolarni tahlil qilib, yechim yaratadi va natijani himoya qiladi. Bu jarayon kreativ kompetentlikni to‘liq ishga soladi.

STEAM yondashuvi

Fanlararo integratsiya asosida o‘quvchilar:

• muhandislik fikrlashi,
• dizayn,
• matematik tahlil

kabi jarayonlarni uyg‘unlashtirib kreativ yechimlar ishlab chiqadi.

Multimedia, simulyatorlar, 3D-modellash, ta’lim platformalari orqali o‘quvchilarning ijodiy salohiyati kengayadi.

Pedagog kreativ muhit yaratishda asosiy shaxsdir. Uning:

• kasbiy mahorati,
• tashkilotchilik salohiyati,
• innovatsion texnologiyalarni bilishi,
• motivatsiyani oshira olishi

kreativ kompetentlikni shakllantirish samaradorligini belgilaydi.

Pedagogning kreativligi o‘quvchilarning o‘quv faolligiga bevosita ta’sir qiladi: ochiq muhit yaratiladi, o‘quvchilar erkin fikr bildiradi, mustaqil qaror qabul qilishga o‘rganadi.

5. Kreativ kompetentlikni baholash mezonlari

Kreativlikni baholash uchun xalqaro va mahalliy mezonlar mavjud:

• TTCT (Torrance testi)
• Divergent fikrlash ko‘rsatkichlari
• Portfoliolar
• Rubrikalar
• Amaliy topshiriqlar va loyihalar natijalari

Baholashning asosiy yo‘nalishlari:

• Originallik – noodatiy, yangi yechim taklif qilish darajasi.
• Moslashuvchanlik – muqobil yondashuvlarni tanlay olish.
• Tafsilot – fikrlarni batafsil ishlay olish.
• Amaliyotga tatbiq qilish – nazariy g‘oyani real vaziyatga qo‘llash.

6. O‘zbekiston ta’lim tizimi misolida kreativ kompetentlik amaliyoti

So‘nggi yillarda quyidagilar kreativ kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qilmoqda:

• yangi Davlat ta’lim standartlari,
• kreativ yondashuvga asoslangan o‘quv dasturlari,
• media savodxonlik, axborot madaniyati, STEAM markazlar.

Ayrim tajribalar natijasida quyidagilarni yaqqol ko’rishimiz mumkin:

• o‘quvchilar fikrlash tezligi oshgan,
• loyihaviy ishlarda faollik kuchaygan,
• mustaqil qaror qabul qilish darajasi ko‘tarilgan.

Bu esa kreativ kompetentlikning ta’lim jarayonida real samara berishini tasdiqlaydi.

Xulosa. Yuqoridagi ilmiy tahlillar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, kreativlik va kreativ kompetentlik zamonaviy ta’limning eng muhim tarkibiy kategoriyalaridan biriga aylangan. Kreativlik shaxsning noodatiy fikrlashi, yangi g‘oyalar yaratishi va mavjud vaziyatni original tarzda talqin qila olishini ifodalasa, kreativ kompetentlik bu sifatlarning ta’lim jarayonida amaliy faoliyatga tatbiq etilishini ta’minlovchi kompleks kompetensiyalar majmuasidir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki:

Kreativlik psixologik, intellektual va motivatsion omillarning uyg‘unlashuvi natijasida shakllanadi, hamda shaxsning mustaqil fikrlashi, tashabbus ko‘rsata olishi va muammoni innovatsion tarzda hal qilishida asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Kreativ kompetentlikning tarkibiy tuzilmasi — bilim, ko‘nikma, motivatsiya va refleksiyadan iborat bo‘lib, bu elementlar o‘quvchining ijodiy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun zarur pedagogik sharoitlarni belgilaydi.

Zamonaviy ta’lim texnologiyalari, jumladan, loyihaviy ta’lim, STEAM, Design Thinking, interfaol metodlar kreativ kompetentlikni shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega. Bu metodlar o‘quvchida muammoni ko‘ra olish, uni tahlil qilish va yangicha yechim ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

O‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi kreativ ta’lim muhiti yaratishda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Pedagogning innovatsion yondashuvi, o‘quvchini qo‘llab-quvvatlash strategiyalari va ochiq muloqot madaniyati o‘quvchilarning kreativ faolligini oshiradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar - yangi ta’lim standartlari, o‘quv dasturlari, raqamli ta’lim platformalari va STEAM markazlar - kreativ kompetentlikni shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratmoqda.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, kreativlikni rivojlantirish va kreativ kompetentlikni shakllantirish ta’lim jarayonining strategik vazifasidir. Bunda pedagogning kreativ yondashuvi, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi uchun sharoit yaratish va ta’lim texnologiyalarini yangilash muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Kelajakda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash aynan kreativ fikrlash qobiliyatiga tayanadi, shuning uchun har bir ta’lim bosqichida kreativ kompetentlikni rivojlantirish ustuvor yo‘nalish sifatida qaralishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Guilford J. P. (1967). The Nature of Human Intelligence. McGraw-Hill.
2. Torrance E. P. (1974). Torrance Tests of Creative Thinking. Scholastic Testing Service.
3. Maslow A. (1970). Motivation and Personality. Harper & Row.
4. Gardner H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books.
5. Kolb D. A. (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Prentice-Hall.
6. Slastyonin V. A. (2002). Pedagogika: Uchebnik dlya vuzov. Akademiya.
7. Brown T. (2009). Change by Design: How Design Thinking Transforms Organizations and Inspires Innovation. HarperCollins.
8. Runco M. A., & Acar S. (2012). Divergent thinking as an indicator of creative potential. Creativity Research Journal, 24(1), 66–75.
9. Sawyer R. K. (2012). Explaining Creativity: The Science of Human Innovation. Oxford University Press.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ta’lim strategiyasi. (2020). Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi.
11. Jo‘rayev R. (2019). Kreativ fikrlashni rivojlantirishda interfaol metodlarning o‘rni. O‘zbek pedagogik jurnali, 4(3), 45–52.
12. Ubaydullayeva L. (2021). Zamonaviy ta’limda kreativ kompetensiya tushunchasi. Ta’lim va innovatsiyalar, 2(1), 77-84.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA AXLOQ-ODOB KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA ETNOPEDAGOGIK МАДАНИЯТ ELEMENTLARIDAN FOYDALANISHГА OID YONDASHUVLAR

Pazilov A.K.
professor, pedagogika fanlari nomzodi.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: axloq-odob ko'nikmalari, etnopedagogik qadriyat, etnopedagogik madaniyat, milliy madaniyat, etnomadaniy an`analar, xalq ijodi, madaniy yondashuv, e`tiqodiy qarashlar, xalq san`ati, umumxalq bayramlari.
Ключевые слова: нравственные навыки, этнопедагогические ценности, этнопедагогическая культура, национальная культура, этнокультурные традиции, народное творчество, культурный подход, религиозные взгляды, народное искусство, всенародные праздники.
Key words: moral skills, ethnopedagogical values, ethnopedagogical culture, national culture, ethnocultural traditions, folk art, cultural approach, religious views, folk art, national holidays.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada ilmiy manbalar va milliy-hududiy an`analarni o`rganish natijasida bo'lajak o'qituvchilarda axloq-odob ko'nikmalarini rivojlantirishga doir etnopedagogik маданият elementlaridan foydalanishra oid yondashuvlar haqida fikr yuritiladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются подходы к использованию элементов этнопедагогической культуры в развитии этических навыков у будущих учителей в результате изучения научных источников и национально-территориальных традиций.
SUMMARY:
The article examines approaches to using elements of ethnopedagogical culture in the development of ethical skills in future teachers as a result of studying scientific sources and national-territorial traditions.

Kirish. Etnopedagogik qadriyatlar ajdodlarimizdan bizga meros bo`lib qolgan bilimlardir. Xuddi shu bilimlar ta`lim-tarbiya va xalq madaniyatining taraqqiyotiga xizmat qiladi. Pedagogik nuqtai nazardan bilim insonni kamol toptirish vositasi hisoblanadi, u ta`lim mazmunining asosini tashkil etadi.

Etnopedagogik qadriyatlarning shakllanishi xalq tarbiyasiga yo`naltirilgan sub`ektlar, ularning funktsiyalari va o`sib kelayotgan avlodni hayotga

tayyorlash ehtiyoji bilan bog`liq holda vujudga keladi. SHu bilan bir qatorda nazariy va amaliy yo`naltirilgan etnopedagogik qadriyatlar yaxlit tizim sifatida etnopedagogik madaniyatning ifodasi hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko`rsatmoqdaki, etnopedagogik qadriyatlar nazariy bilimlar va etnopedagogik faoliyat bilan bog`liq tushunchalar sifatida talqin etiladi. Etnopedagogikaning rivojlanishi, har qanday boshqa fan kabi, ilk etnopedagogik g`oyalar, eng sodda etnopedagogik bilimlardan boshlanib, nazariy-metodologik kontseptsiyalar va ilmiy asoslanmalargacha bo`lgan taraqqiyot yo`lini bosib o`tgan. Etnopedagogik qadriyatlar barcha davrlarda ta`lim-tarbiya mazmunini boyitishga xizmat qilgan. Bugungi kunda oliy pedagogik ta`lim oldiga qo`yilayotgan vazifalar bilan bog`liq holda uning mazmunini etnopedagogik qadriyatlar bilan boyitish hamda bo`lajak o`qituvchilarni shaxsiy-kasbiy sifatlarini rivojlantirishda mazkur qadriyatlardan foydalanish ehtiyoji yanada kuchaymoqda [1, 4, 6-7, 9]. Bu birinchi navbatda yosh avlodni ma`naviy-axloqiy jihatdan rivojlantirish maqsadlari bilan bog`liq.

Etnopedagogik qadriyatlar ham nazariy, ham amaliy faoliyat manbai hisoblanadi. Inson muayyan predmetga xos bo`lgan madaniyatni har tomonlama chuqur o`rgana olmaydi, biroq o`sha predmetga oid madaniyatni qisman o`zlashtirishi va bilimlarni madaniy muhitni rivojlantirish maqsadida qo`llashi mumkin. Bo`lajak mutaxassisga qadriyatlarni o`rgatish, ularda milliy madaniy dunyoqarashni shakllantirishda etnopedagogik qadriyatlardan tizimli foydalanish maqsadga muvofiq. Etnopedagogik qadriyatlardan foydalanish ta`lim jarayonida madaniy muhitni yaratish imkonini beradi. Ta`lim mazmuniga singdirilgan etnomadaniyatga oid tushunchalar bo`lajak o`qituvchilarni shaxsiy-kasbiy jihatdan rivojlantirishni jadallashtiradi. Ta`lim mazmuni xalqning etnik madaniyatini tiklash, saqlash va rivojlantirishning asosiy manbai hisoblanadi.

Milliy madaniyatni o`zlashtirish har bir shaxs, shu jumladan bo`lajak o`qituvchilarni ham o`z mamlakatining mas`uliyatli fuqarosiga aylanishiga ko`maklashadi, chunki milliy madaniyat fuqarolik jamiyatining asosini tashkil etadi. Madaniyatni yo`q qilish millatning ruhini yo`qotishdir. Etnopedagogik qadriyatlarni ta`lim mazmuniga singdirish jarayonida amaliy faoliyatda qo`llash, avvalo, ilmiy-metodik ta`minotni tashkil etishni talab qiladi. CHunki ta`lim mazmunini etnopedagogik qadriyatlar bilan boyitish ta`lim va tarbiyani integratsiyalashning asosiy va hal qiluvchi omili sifatida qaraladi [3, 11, 13].

Etnopedagogik qadriyatlar, ularning mazmun mohiyati, xalq pedagogikasining mohiyati hamda etnik madaniyat qadriyatlari tarixiy va madaniyatshunoslik yo`nalishidagi asarlarda o`z ifodasini topgan. SHuning uchun ham mazkur

manbalarni mustaqil o`qib o`rganish uchun talabalarga tavsiya etish lozim. Etnopedagogik qadriyatlarni amaliyotda qo`llash mexanizmlarini ishlab chiqish ham o`z echimini kutayotgan dolzarb masalalar sirasiga kiradi.

Etnopedagogik qadriyatlarning mazmun mohiyatini tahlil qilish natijalari shuni ko`rsatmoqdaki, xalq pedagogikasi elementlarini ta`lim mazmuniga joriy etishning asosiy maqsadlaridan biri etnomadaniy an`analar va xalq ijodi orqali o`zbek va qoraqalpoq xalqlarining tarbiyaga oid empirik tajribalarini kelgusi avlodga etkazishdan iborat. Talabalar etnopedagogik qadriyatlarni o`zlashtirishga qay darajada yondashayotganliklarini aniqlash ham alohida ahamiyatga ega. Ta`lim mazmunini etnopedagogik qadriyatlar bilan boyitish, etnopedagogik bilimlarni talabalarga taqdim etish bo`lajak o`qituvchilarni tayyorlash maqsadlari bilan bog`liq holda amalga oshiriladi. Ma`lumki, oliy pedagogik ta`lim muassasalarida xalq pedagogikasi elementlarini joriy etishga oid bir qator tavsiyalar va ishlanmalar mavjud, o`quv topshiriqlari va o`quv materiallari ham ajratilgan [2]. SHu bilan birga, metodik ishlanmalar va metodik ta`minotni chuqurlashtirish ehtiyoji ham mavjud. Ommaviy axborot vositalarida ta`lim muassasalari, alohida pedagoglar hamda respublika aholisining oila tarbiyasida, milliy hududiy ana`analarida foydalanish tajribalari yoritilmoqda. Empirik tadqiqotlar talablariga metodologik jihatdan mos keluvchi dasturlar sirasiga Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mutaxassislari tomonidan ishlab chiqilgan milliy hududiy an`analar vositasida o`quvchi va talaba yoshlarni tarbiyalashga oid metodik ta`minot va didaktik materiallar joriy etilmoqda [5, 8, 12]. Milliy hududiy an`analarning mazmun mohiyati har tomonlama tahlil qilinib o`quvchi va talabalarga etkazilmoqda.

Muxokama. Oliy pedagogik ta`lim muassasasi talabalarida etnopedagogik madaniyatni shakllantirish ularning bilish faoliyati va dunyoqarashini kengaytirish orqali amalga oshiriladi. Buning uchun quyidagilarga e`tibor qaratish talab qilinadi: o`zbek va qoraqalpoq xalqlarining milliy qadriyatlarida, etnik xalq madaniyatining turli jihatlari va ularning rang barangligi, ulardan foydalanish jarayoni tabiiy, maishiy, ijtimoiy va ma`naviy hayot uchun zarurligini talabalar ongiga etkazish, ma`naviy e`tiqodlar va ular bilan bog`liq marosimlar haqidagi bilimlarning madaniyat shakli hamda xalq tarbiyasining omili sifatida namoyon bo`lishi haqidagi ma`lumotlarni ularga taqdim etish kabilar. Ajratib ko`rsatilgan ushbu yo`nalishlar bo`lajak o`qituvchilarda etnopedagogik madaniyatni shakllantirish jarayonida etnopedagogik bilimlarni taqdim etishni talab qiladi.

O`zbek va qoraqalpoq xalqlari madaniyati, san`ati, fol`klorining rivojlanishida tarixan shakllangan o`ziga xosliklar, shuningdek, milliy madaniyatga bog`lik

turli shakllarining hozirgi kundagi taraqqiyoti asosida xalq milliy madaniyati o`ziga xos tarzda rivojlanmoqda. Ushbu sohada madaniyatshunoslar, faylasuflar, jamiyatshunoslar, xalq baxshilari, etnograflar va pedagoglar alohida jonbozlik ko`rsatmoqdalar. Mavjud yondashuvlar va ilmiy manbalar va milliy-hududiy an`analarni o`rganish natijasida quyidagilarni aniqlashga muvaffaq bo`ldik:

1. O`zbek va qoraqalpoq olimlari tomonidan mazkur xalqlarning madaniyati va ta`lim-tarbiyasiga xos bo`lgan xususiyatlar, uning barcha asosiy jihatlari, belgilari hamda ularning ko`p asrlar davomida shakllanish va rivojlanish bosqichlarini o`rganish zaruriyati mavjud. O`zbek va qoraqalpoq xalqlari madaniyatida san`at, madaniyat va e`tiqodiy qarashlar, ta`lim-tarbiyaning qadimgi shakllari saqlanib qolgan. Mutaxassislar tomonidan o`zbek va qoraqalpoq xalqlari madaniyati va ta`lim-tarbiyasining bir qator o`ziga xos jihatlari ajratib ko`rsatilgan:

- o`zbek va qoraqalpoq tillarining o`ziga xos xususiyatlari, ularning muomala madaniyati va nutq odobidagi me`yorlar, yozuv bilan bog`liq an`analarning vujudga kelishi va rivojlanishi;

- O`zbekiston hududida ko`p asrlar davomida yaratilgan yodgorliklarning saqlanib qolganliklari va ularning muayyan mazmun mohiyatga egaligi;

- an`anaviy turar joylar, yurtalar (qorauy)ning ko`p asrlar davomida saqlanib qolganliklari hamda ular bilan bog`liq milliy-hududiy an`analar, urf-odat va marosimlar;

- xalq san`atining turli shakllarda saqlanishi va rivojlanishi, ayniqsa, baxshichilik qo`shiqchiligi, tasviriy san`at hamda amaliy-bezak ijodida;

- xalq og`zaki ijodi, jumladan, epos bilan tasviriy san`atning o`zaro uyg`unligi;

- etnik madaniyatning ifodasi sifatida kundalik hayotda milliy bezak va naqshlardan keng foydalanish;

- o`zbek va qoraqalpoq xalqlarining milliy urf-odatlar va an`analarida o`zaro hurmat, axloq-odob qoidalari, mehnat va estetik an`analar, shuningdek an`anaviy umumxalq bayramlari, ularning ko`p asrlar davomida yashab kelayotganligi va rivojlanishi, jumladan Hayit bayramlari, Navro`z, Mehrjon, To`y marosimlari, Qovun sayli, Uzum sayli, Gul bayrami kabilar;

- xalq pedagogikasining saqlanishi va rivojlanishi, uning mazmunida nafaqat xalqona odob-axloqi, balki atrof-muhitni anglash bilan bog`liq xalq bilimlari ham muhim o`rin egallashi kabilar.

2. O`rta Osiyoda joylashgan xalqlarning ma`naviy rivojlanishi, o`zbek va qoraqalpoq madaniyatini etnik o`ziga xosligi, uning boy mazmuni, mazkur

xalqlar milliy madaniyati va pedagogik qarashlarining rivojlanishi ularning mentaliteti uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanganligini ko`rsatmoqda.

3. O`rta Osiyo hududida yozma madaniyatning ilk ko`rinishlari miloddan avvalgi I ming yillikda paydo bo`lgan. Bu hududda Xorazmiy yozuvi, So`g`d yozuvi, Baqtriya yozuvi, Eron klinopisi (axomoniylar davrida) kabi yozuvlar amal qilgan. Bu yozuvlar asosan davlat hujjatlari, savdo-iqtisodiy aloqalar, diniy marosimlar uchun qo`llanilgan. Ayniqsa, Axomoniylar davlatida m.a. VI–IV asrlarda rasmiy yozma hujjatchilik rivojlangan. O`rta Osiyoda yozma adabiyotning eng qadimiy yodgorligi Avesto hisoblangan. Uning yaratilishi miloddan avvalgi II–I ming yilliklar bo`lib, yozma shaklga kelishi taxminan m.a. IV–III asrlarga to`g`ri keladi. Uning mazmunida diniy-falsafiy qarashlar, axloqiy me`yorlar, ijtimoiy tarbiya g`oyalari ifodalangan. Avestoning dastlabki varianti ham og`zaki ijodga xos hisoblanadi. SHunga ko`ra «Avesto» O`rta Osiyo xalqlari uchun yozma adabiyotning ilk namunasi sifatida alohida qimmatga ega.

Miloddan avvalgi III asr – milodiy IV asrda yozma madaniyat yanada boyidi. Kushonlar davlati davrida baqtriya tilida (grek alifbosida) yozuvlar, tarixiy, huquqiy va diniy matnlar; So`g`d savdogarlari orqali epistolyar yozma madaniyat, axloqiy-pandnoma mazmunidagi matnlar rivojlangan. V–IX asrlarda esa yozma madaniyatining rivojlanishida ikkita muhim jarayon kuzatilgan:

- Turkiy runik yozuvlarning vujudga kelishi va rivojlanishi, bu Urxun-Enisey yodgorliklari, tarixiy-adabiy nutq elementlarini o`z ichiga olgan.

- Islom kirib kelishi (VIII asr), arab alifbosining joriy etilishi bilan bir qatorda ilm-fan va yozma adabiyot rivojlandi. Ko`plab xalq og`zaki ijodi namunalari ham to`plandi va yozma manbalarda muhrlandi. SHu bilan bir qatorda etnopedagogika, ya`ni xalq ijodiyoti ham rivojlandi. YOzma adabiyot xalq ijodiyotida oziqlanib uning ko`plab elementlarini mujassamlashtirdi. Xattotlar xalq og`zaki ijodi namunalari bo`lgan dostonlar, ertaklar, maqollarni to`plab yozma manba shakliga keltirdilar.

4. O`zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach xalqning ko`p asrlik madaniyati va qadriyatlariga bo`lgan qiziqish kuchaydi. Xalq pedagogikasi manbalarini o`rganish uchun O`zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan qulay shart sharoitlar yaratildi. Xalqning asriy an`nalarini to`plash va o`rganish, undan ta`lim tizimida samarali foydalanishga bo`lgan ehtiyoj kuchaydi.

5. Mustaqillik yillarida o`zbek va qoraqalpoq xalqlarining etnopedagogikasi rivojlanishiga bu ikki xalqning tarixiy muloqot tajribasi alohida ahamiyatga ega bo`ldi. O`zbek va qoraqalpoq xalqlari har doim yangilikni qabul qilib, qadrlay

oladigan, tolerant dunyoqarashga ega bo`lgan, turli millat va din vakillari bilan madaniy muloqot o`rnatib kelgan. SHuning uchun ham madaniyatlararo muloqot xalq pedagogikasida ustuvor o`rin egallagan. Madaniy qadriyatlarni to`plash va ulardan tarbiyaviy maqsadlarda foydalanish jarayoni o`zining uzoq tarixiga ega.

6. O`zbek va qoraqalpoq xalqi o`zining ko`p asrlik tarixi davomida boshqa xalqlar, ayniqsa, qozoq, turkman, qirg`iz, tatar va tojiklar bilan do`stona munosabatda bo`lib kelganligi xalq og`zaki ijodi namunalarida o`z ifodasini topgan. Masalan, Alpomish, Tohir va Zuhro, Oshiq G`arib va SHoxsanam, Go`ro`g`li turkumidagi doston va ertaklarida buni yaqqol ko`rish mumkin.

7. O`zbek va qoraqalpoq xalqlari etnik jihatdan o`ziga xoslik va umumiylikka ega bo`lgan xalqlardir. Bu umumiylik mushtarak qadriyatlarda o`z ifodasini topgan. Mazkur qadriyatlar tarbiyaning kuchli vositasi bo`lganligi uchun ham ulardan talabalarda axloq-odob ko`nikmalarini shakllantirishda samarali foydalanish lozim. Masalan, o`zbeklarda uyiga mehmon kelganida oldiga sındırılmagan nonnı olib kelib sındırıp quyadı. Qoraqalpoqlar non isrof bo'lmasligi uchun nonni sındırmasdan quyadı. O'zbeklarda bir qultum choy ichib ketmasa, qoraqalpoqlarda nondan og'iz tiyib ketmasa uyat sanaladi. O'zbeklarda kópchilik bulip bir choynikdan choy ichib ham o'tıra beradi, qoraqalpoqlarda har bir odamga bir chaynik choy berilmasa ko'hgli to'lmaydi. O'zbeklarda oshni kópincha payshamba kunlari pishirsa, qoraqalpoqlarda tez-tezdan pishira beradi [10].

8. O`zbek va qoraqalpoq madaniyatida tizimli xarakterga ega bo`lgan tarkibiy qismlar mavjud bo`lib, talabalarda odob-axloq ko`nikmalarini rivojlantirishda ulardan foydalanish samaradorlikka erishish imkonini beradi. O`zbek va qoraqalpoq xalqlari urf-odatlari, an`analari, marosimlarining turli tumanligi, ulardan ma`naviy-axloqiy tarbiyada foydalanish imkoniyatlari, tarbiyaning etnopedagogik qadriyatlar bilan bog`liq jihatlarini alohida tadqiq etish zaruriyati mavjud. O`zbek xalq pedagogikasi tadqiqotchilari o`zbek va qoraqalpoq xalq pedagogikasidagi urf-odat va an`analardan tarbiyaviy maqsadlarda foydalanishga oid tadqiqotlar ko`lamini kengaytirishga harakat qilmoqdalar.

9. Oliy ta`lim mazmuniga o`zbek va qoraqalpoq xalqlari etnopedagogikasining o`ziga xosligini asoslab beradigan innovatsion yo`nalishdagi fanlar sifatida etnologiya, etnopsixologiya, etnopedagogika kabi o`quv fanlarini kiritish va uning mazmunini takomillashtirish zaruriyati kuchaymoqda. Tarixiy madaniyatshunoslik yo`nalishidagi asarlar «Etnopedagogika» fanining

mazmuniga tarixiy-madaniy bilimlarni integratsiyalash vazifasining echimini ta`minlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, O`zbekiston hududida yashovchi turli millat vakillari madaniyatining etnik o`ziga xosligini o`rganish talabalar, tadqiqotchilar hamda amaliyotchi o`qituvchilarda etnopedagogik madaniyatni shakllantirish va tarbiyaviy ishlar mazmunini boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алеўов О. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. Нөкис, «Билим», 1993.

2. Ж.Базарбаев., Ө.Әлеўов «Мавереннахр халықларының педагогикасы» (педагогикалық институтлар ушын бағдарлама), Нөкис, «Билим», 1995 ж.

3. Жалилов З.Б. IX-XII асрларда Шарқ мутафаккирлари яратган тарбиявий қадриятлардан фойдаланиш технологияларини такомиллаштириш. Пед.фанл.буйича фалс.докт.(PhD) … дисс. – Бухоро. 2018. 164 б.

4. М.Иномова. «Оилада болаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда миллий кадриятлардан фойдаланишнинг педагогик асослари» Пед.фанл.докт.дисс. Т.: - 1998;

5. Kognitiv yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik mahoratini rivojlantirish strategiyalari: muammolar, yechimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiyallari. 30-31-oktabr, 2024-yil, Toshkent – 2024. 584 b.

6. Маматқулова Р. Миллий маънавий мерос асосида университет талабаларида хулқ-одоб фазилатларини тарбиялаш: Пед.фанл.номз. …дисс. – Т., 1995. -220 б.

7. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1996.

8. “Mutafakkirlar va jadid ma’rifatparvarlarining tarbiya turlariga oid ta’limotlari hamda undan foydalanish mexanizmlari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallar to‘plami (2025-yil 20-21-may) – T.: Science and Innovation, 2025. 392 b.

9. Ортиқов Н. Миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида ўқувчи шахсини ахлоқий шакллантириш. Пед.фанл.докт. … дисс. – Т.: 1998.

10. Pazilov A.K. Bolajaq oqıtıwshılarda ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi jetilistiriwde etnopedagogikalıq qádriyatlardıń áhmiyeti. // «Ilim hám jámiyet», 2025, №1/2. 61-bet.

11. Тажимуратов А. «Қарақалпақ халық педагогикасы», Нөкис. «Билим», 1996 ж.

12. O’quvchi-yoshlarni tarbiyalashda milliy-xududiy an’analardan foydalanish mexanizmlari: muammolar va yechimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiyallari. 2025-yil 15-aprel, T.: Science and Innovation, 2025. 314 b.

13. М.Фармонова. Қадриятлар – маънавий камолот асоси. Илмий-услубий қўлланма. Тошкент. «Тасвир нашриёт уйи». 2019.

RAQAMLASHTIRISH TA'LIMDA BO'LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH MODELI

Shomirzaev M.X.
Termiz davlat universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori

Tayanch so'zlar: bo'lajak muhandis, kasbiy kompetensiyalar, kasbiy sifatlar, raqamlashtirilgan ta'lim muhiti, muhandislik va kompyuter grafikasi, kasbiy yondashuvlar, pedagogik model, amaliy ko'nikmalar, raqamli ta'lim, tizimli rivojlantirish.
Ключевые слова: будущий инженер, профессиональные компетенции, профессиональные качества, цифровая образовательная среда, инженерная и компьютерная графика, профессиональные подходы, педагогическая модель, практические навыки, цифровое образование, системное развитие.
Key words: future engineer, professional competencies, professional qualities, digital educational environment, engineering and computer graphics, professional

РЕЗЮМЕ:
Maqolada ijtimoiy ehtiyojlar va davlat ta'lim standartlari tahlil qilindi, muhandislik va kompyuter grafikasi fanining didaktik imkoniyatlari aniqlanib, kasbiy yondashuvlar asosida pedagogik model ishlab chiqildi. Modelning samaradorligi tajriba-sinov ishlari bilan baholandi. Natijalarga ko'ra, ishlab chiqilgan model bo'lajak muhandislarning umumkasbiy va maxsus kompetensiyalarini shakllantirish, 2D va 3D modellashtirish, loyihalash va texnik chizmalar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topish qobiliyatini oshirish imkonini beradi.
РЕЗЮМЕ:
В статье проанализированы социальные потребности и государственные образовательные стандарты, определены дидактические возможности инженерной и компьютерной графики, разработана педагогическая модель на основе профессиональных подходов. Эффективность модели была оценена экспериментальной работой. Согласно результатам, разработанная модель позволяет формировать общепрофессиональные и специальные компетенции будущих инженеров, развивать навыки 2D и 3D моделирования, проектирования и работы с техническими чертежами, а также повышать способность самостоятельно находить решения в проблемных ситуациях.
SUMMARY:
The article analyzes social needs and state educational standards, identifies the didactic possibilities of engineering and computer graphics, and develops a pedagogical model based on professional approaches. The effectiveness of the model was assessed by experimental work. According to the results, the developed model allows for the formation of general professional and special

competencies of future engineers, the development of skills in 2D and 3D modeling, design and work with technical drawings, as well as increasing the ability to independently find solutions in problem situations.

Kirish. Mamlakatimizda bugungi globallashuv jarayonida intellektual kadrlarni tayyorlash zarurati, demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va yangi O‘zbekiston strategiyasini amalga oshirishda, kreativ fikrlovchi, innovatsion fan-texnika va Muhandislik va kompyuter garafikasilarni mukammal egallagan mutaxassis kadrlarni tayyorlashga katta e’tibor qaratilmoqda. Raqamalashtirish ta’lim muhitida bo‘lajak muhandislarning muhim kasbiy sifatlarini rivojlantirishda raqamli “Muhandislik va kompyuter garafikasi” fani asosida ishlab chiqilgan dasturiy ta’lim vositalarining yangi avlodlarini yaratish, ixtisoslik fanlarini virtual reallik qonuniyatlari asosida o‘qitishda kasbiy, metodik va integrativ bilimlar integratsiyasini ta’minlash, o‘qitish metodikasini takomillashtirish, innovatsion ta’lim metodlaridan samarali foydalanishni keng joriy etish tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Oliy ta’lim muasasasalarida kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik-psixologik asoslari, talabalarni masofadan turib bilimlarni egallash qoidalari, raqamalashtirish metodikasi va amaliyot muhitini tashkil etish muammolari bo‘yicha, xorij olimlaridan N.X.Adilov, N.N.Achilov, N.O.Yakubova, M.E.Qodirov, K.S.Axadova, M.O.Xoldorova, Z.Q.Jumana-zarovaning ilmiy-tadqiqot ishlarida bo’lajak mutaxassis kadrlarni tayyorlash masalalari pedagogik muammo sifatida tadbiq qilingan.

Yuqoridagi tahlillardan kelib, oliy ta’lim muassasalarida kadrlar tayyorlash jarayonini tashkil etish va takomillashtirish muammosi bo‘yicha ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan bo‘lsada, raqamalashtirish ta’lim muhitida bo‘lajak muhandislarning muhim kasbiy sifatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga oid tadqiqotlar yetarli darajada olib borilmaganligi mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Raqamlashtirish ta’lim muhitida bo‘lajak muhandislarni kasbiy sifatlarini oshirish metodikasi (“Muhandislik va kompyuter grafikasi” fani misolida) muhandis talabalarning kasbiy sifatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishdan iborat. O‘tkazilgan izlanishlar shuni ko‘rsatdiki, oliy ta’lim muassasalarda bo‘lajak muhandislarni tayyorlashda raqamli ta’lim muhitini yaratishda bajariladigan talablarni raqamlashtirish ta’lim muhitida bo‘lajak muhandislarni kasbiy sifatlarini takomillashtirish modelida aks ettirildi.

Shuningdek, bo‘lajak muhandislarning raqamlashtirish ta’lim muhitida kasbiy sifatlarni rivojlantirish bosqichlari ishlab chiqildi.

Raqamli loyiha metodi (Digital Project Method) - bu bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun raqamli ta’lim muhitida loyihaviy faoliyatni tashkil etishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod muhandislik va kompyuter grafikasi fanlari asosida talabalarni real va virtual muhandislik vazifalari bilan shug‘ullanishga jalb qiladi [2].

Raqamli loyiha metodi talabalarning ijodiy tafakkurini, tizimli fikrlash qobiliyatini, muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topish va jamoaviy loyihalarni amalga oshirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Loyiha asosida o‘qitish (Project-Based Learning, PBL) — bu talabalarni murakkab va real muhandislik vazifalarini bajarishga jalb qilish orqali nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikmalar bilan uyg‘unlashtirishga qaratilgan pedagogik metod hisoblanadi. PBL bo‘lajak muhandislarni ijodiy tafakkur, tizimli fikrlash va muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, metod talabalarni jamoaviy ish, kommunikatsiya va loyiha boshqaruvi malakalari bilan ham tanishtiradi [5].

Integrativ fanlararo metod - bu talabalarni bir nechta fanlar (muhandislik, kompyuter grafikasi, matematika, texnologiya) [3] bilimlarini uyg‘unlashtirish orqali kompleks muhandislik vazifalarini hal qilishga jalb qiladigan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod talabalarda nazariya va amaliyotning uzviyligini ta’minlash, tizimli fikrlash va fazoviy tafakkur qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, metod talabalarni muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topish va jamoaviy loyiha ishlarini amalga oshirishga o‘rgatadi.

Tahlil va natijalar. Dissertatsiya doirasida raqamlashtirilgan ta’lim muhitida muhandislik va kompyuter grafikasi fanlarini qo‘llash orqali bo‘lajak muhandislarning kasbiy sifatlarini rivojlantirish tajriba-sinov ishlari olib boriladi.

Talabalarda bilim, ko‘nikma va mlakalarni axborot texnologiyalari asosida shakllantirish pedagogik ta’minotining zaruriy sharti pedagogning mazkur jarayonga tayyorligi hisoblanadi.

“Muhandislik va kompyuter grafikasi” fani muhandislarga o‘qitish bilan ularni kasbiy sifatlarini shakllantirishda mutaxasislik fanlarni axborot texnologiyalari asosida o‘qitishning didaktik imkoniyatlari, zamonaviy o‘qitish texnologiyalari va vositalari asosida mutaxassislik fanlarini o‘qitishning konseptual asoslari, kasbiy tayyorlash mazmuni va uning mantiqiy-tuzilmaviy sxemasi izohlash ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [4].

Xulosalar. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, raqamlashtirilgan ta’lim muhitida muhandislik va kompyuter grafikasi fanlarini qo‘llash orqali kasbiy sifatlarni

rivojlantirish pedagogik modeli samarali ishlaydi. Ushbu model bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalari, amaliy ko‘nikmalari va tizimli fikrlashini tizimli rivojlantirish imkonini beradi.

Tavsiyalar:

1.Modelni oliy ta’lim muassasalarida qo‘llash va raqamli ta’lim metodikasini takomillashtirish tavsiya etiladi.

2.Ta’lim texnologiyalari ilovalari davomatni kuzatish va ishlash monitoringi kabi kundalik operatsiyalarni avtomatlashtirish yoki qisman avtomatlashtirish orqali ko‘p vaqt va energiyani tejash imkonini beradi. Talabalarga texnologiyadan mas’uliyatli va strategik foydalanishni o‘rgatadi, bu ularga qaror qabul qilishda va o‘z-o‘zini intizomni rivojlantirishda yordam beradi.

3.Ta’limdagi texnologiya o‘quvchilarni umrbod ta’lim olishga tayyorlashga yordam beradi. Bu texnologiyalar o‘quvchilarga virtual dunyo va o‘z ta’lim uslublariga ko‘ra raqamli bilimlardan foydalanish erkinligini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rasulov A.B. (2021). Texnologik ta’limda raqamli transformatsiya. Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti. B.56.

2. Yuldasheva M.K. (2022). Muhandislik grafikasini loyiha asosida o‘qitish metodikasi. Xalq ta’limi ilmiy-uslubiy jurnali, №3(45), B.49.

3. Abdullayev R., Karimova S. (2021). Texnologik ta’limda raqamli transformatsiya. Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti. B.87.

4. Toshpo‘latov A., Xolmirzayev B. (2023). Muhandislik va kompyuter grafikasi. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti. B.107.

5. Smith J., Johnson R., & Williams K. (2023). Engineering Graphics Education in Digital Era. International Journal of Engineering Education, 39(4), P.119.

КРЕАТИВНЫЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ, ОСНОВАННЫЕ НА ЗАРУБЕЖНОМ ОПЫТЕ

Муртозаева М.М.
Профессор Узбекского государственного университета мировых языков
Ли Куньлинь
независимый исследователь Узбекского государственного университета мировых языков

Tayanch so‘zlar: xalqaro tajriba, ekologik ta’lim, ijodiy konseptuallik, atrof-muhit, ekotizim elementlari, tabiiy hodisalar, suv va yer resurslari.
Ключевые слова: международный опыт, экологическое образование, креативное концептуализация, окружающая среда, элементы экосистемы, природные явления, водные и земельные ресурсы.
Key words: international experience, environmental education, creative conceptualization, environment, ecosystem elements, natural phenomena, water and land resources.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola xalqaro tajribaga asoslangan holda ekologik ta’limni takomillashtirishga ijodiy konseptual yondashuvlarga bag‘ishlangan. Shuningdek, xalqaro ilmiy tadqiqotlar sharhi keltirilgan, ekologik ta’limni takomillashtirishga konseptual yondashuvlar, jumladan, inson va atrof-muhit o‘rtasidagi munosabatlar tavsiflangan. Atrof-muhit, muhim geografik xususiyatlar, ekotizim elementlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, tabiiy hodisalar, suv va yer resurslarining holati bayon etilgan. Tabiat boyliklarini kelajak avlodlarga yetkazish bilan bog‘liq ijtimoiy-iqtisodiy ekologik muammolarga yechimlar tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена творческим концептуальным подходам к совершенствованию экологического образования на основе международного опыта. В ней также представлен обзор международных научных исследований, описаны концептуальные подходы к совершенствованию экологического образования, включая взаимосвязь человека и окружающей среды. Описаны окружающая среда, важные географические особенности, взаимосвязи между элементами экосистемы, природные явления, состояние водных и земельных ресурсов. Проанализированы решения социально-экономических экологических проблем, связанных с передачей природных ресурсов будущим поколениям.
SUMMARY:
This article is devoted to creative conceptual approaches to improving environmental education based on international experience. It also provides a review of international scientific research,

describes conceptual approaches to improving environmental education, including the relationship between man and the environment. Describes the environment, important geographical features, the interrelationships between ecosystem elements, natural phenomena, the state of water and land resources. Analyzes solutions to socio-economic environmental problems related to the transfer of natural resources to future generations.

Введение. Происходящие в мире экологические кризисы, социально-природные проблемы требуют охраны природы, устойчивости окружающей среды и вывода её из нормального состояния, повышения экологической культуры при воспитании молодёжи, в образовательную практику были применены механизмы совершенствования компетентностной системы экологического образования в подготовке будущих педагогов. В Соединённых Штатах Америки, России, Великобритании, Японии, Италии проводятся системные работы, направленные на реализацию крупных проектов по снижению антропогенного влияния человека на окружающую среду, развитию экологической компетентности специалистов, месту человека в охране окружающей среды, формированию экологической подготовки и мышления специалистов, повышению интеллектуального потенциала.

В образовательных и научных учреждениях мира проводятся научные исследования по расширению у студенческой молодёжи понятия об охране окружающей среды, эффективно используя возможности образования, обеспечению гармонии отношений между природой и человеком, созданию в современных условиях электронно-методических средств экологического образования, расширению использования инноваций. При развитии экологических знаний, сознания и культуры молодёжи обращается особое внимание на научные исследования по совершенствованию системы экологического образования среди организаций в сфере экологии, а также охраны окружающей среды, сфере её контроля.

В последние годы в нашей стране создаются нормативные основы повышения уровня качества высшего образования, совершенствования экологической компетентности будущих педагогических кадров, ответственного подхода к природе, охраны и рационального использования природных богатств, обогащения флоры и фауны. В качестве приоритетной определена задача воспитания “физически здоровой, духовно и интеллектуально развитой, самостоятельно мыслящей, преданной Родине молодежи с твердыми жизненными взглядами” [1]. Эффективное использование при ализации этой задачи существующих педагогических образовательных возможностей расширяет возможности развития экологической компетентности будущих педагогов.

Исследования по актуальным вопросам экологии, решению социально-экологических проблем и роли в этом специалистов-педагогов проводятся в ведущих научных центрах и высших образовательных учреждениях мира, в частности, University of Stenford (США), University of Oxford (Великобритания), University of Florence (Италия), Университет Тохоку (Япония), Московском государственном педагогическом университете, Российском государственном педагогическом университете имени А.И.Герцена, Московском государственном университете имени М.В.Ломоносова (Российская Федерация).

На основе проведённых в мире исследований по развитию экологического образования будущих педагогов получен ряд результатов: University of Stenford (США) – создана программа киберобразования организации разъяснения резкого изменения климата и понятий о природе на основе видеофильмов об охране окружающей среды; University of Oxford (Великобритания) – выявлены условия целевого изменяющегося образования, решающего взаимосвязанные проблемы экологической стабильности и социальной справедливости; University of Florence (Италия) - разработана методика стимулирования концептуальных изменений у студентов на основе экологического образования при стабильном развитии социального общества; Университет Тохоку (Япония) - создана программа сети онлайн экологического образования в преподавании понятий об отрицательном влиянии деятельности человека на окружающую среду и охране окружающей среды в образовании бакалавров; Московский государственный педагогический университет (Россия) – организован центр пропаганды рационального использования природных ресурсов, социализации и экологического воспитания, развития человека; Российский государственный педагогический университет имени А.И.Герцена – получены научные результаты по развитию в воспитании молодёжи охраны окружающей среды, сохранения и эффективного использования природных ресурсов; Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова (Российская Федерация) – налажено проведение семинаров по проблемам человеческой экологии, взаимосязи экологии с биологией и природными ресурсами, связи экологии с антропологической деятельностью человека.

Обзор литературы и методика. В Узбекистане научно-исследовательские работы по педагогическим аспектам организации охраны окуржающей среды, природы, основ экологического образования педагогов в высших образовательных учреждениях, причинам, путям устранения экологической опасности в условиях глобализации, повышению чувства ответственности молодёжи за охрану природы, окружающей среды проведены такими

учёными, как К.Абдурахимов, М.Э.Мусаева, В.Никитин, Н.У.Нишонова, Х.Норбутаев, Т.Сапаров, В.Н.Сатторов, Х.Тогаев, Э.О.Турдикулов, Д.Тухлиев, А.С.Тухтаев, А.Эргашев, Ш.Юнусова [4].

М.Аллаяровым, М.М.Аликуловой, С.М.Мамашокировым исследованы теоретические и практические проблем развития экологической грамотности, социальной активности студентов, изучения сокровищ духовного наследия.

Учёными стран Содружества Независимых Государств Т.В.Анисимовой, А.Гореловым, О.Е.Калининой, Г.А.Папутковой, О.Е.Перфиловой, Р.Сейитжановой, С.Холназаровым, Н.В.Чебышевым проводились научно-исследовательские работы по вопросам развития в процессе образования экологической культуры и социально-экологический компетентности студентов [4].

Особенности создания Онлайн образовательной программы и сети экологического образования для бакалавриата высших образовательных учреждений, проблемы стимулирования концептуальных изменений у студентов путём экологического образования при стабильном развитии социального общества исследованы в трудах таких учёных зарубежных стран, как E.Amu, R.Mizusava, F.A.Randriamahafaly, A.Schick [2].

Работы, выполненные таким учёными, как A.Barvin, N.L.Zayas, G.Corsi, M.Steneken, J.Stokken, L.G.Temple, D.W.Kristin по вопросам воспитания на основе видеофильмов, разъясняющих понятия резкого изменению климата и природы, в определённой степени направлены на решение проблемы исследования [4].

Являются формы, методы и средства совершенствования механизмов развития экологической компетентности будущих педагогов высших образовательных учреждений. Научная значимость результатов исследования в том, что усовершенствованы теоретические и методические аспекты механизмов развития экологической компетентности будущих педагогов в высших образовательных учреждениях; разработаны модель, развивающая экологическую компетентность будущих педагогов, научные выводы, позволяющие достичь высокой степени этой компетентности; выбраны теоретические материалы и проведена их апробация.

Практическая значимость результатов исследования в том, что выявлены возможности творческого концептуального подхода в развитии экологического образования; внедрены в систему высшего педагогического образования учебно-методические комплексы по развитию экологической компетентности студентов; эти результаты послужили обогащению и совершенствованию содержания смежных с педагогикой наук; выдвинутые

в исследовании научно обоснованные, теоретически и практически значимые предложения можно использовать в деятельность высших педагогических образовательных учреждений.

Анализ научно-исследовательских работ, выполненных в период модернизации образования, показывает, что в Республике Узбекистан проведение научного анализа проблемы развития экологического образования, возникшей не только в таких науках, как философия, история, социолгия, экономика и правоведение, но и в педагогической науке, является проблемой, имеющей важное значение. В исследовательских работах, проведённых учёными по данной проблеме, дана характеристика содержания и сущности развития экологической компетентности (РЭК) будущих педагогов.

Ученый-педагог Э.О.Турдикулов, внесший вклад в развитие и прогресс экологического образования в области педагогики в Узбекистане, провел ряд научно-исследовательских работ по обеспечению экологического образования и его преемственности для учащихся на основе естественных наук. В его трудах в широком содержании комментируются понятия «Экология», «Экологическое образование и воспитание». Э.О.Турдикулов научно обосновал свои суждения о формировании в сознании младших школьников чувства любви к природе и внушении того, что человек не может жить без природных богатств [4].

Американский учёный Ж.У.Огбу разработал идею развития культурно-экологической компетентности на основе межкультурного или межгруппового сопоставления в процессе воспитания ребёнка в семье, микроусловиях, а исследователь Eindhoven технологического университета Н.Росзен создал целостную систему нравственных мотивов при развитии экологической компетентности. Он охарактеризовал понятие экологической компетентности как «пустоту в пропаганде экологического поведения, обладающую знаниями о природе и окружающей среде, экологическом поведении» [3].

Латвийские учёные Рута Ренигере и Ева Кела из университета Рига Страдинс, изучавшие развитие экологической компетентности студентов в сочетании с медицинскими знаниями, считают, чтобы студенты обратили свою профессиональную деятельность на охрану окружающей среды и овладели способностями разъяснять мнение об ощущении живой природы, лояльности и уважения к природе [4]. Вместе с тем они научно обосновывают идею развития способности разъяснять людям охрану окружающей среды и влияние на неё.

Российские учёные О.Перфилова, Ю.Ализаде разработали в своих научных изысканиях идею подготовки к естественной, социальной деятельности, достаточной для развития экологической компетентности будущих

педагогов. В соответствии с требованиями учения В.А.Лейа, при формировании экологических знаний, навыков и умений студентов имеет важное значение приоритетность вопросов проявления экологического сознания и мировоззрения, связанного с минимизации экологических ситуаций, рисков в индивидуальных качествах личности.

Г.А.Папуткова разработала методы организации развития экологической компетентности студентов университета на основе эволюции стабильного развития природы и общества. По её мнению, экологическая компетентность – это способность, обеспечивающая социально-экологическую и профессиональную готовность специалиста к профессиональной деятельности, здоровое поведение, отражающая оперативную и эффективную реализацию [6]. О.Е.Перфилова с социально-культурной точки зрения обосновала требования РЭК. По её утверждению, экологическая компетентность – это готовность человека принять личное событие, его сущность, субъективное восприятие окружающей реальности, осознание социализации, ответственность за профессиональную деятельность естественных и социально-культурных компонент.

Результаты и обсуждения. В ходе исследования, в результате изучения подходов учёных различных сфер к проблеме РЭК выявлено, что существует потребность в педагогических научных исследованиях по специальному изучению вопроса РЭКБП в ВОУ Узбекистана, воспитанию граждан, способных обеспечить глобальную и региональную экологическую безопасность общества, обладающего педагогами, ответственными за воспитание молодёжи.

В процессе исследований научнчо-теоретически обоснованы критерии, определяющие понятие экологической компетентности, его педагогическое содержание, составные части, критерии уровня его развитости у студентов. В соответствии с результатами анализа можно дать следующее определение: экологическая компетентность будущих педагогов – это усвоенные будущим учителем экопедагогические знания, навыки, умения, его убеждения, мотивы, ценностные ориентиры, личностные качества, имеющие значение для экологического образования и воспитания, а также интегративные качества, определяющие способность совершать действия в системе «человек – общество – природа – духовность» соответственно практическому опыту экопедагогической деятельности.

Изучение научно-теоретической литературы и практического состояния развитости экологической компетентности студентов потребовал при нахождении решения этой проблемы обратить внимание на следующие вопросы: актуальность проблемы развития экологической компетентно-

сти будущих педагогов и расширение педагогических возможностей; совершенствование механизмов экологической компетентности студентов в высших педагогических образовательных учреждениях; выявление показателей развитости экологической компетентности будущих педагогов; творческое использование опыта, накопленного передовыми университетами мира, при создании нового поколения учебных пособий, учебников, методических указаний по экологическому образованию.

На основе результатов научно-практического исследования, проведённого по совершенствованию механизмов развития экологической компетенции будущих педагогов в высших образовательных учреждениях:

предложения по усовершенствованию экологической компетентности будущих педагогов на основе адаптации результативности традиционных, институциональных, межличностных рефлексивных развивающих отношений в содержание предметов экологического образования, а также поэтапной интеграции исторического наследия и национальных традиций с компонентами познания образовательной среды, использованы при реализации задач, определенных в рамках гранта № А7-ХТ-1-29687 «Стратегические подходы к решению глобальных экологических проблем, существующих на территории Республики Узбекистан», выполненного в Узбекском научно исследовательском институте педагогических наук. В результате нашли своё отражение в учебниках научно обоснованные аналитические материалы и идеи по повышению содержании и качества образования при развитии теоретических экологических знаний студентов;

предложения об усовершенствовании экологической воспитательно-образовательной модели на основе концептуального моделирования прогрессивности педагогических и алгоритмических процессов при переходе инновационных формы обучения с адаптивного уровня на уровень системного моделирования, использованы при реализации задач, определенных в рамках гранта № А7-ХТ-1-29687 «Стратегические подходы к решению глобальных экологических проблем, существующих на территории Республики Узбекистан», выполненного в Узбекском научно исследовательском институте педагогических наук. В результате повышена эффективность развития экологической компетентности студентов;

предложения об усовершенствовании механизмов развития экологической компетентности студентов на основе организации психологических, правовых, организационных компонент, психологических факторов, личностно-ориентированной деятельности, а также моделирования процессов управления, контроля эколого-педагогического образования, предоставляя приоритет технологическим компонентам, конкретным теоретическим дан-

ным, использованы при реализации задач, определенных в рамках гранта № А7-ХТ-1-29687 «Стратегические подходы к решению глобальных экологических проблем, существующих на территории Республики Узбекистан», выполненного в Узбекском научно исследовательском институте педагогических наук. Внедрение предложений позволило усовершенствовать учебно-методическое обеспечение учебного процесса и повысить качество выполняемых диссертационных работ.

Заключение. В мире в ряде приоритетных областей внедряются креативные концептуальные подходы для совершенствования экологического образования на основе международного опыта и развития экологической компетентности будущих специалистов. Включая:

− технологии развития у будущих специалистов способности понимать природу и предотвращать угрозы окружающей среде;

− совершенствование образовательной и нормативно-правовой базы экологической политики, а также экологического образования и воспитания;

− теория и практика развития экологических знаний учащихся в педагогике;

− совершенствование социокультурной модели взаимоотношений природы и общества у будущих специалистов;

− совершенствование механизмов внедрения эколого-педагогического мышления и действий у учащихся в учебных заведениях.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № УП-4947 «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». – Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017 г., № 6, ст. 70.

2. Alexandra Schick. Ökologische Bildung in der Evangelischen Erwachsenenbildung Bayern – zwischen Programm und Realität. Hamburg 2020. – S. 586.

3. Espe Amu. How does education for sustainable development encourage conceptual change in students through an environmental footprint? June 19, 2019. https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-02159900.

4. Муртозаева М.М. Совершенствование механизмов развития экологической компетентности будущих преподавателей в высших образовательных учреждениях: Док.пед. наук. дисс.автореф. – Ташкент: 2022. – С. 68.

5. Reyko Mizusava. Feature of creating a network of environmental education. Efforts of secondary school teachers to share teaching materials and methods in the field of ecology. 2016 Volume 66, № 3. – Pp. 629-938.

6. Сейтжанова Р.А. Экологическое образование как средство формирования экологической культуры личности студентов: Канд.педагог.наук. ... дисс. автореф. – Алматы: 2010. – С. 27.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТНО-КРЕАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Исамова П.Ш.
Доцент Узбекского государственного университета мировых языков

Tayanch so‘zlar: shaxsiy va ijodiy kompetensiya, ijodkorlik, oliy ta'lim, o'qituvchilik faoliyati, kasbiy rivojlanish, innovatsion fikrlash, ijodiy fikrlash, ta'lim muhiti.
Ключевые слова: личностно-креативная компетенция, креативность, высшее образование, педагогическая деятельность, профессиональное развитие, инновационное мышление, творческое мышление, образовательная среда.
Keywords: personality-creative competence, creativity, higher education, pedagogical activity, professional development, innovative thinking, creative thinking, educational environment.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada shaxsiy va ijodiy kompetensiya bilim, ko'nikma, motivatsiya va o'zini takomillashtirish qobiliyatini o'z ichiga olgan yaxlit sifat sifatida ko'rib chiqiladi, bu ta'lim jarayonining samaradorligini va muvaffaqiyatli professional faoliyatni ta'minlaydi. Ta'kidlanishicha, ijodkorlik yangi g'oyalarni yaratish, noan'anaviy yondashuvlarni qo'llash va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Talabalarning shaxsiy va ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish usullari, jumladan, muammoli o'rganish, amaliy faoliyat, tasavvur va mustaqil tadqiqotlarni rivojlantirish aniqlangan. Maqolada zamonaviy jamiyatda professional o'zini o'zi anglash va samarali ishlashga qodir mutaxassislarni tayyorlashning kaliti bo'lgan individual ijodiy salohiyatni rivojlantirishga qulay ta'lim muhitini yaratish zarurligi asoslanadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье личностно-креативная компетенция рассматривается как интегративное качество, включающее знания, навыки, мотивацию и способность к самосовершенствованию, обеспечивающее эффективность образовательного процесса и успешную профессиональную деятельность. Отмечено, что креативность проявляется в способности генерировать новые идеи, применять нестандартные подходы и адаптироваться к изменяющимся условиям. Выявлены методы формирования и развития личностно-креативной компетенции студентов, включая проблемное обучение, практическую деятельность, развитие воображения и самостоятельной исследовательской активности. Обоснована необходимость создания образовательной среды, способствующей развитию творческого потенциала личности, что является ключевым условием подготовки специалистов, способных к профессиональной самореализации и эффективной деятельности в современном обществе.
SUMMARY:

This article examines personal and creative competence as a holistic quality encompassing knowledge, skills, motivation, and the ability to self-improvement, which ensures the effectiveness of the educational process and successful professional performance. It emphasizes that creativity manifests itself in the ability to generate new ideas, apply unconventional approaches, and adapt to changing conditions. Methods for developing students' personal and creative competencies are identified, including problem-based learning, practical exercises, imagination development, and independent research. The article substantiates the need to create an educational environment conducive to the development of individual creative potential, which is key to professional fulfillment and the training of specialists capable of working effectively in modern society.

Введение. Глобализация, развитие науки и техники создают новые возможности для молодежи, требуя быстрой адаптации, формирования инновационного мышления и повышения интеллектуального потенциала. Ключевым условием модернизации подготовки педагогов является развитие личностно-креативной компетенции, что становится стратегически важной задачей современной системы образования.

Само время ставит перед педагогами важную задачу – создание стандартов нового века. В настоящее время требования, предъявляемые к педагогической деятельности, ориентированы на то, чтобы Государственные образовательные стандарты и квалификационные требования были разработаны на основе системно-деятельностного подхода, с переходом на новый, компетентностный подход. В современном обществе в условиях, построенных на определённой системе или чётко установленным нормам, личность не может развивать свои креативные качества. В этой связи для проявления креативных качеств личности необходимо создать новую среду, уделить достаточно внимания и обеспечить соответствующее отношение. Это, в свою очередь, требует применения компетентностного подхода в образовании.

Проблема формирования креативной личности исследуется на протяжении всей истории философской и педагогической мысли. Абу Наср аль-Фараби подчёркивал природную обусловленность интеллектуального потенциала человека: «Интеллектуальные способности человека уже с момента рождения подготовлены к восприятию умственных понятий»[1]. Таким образом, идеи Фараби подчеркивают необходимость создания образовательной среды, стимулирующей проявление врожденного интеллектуального потенциала. Джалалиддин Руми акцентировал значимость осознанного мышления и ответственности за свои действия, отмечая: «Я видел конец, но раньше видел начало…»[2].

Приведённый поэтический пример позволяет сделать вывод о том, что достижение значимых результатов предполагает способность личности анализировать не только текущее состояние явлений и процессов, но и их

возможные перспективы, что требует развитого креативного и стратегического мышления, отличающегося широтой и дальновидностью.

Исторический опыт показывает, что успешное развитие общества основано на стратегическом мышлении, ответственности и настойчивости в достижении целей, что создаёт условия для развития науки, образования и творчества. Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев подчёркивает актуальность идей Алишера Навои, направленных на формирование стремления к профессиональному и личностному совершенствованию: «Если хочешь быть солнечным, совершенствуй свою профессию»[5].

В современных условиях достижение значимых целей невозможно без развитого воображения, творческих идей и креативных качеств. Креативность рассматривается как активный когнитивно-деятельностный процесс, связанный с практической деятельностью и социальным окружением. Она проявляется через комплекс навыков: умение решать проблемы, интуицию, способность предвидеть результаты, исследовательскую активность, фантазию и рефлексию, обеспечивая генерацию новых идей и нестандартных решений.

Обзор литературы и методика. Как отмечает Ш.П.Розилова, «креативность определяется как деятельность личности, направленная на создание новых и оригинальных идей в результате нестандартного мышления»[4]. Феномен креативности является предметом междисциплинарных исследований и трактуется как способность личности к творческим преобразованиям, ориентированным на нестандартное решение проблем[13]. С психологической точки зрения креативность - это проявление творческого потенциала человека, включающего мышление, эмоциональную сферу, коммуникативную деятельность и практическую активность, а также процесс и результат создания новых продуктов деятельности[9].

Несмотря на то, что проведены широкие исследования по изучению понятия креативности, и эти исследования дали теоретические и практические результаты, единой и последовательной теории креативности до сих пор не существует, то есть существует множество различных определений и взглядов, предложенных различными учеными.

В 1960-е годы XX века исследователями было предложено более 60 различных определений креативности, что отражает сложность и многогранность данного понятия. Термин «креативность» впервые был использован в 1922 году Д. Симпсоном, который охарактеризовал его как способность личности отходить от стандартного мышления и проявлять творческую активность, выходящую за рамки традиционных подходов и направленную на

создание новизны [8]. Он отмечал, что креативность формируется и развивается в течение жизни человека.

В исследованиях Е.С.Громовой и В.А.Моляко креативность личности рассматривается как совокупность ключевых характеристик, включающих оригинальность мышления, творческую активность, развитое воображение, инициативность, целеустремлённость, ясность мышления и восприимчивость к новым идеям[10]. А. Маслоу выделял два типа креативности: врождённый талант и проявление креативности в процессе самореализации [15]. Он рассматривал креативность как фундаментальную характеристику человеческой природы, при этом отмечая, что она может ослабевать под влиянием социальных барьеров. В связи с этим особое значение приобретает поддержка и целенаправленное развитие творческого потенциала личности.

По выводам Б.Джонсона, креативность рассматривается как качество, способствующее ориентации личности на будущее. Он отмечает, что «креативность служит для вдохновения личности, с этой точки зрения формирование и развитие креативности личности должно быть включено в любую часть образовательного процесса»[16]. Исходя из его концепции, можно утверждать, что создание креативной личности должно стать одной из ключевых функций образовательной системы и общества в целом.

С.Л.Ярмошенко, опираясь на определения, приведённые в философском словаре Великобритании, анализирует понятие креативности и приходит к выводу, что «креативность — это способность к нетрадиционному мышлению, являющаяся творческой силой для создания чего-либо»[11]. Этот подход подтверждает, что креативная личность способна эффективно решать неожиданные задачи, полагаясь на силу собственного разума, и функционирует без страха перед новыми вызовами.

М.А.Холодная рассматривает креативность в двух аспектах - узком и широком. Узкая креативность проявляется в разнообразном мышлении в рамках одного объекта или процесса, характеризуется готовностью предлагать несколько одинаково правильных решений. Широкая креативность охватывает творческий интеллектуальный потенциал личности, включающий способность внедрять инновации (Ф.Баррон), создавать оригинальные решения новых проблем (М.Валах), выявлять пробелы и противоречия, формулировать гипотезы о недостающих элементах ситуации (Е.Торренс), а также отказываться от стереотипного мышления (Дж. Гилфорд).

Результаты и обсуждения. Креативные качества личности могут развиваться в любой области при условии целенаправленных усилий, настойчи-

вости и системной работы над собой. На основе практического опыта выделяются ключевые принципы формирования креативной личности:

– при работе над какой-либо темой или идеями, старайтесь генерировать как можно больше идей;

– избегайте однообразия, не бойтесь пробовать новые гипотезы;

– учитесь на своих и чужих ошибках;

– не ограничивайтесь только теми знаниями и достижениями, которые у вас есть, а стремитесь к постоянному поиску и развитию.

Эти принципы Эдисона, направленные на формирование креативной личности, ориентированы на действия и стремления самого человека, и благодаря таким усилиям создается основа для всестороннего роста и неожиданных успехов.

Люди не рождаются креативными, однако у каждого существует потенциал для развития творческих способностей, который может быть реализован при создании соответствующих условий и возможностей в окружающей среде. Креативность рассматривается как способность применять нестандартные и нетрадиционные подходы к решению задач, создавать новые идеи и устанавливать новые связи между существующими знаниями. Она проявляется в способности нарушать привычные схемы мышления и вырабатывать оригинальные решения, отличающиеся от общепринятых.

Анализ сущности креативности позволяет выделить структурные компоненты творческого мышления, включающие концептуальные знания, воображение, практические навыки, когнитивные стратегии, мотивацию и внутреннюю уверенность личности. Творческое мышление рассматривается как системная когнитивно-поведенческая способность интегрировать эти элементы для генерации инновационных идей, эффективного решения проблем и адаптации к новым, нестандартным условиям деятельности [3]. Это выделение воображения не случайно, так как именно в воображении личности рождаются идеи, концепции, действия, а затем, на основе осознания понятий, овладения знаниями и навыками, а также на основе возникающей мотивации происходит процесс творческого мышления.Понятие креативности тесно связано с интеллектом и рассматривается как сложный когнитивный процесс, включающий не только анализ и применение уже усвоенных знаний, но и генерацию новых идей, концепций и инновационных решений. Креативность выступает как высшая форма когнитивной активности, обеспечивающая способность к интеллектуальному преобразованию информации и созданию оригинального содержания.Исследования, проведенные нами, а также проанализированные научные работы показывают, что высококреативные личности могут обладать образцовым интел-

лектом, однако люди с высоким интеллектом не всегда могут быть креативными.Для достижения высокого уровня креативности человек должен проявлять инициативу в самостоятельных исследованиях, развивать воображение и личные способности, осуществлять творческий и научный анализ как исторической, так и современной литературы, быть информированным о глобальных изменениях и эффективно использовать средства массовой информации и интернет-ресурсы. Кроме того, важны способность к свободному и критическому мышлению в учебном процессе, активное усвоение новых знаний с интересом и энтузиазмом, а также умение осуществлять самоконтроль и организовывать собственную деятельность. Обобщая вышеизложенные мысли и опираясь на анализ проведенного исследования, можно сказать, что креативность студента в образовательном процессе заключается в его нестандартном мышлении, способности дать положительный отклик на неожиданные ситуации, готовности отвечать на любые вопросы и демонстрировать наилучшие результаты по сравнению с другими, а также в деятельности, направленной на создание новых идей как участника образовательного процесса.

Один из особенностей развития креативности в студенческом возрасте - это формирование специализированной креативности. Говоря точнее, в этот период развивается мотивация стремления к профессиональной деятельности, активность знаний и процесс индивидуализации, который гармонично совпадает с определением собственного жизненного стиля.

Известно, что любой человек приобретает определённый опыт деятельности в результате роста его профессиональных знаний. Поэтому, человек должен создавать и совершенствовать свой профессиональный опыт, развивая свою креативность. Такие практики студенты осваивают в высших учебных заведениях в процессе обучения и затем обогащают их на протяжении всей своей жизни. Следовательно, в процессе обучения в высших учебных заведениях студенты должны не только овладевать теоретическими основами знаний, но также приобретать профессиональные компетенции, направленные на область деятельности, и уделять особое внимание развитию своих креативных способностей.

Для более детального освещения содержания нашего исследования, считаем целесообразным раскрыть суть понятия компетенции.

В современных научных источниках и законодательстве развитых стран подчеркивается, что результаты обучения определяются не только знаниями, навыками и умениями, но и компетенциями, которые студент осваивает в процессе обучения. Компетенция — это целевая задача учебного процесса, которая особенно важна для содержания высшего образования,

она формируется на основе требований к профессиональной деятельности специалиста и его квалификации.

Термин «компетенция» происходит из латинского языка и обозначает способность достигать целей и эффективно справляться с поставленными задачами. Компетенция - это готовность субъекта эффективно организовать внешние и внутренние возможности для достижения поставленной цели, а также личная способность субъекта решать конкретные профессиональные задачи. Термин «компетенция» отражает комплекс знаний, умений, навыков и способностей, необходимых для эффективного выполнения профессиональных и личностных задач, тогда как английское слово competence чаще рассматривается как способность к действию в определённой сфере.

Термин «компетенция» в лингвистике впервые появился в 1950–1960-е годы и обозначал способность осуществлять определённую деятельность. Понятие «компетенция» также включает в себя поведение и самоконтроль, необходимые для успешного выполнения задач, тогда как «компетентность» рассматривается как степень соответствия этим требованиям и как результат демонстрации компетенции[14]. В. Сериков определяет «компетенцию» как совокупность знаний, навыков и образования, способствующих самоосознанию личности, а «компетентность» - как действия, выполненные с мастерством и профессионализмом в течение жизни[12].

Компетенция определяется как способность или готовность эффективно использовать все имеющиеся ресурсы для достижения целей с учётом конкретных условий и особенностей ситуации. Она позволяет личности рационально и целенаправленно применять свои знания, навыки и умения в различных профессиональных и жизненных контекстах. Компетенция включает в себя знания, навыки, квалификацию и способности к деятельности, а также ценностные и мотивационные компоненты, которые становятся адекватной нормой для эффективного выполнения задач, также формируются на основе полученных знаний и опыта и отражают готовность личности к самостоятельным действиям. Они способствуют развитию независимости, успешной учебной и практической деятельности, а также способности справляться с возникающими проблемами благодаря системной подготовленности. Большинство определений компетенции связано с профессиональным образованием и профессиональной деятельностью, однако эти понятия применимы и в контексте общего среднего образования. Компетенция представляет собой совокупность необходимых для эффективной и продуктивной деятельности знаний, умений и навыков, которые обеспечивают выполнение задач на уровне, превышающем установленные социальные нормы и требования.

Подчеркивается, что компетенция охватывает не только приобретение знаний и практических навыков, но и развитие личностных качеств и способностей, необходимых для эффективной деятельности в меняющихся и сложных условиях. Особенно важно формирование этих качеств в период профессиональной подготовки, когда у студентов закладываются профессиональные, интеллектуальные и креативные способности, обеспечивающие их будущую успешную деятельность.

На сегодняшний день, активно используемое в образовательном процессе и дающее положительные результаты понятие компетенции можно проанализировать и обобщить следующим образом: «Компетенция» - это способность студента изучать знания в определенной области и систематизировать полученные знания, навыки и способности, а также эффективно и с успехом применять их в практической деятельности.

Узбекские педагогические исследователи, такие как А. Абдуазизов, Л. Т. Адмедова, Г. Бакиева, Ж. Жалолов, К. Кораева, Г. Макхамова, К. Рискулова, Ф. Саидова, А. Сатторов и У. Хошимов, уделяют большое внимание вопросам формирования, развития и воспитания профессиональных компетенций будущих специалистов. Компетенция рассматривается ими как совокупность профессиональных закономерностей, принципов, требований, правил и обязанностей, а также личностных и этических норм, необходимых для эффективного выполнения профессиональной деятельности. Такой подход подчеркивает, что компетенция сочетает в себе как профессиональные знания и навыки, так и личностные качества, обеспечивающие успешную деятельность специалиста в различных условиях.

В настоящее время выделяются различные подходы к классификации видов компетенции. В контексте профессионального образования компетенции рассматриваются как комплекс личностных и профессиональных качеств, обеспечивающих эффективность деятельности.

Специальная компетенция проявляется в способности к профессиональной активности на высоком уровне, включает умение планировать собственное профессиональное развитие и осваивать новые профессиональные навыки.

Социальная компетенция отражает способность организовывать совместную деятельность, эффективно взаимодействовать с коллегами и проявлять осознанную социальную ответственность за результаты своей работы.

Основная компетенция объединяет межкультурные и междисциплинарные знания, способности и навыки, необходимые для адаптации и успешной деятельности в различных профессиональных и жизненных ситуациях.

Индивидуальная компетенция характеризуется способностью самостоятельно проявлять индивидуальные качества в рамках профессии, освоением методов личностного и профессионального развития, а также готовностью к самостоятельному росту и самореабилитации.

Личная компетенция предполагает умение рефлексировать, развивать и применять методы личностного роста, а также использовать стратегии противодействия профессиональным деформациям.

Следующие методические компетенции можно разделить на следующие типы:

Целевая компетенция - это ясность цели, а также проблема определения цели, которая является составной частью системы всей педагогической деятельности. Способность правильно ставить цель зависит от результатов педагогической работы.

Содержательная компетенция - это содержание технологического образования на каждом этапе общего образования, которое определяется в заданном объеме.

Мониторинговая компетенция - это оценка качества образования, которая касается точности результатов образовательного процесса, при этом качество должно соответствовать не только нормативному уровню эффективности обучения, но и результату, который включает содержание, условия и сам процесс.

Научный анализ исследуемых источников показал, что существует несколько определений термина «креативная компетенция», которые являются важными для нашего исследования.

Креативная компетенция является многогранным и неотъемлемым качеством личности, определяющим её способность к самосовершенствованию. В качестве самостоятельного личностного образования она находится в сложной взаимосвязи с профессиональной компетенцией: эти два вида компетенций могут как совпадать, так и различаться, дополняя друг друга и обеспечивая комплексное развитие личности.

А.М.Давтян рассматривает креативную компетенцию как систему знаний, навыков и умений в определенной области, которая позволяет эффективно и творчески действовать в различных ситуациях, и определяет её как «личное образование»[6].

Креативная компетенция рассматривается как способность к творческой деятельности, в ходе которой формируются новые идеи и находят решения различных задач творческим способом. Особое внимание при этом уделяется способности личности не только генерировать новые идеи, но и активно реализовывать их на практике, проявляя соответствующие навыки

и компетенции, научно-категорический анализ и важные характеристики позволили внести ясность в определение этого понятия с учетом подхода к студенту, это системное качество личности, которое включает знания, навыки, личные качества и опыт, позволяющие создавать множество новых, уникальных идей в процессе учебно-познавательной деятельности и решении профессиональных и жизненных проблем в ближайшем будущем.

Концепция «лично-креативной компетенции» целесообразна для внедрения в практику высшего образования, поскольку студенческий период - время, когда молодые люди начинают самостоятельно принимать решения и формировать личные взгляды. Важно, чтобы они умели применять свои решения даже в неожиданных ситуациях. Развитие личной креативности и способности к творческому решению задач в учебной деятельности способствует более эффективным результатам.

Общество в данный период заинтересовано в личностно-креативных идеях молодых людей, получивших высокие знания, и сегодняшняя молодёжь считается созидателем будущего. В данном месте мы сочли уместным дать определение понятию личностно-креативной компетенции, которое представляет собой совокупность таких понятий, как личность, креативность и компетенция, объединяющих в себе ряд характеристик. Личностно-креативная компетенция - это требования к качествам личности студента, определяющие его умения и способности творчески подходить к своей задаче в индивидуальном порядке, находить положительное решение при возникновении проблемных ситуаций, самосовершенствоваться, принимать самостоятельные решения, что считается важным при совершенствовании будущих профессиональных компетенций студентов.

Развитие личностно-креативной компетенции у студентов влияет на полную реализацию их возможностей в обществе, и следует отдельно оно направлено на развитие компетенций, сформированных у студента до периода обучения в вузе. Поскольку у студента до поступления в высшее образовательное учреждение уже формируются определённые компетенции. Выбранная методика должна быть направлена на их развитие.

Заключение. Формирование, развитие и самовыражение студентами самих себя, совершенствование их личностно-креативных компетенций - это процесс, непосредственно связанный и с педагогом.

Овладение педагогами педагогической компетентностью, проявление творческих способностей, достижение позитивного решения педагогических проблем, активность в научно-исследовательской работе, готовность к реализации научных проектов и достижение творческого сотрудничества

с личностью студента имеют важное значение в развитии у них личностно-креативной компетенции.

– Связывать содержание образования с практическим процессом наряду с теоретическими знаниями, классифицируя его в соответствии с реальной жизнью: при организации образовательного процесса наряду с теоретическими знаниями необходимо внедрять практическую деятельность, что способствует укреплению знаний студента, возможности непосредственного применения своих способностей на практике, живому наблюдению изучаемой реальности и созданию надёжных идей, соответствующих реальной жизни.

– Эффективно и творчески направлять деятельность студента не только в учебной, но и в самостоятельной образовательной деятельности: для достижения развития личностно-креативной компетенции у студента нельзя игнорировать его внеучебную деятельность. Необходимо обучать студентов работать по плану, чтобы они в процессе организации самостоятельного обучения также работали над собой и учились создавать нестандартные решения. Очевидно, что небольшие и простые новшества могут стать основой для крупных открытий;

– Использовать проблемное обучение в образовательном процессе, применять проблемные ситуации и внедрять методы, связанные с креативным обучением: Использование проблемного обучения и создание проблемных ситуаций направлены на повышение активности студента, стимулирование самостоятельных, творческих и научных поисков, а также открытие для себя новых знаний, умений и навыков. В течение жизни человек сталкивается с бесчисленными проблемами, связанными с личной, образовательной, воспитательной и социальной деятельностью. Каждая из этих проблем имеет свои уникальные пути решения. Образовательные проблемы требуют от студентов выполнения умственных операций. Основной путь выхода из таких проблем в деятельности личности связан с интеллектом и творческими способностями человека;

– Уделять внимание психоэмоциональному состоянию студента: Для этого процесса важен мастерство педагога. Иногда можно наблюдать студентов, которые ждут внешнего поощрения. Они хотят, чтобы каждый их поступок получал поддержку. Поощрение само по себе требует мотивации. Если каждый студент работает над воспитанием своего внутреннего мира, формирует его и прививает себе все хорошие качества, в его психике не будет негативных состояний. Если личность студента и человечество в целом хорошо осознают себя, умеют контролировать своё психоэмоциональное состояние, правильно ставят цели и искренне стремятся к их достижению,

у них никогда не будет депрессивного настроения. В любых условиях волевые и энергичные люди стремятся двигаться вперёд.

Развитие личностно-креативной компетенции у студентов обеспечивает эффективное достижение образовательных целей, развитие профессиональных навыков и формирование способности анализировать как изучаемую тему, так и результаты практической деятельности. В образовательном процессе важно системно включать развитие личностно-креативной компетенции в каждый учебный предмет, что способствует формированию и совершенствованию будущих профессиональных компетенций.

Современные условия требуют поиска эффективных методов и подходов к подготовке специалистов, способных решать стратегические задачи образования. Развитие личностно-креативных компетенций студентов становится ключевым условием повышения качества образовательной практики и комплексного формирования профессиональных и личностных навыков.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shaxri / Tuzuvchi A.Irisov, M.Maxmudov va bosh. – T.: Yangi asr avlodi, 2016. – 228 b.

2. Jaloliddin Rumiy. Masnaviy. Guliston. “Ibtidoda intihoni ko‘rgan zargar qissasi”dan. – 1998. - №2. – 293 b.

3. Nishanova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari: psix. fan. doktopi ...diss. – T.: 2005. – B. 97-98.

4. Pozilova Sh.X. Oliy ta’lim muassasalari tinglovchilarini qayta tayyoplash va malaka oshipish kupclapida kreativ o‘qitish metodikaci: ped. yo‘na. bo‘yicha falsafa doktopi (PhD). ...diss. – T.: 2019. – 160 b.

5. Мирзиёев Ш. О роли духовности, просвещения и молодёжи // Yuz.uz. — (выступление Президента на Форуме молодёжи). - Ташкент, 25 декабря 2020. YuzNews

6. Давтян А.М. Формирование креативной компетентности учащихся в условиях школьного дополнительного образования: методические рекомендации для учителей / А.М. Давтян. – Челябинск: Изд-во ИИУМЦ, “Образование”, 2006. – 51с.

7. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании // 2005. – № 6. – С. 13-29.

8. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. СПб.: Питер, 2009. – 448с.

9. Мещерякова Б.Г. Большой психологический словарь. – М.: Прайл-ЕВРОЗНАК. Под ред. Б.Г.Мещерякова, акад. В.П.Зинченко. 2003. – 92 с.

10. Моляко В.А. Психология творческой личности. – М.: Высшая школа, 1978. – 238 с.

11. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Мн.: Харвест. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2001. – 976 с.

12. Сериков В.В. Обучение как вид педагогической деятельности: учебное пособие для студентов высшихучебных заведений / В.В.Сериков. – М.: Академия, 2008. – 256 с.

13. Философия: Энциклопедический словарь. Под ред. А.А.Ивина. – М.: Гардарика, 2004. –1072 с. (ISBN 5-8297-0050-6).

14. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как результат личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. 2003, № 2. – С. 58-64.

15. Maslow A.X. The father reaches of human nature NY: Viking. – 1971. Harmondworth, Eng: Penguin Books. – 1973. – P. 127-134.

16. Jonson B. 4 Ways to Develop Creativity in Students. George lucas educational foundation. 2019. – P. 35.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING THE COGNITIVE-AFFECTIVE COMPONENTS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE THROUGH FOLKLORE

Maxsudaliyeva R.B.
Basic doctoral student of Namangan state university

Tayanch so‘zlar: madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi, kognitiv komponent, affektiv komponent, folklor pedagogikasi, narrativga asoslangan ta’lim, madaniy empatiya, refleksiv dialog, o‘qituvchilarni tayyorlash.
Ключевые слова: межкультурная коммуникативная компетентность, когнитивный компонент, аффективный компонент, фольклорная педагогика, нарративное обучение, культурная эмпатия, рефлексивный диалог, педагогическое образование.
Keywords: intercultural communicative competence, cognitive component, affective component, folklore pedagogy, narrative-based learning, cultural empathy, reflective dialogue, teacher education.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu tadqiqot o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida folklor asosidagi ta’lim orqali madaniyatlararo muloqot kompetensiyasining kognitiv va affektiv komponentlarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini o‘rganadi. Tadqiqot natijalari narrativ immersiya va refleksiv dialog talabalarning madaniy bilimlari, emotsional ochiqligi hamda madaniyatlararo sezgirligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi.
РЕЗЮМЕ:
В данном исследовании рассматриваются педагогические условия развития когнитивного и аффективного компонентов межкультурной коммуникативной компетентности на основе фольклорно-ориентированного обучения в системе подготовки педагогов. Результаты исследования показали, что нарративная иммерсия и рефлексивный диалог существенно повышают культурные знания, эмоциональную открытость и межкультурную чувствительность студентов.
SUMMARY:
This study investigates the pedagogical conditions for developing the cognitive and affective components of intercultural communicative competence through folklore-based instruction in teacher education. The findings indicate that narrative immersion and reflective dialogue significantly enhance students’ cultural knowledge, emotional openness, and intercultural sensitivity.

Introduction. The accelerating processes of globalization, digital interconnectedness, academic mobility, and transnational collaboration have

fundamentally transformed the communicative landscape of contemporary society. Within this context, foreign language education is no longer confined to the acquisition of grammatical accuracy and lexical competence. Instead, it has evolved into a multidimensional educational paradigm in which intercultural communicative competence (ICC) constitutes a central outcome. ICC enables individuals to interpret cultural meanings, negotiate identity, demonstrate empathy, and engage in culturally appropriate interaction across diverse sociocultural contexts.

Intercultural communicative competence is widely conceptualized as an integrative construct encompassing cognitive, affective, and behavioral components. The cognitive dimension involves knowledge of cultural norms, value systems, historical narratives, symbolic representations, and communicative conventions. The affective dimension relates to attitudes such as openness, tolerance, emotional sensitivity, and empathy toward cultural difference. The interaction of these dimensions determines the depth and quality of intercultural engagement.

Contemporary intercultural education frameworks emphasize developmental progression from ethnocentric perception toward ethno relative understanding, highlighting the transformation of cognitive schemas and emotional orientations in intercultural contexts [2]. Furthermore, intercultural competence models conceptualize ICC as a process-oriented system integrating attitudes, knowledge, skills, and reflective internal outcomes that ultimately manifest in effective intercultural behavior [5].

Despite extensive theoretical elaboration, practical pedagogical mechanisms for fostering the cognitive-affective dimensions of ICC remain insufficiently systematized in teacher education. Narrative and folklore-based pedagogy offers substantial potential in this regard. Folklore embodies collective memory, moral paradigms, archetypal structures, and symbolic systems that encode national mentality and worldview. As a cultural semiotic system, folklore functions as a mediating framework between language and culture, enabling learners to encounter embedded value structures and symbolic meaning systems [4].

Literature review. The conceptualization of intercultural communicative competence has undergone significant evolution in the 21st century. Developmental approaches conceptualize intercultural sensitivity as a gradual transformation of perception and affective orientation, emphasizing the movement from denial and defense toward acceptance and adaptation [2]. This developmental trajectory highlights the inseparability of cognition and affect in intercultural learning. Process-oriented models further elaborate ICC as a

dynamic interaction between knowledge acquisition, attitudinal openness, skill development, and reflective internalization, culminating in adaptive behavior [5]. Such frameworks underscore the importance of pedagogical strategies that simultaneously engage intellectual analysis and emotional responsiveness.

Narrative-based learning theory provides a foundation for integrating folklore into intercultural pedagogy. Narrative exposure facilitates moral cognition, ethical reflection, and identity construction [8]. Through engagement with culturally embedded narratives, learners construct interpretive frameworks that expand cultural understanding. Folklore operates as a repository of cultural symbols, metaphors, and archetypes reflecting collective identity and social norms [3]. These symbolic systems function as cognitive schemas shaping cultural perception.

Intercultural language pedagogy emphasizes interpretive engagement with cultural meaning-making processes, promoting reflective dialogue and critical awareness [7]. Cultural literacy is achieved not through factual accumulation but through interpretive interaction with cultural texts. Within Uzbek pedagogical discourse, competence-based approaches prioritize integrative cognitive-emotional development and reflective learning environments [1]. The integration of cultural texts in foreign language instruction is recognized as a mechanism for expanding learners' cultural awareness [6]. Reflective dialogue and value-oriented discussion are identified as central to affective intercultural formation [10].

Nevertheless, systematic empirical investigation of folklore-based pedagogical conditions in higher pedagogical education remains underdeveloped.

The research employed a mixed-method experimental design integrating qualitative and comparative analysis. Participants included third-year students enrolled in the course Methodology of Teaching Foreign Languages at:

√ Fergana State University
√ Namangan State Pedagogical Institute
√ Chirchik State Pedagogical University

Folklore texts (English fairy tales, ballads, legends, proverbs) were systematically integrated into instructional modules.

Pedagogical conditions implemented:

√ Narrative immersion with interpretive analysis
√ Structured reflective dialogue
√ Comparative cultural interpretation
√ Role-play and dramatization
√ Reflective journaling

Authorial diagnostic criteria were developed to assess cognitive-affective development. These criteria included:

√ Analytical depth of cultural knowledge
√ Symbolic interpretation accuracy
√ Emotional responsiveness to cultural difference
√ Empathic engagement
√ Reflective intercultural awareness

Assessment tools comprised discourse analysis, reflective essays, classroom observation protocols, and performance tasks.

Results. The experimental implementation of folklore-based instruction within the course Methodology of Teaching Foreign Languages produced multidimensional developmental outcomes in the cognitive and affective components of intercultural communicative competence. The intervention was conducted with third-year students at Fergana State University, Namangan State Pedagogical Institute, and Chirchik State Pedagogical University, allowing comparative observation across institutional contexts.

The cognitive dimension of ICC demonstrated substantial qualitative transformation. Prior to the intervention, students' interpretations of cultural texts were predominantly descriptive and surface-level, focusing on plot comprehension rather than cultural semiotics. Following systematic engagement with English folklore narratives, students exhibited enhanced capacity to:

√ identify embedded cultural metaphors,
√ interpret symbolic archetypes,
√ contextualize narrative motifs within historical-cultural frameworks,
√ recognize value systems encoded in folklore discourse.

Analytical responses increasingly reflected structured interpretive reasoning. Students began articulating connections between narrative elements and broader sociocultural paradigms. For instance, archetypal representations such as the "hero," "wise elder," and "oppressive authority" were no longer interpreted merely as fictional constructs but as cultural signifiers reflecting societal norms and ethical frameworks. This progression corresponds to developmental intercultural models emphasizing cognitive schema restructuring as a prerequisite for intercultural growth [2]. The interpretive deepening observed suggests movement beyond ethnocentric narrative interpretation toward culturally contextualized understanding. Furthermore, students demonstrated improved meta-cognitive awareness regarding their own interpretive processes. Reflective essays revealed increased recognition of how cultural background influences meaning-making. Such awareness aligns with process-oriented ICC

frameworks that conceptualize cognitive development as reflexive and dynamic [5].

The affective dimension exhibited notable transformation in attitudes and emotional orientation. Initially, some students displayed implicit ethnocentric assumptions, particularly when comparing English folklore motifs with local cultural narratives. However, after structured comparative dialogue and reflective engagement, students' affective responses shifted toward greater openness and empathy.

Observable indicators of affective growth included:

√ increased tolerance for cultural ambiguity,
√ reduction of evaluative judgment toward unfamiliar cultural practices,
√ heightened emotional engagement with narrative characters representing cultural difference,
√ reflective articulation of respect toward alternative value systems.

This transformation supports theoretical assertions that affective change is inseparable from cognitive expansion in intercultural development [8]. Emotional engagement with narrative protagonists facilitated perspective-taking and moral imagination. Moreover, the structured reflective dialogue sessions functioned as affective scaffolding mechanisms. Through guided discussion, students were encouraged to articulate emotional responses and interrogate implicit biases. This pedagogical design aligns with intercultural language teaching frameworks emphasizing reflective dialogue as central to attitudinal transformation [7].

The authorial diagnostic criteria developed for the study proved effective in capturing integrative cognitive-affective development. The criteria were not rigid scoring instruments but dynamic indicators structured around:

√ Depth of cultural knowledge integration,
√ Accuracy and complexity of symbolic interpretation,
√ Emotional responsiveness to cultural difference,
√ Demonstration of empathy in discourse,
√ Reflexive awareness of personal cultural positioning.

These indicators enabled holistic assessment without reducing intercultural development to quantitative metrics. The flexible diagnostic structure allowed instructors to trace qualitative progression in interpretive sophistication and affective orientation. Across all three institutions, comparable positive developmental trajectories were observed, suggesting that the identified pedagogical conditions possess methodological transferability within teacher education contexts.

Discussion. The findings substantiate the integrative relationship between narrative immersion and cognitive-affective intercultural transformation. Folklore-based pedagogy operates simultaneously on symbolic cognition and emotional imagination, facilitating multidimensional competence development. Folklore narratives function as cultural semiotic systems that restructure cognitive frameworks. By engaging with culturally embedded metaphors and archetypes, learners expand interpretive schemas beyond familiar paradigms. This cognitive reframing corresponds with intercultural sensitivity models conceptualizing developmental movement from monocultural perception toward pluralistic understanding [2]. The symbolic density of folklore creates opportunities for layered interpretation, encouraging learners to decode implicit cultural values. Such interpretive practice strengthens cultural literacy and enhances analytical depth.

The affective transformation observed indicates that emotional immersion in narrative facilitates empathy and attitudinal openness. Narrative identification with culturally distinct characters promotes perspective-taking and moral imagination. Emotional resonance with narrative conflict and resolution enables learners to internalize cultural difference not as threat but as meaningful diversity. This aligns with developmental models emphasizing that intercultural competence requires internal attitudinal shifts rather than mere cognitive acquisition [5]. Emotional engagement thus serves as a catalyst for intercultural growth.

The pedagogical conditions identified - narrative immersion, reflective dialogue, comparative cultural interpretation, dramatization, and journaling-constitute an integrated methodological system. Each condition addresses complementary aspects of cognitive-affective development:

√ Narrative immersion stimulates symbolic cognition.
√ Comparative analysis promotes contextualized understanding.
√ Reflective dialogue fosters emotional articulation.
√ Role-play encourages embodied empathy.
√ Journaling supports meta-cognitive awareness.

This integrated design reflects competence-based educational principles emphasizing holistic personality development [9]. For future foreign language teachers, the development of cognitive-affective ICC is foundational to professional practice. Teachers function as cultural mediators who must demonstrate empathy, interpretive depth, and reflective awareness in multicultural classrooms. The findings suggest that folklore-based pedagogy provides a culturally authentic and emotionally resonant platform for such

development. By integrating symbolic interpretation and affective reflection into methodological training, teacher education programs can cultivate culturally responsive educators.

Conclusion. The study confirms that specific pedagogical conditions facilitate the development of cognitive and affective components of intercultural communicative competence through folklore-based instruction. Folklore narratives serve as culturally embedded mediators enabling intellectual expansion and emotional transformation. The integration of interpretive analysis, reflective dialogue, and experiential engagement fosters holistic intercultural growth. The authorial diagnostic criteria provide a flexible and reliable framework for evaluating cognitive-affective ICC development. The findings contribute to competence-based teacher education and support the integration of folklore pedagogy into intercultural training curricula.

LITERATURE:

1. Abdukarimov S. Pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish asoslari. Toshkent: Fan, 2020. - B 78-82.

2. Bennett M. J. Becoming interculturally competent. Portland, OR: Intercultural Press, 2004. - P 62-70

3. Blank T., & McNeill, L. Slender Man Is Coming: Creepypasta and contemporary legends. Logan, UT: Utah State University Press, 2013. - P 15-20.

4. Bronner S. J. Explaining traditions: Folk behavior in modern culture. Lexington: University Press of Kentucky, 2011.- P 24-30.

5. Deardorff D. K. Identification and assessment of intercultural competence. Journal of Studies in International Education, 10(3), 2006. – P 241–266.

6. Karimova M. Chet til ta'limida madaniy kompetensiya. Toshkent: Innovatsiya, 2022. - B 60-66.

7. Liddicoat A., & Scarino A. Intercultural language teaching and learning. Oxford: Wiley-Blackwell, 2013. - P 40-44.

8. Narvaez D., & Lapsley D. Moral development, self, and identity. New York: Psychology Press, 2009. - B 102-110.

9. Raxmonov A. Ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv. Toshkent: O'qituvchi, 2021. - B 45-51.

10. Shodmonova N. Interkultural ta'lim metodikasi. Toshkent: Fan, 2020. - B 73-79.

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

ХАНМАҚСЫМ - ТАРИЙХЫЙ ШАХС СЫПАТЫНДА (ЖАЗБА ҲӘМ АЎЫЗЕКИ ДЕРЕКЛЕР ТИЙКАРЫНДА)

Усенов С.Х.
Қарақалпақстан Республикасы Педагогикалық шеберлик орайы.
Социаллық-экономикалық пәнлер методикасы кафедрасы
оқытыўшысы, доцент ў ў а.
Тарийх илимлери бойынша философия докторы (PhD).

Tayanch so‘zlar: tarixiy shaxs, sarkarda, Ubaydulla Bahouddinov, shajara, makon, savodxonlik, mehnat yo‘li, oila.
Ключевые слова: историческая личность, военачальник, Убайдулла Бахауддинов, родословная, место, грамотность, трудовой путь, семья.
Key words. historical figure, military commander, Ubaydulla Bahauddinov, genealogy, place, literacy, career path, family.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so‘ng rasman tilga olina boshlangan, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘istonning tarix sahifalaridan o‘rin olgan tarixiy shaxs va sarkarda Ubaydulla Bahouddinovning hayoti va mehnat yo‘llarining xronologik izchilligi, og‘zaki va yozma manbalarga asoslangan shajarasi, tug‘ilgan vaqti va joyi, savodxonligi, mehnat yo‘li, oilaviy ahvoli haqida ma’lumotlar berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье представлена хронологическая последовательность жизни и трудовой деятельности исторической личности и полководца Убайдуллы Бахауддинова, чье имя стало официально упоминаться после обретения нашей страной независимости и которое вошло в исторические страницы Узбекистана и Каракалпакстана, включая его родословную, основанную на устных и письменных источниках, время и место рождения, грамотность, трудовой путь и семейное положение.
SUMMARY:
The article provides information on the life and career of Ubaydulla Bahauddinov, a historical figure and military commander who began to be officially mentioned after our country gained independence. This information is based on the chronological sequence of his life and career, his genealogy based on oral and written sources, his time and place of birth, literacy, career, and marital status.

Тарийхый әскербасы Убайдулла Баҳаўаддиновтың (Ханмақсым, Убайдулла мақсым, Ибайхан мақсым) исими тарийхый тулға сыпатында

ғәрезсизлик жылларында ғана рәсмий тилге алына басланды. Убайдулла Баҳаўаддиновтың , сондай-ақ оның бабасы - Имаматдин Кайыпназар улының (Имам ийшан, 1754 - 1831), атасы - Атағулла Имаматдин улының (Қум өзек ийшан, 1801 - 1877) атлары тарийхый тулғалардың бири ретинде Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстанның жаңа тарийхларынан, соңғы жылларда жарық көрген бир қатар илимий-жайдары таралған ҳәм тарийхый-публицистикалық мийнетлерден де орын алған [Ўзбекистан янги тарихи. 2-китоб. Тошкент: Шарк, 2000; Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис: Қарақалпақстан, 2003.]. Тилекке қарсы, айырым әдебиятлардан Убайдулланың өмири ҳәм мийнет жолы, әсиресе елге сиңирген мийнетлериниң кең жәмийетшиликке нәмәлим тәрепин ашып бериўден гөре, жол-жөнекей ойлап табылған дезинформаңиялық материаллар көбирек орын алғанлықтан, қолда бар жазба ҳәм аўызша дереклерди хронологиялық избе-изликке түсиргенди мақул көрдик.

1. Убайдулланың шежиреси. Убайдулла мақсымнан тараған бүгинги урпақларының, басқа заманласларынан баслы бир өзгешелиги - ҳәр бириниң үйинде әўладтан-әўладқа өзгериссиз өткерилип ҳәм қәстерленип сақланып киятырған нәсиллик шежире бар. Нәсиллик шежире Имам ийшанға дейинги ҳәм кейинги еки бөлимнен ибарат болып, ҳәр бөлим шәрият нызамлары талаплары тийкарында «Кайыпназар бий, оның әкеси – Бегмурат бий, оның әкеси - Мынхайдар аталық, оның әкеси - Жанхайдар аталық, онын әкеси - Сәмен бахадыр, оның әкеси - Постыбай баҳадыр, оның әкеси Удеўберди бий» ҳәм «Имам ийшан, оның улы - Атағулла ийшан, оның улы - Баҳаўаддин ийшан, оның улы - Убайдулла мақсым, оның улы – Муптилла мақсым, оның улы - Нийетулла (Нийетулла Убайдуллаев, 1957 жылы туўылган, - бизиң информаторымыз) оның улы - Азат» түринде жети аталарға бөлинген. Нәсиллик шежириниң кең таралған бул вари¬анты соңғы жылларда рәсмий баспа сөз бетлеринде жәрияланған басқа үш вариантына қарағанда, аталардың саны, избе - излиги ҳәм атлары жағынан бираз парық қылады.

Сондай болса да, аўызша ҳәм жазба дереклерге улыўма тән болған бир қубылыс - нәсиллик шежире Убайдулланың түп-бабалары - аштарханийлер заманында мәмлекетлик (орта буўындағы сарай ҳәмелдарлары – бий, баҳадыр ҳәм аталық) ҳәм берги аталары - ислам жәмийетинде жәмийетлик (диншиллер - ийшан) искерлер болғанлығынан ҳәм шығысы – қаңлыларының ырғақлы тийресинен болғанлыгынан дерек береди. Убайдулланың әкеси - Баҳаўаддин Атағуллаев, архив ҳүжжетлерине сил- теме берип академик Ҳ.Ҳамидовтың анықлаўынша, «әкесинен мийрас қалған жерге

ийелик еткен ҳәм меншик жерлерин жарымшы дийханларға ижараға берип қойған» [Карлыбаев М. Медресе в Каракалпакии XIX начала XX веков. Нукус: Билим, 2002.], тарийхшы алым Ш. Бабашевтың мәлимлеўинше «пүткил Хорезм аймағына белгили ийшан ҳәм көп санлы, суўпылары болған» [Бабашев Ш. Дөҳмет дегиши. Нөкис: Қарақалпақстан, 2008.]. Аўызша дереклерде, Баҳаўаддин ийшанның (1838-1910) өмириниң соңғы отыз жылында Қумөзек ийшан медиресесиниң мудәрриси болғаны, медиресе жанынан жадидлер мектебин ашқаны, мектепте шәкиртлерге қосымша арифметика ҳәм рус тили пәнлеринен сабақ берилгени, усы бағдарда сабақ алғанлар ишинен елге танымалы болыслар, мураплар, дилмашлар ҳәм дийўанлар (кеңсе хаткерлери) өсип шыққаны гәп етиледи [Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.].

Баҳаўаддин ийшанның зайыбы ҳәм (егер бар болған болса) қызлары туўралы ҳәзирше мағлыўматқа ийе емеспиз. Бирақ уламаның - Иният мақсым (туңғышы, 1883 - 1930), Убайдулла мақсым (генжеси, 1887 - 1956) исимли еки улы болғаны анық. Иният ийшанның (1883 - 1930) ҳәзирги Халқабад пахта тазалаў заводы орнындағы меншикли мешити ҳәм басланғыш диний тәлим бериўши мектебиниң қалдықлары 1950 - жылларға шекем сақланған [Автордьщ дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.].

2. Туўылған ўақты (жылы, айы ҳәм күни) ҳәм мәканы. «Мен 1938 – жылы түркмен елинде, Ташаўыз ўәлаяты Қубатаў (бурынғы Тельман) районы «Пахташы» аўыллық кеңесине қараслы «Қатты ой» аўылында туўылдым. Миллетим қарақалпақ, руўым - жуўан сан қаңлы болғаны менен сол жерде 1952 - жылларға шекем жасап, жети жыл түркмен тилинде оқыдым, Ханмақсым Ата 1956 - жылы 8 - март күни бизиң аўылда өз әжелинен қайтыс болды ҳәм денеси «Мискин Ата» қойымшылғына жерленди. Сол жерде аўылласларынан жасырынып, 19 жыл Аман Машрық деген түркменниң жер төлесинде күн кеширди. Жаназасында дәўир айландырған уламалар марҳумның жақты дүньяда жасап өткен жасын - милодий есапта 69 жыл бир ай ҳәм 20 күн деп тапты. Ханмақсымньң басқа ҳаялларын көрмедим. Бирақ соңғы ҳаялы - өзинен бурын қайтыс болды. Ханмақсымньң түр-түси - генже улы - Раметулла ҳәм қызы - Абаданның; (Абат) дәл өзи еди. Мен 1952 - жылдан кейин Тақыятасқа көшип өтип, соннан берли усы қалада жасап киятырман» [Автордың дала жазыўлары. 2010-2012 жыллар.].

Убайдулланың көзин көрген ҳәм хызметинде болған тақыятаслы жерлесимиз Толыбай Рахмановтан соңғы жылларда жазып алынған бул мағлыўмат қолда бар жазба дереклерди [Усенов Е. Ийшан қала. Нөкис:

Қарақалпақстан, 1992; Усенов Е. Хан мақсым. Нөкис: Қарақаппақстан, 1997.] жәнеде бир мәрте тастыйықлайды. Тастыйықлап ғана қоймастан әскербасының туўылған, сондай-ақ қайтыс болған ай ҳәм сәнелерин анықлаўға мүмкиншилик береди. Демек, Убайдулла Баҳаўаддинов 1887-жылы 18 - январьда ҳәзирги Кегейли районы «Жүзим бағ» аўыллық пуқаралар жыйыны аймағындағы «Ийшан қала» елатлы пунктинде диндар шаңарағында, патша Россиясы пуқарасы сыпатында дүньяға келген.

3. Саўаты. Убайдулла басланғыш диний тәлимди. (9 - 12 жаста) Нәжим ийшанның мектебинде, орта билимди (12 - 17 жаста) - Қумөзек ийшан медиресесинде алған. Медиресе жанындағы жәдидлер мектебиниң тәрбияланыўшысы. Ана тилинен басқа бир қатар түркий, парсы, араб тиллерин жетик меңгерген, рус тилинде емин - еркин сөйлеген. [Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.].

4. Мийнет жолы. Медиреседен арнаўлы орта диний тәлим алып шыққан Убайдулла мийнет жолын 19 жасында Шымбай уезди ҳәмелдарларына жапланып суў хожалығы қәнийгелигинен баслайды. Дәлиреги мурап сыпа¬тында 1906 - 1910 жылларда ултаны қайыр теўип, батыл болып қалған «Қумөзек» арнасының орнына жаңадан тартылған «Мақсым жап» (1906 - 1908 ж ж., бурынғы «Райком жап», ҳәзирги «Ҳәким жап») ҳәм «Тентек жап» (1908-1910) суў арналары қазыўларына басшылық еткен. Арық ақсақалы сыпатында 1910-1918 жылларда «Қуўаныш жарма» каналының суўларын ишки жап - салмаларға бөлистириў ислери менен шуғылланған [Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.].

Убайдулла 1918-жыл 26-июль - 1920-жыл февраль айлары аралығында Шымбай уезди аймағында дүзилген жәми 12 мың нөкерден, соның ишинде 2 мың әскербасы (мың басы, жүз басы, елиў басы ҳәм он басылардан ибарат бул сайланды топарға Н. А. Шайдаков «жабайы дивизия» деп ат берген), 400 нөкерден ибарат «қол-қанатлар дәстеси» (карательный отряд) ҳәм өзине садық 40 нөкерден ибарат әскерий дүзимге басшылық еткен. Соннан «қол-қанатлар дәстеси» ураллы казаклар менен бирге - «Ийшан қала қамалы» (27.11.1918 - 03.02.1919), «Шағал көпир», «Назархан» ҳәм «Тазғара» ўақыяларына, ал «жабайы дивизия» ураллы казаклар ҳәм Жөнейитхан әскерлери менен бирге - «Нөкис қорғаны қамалы» на қатнасқан [Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.]. Нәтийжеде, архив ҳүжжетлерине қарағанда, 1919-жылы 19-августқа келип, Шымбай уезди аймағында Халық Ҳүкимети орнаған ҳәм ҳүкиметтиң қурамына әскерий дүзими менен Убайдулла Бахауаддиновта кирген [Шамамбетов Б., Юсупов Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы бойынша дере-

клер. Нөкис, 1995 ҳәм Автордың дала жазыўлары. 2010 -2012 жыллар.]. Ҳәзирги Нөкистиң гөне қаласындағы әскерий гарнизонда 1920-жылы январь айының аяғында, гуўалардан қалған гәплерге қарағанда, халық ҳүкимети ўәкили Ханмақсым ҳәм «қызыл гвардия» шылар командири Н. А. Шайдаков арасында жүзбе- жүз ушырасыў болған. Ушырасыўға атлы 40 нөкери менен кирип келген Ханмақсымды Н.А.Шайдаков салтанатлы жағдайда, сап тартқан әскерлери алдында, көшелерге плакат, лозунглер илдирилген, ҳүрметине қара мал сойылып, табақ-табақ гүртик тартылған ҳалда күтип алған. Ушырасыўды еки улы - Машарип ҳәм Исмайылды халық ҳүкиметине кепилликке қойып, қытай қарақалпақларының бексыйық руўынан шыққан Шыныкул бай Калеков (1887-1943) шөлкемлестирген [Усенов Е. Ийшан қала. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992; Усенов Е. Хан мақсым. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997].

Ушырасыўдың нәтийжесинде Шымбайда 1920-жылы 18-январьда халық ҳүкимети ҳәм кеңес ҳүкимети арасында келисим-шәртке қол койысып, жаңа ҳүкимет сайланады ҳәм оның курамына Ханмақсым да кирген. Келисим-шәртке бола еки тәрептен де тутқынлар азат етилип, кеңес ҳүкиметине қарсы гүрескен нөкерлерге амнистия жәрияланған [Найымов К., Хожаниязов Г. Имам ийшан - қарақалпақ халқының уллы уламасы ҳәм ағартыўшы тулғасы. Авторлары К.Найымов ҳәм Г.Хожаниязов. Нөкис: Қарақалпақстан, 2005.]. Солай етип, 1920-жылда Ханмақсымның «жабайы дивизия»сы таратылып жиберилген. Убайдулла Баҳаўаддинов 1920-жылы 31-майда Шымбай волостьлығы басқарыўшысы (болысы) лаўазымына болған ҳәм алты мың сайлаўшы қатнасқан сайлаўда [Шамамбетов Б., Юсупов О. Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы бойынша дереклер. Нөкис, 1995] жоқарыда тилге алынған аўылласы Шыныкул бай менен бәсекиге түскен [Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.]. Бирақ, «сайлаўда Ханмақсымның тәрепдарлары көп болған» болса да [Шамамбетов Б., Юсупов О. Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы бойынша дереклер. Нөкис, 1995] айырым себеплерге гөре бәсекилесинен «утылып» қалған. [Автордың, дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.]. Солай болсада, келисим-шәрттиң күши бир жылға ғана жетип, 1921-жылдың февраль айында бурынғы 24 нөкер басылары менен Ханмақсым «Тазғара ўақыя»сына (1919-жыл 8-август) қатнасы болған деген айып пенен қамаққа алынып, 15 жыл Сибирьге сүргинге жиберилген. Жапакеш Баҳаўаддинов қамақ жазасын Томск, ҳәзирги Красноярск үлкесиндеги Салехарда, соңынан Игарка ҳәм Дудинка аўылларында өтеген. Бирақ, жазалының Москваға жазған шағым арзасы инабатқа алынып, бир ярым

жылдан кейин қамақтан азат етилген. Ақлаў қағазына қоса, жергиликли басшыларға Убайдулланы буннан былай жумыссыз қалдырмаў, халық хожалығы тараўын беккемлеўде оның билими, ис тәжирийбеси ҳәм шөлкемлестириў уқыбынан дурыс пайдаланыў бойынша усыныс хат берилген. [Усенов Е. Ийшан қала. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992; Усенов Е. Хан мақсым. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997) Автордын дала жазыўлары. 2010 - 2012, жыллар.]. Сиясаттан шетлетилген болса да Убайдулла өзиниң басламасы менен Шымбайдағы майлы балта Асқар қазының жаңаша саўаты бар улы, болажақ илим докторы Жүмек Орынбаевты үгитлеп, 1922-жылы Халқабадтан баслаўыш мектеп ашып бериўге ғамхорлық еткен. Анығырағы, Халқабадтың қубла тәрепиндеги басар қыпшақлары арасында отырған қазаяқлы Өтеген қоржын деген бир байдың ылай пақсалы жети бөлмели жайын сатып алып, мектепке берген [Автордың дала жазыўлары. 2010-2012 жыллар]. Бул, профессор Ж. Орынбаевтың жазыўынша, пүткил қарақалпақ аймағындағы биринши рус - тузем мектеби болып, сырты қызыл түске боялғанлықтан жергиликли халық аўылды «Қызыл үй» деп атап кеткен. Сондай-ақ Убай¬дулла 1924-жылы Халқабадтың «жабық базары»нда Қарақалпақстанға «стан» алып қайтқан жәмийетлик искер Аллаяр Досназаров пенен жерги¬ликли халықтың ушырасыўын өткерген. Ушырасыўдан кейин өзи минип жүрген атты Жүмекке берип, «Досназаровтың сәл егленип келетуғын» хабарын жеткериў ушын Шымбайға жибереди. Ал өзи болса, мийманды «Ийшан қала» қорғанына мирәт етип, ҳүрметине мал сойып, қонақ асын берген ҳәм «сүйинши» ретинде сарпай жапқан деседи [Автордьң дала жазыўлары. 2010-2012 жыллар].

Солай болса да, Убайдулла анықланбаған себеплерге бола, 1924-1928 жылларда жумыссыз қалған. Жаңа ҳүкиметтен умитин үзген Убайдулла, сондай - ак оның «Ийшан қала» дағы басқада туўысқанлары мал-дүнья, дәскелерин Халқабадтың жабық базарына шығарып сатыстырған, өзлери шет еллерге қоныс аўдармақшы болған [Усенов Е. Ийшан қала. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992; Усенов Е. Хан мақсым. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. ҳәм Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.]. Бирақ бул ҳәрекеттен хабар тапқан жергиликли басшылар, ВКП (б) Қазахстан Компартиясы Шымбай районлық комитети бюросы қәўлиси менен 1928-жылдан баслап, Убайдулланы бала-шағасы менен Төрткүлдиң жанындағы Амирабад аўылына «ақ үйли» (шет еллерге кетиў ҳуқықынан маҳрум болғанлар) етип жиберген [Шамамбетов Б., Юсупов О. Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы бойынша дереклер. Нөкис, 1995 ҳәм

Автордьщ дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.]. Ҳәрекеттиң уйытқылары болған аталас ағалары - Халила ахун Атағуллаев (1855 - 1929), Нажим ийшан Моятдинов (1869 - 1929) ҳәм каналасы Иният ийшан Баҳаўаддинов (1883 - 1930) «Тахтакөпир көтерилиси» қатнасыўшыларына пәтия берип руўхый қоллап-қуўатлаған» деген айып пенен (РСФСР Жынаят Кодекси 58-статьясы 2-бөлими, яғный «сиясий жынаятшы») қамаққа алынып, атып жиберилген. Убайдулланың өзине де «Тахтакөпир көтерилиси»-не қатнасы бар деген айып тағылып, 1930-жылы Төрткүлде қамаққа алынған [Шамамбе¬тов Б., Юсупов О. Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы бойынша дереклер. Нөкис, 1995 ҳәм Автордың дала жазыўлары. 2010-2012 жыллар.] Убайдулланың қарсысына 1931-жыл 24-январьда қозғатылған жынаятлы исти тергеў үш жылға созылған [Шамамбетов Б., Юсупов О. Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы бойынша дереклер. Нөкис, 1995] ҳәм тергеўдиң көпшилик бөлеги Семипалатинск қаласындағы тергеў изоляторында алып барылған [Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар]. Тергеўдиң нәтийжелери бойынша Баҳаўаддиновке 3 жыл мүддет кесилген ҳәм 1934-жылы 27-январьда ғана бас бостанлығына шыққан, Амирабад аўылына қайтып келип бала-шағасына қуўысқан.

Убайдулла 1934-1937 жылларда Амирабад аўылында жасаған ҳәм Төрткүл базарында майда саўдагершилик пенен күнелткен. Тарий¬хый әскербасы менен 1937 жылы Төрткүл базарында дусласып қалған Халқабадлы ветеран муғаллим Камил Адигамов (1926 - 2010) тири гезинде былайынша гүрриң еткен.

«Әкем - Рашид Галиакперовичтиң жумыс орнының Орта Азияға өзгериўине байланыслы 1937-жылы әкеме ерип, Башқуртстаннан поездда Шаржаў, соңынан пароходта Төрткүл қалаларына келип қалдым, Қала күни еди. Мәмлекетлик кеңселер ислемегенликтен әкемиз екеўимиз Төрткүл базарын аралап көп жүрдик. Сонда әкем жасы елиўлер шамасындағы, сын- сымбаты келискен, айбатлы, бирақ; негедур адақ арба сатыў менен күнелтип жүрген бир қарақалпақ; кисиси менен танысып ҳәм көп гүрриңлесип отырып қалды.

Мен кешки жатақ жайдың жөн-жасағын сорап атырған болар деп онша мәни бере қоймадым. Кейин ол адам шынында да бизлерди базардың жанындағы бир үйге әкелип жайластырып, өзи изине қайтып кетти. Әкемниң айтыўынша, «саўдагер ғарры» аты аңызға айланған әскербасы Ханмақсым екен. Әкем Ханмақсымның аталас иниси - Исмайыл ийшан Халилаев (1893-1983) пенен 1908-1910 жылларда Оренбургтағы Қарғалы ислам медиресесинде бирге оқыған екен. Сол Ханмақсымды биринши

ҳәм ең соңғы көриўим болды» [Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар].

Жерлеслеринен жасырынып жасаўға мәжбүр болған тарийхый әскербасыньң қалған өмири 1937-1956 жылларда Түркменистанның Ташаўыз ўәлаяты Қубатаў (бурынғы Тельман) районы «Қатты ой» аўылында жер төледе өткен [Усенов Е. Ийшан қала. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992; Усенов Е. Хан мақсым. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997]. Усы дәўирлер ишинде услай алмаған болсада, бурынғы қоңсы-қобаларынан шыққан «қызыл шапки»лилер жийи-жийи излеп келип, 1918-1919 жылларда қалып кеткен «контрреволюңиялық ислерин» есине салып турған. Убайдулла Баҳаўаддинов кеңес ҳүкимети пуқарасы сыпатында 1956-жылы 8-мартта 69 жасында сол жақта өз әжелинен кайтыс болған ҳәм денеси «Мискин Ата» қойымшылығында, бабасы - Кайыпназар бийдин мазары жанында жерленген [Усенов Е. Ийшан кдла. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992; Усенов Е. Ханмақсым. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997].

Убайдулла Баҳаўаддиновтың қарсысына қозғатылган жынаятлы ислер кеңес ҳүкимети қуламай турып, Өзбекстан Прокуратурасы, Мәмлекетлик Қәўипсизлик Комитети ҳәм Әдиллик Министрлигиниң 1986-жыл 28-июльдеги бирликтеги мәжилисинде қайта қаралып шығылып, тергеў жумыслары Ишки Ислер Министрлиги хызметкерлери тәрепинен нызамсыз рәўиште алып барылған, айыпланыўшының кеңес ҳүкимети алдында айыбы болмаған деп табылған, рәсмий ақланған ҳәм пуқаралық ҳуқық, еркинликлери өлгеннен кейин қайта тикленген [Найымов К., Хожаниязов Г. Имам ийшан - қарақалпақ халқының уллы уламасы ҳәм ағартыўшы тулғасы. Авторлары К.Найымов ҳәм Г.Хожаниязов. Нөкис: Қарақалпақстан, 2005.].

5.Семья жағдайы. Убайдулла өмири даўамында төрт мәрте үйленген. Байбишеси - Қараөзектиң Қарабуға аўылында жасаған, шығысы қәндекли коңыратларынан болған Пуркан мақсым Азизовтың қызы. Биринши ҳаялынан Убайдулланың туңғыш улы - Муптилла мақсым (1911 – 1973 ж, Нөкис қаласында жасаған), қызлары - Абадан (Беруний) ҳәм Бийжан (Нөкис қаласы, Дәрмен мақсымның зайыбы) туўылған. Соннан Абаданның исими жазыўшы Айтбай Бекимбетовтың «Саҳрадағы жаңғырық» китабында қаҳарманларының бири ретинде тилге алынады. Әскербасының екинши ҳаялы - Жаңабазар аўылында жасаўшы, шығысы майлы балта қыпшақларынан болған Пана ғаррының (тарийхый тулға - Ернияз Панаевтың атасы) қызы болған. Екинши ҳаялынан улы - Дүйсек мақсым, қызы - Сеуле (Халқабадта, Оспан мақсым Саримовтың зайыбы) ҳәм улы - Бегдулла

мақсым (урысқа кетип, бийдәрек жоғалған) дүньяға келген. Дүйсек мақсымнан тараған урпақлар ҳәзирги ўақытта Түркменстан пуқаралары.

Үшинши зайыбы - «Жалпақ жап» аўылында жасап өткен, шығысы қытай аралбайларынан болған Қайып дарғаның қызы болған. Үшинши ҳаялынан генже улы - Раметулла мақсым (1930 - 1975, Нөкис қаласы) туўылған.

Төртинши ҳаялы - Шымбай тәрептен кенегес, (бәлки манғыт) қызы болған ҳәм жас босанбаған. Сондай болса да, басқа зайыпларынан бир өзгешелиги - мәңгилик уйқыға әскербасының жанында кеткен [Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.]. (Соңғы дереклер Убайдулла мақсымның 1952 - жылдан баслап генже келини, Раметулла мақсымның зайыбы, 1937 - жылы туўылған, ҳәзирги ўақытта Нөкис қаласында жасаушы Анийпа апа Исмайыловадан жазып алынды).

Жуўмақ. Солай етип мақаланы таярлаў барысында исенимли жазба ҳәм аўызша дереклер тийкарында тарийхый әскербасы Убайдулла Баҳаўаддиновтың өмири ҳәм мийнет жолларының хронологиялық избе - излигин ислеп шығыўға ҳәрекет еттик. Хронологиялық избе-излик, автордың нәзеринде тарийхтаныў илимине, сондай-ақ тарийх пәни менен қызығыўшы кең жәмийетшиликке турмыс шынлығын ҳәр кандай бурмалаўдың алдын алыўға, тарийхый тулғаның келбетин дурыс түсинип, дурыс жуўмақ шығарыўға ҳәм соңғы әўладқа дурыс түсиник бериўте мүмкиншилик жаратады деген үмиттемиз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ўзбекистон янги тарихи. 2-китоб. Тошкент: Шарқ, 2000.
2. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис: Қарақалпақстан, 2003.
3. Карлыбаев. М. Медресе в Каракалпакии XIX начала XX веков. Нукус: Билим, 2002.
4. Шамамбетов Б., Юсупов Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы бойынша дереклер. Нөкис, 1995
5. Найымов К., Хожаниязов Г. Имам ийшан - қарақалпақ халқының уллы уламасы ҳәм ағартыўшы тулғасы. Авторлары К.Найымов ҳәм Г.Хожаниязов. Нөкис: Қарақалпақстан, 2005.
6. Бабашев Ш. Дөҳмет дегиши. Нөкис: Қарақалпақстан, 2008.
7. Усенов Е. Ийшан қала. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992;
8. Усенов Е. Хан мақсым. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997.
9. Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.

TAFAKKUR FENOMENI: FALSAFIY VA GNOSEOLOGIK TAHLIL

Esemuratov A.E.
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston san'at va madaniyat instituti Nukus filiali, mustaqil tadqiqotchi
Ataxanova G.O.
gumanitar va tillar kafedrasi assistenti, Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti

Tayanch so'zlar: tafakkur, gnoseologiya, mantiq, sillogizm, refleksiya, Sokratik suhbat, aql bosqichlari, tanqidiy fikrlash.
Ключевые слова: мышление, эпистемология, логика, силлогизм, рефлексия, сократовский диалог, стадии разума, критическое мышление.
Key words: thinking, epistemology, logic, syllogism, reflection, Socratic dialogue, stages of reason, critical thinking.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada tafakkur fenomenining falsafiy-gnoseologik tabiati, uning shakllanish va rivojlanish mexanizmlari tarixiy-pedagogik nuqtai nazardan tadqiq etiladi. Qadimgi Yunon faylasuflari Suqrot va Aristotelning dialektik va mantiqiy merosi, Sharq allomalari Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino hamda turkiy mutafakkir Yusuf Xos Hojibning tafakkurga oid qarashlari qiyosiy tahlilga tortilgan. Tadqiqot natijalari tafakkur rivojining bosqichma-bosqich xarakterga ega ekanligini, uning asosini mantiqiy dalillash va refleksiv tafakkur tashkil etishini ko'rsatadi. Mazkur tarixiy-falsafiy meros zamonaviy pedagogikada tanqidiy va ijodiy tafakkurni shakllantirishning nazariy-metodologik asosi sifatida xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается философско-эпистемологическая природа феномена мышления, механизмы его формирования и развития с историко-педагогической точки зрения. Сравнительный анализ проводится на основе диалектического и логического наследия древнегреческих философов Сократа и Аристотеля, взглядов на мышление восточных ученых Абу Насра аль-Фараби, Абу Али ибн Сины, а также турецкого мыслителя Юсуфа Хос Хаджиба. Результаты исследования показывают, что развитие мышления носит постепенный характер, его основой являются логическое рассуждение и рефлексивное мышление. Это историко-философское наследие служит теоретико-методологической основой для формирования критического и творческого мышления в современной педагогике.
SUMMARY:
This article examines the philosophical and epistemological nature of the phenomenon of thinking, as well as the mechanisms of its formation and development, from a historical and pedagogical

perspective. The comparative analysis draws on the dialectical and logical legacy of the ancient Greek philosophers Socrates and Aristotle, as well as the views on thinking of Eastern scholars Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali ibn Sina, and the Turkish thinker Yusuf Khos Hajib. The results of the study demonstrate that the development of thinking is gradual, based on logical reasoning and reflective thinking. This historical and philosophical heritage serves as the theoretical and methodological foundation for the development of critical and creative thinking in modern pedagogy.

Kirish.Insoniyat tamadduni tarixida tafakkur masalasi hamisha markaziy o‘rinlardan birini egallab kelgan. Insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi eng muhim belgi uning fikrlash qobiliyatidir. Tafakkur nafaqat falsafiy kategoriya, balki pedagogik faoliyatning asosiy vositasi va maqsadidir. Qanchalik mukammal ta’lim texnologiyalari yaratilmasin, ularning barchasi pirovardida fikrlaydigan, mustaqil xulosa chiqaradigan shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi. Aynan shu sababdan tafakkur fenomenining tabiati, uning rivojlanish mexanizmlari qadimgi faylasuflardan tortib, to zamonaviy pedagog olimlargacha bo‘lgan keng doiradagi tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi tafakkur fenomenining falsafiy-gnoseologik asoslarini tarixiy-pedagogik jihatdan yoritib berish, G‘arb va Sharq mutafakkirlarining bu boradagi qarashlarini qiyosiy o‘rganish hamda ularning zamonaviy ta’lim jarayonidagi ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Tafakkur haqidagi ilk falsafiy tasavvurlar: Antik davr merosi

Tafakkur muammosini ilmiy asosda tadqiq etishning ilk ildizlari Antik Yunon faylasuflari ijodiga borib taqaladi. Ayniqsa, Suqrot va Aristotelning bu sohaga qo‘shgan hissasi beqiyosdir.

Suqrot (b.e.avv. 470-399) o‘zining mashhur suhbat uslubi bilan tafakkur tarixida butunlay yangi sahifa ochdi. Uning didaktik tizimida tayyor bilimlarni eslab qolish emas, balki savol-javob orqali haqiqatni mustaqil ravishda kashf etish asosiy o‘rinni egallaydi. Suqrot usulining mohiyati shundan iboratki, o‘qituvchi o‘quvchiga haqiqatni tayyor holda taklif etmaydi, balki uni to‘g‘ri yo‘naltirilgan savollar bilan fikrlashga, izlanishga, shubhalanishga va nihoyat, to‘g‘ri xulosaga kelishga undaydi. Bu usulda o‘quvchi passiv tinglovchi emas, balki faol izlanuvchiga aylanadi. Suqrotcha yondashuvning asosiy yutug‘i shundaki, u inson ongidagi yashirin imkoniyatlarni uyg‘otadi, mantiqiy mushohadani rag‘batlantiradi va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Undagi asosiy fikrlar — tayyor bilim bermasdan savol-javob orqali haqiqatni «kashf ettirish», o‘quvchini passiv tinglovchidan faol izlanuvchiga aylantirish, ongdagi yashirin imkoniyatlarni uyg‘otish va mustaqil fikrlashni rivojlantirish [1,362].

Suqrotning izdoshi Aristotel (b.e.avv. 384-322) esa tafakkurni nazariy jihatdan asoslab, uni ilmiy tahlil obyektiga aylantirdi. Aristotel birinchi bo‘lib mantiqni tizimli fan sifatida shakllantirdi. Uning «Organon» nomi bilan mashhur bo‘lgan mantiqiy asarlarida induksiya va deduksiya usullari, sillogistik xulosa

chiqarish qoidalari, tushuncha va hukmlarni tasniflash tamoyillari ishlab chiqildi. Aristotelning fikricha, har qanday ilmiy bilimning asosini mantiqiy izchillik va dalillarning asoslanganligi tashkil etadi. Fikrning haqiqiyligi uning tashqi shakliga emas, balki ichki mazmuniga va mantiqiy aloqalarning mustahkamligiga bog‘liq. Aristotel yaratgan mantiq tizimi butun keyingi yevropa ilmiy tafakkurining metodologik poydevoriga aylandi [1,432].

Sharq Renessansi va tafakkur ta’limoti.

O‘rta asrlar Sharqida, xususan, Movarounnahr va Xuroson zaminida tafakkur muammosi yangi bosqichga ko‘tarildi. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino kabi buyuk allomalar Antik merosni chuqur o‘zlashtirish bilan birga, uni yanada rivojlantirib, tafakkurning yaxlit nazariyasini yaratdilar.

Forobiy (870-950) tafakkur rivojini bosqichma-bosqich tarzda talqin etdi. Uning aql haqidagi ta’limotida uch bosqich ajratib ko‘rsatiladi: quvvatdagi aql, faol aql va hosil bo‘lgan aql. Quvvatdagi aql – bu insonning tug‘ma iste’dodi, bilimlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan qobiliyatidir. Faol aql bosqichida inson atrof-muhitni anglash, narsa-hodisalarning mohiyatini tushunish, ularni tahlil qilish va sintezlash jarayonini amalga oshiradi. Hosil bo‘lgan aql esa tafakkur rivojining eng yuksak pog‘onasi bo‘lib, bunda inson mavhum tushunchalar bilan ishlash, murakkab ilmiy muammolarni yechish, yangi bilimlar yaratish salohiyatiga ega bo‘ladi. Forobiyning mazkur bosqichli yondashuvi bugungi kunda ham kognitiv psixologiya va pedagogikada o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. U ta’lim jarayonida o‘quvchining yosh va intellektual imkoniyatlarini hisobga olish, bilimlarni oddiydan murakkabga qarab bosqichma-bosqich shakllantirish zarurligini nazariy jihatdan asoslab beradi [3,320].

Ibn Sino (980-1037) esa tafakkur jarayonida dalil va isbotning ahamiyatiga alohida e’tibor qaratdi. Uning «Najot kitobi» [4,245], «Donishnoma» [5,26] kabi asarlarida bilish nazariyasiga oid muhim fikrlar bayon etilgan. Ibn Sino ta’kidlashicha, haqiqiy bilimga erishish uchun faqat fikr yuritishning o‘zi kifoya qilmaydi; fikr ishonchli dalillar bilan mustahkamlangan bo‘lishi shart. Dalilsiz fikr gumon darajasida qolaveradi, u ishonchli bilimga aylana olmaydi. Ibn Sinoning fikricha, haqiqatga olib boruvchi yo‘l – fikr bilan dalilning uyg‘unligidir. Bu g‘oya zamonaviy ilmiy tadqiqot metodologiyasining asosiy tamoyillaridan biri – asoslanganlik va daliliylik talabi bilan hamohangdir.

Turkiy tafakkur an’anasida refleksiya masalasi.

XI asrda yashab ijod etgan buyuk turkiy shoir va mutafakkir Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asari nafaqat badiiy, balki falsafiy-pedagogik jihatdan ham bebaho manbadir. Ushbu asarda inson tafakkuri, uning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, to‘g‘ri qaror qabul qilish mexanizmlari haqida chuqur mulohazalar bildirilgan.

Yusuf Xos Hojib insonni «fikrlaydigan mavjudot» deb ta’riflar ekan, uning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida fikrning ongli boshqarilishi va tahlil etilishini ko‘rsatadi. Asarda inson har qanday muhim qarorni qabul qilishdan oldin uni puxta o‘ylashi, uning sabab va oqibatlarini chuqur tahlil etishi lozimligi uqtiriladi. Bu o‘z navbatida zamonaviy pedagogikada refleksiya (o‘z fikriga qaytish, uni baholash va qayta ishlash) deb ataluvchi hodisaning ilk nazariy talqinlaridan biridir. Refleksiya insonning o‘z bilish faoliyatini nazorat qilish, xatolarini tushunish va to‘g‘rilash, eng muhimi, o‘z-o‘zini rivojlantirish imkonini beradi. Yusuf Xos Hojibning bu boradagi g‘oyalari shaxs kamolotida o‘z-o‘zini anglash va o‘z-o‘zini baholash jarayonlarining muhimligini ko‘rsatib, bugungi shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi bilan hamohangdir [6,560].

Xulosa.Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tafakkur fenomeni turli davrlarda va turli madaniyatlarda turlicha talqin etilgan bo‘lsa-da, uning mohiyati – insonning olamni anglash, uni tahlil qilish va o‘zgartirish qobiliyati – o‘zgarmasdan qolgan.

Antik faylasuflar tafakkurning dialektik va mantiqiy jihatlarini, Sharq allomalari uning gnoseologik va ruhiy-ma’naviy asoslarini, turkiy mutafakkirlar esa refleksiv va axloqiy-ijtimoiy tomonlarini yoritib berganlar. Ushbu qarashlar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, to‘ldiradi va tafakkur haqida yaxlit tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Zamonaviy pedagogika uchun bu tarixiy-falsafiy meros bebaho manbadir. Suqrotning evristik suhbat usuli, Aristotelning mantiqiy tafakkur qonunlari, Forobiyning aql rivoji bosqichlari haqidagi ta’limoti, Ibn Sinoning daliliy bilish konsepsiyasi va Yusuf Xos Hojibning refleksiv tafakkur haqidagi g‘oyalari bugungi ta’lim jarayonida tanqidiy, ijodiy va mustaqil fikrlaydigan shaxsni tarbiyalashning mustahkam nazariy poydevori bo‘lib xizmat qiladi. Shu ma’noda, ushbu tarixiy merosni chuqur o‘rganish va uni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Вард Фарнсворт. «Метод Сократа: Искусство задавать вопросы о мире и о себе». – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2023. Стр. 362.

2. Стяжкина Н. И. История логики / под ред. – М.: Наука, 1981. – 432 с.

3. Forobiy A. N. Fozil odamlar shahri / tarj. A. Irisov. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 320 b.

4. Ahmadjonov M. “Abu Ali Ibn Sino” bugungi kun yoshlarining ma’naviyat maktabi sifatida. Лучшие интеллектуальные исследования, 3(23), 2024. 245-b.

5. Sodiqova S. IBN SINONING AQLIY VA AXLOQIY TALIMOTI. Наука и инновация, 3(54), 2025. 26–29.

6. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Akademnashr, 2017. 560 b.

TOLERANTLIK – MADANIYATLARARO MULOQOTDA O‘ZARO HURMAT VA HAMJIHATLIKNI TA’MINLOVCHI FUNDAMENTAL POYDEVOR

Aytbayeva G.Y.
Guliston davlat pedagogika instituti O‘zbek tili va tillarni o‘qitish kafedrasi dotsenti.

Tayanch so‘zlar: tinchliksevarlik, bag‘rikenglik, hamjihatlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag‘rikenglik, tolerantlik, ijtimoiy barqarorlik, siyosiy madaniyat, ijtimoiy-siyosiy kadriyatlar, fuqarolik jamiyat, deklaratsiya, madaniyatning milliyligi, tolerantlik madaniyat, plyuralistik fenomen, bag‘rikenglik muhiti.
Ключевые слова: миролюбие, толерантность, солидарность, межнациональное согласие, межрелигиозная толерантность, толерантность, социальная стабильность, политическая культура, общественно-политические ценности, гражданское общество, декларация, национальность культуры, культура толерантности, плюралистический феномен, атмосфера толерантности.
Key words: peacefulness, tolerance, solidarity, interethnic harmony, interreligious tolerance, tolerance, social stability, political culture, socio-political values, civil society, declaration, nationality of culture, tolerance culture, pluralistic phenomenon, environment of tolerance.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada tolerantlik tushunchasi, uning mazmun-mohiyati hamda madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, bag‘rikenglikning jamiyat barqarorligi, millatlararo totuvlik va madaniy xilma-xillikni saqlashdagi o‘rni yoritiladi. Globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan hozirgi davrda bag‘rikenglik turli madaniyatlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat va hamjihatlikni ta’minlovchi muhim ijtimoiy qadriyat sifatida namoyon bo‘lmoqda.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье с научной точки зрения анализируется понятие толерантности, ее сущность и значение в развитии межкультурной коммуникации. Также освещается роль толерантности в сохранении стабильности общества, межнационального согласия и культурного разнообразия. В современную эпоху усиления процессов глобализации толерантность проявляется как важная социальная ценность, обеспечивающая взаимное уважение и солидарность между различными культурами.
SUMMARY:
This article scientifically analyzes the concept of tolerance, its essence and significance in the development of intercultural communication. It also highlights the role of tolerance in the stability of society, the preservation of interethnic harmony and cultural diversity. In the current era of

intensifying globalization processes, tolerance manifests itself as an important social value that ensures mutual respect and harmony between different cultures.

.

Zamonaviy dunyo jamiyatlari turli millat, din va madaniyat vakillarining birgalikda yashashi bilan tavsiflanadi. Globallashuv jarayonlari natijasida xalqlar o‘rtasidagi aloqalar kengayib, madaniyatlararo muloqot tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday sharoitda jamiyat barqarorligi va ijtimoiy totuvlikni ta’min-lashda bag‘rikenglik, ya’ni tolerantlik muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlarning globallashuvi sifatida dunyodagi ijtimoiy jarayonlarga Islom mafkurasining ta’siri ortib borayotganligi yaqqol ko‘zga tashlanmoqda. “Biz butun jahon jamoatchiligiga Islom dinining asl inson-parvarlik mohiyatini yetkazishni eng muhim vazifa, deb hisoblaymiz. Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Muqaddas dinimizni zo‘ravonlik va qon to‘kish bilan qatorda qo‘yadiganlarni qat’iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz. Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da’vat etadi” . Bu vaziyatda dunyoviylik va diniylik muvozanatini ta’minlash dolzarb masalalardan biri sifatida kun tartibiga chiqishi tabiiydir. Masalaning o‘ziga xosligi shundaki, jamiyatda tolerantlikni, ya’ni bag‘rikenglikni ta’minlamasdan turib, dunyoviylik va diniylik muvozanatini ta’minlash mumkin emas .

Tolerantlik insonlarning turli qarashlar, e’tiqodlar va madaniy qadriyatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishini anglatadi. U jamiyatda o‘zaro tushunish, hurmat va hamkorlikni shakllantirib, madaniyatlararo muloqotning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ko‘pgina madaniyatlarda “tolerantlik” tushunchasi “chidamlilik (bag‘rikenglik)”ning o‘ziga xos sinonimi hisoblanadi: lotincha tolerantia, inglizcha tolerance, nemischa toleranz, fransuzcha tolerance. Bundan tashqari, XX asrning barcha lug‘atlari bag‘rikenglikning chidamlilik sifatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri talqinini aniq ko‘rsatadi – ular bag‘rikenglikni boshqalarning turmush tarzi, xatti-harakatlari, urf-odatlari, his-tuyg‘ulari, e’tiqodlari, fikrlari, g‘oyalariga nisbatan bag‘rikenglik sifatida ta’riflaydi yoki oddiygina “bag‘rikenglik”ni “chidamlilik” tushunchasining sinonimi deb ataydi . Brockhaus va Efron lug‘ati bag‘rikenglikni, asosan, diniy bag‘rikenglikka olib keladi .

“Tolerantlik” so‘zi rus tilining deyarli barcha lug‘atlarida mavjud. Xususan, V. I. Dal lug‘atida “chidamlilik” faqat rahm-shafqat yoki rahm-shafqat tufayli biror narsaga chidash qobiliyati sifatida talqin qilinadi . Boshqa lug‘atlarda ham shunday izoh berilgan. Masalan, M.V.Semashkoning fikricha, “chidamlilik”

tushunchasi atrofdagi voqelikni passiv qabul qilish, unga qarshilik ko‘rsatmaslik, ikkinchi lunjini qo‘yish qobiliyatini o‘z ichiga oladi .

“Tolerantlik” so‘zining semantik maydonini, umuman olganda, “chidamlilik” so‘zining semantik maydonining segmenti deb hisoblash mumkin. Bunda “qabul qilish” tushunchasi tomon biroz siljish mavjud. Zamonaviy tilda u inglizcha tolerance – “chidamlilik, siz rozi bo‘lmasangiz yoki ma’qullamasangiz ham, o‘zingiznikidan farq qiladigan xatti-harakatlar va e’tiqodlarni qabul qilishga tayyorlik” so‘zidan kelib chiqqan . Albatta, “chidamlilik” so‘zini tushunishda muayyan an’ana mavjud. O‘tgan asrning o‘rtalarigacha u passiv pozitsiya sifatida talqin qilingan: chidash – bu o‘zini bosib olish, kimgadir yon berish demakdir. “Tolerantlik” so‘zi “bag‘rikenglik” so‘zining sinonimi sifatida ishlatilsa-da, boshqa ma’nolarni anglatadi. “Bag‘rikenglik” – bu faol ijtimoiy xulq-atvor bo‘lib, unga inson ixtiyoriy va ongli ravishda keladi.

O‘zbek tili Wikipediysida “Tolerantlik” atamasi lotincha tolerantia so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “chidamlilik”, “bag‘rikenglik” degan ma’nolarni anglatadi . Demak, tolerantlik (tolerantia – sabr-toqat, chidamlilik) – o‘zgalarning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg‘ulari, fikr-mulohazalari, g‘oyalari va e’tiqod-lariga nisbatan toqatli bo‘lish, hurmat bilan qarashni anglatuvchi tushunchadir. Ilmiy adabiyotlarda tolerantlik turli fikrlar, qarashlar va madaniy an’analarga hurmat bilan qarash sifatida talqin qilinadi.

Rus tilidagi Wikipediada tolerantlikga qo‘yidagicha ta’rif beradi: Tolerantlik (lotincha tolerantia – sabr-toqat, chidamlilik, bardosh berish qobiliyati) – boshqa dunyoqarash, turmush tarzi, xulq-atvor va urf-odatlarga nisbatan bag‘rikenglikni ifodalovchi sotsiologik atama. Tolerantlik befarqlik bilan teng emas, u boshqacha dunyoqarash yoki turmush tarzini qabul qilishni ham anglatmaydi, boshqalarga o‘z dunyoqarashiga muvofiq yashash huquqini berishdan iborat .

Yuqoridagi ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, tolerantlik yoki bag‘rikenglik insonning boshqalarning fikri, qarashi va e’tiqodiga sabr-toqat bilan yondashishi, ularni hurmat qilishi hamda ijtimoiy muhitda murosaga intilishi bilan ifodalanadi. Bu tushuncha insoniy munosabatlarning muhim axloqiy tamoyillaridan biri hisoblanadi.

Tolerantlik quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi: boshqa insonlarning fikri va qarashlarini hurmat qilish; milliy va diniy xilma-xillikni tan olish; ijtimoiy murosaga intilish hamda ziddiyatlarni tinch yo‘l bilan hal qilish. Shunday ekan, tolerantlik jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Yangilanayotgan O‘zbekiston o‘z taraqqiyot startegiyasini tinchliksevarlik va hamjihatlikka qaratilgan yangicha mezonlar asosida olib bormoqda.

Tinchliksevar siyosatimizning asosini bag‘rikenglik, hamjihatlik, millatlararo totuvlik va dinlararo bag‘rikenglikni ta’minlashga doir sa’y-harakatlar tashkil etadi. Bugungi globalla-shuv davrida dunyo mamlakatlari o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar tobora kengayib bormoqda. Bunday sharoitda jamiyat barqarorligini ta’minlash, millatlararo totuvlikni mustahkamlash va tinchlikni saqlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tinchliksevar siyosat inson huquqlarini hurmat qilish, millatlararo va dinlararo totuvlikni ta’minlash hamda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan siyosiy tamoyillar majmuasidir. Ushbu siyosatning muhim asoslaridan biri bag‘rikenglikdir. Bu esa turli millat, din va madaniyat vakillarining o‘zaro hurmat, tushunish va hamkorlik asosida yashashini ta’minlaydi.

Bugun yurtimizda turli din va millat vakillari emin-erkin yashab kelmoqda. Bu esa fuqarolarning vijdon erkinligi ularning millati, irqi va dinidan qat’iy nazar to‘liq kafolatlangan hamda bag‘rikenglik g‘oyalari huquqiy jihatdan ta’minlan-ganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan, turli millat va din vakillari o‘rtasida hamjihatlikni mustahkamlash, bag‘rikenglik g‘oyalarini qaror toptirish borasida keng qamrovli va izchil siyosat amalga oshirilmoqda.

Tolerantlik tushunchasi ko‘p asrlar davomida mavjud bo‘lib, bu jarayon bugungi kungacha davom etmoqda. Keng qamrovli bag‘rikenglik ma’nolarini umumlashtirib, “bag‘rikenglik” atamasi turli xil murosasizlik ko‘rinishlarini yengish uchun yangi vositalarni talab qiladigan haqiqatga mos kelishga intiladi. “Bag‘rikenglik” atamasi ikkita ma’noga ega: birinchisi, kechirim ma’nosida; ikkinchisi esa odob, yumshoqlik va muruvvat, qattiqqo‘llik va zo‘ravonlikdan uzoqlashish ma’nosini anglatadi.

Tolerantlik madaniyatlararo muloqotda o‘zaro hurmat va hamjihatlikni ta’minlovchi fundamental poydevordir. U turli xalqlar o‘rtasidagi dunyoqarash, din va qadriyatlar farqini qabul qilish orqali nizolarning oldini oladi va barqaror rivojlanishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv global integratsiya jarayonlarida tinchlikni saqlash hamda ijodiy hamkorlikni kuchaytirishning eng samarali vositasidir .

Tolerantlik – boshqa turdagi qarashlar, axloqlar, odatlarga nisbatan bag‘ri-kenglik. Bag‘rikenglik turli xalqlar, millatlar va dinlarning o‘ziga xos xususiyat-lariga nisbatan zarur. U o‘ziga ishonch va o‘z pozitsiyalarining ishonchliligini anglash belgisi, boshqa nuqtayi nazarlar bilan taqqoslashdan qo‘rqmaydigan va ma’naviy raqobatdan qochmaydigan, inson haqida uning ishtirokisiz o‘z fikrini bildiradigan barcha uchun ochiq g‘oyaviy oqimning belgisidir .

Tolerantlik quyidagi asosiy jihatlarni o‘z ichiga oladi: boshqa insonlarning fikri va e’tiqodini hurmat qilish; milliy va diniy xilma-xillikni qadrlash; ijtimoiy

murosaga intilish hamda zo‘ravonlik va kamsitishni rad etish. Shunday qilib, tolerantlik jamiyatda o‘zaro ishonch va hamkorlikni shakllantiruvchi muhim ijtimoiy qadriyat hisoblanadi. Demak, tolerantlik yoki bag‘rikenglik – bu hurmat, dunyo madaniyatlarining xilma-xilligini to‘g‘ri tushunish. Chidamlilik – xilma-xillikdagi uyg‘unlik, bu nafaqat axloqiy burch, balki siyosiy va huquqiy istak hamdir. Madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy qadriyatlar majmuasi hisoblanib, har bir madaniyat o‘ziga xos an’ana, til, urf-odat va dunyo-qarashni o‘zida mujassam etadi.

Tolerantlik madaniyatlararo muloqotning muhim omili bo‘lib, turli madaniyatlarning tinch va uyg‘un rivojlanishiga yordam beradi. Agar. jamiyatda bag‘rikenglik mavjud bo‘lsa: turli millat va din vakillari o‘z madaniyatini erkin rivojlantiradi hamda madaniyatlar o‘rtasida o‘zaro boyish jarayoni yuz beradi va ijtimoiy nizolar kamayadi. Shu sababli tolerantlik madaniy xilma-xillikni saqlash va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Madaniyatlararo muloqot turli madaniyat vakillari o‘rtasidagi o‘zaro aloqa, fikr almashish va hamkorlik jarayonidir. Bunday muloqot samarali bo‘lishi uchun o‘zaro hurmat va bag‘rikenglik zarur. Bag‘rikenglik mavjud bo‘lgan jamiyatda turli madaniyat vakillari bir-birining qadriyatlarini hurmat qiladi, o‘zaro tajriba almashadi va hamkorlikni rivojlantiradi. Bu jarayon madaniyatlarning boyishiga, yangi g‘oya va tajribalarning shakllanishiga olib keladi. Shuningdek, bag‘rikenglik madaniyatlar o‘rtasidagi nizolarni kamaytirish, o‘zaro ishonchni mustahkamlash va ijtimoiy hamjihatlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bag‘rikenglik insonlarning bir-biriga nisbatan hurmat, sabr-toqat va tushunish hissi bilan yondashishidir. Bu tushuncha, asosan, jamiyatda tinchlikni saqlash, ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash va insonlar o‘rtasida do‘stlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tolerantlik ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi, chunki bag‘rikenglik serqirra, ayni paytda plyuralistik fenomen bo‘lib, o‘zaro dialektik bog‘liq bo‘lgan juda ko‘p namoyon bo‘lish shakllariga ega. Toqat, sabr, tinchliksevarlik, murosa, do‘stlik, hamjihatlik, ishonch, hurmat, tushunish, bilish, anglashga intilish va boshqa shu kabi axloqiy fazilatlar hamda ongli intilishlar shular jumlasidandir. Davlat va jamiyat darajalarida namoyon bo‘ladigan bag‘rikenglik o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turishini ta’kidlash joiz.

Jahon hamjamiyatining bugungi bosqich rivojlanishida, ayniqsa, globallashuv jarayonining keskin tezlashuvi natijasida, insonlarning o‘zaro munosabatlarida zarur bo‘lgan omillar qatorida, tolerantlik yoki bag‘rikenglik kabi unsurlar o‘ta muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zero, xalqaro munosabatlarning yangi

mazmun kasb etishi, dunyoning turli burchaklarida turli ko‘rinishdagi harbiy, siyosiy, ijtimoiy to‘qna-shuvlarning ko‘zga tashlanishi, qiyin vaziyatga tushgan odamlarga nisbatan mehr ko‘zi bilan qarash, ularga insoniy munosabatda bo‘lish, aynan bag‘rikenglik, tole-rantlik fazilatlar bilan bog‘liqligi masalalari dolzarb ahamiyatga ega.

Tolerantlik – faqatgina nazariy tushuncha bo‘lmay, u eng avvalo, ma’lum madaniyat va sivilizatsiyaning muhim elementi ham hisoblanadi. Agarda, madaniyat kategoriyasini biz u yoki bu jamiyatning tarixan shakllangan qadriyatlari, an’ana va normalarining yig‘indisi sifatida tushunadigan bo‘lsak, uning fundamental asosini tolerantlik tashkil etishiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Zamonaviy ijtimoiy-siyosiy fanlarda mazkur fenomenlarning yig‘indisidan tashkil topgan birqancha ilmiy qarashlar mavjud. Shulardan biri kosmosentrik (yoki umuminsoniy) madaniyatdir.

Dunyodagi barcha xalqlar turli mentalitetga ega va mazkur mentalitet qaysidir mamlakatda erkin qabul qilinsa, boshqasida tazyiqqa uchrashi mumkin. Bunday hollarda tolarentlik tushunchasi hamda inson tolarentligining o‘rni beqiyos.

Taraqqiyotning asosiy omillaridan biri bo‘lgan bag‘rikenglik borasida 1995-yil 16-noyabrda qabul qilingan BMT tizimida fan, ta’lim va madaniyat sohasida ixtisoslashgan tashkilot (YUNESKO) bosh konferentsiyasining 28-sessiya-sida “Bag‘rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi”da irqi, jinsi, kelib chiqishi, tili, dinidan qat'i nazar bag'rikenglikni targ‘ib etish, inson huquq va erkinliklariga hurmat bilan qarash kabi majburiyatlar belgilab qo‘yilgan.

“Tolerantlik – bo‘sh kelish, ko‘ngil bo‘shlik yoki nojo‘ya harakatlarga befarqlik emas. Tolerantlik universal huquq va insonning asosiy erkinliklarini tan olish asosida shakllanadigan faol munosabatdir. Hech bir holatda tolerantlik ushbu asosiy qadriyatlarga bo‘lgan tajovuzni oqlashga xizmat qilishi mumkin emas; tolerantlikni ayrim kishilar, guruhlar va davlatlar xam ko‘rsatishi zarur” .

Tolerantlik g‘oyasining paydo bo‘lishi, moslashuvi, o‘zgarishi falsafiy fikrlashning yetarli darajada rivojlanganligi, diniy axloqning yuzaga kelishi bilan bog‘liq. Mazkur tushunchaning paydo bo‘lishiga qo‘shniga bo‘lgan iliqlik, yovuzlikka zo‘ravonlik bilan qarshi kurashmaslik haqidagi ta’limotlar, bundan tashqari, tarixiy, madaniy, siyosiy omillar sabab bo‘lgan.

Globallashuv jarayonlari natijasida jamiyatlar o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar yanada rivojlanmoqda. Bunday sharoitda turli millat va madaniyat vakillari o‘rtasida o‘zaro hurmat, tushunish va hamkorlikni ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki, O‘zbekiston ko‘pmillatli, ko‘pdinli, turfa xil madaniyatli mamlakat hisoblanadi. Ijtimoiy-siyosiy

taraqqiyot an’anaviy madaniyatni zamonaviy belgilar, yangi an’analar bilan uyg‘unlashtirishni talab etadi. Madaniyatlardagi innovatsiyalar umumiy ijtimoiy-madaniy makondagi madaniy plyuralizm an’analariga mos kelishi, ushbu an’analarni inkor etish emas, balki ularni mohiyatan va shaklan boyitish yo‘lidan borishi darkor. An’anaviy madaniyat konservativ xarakterga ega. Aynan shu belgi madaniyatning milliyligini ta’minlaydi. Tolerantlik madaniyati an’anaviy madaniyatdagi ushbu kadriyatlarga tayanishi zarur.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng huquqiy-demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati va iqtisodiy erkinliklarga asoslangan bozor iqtisodiyoti qo‘rilishi jarayonida siyosiy tolerantlik madaniyati dolzarbligini alohida e’tirof etishimiz lozim. Siyosiy madaniyat va tolerantlik mavzusiga bo‘lgan e’tiborning kuchayishiga qaratilgan ichki va tashqi sharoitlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, diniy va dunyoviy bag‘rikenglik madaniyati bugungi globallashuv jarayonida har bir millat, jamiyat, ayniqsa, yoshlarning siyosiy pozisiyasini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, yoshlarimizda tolerantlik madaniyatini tobora shakllantirib borish bugungi kunimizning dolzarb vazifalaridan disoblanadi. Bu jarayonda esa mamlakatimizda yoshlarning ijtimoiy munosabatlar tizimini doimiy ravishda monitoring qilib borish; ularning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ijtimoiy foydali ishlarga jalb qilish, tadbirkorlik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash, shaxsiy va professional rivojlanishi uchun ko‘ak beradigan turli ijtimoiy-psixologik, huquqiy, axborot va konsultativ hizmatlar ko‘rsatish; turli funksiyalarni amalga oshiruvchi ijtimoiy hizmatlar markazlarini shakllantirish va O‘zbekiston yoshlariga XXI asrga xos bo‘lgan yangi innovatsion bilimlar berish zarur.

Xalqimiz ongida ming yilliklar davomida shakllangan bag‘rikenglik qadriyati xalqimizning boy tarixiy tajribasi, madaniyati va ma’naviy merosi bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbekiston hududi qadimdan turli millat, din va madaniyat vakillari yashab kelgan maskan bo‘lib, bu yerda xalqlar o‘rtasida o‘zaro hurmat, totuvlik va hamjihatlik an’analari shakllangan. Buyuk Ipak Yo‘li orqali turli xalqlar va madaniyatlar o‘zaro muloqot qilgan, savdo-sotiq, ilm-fan va madaniy aloqalar rivojlangan. Natijada xalqimiz ongida boshqa millat va din vakillariga hurmat bilan qarash, ularning urf-odatlari hamda qadriyatlarini e’zozlash kabi bag‘rikenglik tamoyillari mustahkam o‘rin egallagan. Ushbu qadriyatlar bugungi kunda ham jamiyatimizda millatlararo totuvlik, ijtimoiy barqarorlik va tinchlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Demak, bag‘rikenglik hamda yuksak ilm-u ma’rifat an’analari bugungi kunda konfessiyalararo sog‘lom muloqotni barqaror-lashtirish, diniylik va dunyoviylik muvozanatini ta'minlashga mustahkam zamin bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, bag‘rikenglik madaniyatlararo muloqotning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lib, u turli millat va madaniyat vakillari o‘rtasida o‘zaro hurmat, tushunish va hamjihatlikni ta’minlaydi. Bag‘rikenglik mavjud bo‘lgan jamiyatda tinchlik, barqarorlik va ijtimoiy hamkorlik mustahkamlanadi. Shu sababli zamonaviy globallashuv sharoitida bag‘rikenglikni rivojlantirish, yosh avlodni hurmat va hamkorlik ruhida tarbiyalash hamda madaniyatlararo muloqotni kengaytirish jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолятимизга берилган енг олий баҳодир. 2-жилд. «Ўзбекистон». – Тошкент, 2019. – Б. 592.

2. Агабаев Ш. Ёшлар сиёсий толерантлигини шакллантириш жамият барқарорлигининг муҳим омили сифатида. Фуқаролик жамиятининг маъна-вий-маърифий асослари. 2021 – №1 (65). – Б. 33–35.

3. Балцевич В. А., Балцевич С. Я. Социальная интеграция // Социология: энциклопедия. – М., 2003.;

4. Большой энциклопедический словарь.; Словарь иностранных слов и выражений. Толерантность. – М., 1998. – С. 477.

5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. [в 4 т.] /[соч.] Владимира Даля. – 3-е изд., испр. и знач. доп., изд. под ред. [и с предисл.] проф. И.А. Бодуэна-де-Куртенэ. Т. 1-4. – Санкт-Петербург; Москва: т-во М.О.Вольф, 1903–1911. – 27 см.

6. Саифназаров И.С., Дониёров Х.Т. Толерантлик – Ўзбекистон миллий демократик давлатчилик тараққиётининг асосий шарти. Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик, миллий, диний ва сиёсий бағрикенгликни янада ривожлантиришнинг ижтимоий, фалсафий масалалари. Республика илмий – амалий конференцияси. Тошкент, 2020.

7. Семашко М.А. Развитие термина «толерантность» в гуманитарных науках Архивная копия от 5 января 2012 на Wayback Machine // Электронный научно-педагогический журнал, 2007.

8. Sultanmuratova S. Madaniyatlararo muloqot va tolerantlik masalalar. Modern education and development. – № 44. 2026. – B. 310.

9. Толерантность // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – 2-е изд., вновь перераб. и значит. доп. – Т. 1–2. – СПб., 1907–1909.

10. Ушаков Н.Д. Тольковый словарь русского языка. Том 1. 1935.

11. Философский энциклопедический словарь /Под ред. А.Б.Васильева – 2-е изд. – М.: Инфра-М, 2011.– С.576.

12. Халилов Э.Х. Высший законодательный орган Республики Узбекистан. От формального представительства до реального парламентаризма. – Т., 2001.

13. Ҳамроев Ш.Ш. Ўқувчи-ёшларда толерантлик маданиятини шакллан-тиришнинг педагогик жиҳатлари таълим муассасасидаги тарбия. Vol_2022. Issue 7. 2. – Б. 47–51.

14. file:///C:/Users/user/iz-opyta-razvitiya-demokratii-i-reformiro-vaniya-parlamentskoy-deyatelnosti-v-uzbekistane.pdf. (Murojaat sanasi: 16.03.2026)

15. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english/tolerance. (Murojaat sanasi: 14.03.2026)

16. https://ru.wikipedia.org/wiki/.(Murojaat sanasi: 125.03.2026)

17. https://uz.wikipedia.org/wiki/Tolerantlik_(ma%CA%BCnolari). (Murojaat sanasi: 11.03.2026)

18. https://tsue.uz/media/section_file/1.pdf. (Murojaat sanasi: 15.03.2026)

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

INFORMATIKA VA AT FANINI O‘QITISHDA ELEKTRON TA’LIM RESURSLARINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Ilyasova Z.K.
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
Shaniyazova G.A.
Ta’limda axborot texnologiyalari mutaxassisligi magisranti
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: elektron ta’lim resurslari, informatika, didaktik imkoniyat, raqamli muhit, individuallashtirish, kompetensiya, vizuallashtirish.
Ключевые слова: электронные образовательные ресурсы, информатика, дидактические возможности, цифровая среда, индивидуализация, компетенция, визуализация.
Key words: electronic educational resources, computer science, didactic potential, digital environment, individualization, competence, visualization.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada Informatika va axborot texnologiyalari (AT) fanini o‘qitishda elektron ta’lim resurslarining didaktik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Raqamli vositalarning individuallashtirish, differensiallashuv, vizuallashtirish, mustaqil ta’limni rivojlantirish hamda refleksiyani shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Amaliy kuzatuvlar asosida resurslardan foydalanish jarayonida mavjud metodik va texnik muammolar aniqlanadi hamda ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rsatib beriladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются дидактические возможности электронных образовательных ресурсов при преподавании информатики и информационных технологий. Раскрывается роль цифровых средств в индивидуализации обучения, реализации дифференцированного подхода, визуализации учебного материала, развитии самостоятельной деятельности учащихся и формировании рефлексии. На основе практических наблюдений выявлены существующие методические и технические проблемы использования ресурсов, а также предложены пути повышения их эффективности.
SUMMARY:
The article analyzes the didactic potential of electronic educational resources in teaching computer science and information technologies. The role of digital tools in individualization of learning, implementation of differentiated instruction, visualization of educational content, development of students’ independent activity, and formation of reflection is revealed. Based on practical observations, existing methodological and technical problems in the use of digital resources are identified, and ways to increase their effectiveness are proposed.

Kirish. Ta’lim tizimining bugungi holati insoniyat taraqqiyotining kengroq sivilizatsion siljishlari bilan uzviy bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. So‘nggi o‘n yilliklarda ijtimoiy-iqtisodiy hayotda yuz berayotgan o‘zgarishlar, ishlab chiqarish jarayonlarining intellektuallashuvi, kommunikatsiya tezligining mislsiz darajada ortishi natijasida bilimning o‘zi strategik resursga aylandi. Bunday sharoitda maktab zimmasiga tushadigan vazifa shunchaki ma’lumot yetkazish emas, balki o‘zgaruvchan axborot makonida mustaqil yo‘l topa oladigan, moslasha biladigan shaxsni tarbiyalashdan iborat bo‘lib qolmoqda va ana shu ehtiyoj o‘qitish vositalarini yangilash masalasini kun tartibiga qat’iy ravishda olib chiqdi.

Informatika va AT fanida o‘rganiladigan tushunchalarning aksariyati abstrakt bo‘lib, ularni samarali o‘zlashtirish uchun vizual va interaktiv muhit zarur. Elektron ta’lim resurslari ana shu imkoniyatni yaratadi[1].

Elektron ta’lim resurslari fenomeni pedagogik nazariyada nisbatan yangi ko‘rinish bo‘lishiga qaramay, u qisqa vaqt ichida turli ilmiy maktablar, metodologik yondashuvlar va amaliy tajribalar chorrahasida shakllangan murakkab tushunchaga aylandi. Shu bois mazkur kategoriyani yagona, barcha tomonidan bir xil qabul qilingan izoh bilan cheklash qiyin; aksincha, turli mintaqalar va ilmiy an’analarda uning mazmuniga turlicha urg‘u beriladi. Masalan, shuni ta’kidlash joizki, aynan ta’riflardagi tafovutlar elektron resursning qanday loyihalanishi va o‘quv jarayoniga qanday integratsiyalashishini belgilab beradi.

Elektron ta’lim resurslari — bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida yaratilgan va ta’lim jarayonida foydalanishga mo‘ljallangan raqamli o‘quv materiallaridir. Ular o‘quvchilarga bilimlarni o‘zlashtirish, mustahkamlash va nazorat qilish imkonini beradi. Elektron ta’lim resurslariga quyidagilar kiradi: elektron darsliklar, multimediali taqdimotlar, virtual laboratoriyalar, interaktiv mashqlar, test tizimlari, masofaviy ta’lim platformalari. Informatika fanini o‘qitishda ushbu resurslar algoritmlarni tushuntirish, dasturlash asoslarini o‘rgatish va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi[3].

Tadqiqot metodlari. Ish jarayonida pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Elektron resurslar funksional vazifasiga ko‘ra guruhlarga ajratildi va ularning o‘quv jarayoniga ta’siri o‘rganildi. Empirik ma’lumotlar Qoraqalpog‘iston Respublikasi Qorao‘zak tumani umumta’lim maktablari tajribasi asosida to‘plandi.

Natijalar. Elektron ta’lim resurslari haqida yuritiladigan nazariy mulohazalar ichida eng hal qiluvchi nuqta – ularning real o‘quv natijalariga qanday

mexanizm orqali ta’sir ko‘rsatishini ochib berishdir. Haqiqatan ham, texnologik yangilik yoki dizayn jozibadorligi o‘z-o‘zicha pedagogik samaradorlikni kafolatlamaydi. Muhim savol shuki, raqamli muhit o‘quvchining bilish faoliyatida qanday strukturaviy o‘zgarish yasaydi, u tafakkur jarayonlarini qay tarzda qayta tashkil etadi va natijada qanday kompetensiyalar shakllanishiga xizmat qiladi. Masalan, shuni ta’kidlash joizki, aynan didaktik imkoniyatlar tahlili taklif etiladigan metodikaning ilmiy asoslanganligini isbotlab beradigan poydevor vazifasini bajaradi.

Avvalo, elektron resurslar ta’minlaydigan ustuvor afzalliklardan biri – individuallashtirish mexanizmidir. Raqamli tizim foydalanuvchining faoliyatini qayd etadi, bajarilgan topshiriqlarni tahlil qiladi va keyingi materialni shunga mos ravishda tavsiya etadi. Natijada o‘quvchi o‘rtacha statistika asosida emas, balki o‘z ehtiyoji va imkoniyatiga mos trayektoriya bo‘yicha harakatlanadi. Bu yondashuv kuchli o‘quvchining rivojlanishini sekinlashtirib qo‘ymaslik, qiynalayotgan o‘quvchini esa jarayondan uzilib qolishdan saqlash imkonini beradi.

Individuallashtirish bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan yana bir jihat – differensial yondashuvni amalga oshirish imkoniyatidir. An’anaviy dars sharoitida o‘qituvchi bir vaqtning o‘zida barcha o‘quvchilarga yetarli darajada moslashishi amalda juda murakkab. Elektron resurs esa murakkablik darajasi turlicha bo‘lgan topshiriqlarni parallel ravishda taklif eta oladi, qo‘shimcha izoh yoki maslahatlar berishi mumkin. Shu tariqa o‘quv jarayonida ko‘p variantlilik paydo bo‘ladi, bu esa pedagogik adolatni ta’minlashga xizmat qiladi[5].

Didaktik samaradorlikni belgilovchi muhim omillardan yana biri – vizual tafakkurning rivojlanishidir. Informatika va axborot texnologiyalari fanida o‘rganiladigan ko‘plab tushunchalar abstrakt xarakterga ega: algoritmlar, ma’lumotlar tuzilmasi, tarmoqli jarayonlar va boshqalar. Ularni faqat og‘zaki yoki matnli tasvir orqali tushuntirish ko‘pincha yetarli bo‘lmaydi. Elektron resurslar animatsiya, grafik model, simulyatsiya vositasida jarayonni ko‘rinadigan qiladi, natijada o‘quvchi sabab-oqibat aloqalarini tezroq ilg‘aydi. Masalan, murakkab algoritmning bosqichma-bosqich ishlashini ko‘rish nazariy formulani yodlashdan ko‘ra chuqurroq tushuncha beradi.

Bundan tashqari, raqamli muhit mustaqil ta’limni tashkil etish uchun keng imkoniyat yaratadi. O‘quvchi darsdan tashqari paytda ham resursga murojaat qilishi, materialni takrorlashi, qo‘shimcha topshiriqlarni bajarishi mumkin. Bu jarayonda o‘qituvchi nazorat qiluvchi yagona manba emas, balki yo‘naltiruvchi rolni bajaradi. Aynan shu omil o‘quvchida o‘z-o‘zini boshqarish, vaqtni rejalashtirish va natija uchun mas’uliyat hissini shakllantiradi.

Motivatsion jihat ham alohida e’tiborga loyiq. Interaktiv topshiriqlar, o‘yin elementlari, darhol olinadigan natija o‘quvchida qiziqish uyg‘otadi. Faoliyatning natijasi ko‘zga ko‘rinib turgani sababli u o‘z muvaffaqiyatini his qiladi, bu esa ichki rag‘batni kuchaytiradi. Shunday vaziyatda o‘qish majburiyat emas, balki ma’lum ma’noda shaxsiy yutuqqa erishish vositasiga aylanadi.

Elektron resurslar yana bir muhim pedagogik jarayon – refleksiyani qo‘llab-quvvatlaydi. Tizim natijalarni ko‘rsatadi, xatolarni ajratib beradi, o‘quvchini o‘z faoliyatini tahlil qilishga undaydi. O‘quvchi “men nimani bildim?” degan savoldan tashqari “qanday o‘rgandim?” degan savol ustida ham o‘ylay boshlaydi. Bu esa metakognitiv ko‘nikmalarning shakllanishiga olib keladi.

Nihoyat, yuqorida sanab o‘tilgan barcha mexanizmlar umumiy maqsad – kompetensiyaga yo‘naltirilgan natijani ta’minlashga xizmat qiladi. Bilimni eslab qolish emas, balki uni qo‘llash, yangi vaziyatda moslashtirish, muammoni hal qilish qobiliyati ustuvor ahamiyat kasb etadi. Elektron muhit o‘quvchini aynan faol amaliyotga jalb etgani uchun kompetensiyaviy yondashuvni tabiiy ravishda qo‘llab-quvvatlaydi.

Tahlillar elektron ta’lim resurslari quyidagi didaktik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi:

- √ o‘quv jarayonini individuallashtirish;
- √ murakkablik darajasi turlicha bo‘lgan topshiriqlar orqali differensial yondashuvni ta’minlash;
- √ animatsiya va modellashtirish orqali abstrakt tushunchalarni vizuallashtirish;
- √ mustaqil ta’lim faoliyatini kengaytirish;
- √ tezkor teskari aloqa asosida refleksiyani shakllantirish.

Shu bilan birga, resurslardan foydalanish ko‘pincha fragmentar xarakterga ega ekani, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi va o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi turlicha darajada ekanligi aniqlandi.

Amaliyotda multimedia taqdimotlari keng qo‘llanilmoqda, biroq virtual laboratoriyalar va onlayn platformalardan foydalanish ko‘rsatkichi pastligicha qolmoqda.

Muhokama. Umumiy o‘rta ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari jadallashib borayotganiga qaramay, elektron ta’lim resurslarining mavjudligi bilan ularning o‘quv natijalariga real ta’siri o‘rtasida muayyan nomutanosiblik kuzatilmoqda. Maktablar kompyuter texnikasi bilan jihozlanmoqda, internet tarmog‘iga ulanish imkoniyatlari kengaymoqda, turli platformalar joriy etilmoqda, biroq o‘quvchilarning bilim sifati va mustaqil faoliyat ko‘rsatkichlari har doim ham kutilgan darajada o‘savermaydi. Bu holat

texnologiyani joriy etish jarayoni metodik mexanizmlar bilan yetarli darajada uyg‘unlashmaganini anglatadi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab hollarda elektron resurs o‘qituvchi faoliyatining yordamchi elementi sifatida qolib, darsning didaktik yadrosiga aylanmayapti. Masalan, prezentatsiya yoki videomaterial qo‘llaniladi, biroq o‘quvchining bilish faoliyatini boshqarish, teskari aloqa o‘rnatish, natijani adaptiv ravishda baholash imkoniyatlari to‘liq ishga solinmaydi. Natijada raqamli muhitdan foydalanish mavjud, ammo uning pedagogik samarasi cheklangan bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot davomida Qoraqalpog‘iston Respublikasi Qorao‘zak tumani 1, 7, 13 va 31-sonli umumta’lim maktablarida Informatika va AT fanini o‘qitishda elektron ta’lim resurslaridan foydalanish holati tahlil qilindi.

Quyidagi jadval tajriba-sinov ishlarida qaysi tur ustuvor qo‘llanilganini aniq ko‘rsatish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qildi.

Resurs turi	Asosiy vazifasi	O‘quv faoliyatiga ta’siri	Odatdagi ko‘rinishlari
Axborot beruvchi	Yangi bilimni yetkazish	Tushuncha hosil qiladi	e-darslik, video, prezentatsiya
Amaliy/mashq qildiruvchi	Ko‘nikma shakllantirish	Faol bajarish orqali o‘rganish	Trenajyor, amaliy topshiriq
Nazorat qiluvchi	Natijani baholash	O‘z-o‘zini tekshirish va tahlil	Test, kviz, diagnostika
Modellashtiruvchi	Jarayonni vizuallashtirish	Sabab-oqibatni anglash	Simulyatsiya, virtual lab
Kommunikativ	Hamkorlikni tashkil etish	Ijtimoiy o‘rganish	Forum, chat, videomuloqot

Umumta’lim maktablarida informatika fanini o‘qitishda an’anaviy va raqamli elektron ta’lim resurslaridan foydalanish o‘quv jarayonining sifati va natijadorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, bosma darsliklar, elektron o‘quv qo‘llanmalar, multimedia taqdimotlari, onlayn ta’lim platformalari hamda virtual laboratoriyalar o‘quvchilarda nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq, mazkur resurslardan foydalanishda ayrim tashkiliy, texnik va metodik muammolar mavjud bo‘lib, bu holat ularning to‘liq samaradorligini ta’minlashga to‘sqinlik qilmoqda.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, elektron ta’lim resurslari yuqori pedagogik salohiyatga ega, ammo ularning samaradorligi metodik integratsiyaga bog‘liq.

Agar raqamli vositalar o‘quvchining faol ishtirokini, adaptiv boshqaruvni va teskari aloqani ta’minlasa, ular kompetensiyaviy natijalarga olib keladi. Aks holda ular yordamchi vizual material sifatida qolib ketadi.

Tajriba davomida elektron ta’lim resurslari muntazam qo‘llanilgan sinflarda o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi nazorat guruhiga nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Xususan, chorak yakunidagi test natijalariga ko‘ra ijobiy baholar ulushi 62% dan 81% gacha oshdi, yuqori natija ko‘rsatgan o‘quvchilar soni esa 1,4 barobar ortdi. Olingan natijalar elektron ta’lim resurslari qo‘llanilgan sharoitda o‘quvchilarning akademik ko‘rsatkichlari o‘rtacha 18–23% ga yaxshilanishini tasdiqladi.

Xulosa. Umumlashtirib aytganda, elektron ta’lim resurslarining didaktik salohiyati to‘g‘risidagi ilmiy qarashlar ularni o‘quv jarayoniga shunchaki qo‘shimcha vosita sifatida emas, balki natijaga yo‘naltirilgan pedagogik tizim elementi sifatida ko‘rish zarurligini anglatadi. Biroq nazariy konstruktsiya qanchalik mukammal bo‘lmasin, uning haqiqiy qiymati amaliy sinovda namoyon bo‘ladi. Qanday sharoitda, qanday infratuzilma mavjud bo‘lgan muhitda, qaysi o‘qituvchi va o‘quvchilar bilan ishlaganda mazkur imkoniyatlar real natijaga aylanadi.

Elektron ta’lim resurslaridan maqsadli va ilmiy asosda foydalanish Informatika va AT fanini o‘qitish sifatini oshiradi, o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi hamda ularni amaliy faoliyatga tayyorlaydi. Kelgusida resurslarni o‘quv dasturlariga moslashtirish, o‘qituvchilarning raqamli malakasini oshirish va texnik bazani mustahkamlash muhim vazifa bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ваганова О.И., Кутепов М.М., Карпова М.А. Информационные технологии обучения бакалавров в высшем учебном заведении // Карельский научный журнал. 2019. Т. 8. № 3 (28). С. 7-10.

2. Сборник материалов участников Международного научно-методического симпозиума «Электронные ресурсы в непрерывном образовании» ("ЭРНО-2010"): Труды Международного научно-методического симпозиума. г.Туапсе. - Ростов н/Д: Изд-воЮФУ, 2010. - 472 с.

3. Трайнев В. А. Электронно-образовательные ресурсы в развитии информационного общества: монография / В. А. Трайнев. - М.: Дашков и Ко, 2015. - 256 с. (Анализ использования ЭОР).

4. Богомолов А. Н. Дидактические функции, возможности и свойства цифровых образовательных ресурсов / А. Н. Богомолов, А. В. Шарапова // Наука и образование. — 2019. (Раскрывает функции: расширение контента, новые виды деятельности, индивидуализация).

5. Ярыгин О.Н. Роль компетентностного подхода в образовательной системе и развитии общества в целом //Вестник Гуманитарного института ТГУ. 2011. № 3. С. 75-78

6. Что такое образовательные информационные ресурсы? // Яндекс. - URL:https:// ya.ru/neurum/c/nauka-i-obrazovanie/q/ chto_takoe_ obrazovatelnye_ informacionnye_ resursy_ 390a1529.

7. Примеры электронного обучения: микрообучение, геймификация // Flowsparks. - URL: https://www.flowsparks.com.en2ru.search.translate.goog/resources/examples-of-e-learning.

GLOBAL INTERNET TARMOG‘INING O‘QUVCHILAR ONGIGA SALBIY TA’SIRI

Yodgorova N.B.
Sharq universiteti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: global internet tarmoq, onlayn, virtual, ijtimoiy tarmoq, Instagram, FaceBook, TikTok, Odnoklassniki, Twitter.
Ключевые слова: глобальная сеть Интернет, онлайн, виртуальный, социальная сеть, Instagram, FaceBook, TikTok, Одноклассники, Twitter.
Key words: global internet network, online, virtual, social network, Instagram, Facebook, TikTok, Odnoklassniki, Twitter.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada umumiy o`rta ta’lim maktabi o‘quvchilari global internet tarmog‘iga qaramliligini oshib borayotganligi, ularning ongiga salbiy ta’siriga doir fikr-mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, o‘quvchilarning global internet tarmog‘iga bo‘lgan qaramliligini oldini olishga doir taklif va tavsiyalar berib o‘tilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье изложены мысли о растущей зависимости учащихся средних школ от глобальной сети Интернет и её негативном влиянии на их сознание. Также даны предложения и рекомендации по предотвращению зависимости учащихся от глобальной сети Интернет.
SUMMARY:
This article examines the growing reliance of secondary school students on the global Internet network and its potential negative impact on their mental well-being. Additionally, suggestions and recommendations were provided to help prevent students' dependence on the global Internet network.

Bugungi raqamlashtirish sharoitida umumiy o`rta ta’lim maktabi o‘quvchilari global tarmoq makoniga bog‘lanib, aksariyat vaqtini virtual muhitda o‘tkazmoqda. Muammo shundaki umumiy o`rta ta’lim maktabi o‘quvchilari global tarmoq makonida ko‘proq vaqtini tarbiyaga ta’sir etuvchi manbalarni o‘qish, videolarni tinglash va foydalanuvchilar bilan turli yozishmalar yozish orqali samarasiz o‘tkazmoqda [1]. Shuning uchun bugungi ilgari surilayotgan tadqiqot dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Ushbu masalalar bo‘yicha Britaniyalik olimlar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan. Ularning tadqiqot natijalariga ko‘ra, bo‘sh vaqtlarini ijtimoiy

tarmoqlarda o‘tkazadigan o‘quvchilar tengdoshlariga qaraganda ko‘proq baxtsiz bo‘lishini aniqlagan. Bizning izlanishlarimizga ko‘ra, ijtimoiy tarmoqda ko‘p foydalangan o‘quvchi jahildor, e’tiborsiz, berilgan boshqa topshiriqlarni yuzaki bajarish kabi salbiy ta’siri paydo bo‘ladi.

Bu borada, O.N.Duvalina [2], A.V.Mordanova [3], N.T.Abdiraman [4]lar izlanishlar olib borgan. Ularning bidirishicha, global internet tarmog‘i, shu jumladan ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qiladigan o‘smirlar ko‘proq salbiylikni boshdan kechiradilar.

Izlanishlarimiz tahliliga ko‘ra, umumiy o`rta ta’lim maktabi o‘quvchilarining faqat real hayotda yuzma-yuz muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishlari mumkin, ammo ijtimoiy tarmoqlar va faol virtual hayot o‘quvchilarni bu ko‘nikmalardan foydalanilmaydigan vaziyatga qo‘yadi, natijada ular rivojlanmaydi va atrofiyaga uchraydi. Ijtimoiylashuv muammolari, kattalar va tengdoshlar bilan shaxslararo munosabatlarni o‘rnata olmaslik va haqiqiy do‘stlarning yo‘qligi ijtimoiy tarmoqlardan tez-tez foydalanishga qaramay yo‘qolmaydi, ular shunchaki o‘quvchi uchun kamroq seziladi.

O‘zlarining onlayn faoliyati bilan shug‘ullanadigan yosh avlod atrofida ularning e’tiboriga muhtoj bo‘lgan haqiqiy insonlar borligini unutishadi. Ular notanish insonlarni uchratish u yoqda tursin, oilasi va do‘stlari bilan normal muloqot qila olmaydi. Ijtimoiy tarmoqlar tufayli o‘quvchilar haqiqiy do‘stlardan ko‘ra virtual do‘stlarga ko‘proq ahamiyat berishadi [5].

Shuningdek, onlayn o‘yinlar yoshlar va hatto kattalar uchun ham o‘ziga qaram bo‘lib qolishi mumkin. Bu tengdoshlar bilan muloqot qilish va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish kabi samaraliroq ishlarga sarflanishi mumkin bo‘lgan qimmatli vaqtni yo‘qotadi. Bundan tashqari, oila a’zolaridan biri onlayn o‘yinlarga shunchalik berilib ketishi mumkinki, oxir-oqibat oilasidan butunlay uzilib qoladi.

Klemson universiteti dotsenti Jozef Meiser va Texas universiteti dotsenti Andrey Mixaylovich Ledbetter onlayn foydalanishning tez-tez depressiya va yolg‘izlik kabi muammolarning rivojlanishiga qanday ta’sir qilishini o‘rganib chiqqan maqola chop etishdi [6].

Meiser va Ledbetter insonlarning onlayn ijtimoiy aloqalarga moyilligi ularning internetdan ko‘proq majburiy foydalanishiga olib kelganini aniqladilar. Agar kimdir oflayn ijtimoiy ko‘nikmalarga ega bo‘lmasa, ular onlayn muloqotga ko‘proq jalb qilinadi, bu esa internetdan majburiy foydalanishning rivojlanishiga hissa qo‘shishi mumkin.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy va kommunikativ tajribasi cheklangan va yuzma-yuz muloqotda qiyinchiliklarga duch kelgan o‘quvchilar onlayn

muloqot muhitini qulayroq deb bilishadi va natijada bunday sharoitlarda muloqotni boshlash ehtimoli ko‘proq, ammo ushbu tadqiqotda Meiser va Ledbetter bunday foydalanuvchilar onlayn muloqotda hali ham xavotirga tushishini aniqladilar.

Shaxslararo xavotir majburiy, ammo shart emas, ortiqcha onlayn foydalanishga olib keladi. Aksincha, onlayn vaqtni ortiqcha o‘tkazadigan umumiy o`rta ta’lim maktabi o‘quvchilari onlayn muloqotni qulay deb bilishadi, ammo real hayotdagi muloqotlarda mavjud bo‘lgan turli xil og‘zaki bo‘lmagan ishoralarning yo‘qligi sababli kommunikativ samaradorligi cheklangan.

Boshqacha qilib aytganda, Meiser va Ledbetterning tadqiqotiga ko‘ra, shaxslarning yuzma-yuz muloqot paytidagi xavotiri onlayn xavfsiz muloqot qilish uchun majburiy istakni uyg‘otadi, bunday muloqotga muvaffaqiyatli urinishlar esa onlayn vaqtni ko‘paytiradi. Shunga qaramay, ijtimoiy tarmoqlarning, ayniqsa yosh foydalanuvchilar orasida keng qo‘llanilishini hisobga olsak, ijtimoiy tarmoqlar endi ijtimoiy aloqalarni saqlab qolishning muhim vositasidir.

Bizning fikrimizcha, global tarmoq o‘quvchilarning ijtimoiylashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan boshqa omillar ham mavjud, masalan, qulay kirish mumkin bo‘lgan pornografik materiallarning katta miqdori, noqonuniy va noo‘rin ma’lumotlar, ularga kirish deyarli cheklanmagan yoki bu cheklovlarni chetlab o‘tish yo‘llarini internetda bir necha daqiqa vaqt sarflash orqali topish mumkin. Har kim, shu jumladan o‘quvchilar ham pornografik materiallarni qulay yuklab olishi mumkin. O‘quvchilarning ruhiyati va ongi rasmiy ravishda “kattalar uchun” deb belgilangan turli sahnalarga duch kelish orqali travma olishi, bu ularning ijtimoiylashuv mexanizmlariga zarar yetkazishi mumkin.

Bu salbiy jihatlarning barchasi o‘quvchilarning ijtimoiylashuvini sekinlashtiradi, bu esa oxir-oqibat salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Izlanishlarimiz tahlilga ko‘ra, bugungi kunda o‘quvchilar global internet tarmoqda behuda vaqt o‘tkazishga juda ko‘p vaqt sarflamoqdalar. Umumiy o`rta ta’lim maktabi o‘quvchilarining faoliyatini kuzatish asosida shuni guvohi bo‘ldikki, o‘quvchilar o‘rtacha 11 yoshida o‘zlarining onlayn profillarini ochishadi. Shuningdek, Instagram, FaceBook, TikTok, Odnoklassniki, Twitter kabi ijtimoiy tarmoqlardan yashirincha foydalanib keladi.

Bu kabi ijtimoiy tarmoqlarga qaramlikning bir nechta sabablarini keltirish mumkin. Birinchidan, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish miyamizning zavq markazlarini rag‘batlantiradi. O‘smirlar har safar fotosurati ostidagi do‘stona izohni o‘qiganlarida, “layk” olganlarida va hokazolarda yoqimli his-tuyg‘ularni boshdan kechiradilar. Bu his-tuyg‘ularni yana boshdan kechirish

istagi odamlarni ijtimoiy tarmoqlarga qaytaradi va ularni u yerda tobora ko‘proq vaqt o‘tkazishga majbur qiladi. Yana bir sabab – ko‘p foydalanuvchili veb-saytlarda ishlashda ma’lumotni o‘zlashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari. Masalan, VKontakte veb-saytdan foydalanuvchi o‘smir qisqa vaqt ichida juda ko‘p turli xil ma’lumotlarni kichik qismlarda oladi. Bunda o‘smir bir qator muammolarga duch keladi: diqqatning pasayishi, axborotga qaramlik, stress, charchoq, aqlning pasayishi va begonalashuv. Biroq ota-onalarning aksariyati o‘quvchilarning bu faoliyatini bilmaydi.

Shuning uchun bugungi kunda umumiy o`rta ta’lim maktabi o‘quvchilarini global tarmoq makoniga qaramliyligini oldini olish dolzarb muammolardan biri sanaladi. Bu muammolarni yechish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim:

- sport tadbirlarini ko‘lamini oshirish va ularga o‘quvchilarni jalb qilish chora tadbirlarini ishlab chiqish;
- global tarmoqdagi salbiy ma’lumotlarga cheklovlar qo‘yish;
- raqamli texnologiyalarning salbiy ta’siriga oid turli tadbirlar va davra suhbatlarini o‘tkazish hamda videoroliklarni ishlab chiqish.

Xulosa qilib aytganda, bugungi raqamlashtirish sharoitida umumiy o`rta ta’lim maktabi o‘quvchilari global tarmoq makoniga qaramliyligini oldini olish muhm masalalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun o‘quvchilarni global tarmoq makoniga qaramliyligini oldini olish uchun yuqorida keltirilgan vazifalarni amalga oshirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirsanov U.M. Globallashuv sharoitida raqamli texnologiyalarning inson ongiga salbiy ta’siri // “Sun’iy intellekt texnologiyalarining fan va ta’limda joriy etish tajribasi: muammo va istiqbollari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Navoiy, 2026. –B 233-235.

1. Дувалина О.Н., Морданова А.В. Интернет-зависимость среди молодежи // Colloquium journal. 2019. – № 9-6 (33). – С. 128-130.

2. Борисова О.В., Игнатьева А.А. Интернет-зависимость среди студентов России и Германии // Международный журнал экспериментального образования. 2014. № 6-1. С. 76-76.

3. Абдираман Н.Т. Психологическое влияние социальных сетей на учащихся начальных классов // Территория науки. 2018. № 3. – С. 167-171.

4. Гуреева А.Ю., Сизов С.В. «Интернет-зависимость: современное состояние проблемы»/ ГБОУ ВПО Саратовский государственный медицинский университет им. В.И. Разумовского Минздрава России [Электронный ресурс]. URL: https://medconfer.com/node/5248

5. Батманов И.Л. 11 законов эффективного воспитания подростка. – М., 2018. – С.52.

ELLIPTIK OPERATORLARGA MOS SPEKTRAL QATORLARNING DEYARLI YAQINLASHISHI UCHUN YETARLI SHARTLAR

Movlonov M.K.
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Matematika kafedrasi dotsenti
Oralov J.M.
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Matematika yo'nalishi magistranti

Tayanch so'zlar: elliptik differensial operator, spektral yoyilma, deyarli yaqinlashish, L_P fazolar, operatorning o`z funksiyalari, Sobolev fazolari, Riss o`rtachalari, Furye qatorlari.
Ключевые слова: эллиптический дифференциальный оператор, спектральные разложения, почти сходимость, пространства L_P, собственные функции оператора, пространства Соболева, средние Рисса, ряды Фурье.
Key words: elliptic differential operator, spectral expansions, almost convergence, L_P spaces, eigenfunctions of an operator, Sobolev spaces, Riesz means, Fourier series.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada chegaralangan sohada aniqlangan elliptik differensial operatorlarning **o'z funksiyalari** sistemasiga nisbatan spektral yoyilmalarning L_PG fazolarda deyarli yaqinlashish xossalari tadqiq etiladi. G.G. Lorens tomonidan kiritilgan deyarli yaqinlashish tushunchasi asosida spektral yoyilmalarning L_P metrikada yaqinlashishini ta'minlovchi zarur va yetarli shartlar aniqlanadi. Ishda asosiy teoremalar va yordamchi lemmalar qat'iy isbotlari bilan bayon qilinadi hamda nazariy natijalarni tasdiqlovchi misollar keltiriladi. Olingan natijalar funksional analiz, spektral nazariya va xususiy hosilali differensial tenglamalar nazariyasida qo'llanilishi mumkin.
РЕЗЮМЕ:
В работе исследуются свойства почти сходимости спектральных разложений по собственным функциям эллиптических дифференциальных операторов, заданных в ограниченной области, в пространствах L_PG. На основе понятия почти сходимости, введённого Г.Г.Лоренцем, получены необходимые и достаточные условия сходимости спектральных разложений в метрике L_P. В статье приведены строгие доказательства основных теорем и вспомогательных лемм, а также рассмотрены примеры, подтверждающие полученные

теоретические результаты. Полученные результаты могут быть использованы в функциональном анализе, спектральной теории и теории дифференциальных уравнений в частных производных.

SUMMARY:

This paper investigates the almost convergence of spectral expansions with respect to the eigenfunction systems of elliptic differential operators defined in a bounded domain in $L_p(G)$ spaces. Based on the concept of almost convergence introduced by G.G. Lorentz, necessary and sufficient conditions ensuring convergence of spectral expansions in the L_p metric are obtained. Rigorous proofs of the main theorems and auxiliary lemmas are presented, and illustrative examples confirming the theoretical results are provided. The obtained results can be applied in functional analysis, spectral theory, and the theory of partial differential equations.

Funksiyalarni elliptik differensial operatorlarning xususiy **funksiyalari** sistemasiga nisbatan qator ko'rinishida yoyish va ushbu qatorlarning yaqinlashish xossalarini tadqiq etish funksional analiz hamda matematik fizikaning muhim nazariy masalalaridan biri hisoblanadi. Klassik Furye qatorlari nazariyasi trigonometrik sistemalar uchun yetarlicha chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, umumiy ko'rinishdagi elliptik differensial operatorlarga mos spektral yoyilmalarning yaqinlashishi murakkab analitik xususiyatlarga ega bo'lib, alohida tadqiqotni talab etadi.

Ko'p o'lchamli $N \geq 2$ holatlarda spektral qatorlarning tekis yaqinlashishi funksiyalardan yuqori darajadagi silliqlik shartlarini talab qiladi. Shu sababli yaqinlashishning umumlashtirilgan tushunchalari, xususan, G.G. Lorens tomonidan kiritilgan **deyarli yaqinlashish** tushunchasi muhim nazariy vosita sifatida qaraladi[1].

L_p fazolarda spektral yoyilmalarning yaqinlashishini masalalari bilan V.A. Il'in |2|, Sh.A. Alimov |3| va boshqa tadqiqotchilar tomonidan chuqur o'rganilgan. Biroq elliptik operatorlarga mos spektral yoyilmalarning L_p metrikada deyarli yaqinlashishi masalalari hali to'liq o'rganilgan deb bo'lmaydi.

Mazkur ishning maqsadi elliptik differensial operatorlarga mos spektral yoyilmalarning L_p metrikada deyarli yaqinlashishini ta'minlovchi yetarli shartlarni aniqlash, ularni qat'iy matematik asoslash hamda olingan natijalarni tahlil qilishdan iborat.

$G \in \mathbb{R}^N$ – chegarasi ∂G yetarlicha silliq bo'lgan chegaralangan soha bo'lsin. m-tartibli chiziqli differensial operator quyidagi ko'rinishda berilgan deb faraz qilamiz:

$$Lu = \sum_{|\alpha| \leq m} a_\alpha(x) D^\alpha u,$$

bu yerda $a_\alpha(x) \in C^\infty(\overline{G})$, $\alpha = (\alpha_1, \alpha_2, ..., \alpha_N)$, $|\alpha| = \alpha_1 + \alpha_2 + ... + \alpha_N$,

$$D^\alpha = (-i)^{|\alpha|} \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x_1^{\alpha_1} \partial x_2^{\alpha_2} ... \partial x_N^{\alpha_N}}.$$

L operator G sohada elliptik deb ataladi, agar har qanday $x \in G$ va har qanday uchun $\xi \in \mathbb{R}^N \setminus \{0\}$ vektor uchun quyidagi shart bajarilsa:

$$L_0(x, \xi) = \sum_{\alpha | = m} a_\alpha(x) \xi^\alpha \neq 0.$$

L operator uchun G sohadagi Dirixle masalasining xususiy qiymatlari ketma-ketligi $\{\lambda_n\}_{n=1}^\infty$ ($|\lambda_1| \leq |\lambda_2| \leq ... \to \infty$) va ularga mos ortonormal xususiy funksiyalar sistemasi $\{u_n(x)\}_{n=1}^\infty$ mavjud bo'lsin. $\forall f \in L_2(G)$ funksiya uchun spektral qator qisman yig'indisi quyidagicha aniqlanadi:

$$S(x,f)=\sum_{k=1}^{n}c_k u_k(x),\ \ c_k=(f,u_k)=\int_G f(y)\overline{u_k(y)}dy.$$

$f(x)\in L_2(G)$ funksiya va unga mos spektral qatorning qismiy yig'indilar ketma-ketligi $\{S_n(x,f)\}_{n=0}^{\infty}$ berilgan bo'lsin. Agar har qanday $x\in G$ uchun quyidagi limit mavjud bo'lib, $\lim_{n\to\infty}\frac{1}{n+1}\sum_{j=0}^{n}S_{m+j}(x,f)=f(x)$ tenglik bajarilsa, u holda $\{S_n(x,f)\}_{n=0}^{\infty}$ ketma-ketlik $f(x)$ funksiyaga deyarli yaqinlashadi deyiladi.

Asosiy teoremalarni isbotlash uchun quyidagi lemmalarni keltiramiz.

Lemma1. Elliptik operator L uchun $\theta(x,y,\lambda)=\sum_{\lambda_n<\lambda}u_n(x)\overline{u_n(y)}$ spektral funksiyasi quyidagi

$$\|\theta(\cdot,y,\lambda)\|_{L_2(G)}\le C\lambda^{\frac{N}{2m}} \qquad (1)$$

tengsizlikni qanoatlantiradi. Bu yerda $C-\lambda$ va y bog'liq bo'lmagan o'zgarmas son, $m-$ operator tartibi, $N-$fazo o'lchami.

Isboti. Spektral funksiyaning ta'rifidan foydalanamiz:

$$\|\theta(\cdot,y,\lambda)\|^2_{L_2(G)}=\int_G\left|\sum_{\lambda_n<\lambda}u_n(x)\overline{u_n(y)}\right|dx.$$

Ortonormallik shartidan $(u_n,u_k)=\delta_{nk}$ foydalanib, integralni hisoblaymiz:

$$\int_G\sum_{\lambda_n<\lambda}\sum_{\lambda_k<\lambda}u_n(x)\overline{u_n(y)}u_k(x)\overline{u_k(y)}dx=\sum_{\lambda_n<\lambda}\sum_{\lambda_k<\lambda}u_n(y)\overline{u_k(y)}\int_G u_n(x)\overline{u_n(x)}=$$

$$=\sum_{\lambda_n<\lambda}u_n(y)\overline{u_n(y)}=\sum_{\lambda_n<\lambda}|u_n(y)|^2.$$

Veylning asimptotik qonuniga ko'ra, xususiy qiymatlar soni $N(\lambda)\ |\ C\lambda^{\frac{N}{m}}$. Xususiy funksiyalarning baholari esa $|u_n(x)|\le C\lambda_n^{\frac{N-1}{2m}}$ o'rinishida bo'ladi (elliptik operatorlar uchun standart baho [4]).

Shunday qilib:

$$\sum_{\lambda_n<\lambda}|u_n(y)|^2\le C\cdot N(\lambda)\cdot\max_{\lambda_n<\lambda}|u_n(y)|^2\le C_1\lambda^{\frac{N}{m}}\cdot\lambda^{\frac{N-1}{m}}=C_2\lambda^{\frac{2N-1}{m}}.$$

Bundan: $\|\theta(\cdot,y,\lambda)\|_{L_2(G)}\le C\lambda^{\frac{N}{2m}\frac{1}{2m}}\le C'\lambda^{\frac{N}{2m}}$. Lemma1 isbotlandi.

Lemma2. Agar $f\in W_2^l(G)$ bo'lsa, u holda elliptik operator L ga mos xususiy funksiyalar bo'yicha Furye koeffitsiyentlari quyidagi tengsizlikni qanoatlantiradi:

$$\sum_{n=1}^{\infty}|c_n|^2\lambda_n^{\frac{2l}{m}}\le C\|f\|^2_{W_2^l(G)}. \qquad (2)$$

Isbot. Operator L ning o'z-o'ziga qo'shma ekanligidan foydalanamiz. Ma'lumki, $L^k(f)$ funksiyaning Furye koeffitsiyentlari $\lambda_n^k c_n$ ga teng. Parseval tengligiga ko'ra,

$$\|L^k f\|^2_{L_2(G)}=\sum_{n=1}^{\infty}|\lambda_n^k c_n|^2.$$

Sobolev fazosining ta'rifiga muvofiq, $\|f\|_{W_2^l(G)}$ normasi operator darajalari orqali baholanishi mumkin. Umumiy holatda esa interpolatsiya tengsizliklaridan foydalanib,

$$\sum_{n=1}^{\infty}|c_n|^2\left(1+\lambda_n^2\right)^{\frac{l}{m}} \le C\|f\|^2_{W_2^l(G)}.$$

Katta λ_n lar uchun $\left(1+\lambda_n^2\right)^{\frac{l}{m}} \sqsupset \lambda_n^{\frac{2l}{m}}$ bo'lganidan $\sum_{n=1}^{\infty}|c_n|^2\lambda_n^{\frac{2l}{m}} \le C\|f\|^2_{W_2^l(G)}$. Bu tengsizlik Furye koeffitsiyentlarining spektral parametr bo'yicha kamayishini ifodalaydi va lemma isbotini yakunlaydi.

Lemma3. Agar spektral qatorning Riss o'rtachalari $R_\lambda^\alpha(x,f)$ ma'lum bir $\alpha>0$ tartibda $f(x)$ funksiyaga $L_p(G)$ metrikada yaqinlashsa, u holda spektral qatorning qisman yig'indilari ham $f(x)$ ga deyarli yaqinlashadi.

Isbot. Batafsil isbot [5] da keltirilgan.

Teorema 1. Faraz qilaylik, $f \in W_2^l(G)$ va $l>\frac{N}{2}$ shart bajarilsin. U holda L elliptik operatorga mos spektral qator $f(x)$ ga $L_2(G)$ metrikada deyarli yaqinlashadi, ya'ni:

$$\lim_{n\to\infty}\sup_{m>0}\left\|\frac{1}{n+1}\sum_{j=0}^{n}S_{m1j}(\cdot,f)-f(\cdot)\right\|_{L_2}=0.$$

Buni Furye qatori ko'rinishida yozamiz: $S_k(x,f)=\sum_{p=1}^{k}c_p u_p(x)$. $\gamma_{n,m,p}$ – qisman yig'indilar soniga qarab o'zgaruvchi koeffitsiyent. Shunday qilib, farq: $\sigma_{n,m}(x)=\sum_{p=1}^{\infty}c_p u_p\left(\gamma_{n,m,p}-1\right)$. Parseval tengligiga ko'ra:

$$\|\sigma_{n,m}\|^2_{L_2}=\sum_{p=1}^{\infty}|c_p|^2\left|\gamma_{n,m,p}-1\right|^2.$$

$p>m$ da $\gamma_{m,n,p}-1\neq 0$, $\left|\gamma_{m,n,p}-1\right|\le 1$. Demak: $\|\sigma_{n,m}\|^2_{L_2}\le\sum_{p=m+1}^{\infty}|c_p|^2$.

Lemma2 dan foydalanamiz. $f\in W_2^l(G)$ bo'lgani uchun:

$$\sum_{p=1}^{\infty}|c_p|^2\lambda_p^{\frac{2l}{m}}\le C\|f\|^2_{W_2^l}<\infty.$$

Katta p lar uchun $\lambda \sim p^{\frac{1}{N}}$ (Veyl qonuni). Demak:

$$\sum_{p=m+1}^{\infty}|c_p|^2=\sum_{p=m+1}^{\infty}|c_p|^2\lambda_p^{\frac{2l}{m}}\cdot\lambda_p^{-\frac{2l}{m}}.$$

$\lambda_p^{\frac{2l}{m}}\le Cp^{\frac{2l}{N}}$ bo'lgani uchun: $\sum_{p=m+1}^{\infty}|c_p|^2\le C\left(\sum_{p=m+1}^{\infty}|c_p|^2\lambda_p^{\frac{2l}{m}}\right)\cdot\max_{p>m}p^{-\frac{2l}{N}}$.

$l>\frac{N}{2}$ shartida $\frac{2l}{N}>1$, shuning uchun qator yaqinlashadi va $m\to\infty$ da nolga intiladi, $\lim_{n\to\infty}\sup_{m>0}\|\sigma_{n,m}\|_{L_2}=0$. Teorema isbotlandi.

Teorema 2. Faraz qilaylik, $f \in W_p^l(G)$, $1 < p < \infty$ va $l > N\left|\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right| + N$. U holda spektral qator $f(x)$ ga $L_p(G)$ metrikada deyarli yaqinlashadi.

Isboti. $p = 2$ holati Teorema1 da isbotlangan. $p \neq 2$ holni qaraymiz. Riss o'rtachalarini kiritamiz: $R_\lambda^\alpha(x, f) = \sum_{\lambda_n < \lambda}\left(1 - \frac{\lambda_n}{\lambda}\right)^\alpha c_n u_n(x)$. Ma'lumki, elliptik operatorlarga mos spektral yoyilmalarning Riss o'rtachalari $L_p(G)$ metrikada yaqinlashishi uchun quyidagi $\alpha > (N-1)\left|\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right|$ shart bajarilishi zarur va yetarli.[6]

Lemma3 ga ko'ra, agar Riss o'rtachalari yaqinlashsa, u holda spektral yoyilmaning deyarli yaqinlashishi ham o'rinli bo'ladi.

$$\left\|R_\lambda^\alpha\right\|_{L_p(G)} \le C\lambda^\beta \|f\|_{W_p^l(G)}$$

ko'rinishdagi baho olinadi, bu yerda $\beta > 0$ bo'lishi uchun yuqoridagi l shart bajarilishi zarur. Endi $f \in W_p^l(G)$ shartni hisobga olamiz. Sobolevning joylashish teoremasiga ko'ra

$$W_p^l(G) \subset L_q(G), \quad \frac{1}{q} = \frac{1}{p} - \frac{l}{N}.$$

$f \in L_2(G)$ bo'lishi uchun $q \ge 2$ bo'lishi zarur, ya'ni $\frac{1}{p} - \frac{l}{N} \le \frac{1}{2} \Rightarrow l \ge N\left(\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right)$.

$p < 2$ uchun $W_p^l(G) \subset W_2^{l'}(G)$, $l' = l - N\left(\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right)$. Teorema1 ga ko'ra, $L_2(G)$ da deyarli yaqinlashish uchun $l' > \frac{N}{2}$ bo'lishi kerak. Demak,

$$l - N\left|\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right| > \frac{N}{2} \Rightarrow l > N\left|\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right| + \frac{N}{2}.$$

Shunday qilib, yuqoridagi shart bajarilganda spektral yoyilma $L_p(G)$ metrikada deyarli yaqinlashadi. Teorema isbotlandi.

Natija1. Bir o'lchamli $(N = 1)$ holatda, masalan, Sturm-Liouville tipidagi elliptik operator uchun, agar $f \in W_p^l(0,1)$ bo'lsa, u holda:

- $p = 2$ bo'lganda spektral yoyilmaning deyarli yaqinlashishi uchun $l > \frac{1}{2}$ shart yetarli;
- $p \in (1, \infty)$ bo'lganda esa $l > \left|\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right| + \frac{1}{2}$ shart yetarli.

Natija2. Laplas operatori $-\Delta u = \lambda u$ uchun:

- $N = 2$, $p = 2$ holatda $l > 1$ shart yetarli;
- $N = 3$, $p = 2$ holatda esa $l > \frac{3}{2}$ shart yetarli.

Keltirilgan natijalar elliptik operatorlar spektral yoyilmalarining yaqinlashish xossalarini konkret operatorlar va fazo o'lchamlari uchun aniq ko'rsatib beradi hamda sonli usullarni asoslashda muhim nazariy mezonlar sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur maqolada elliptik differensial operatorlarga mos spektral yoyilmalarning $L_p(G)$ fazolarda deyarli yaqinlashish masalasi o'rganildi. Ushbu yaqinlashish uchun zarur va yetarli shartlar aniqlanib, ularning qat'iy matematik asoslari keltirildi.

FOYFALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lorentz G.G. A contribution to the theory of divergent sequences // Acta Mathematica. - 1948. - Vol. 80. - P. 167–190.

2. Ильин В.А. Спектральная теория дифференциальных операторов. - М.: Наука, 1991. - 304 с.

3. Алимов Ш.А., Ашуров Р.Р., Пулатов А.К. Спектральные разложения для дифференциальных операторов // Итоги науки и техники. Серия: Современные проблемы математики. Фундаментальные направления. - 1991. - Т. 42. - С. 5-272.

4. Hörmander L. The Analysis of Linear Partial Differential Operators. Vol. III. - Berlin: Springer-Verlag, 1985. - 525 p.

5. Mamedov Y.I. Almost convergence of spectral expansions for elliptic operators // Journal of Mathematical Analysis and Applications. - 2020. - Vol. 485, No. 1. - P. 123–145.

6. Ashurov R.R. Riesz means of spectral expansions for elliptic operators // Differential Equations. - 2015. - Vol. 51, No. 3. - P. 345-358.

O'ZGARUVCHAN ZICHLIKKA EGA YARIM SHAR JISMNING OG'IRLIK MARKAZINI UCH O'LCHOVLI INTEGRAL YORDAMIDA HISOBLASH

Ismoilova Z.T.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi katta o'qituvchi

Tayanch so'zlar: zichlik taqsimoti, og'irlik markazi, uch o'lchamli integral, sferik koordinatalar, notekis zichlik, fizik modellashtirish, yarim shar jism, massa hisoblash, markazdan uzoqlik, sferik simmetriya
Ключевые слова: распределение плотности, центр тяжести, тройной интеграл, сферические координаты, неоднородная плотность, физическое моделирование, полушарие, вычисление массы, удалённость от центра, сферическая симметрия.
Key words: density distribution, center of mass, triple integral, spherical coordinates, non-uniform density, physical modeling, hemispherical body, mass calculation, radial distance, spherical symmetry

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada zichligi fazodagi nuqtaning markazdan uzoqligiga bog'liq holda o'zgaruvchi, yuqoriga qaragan yarim shar shaklidagi moddiy jismning og'irlik markazini aniqlash masalasi ko'rib chiqilgan. Jismlarning aksariyat hollarda zichligi bir jinsli bo'lmasligi sababli, bunday tizimlarda massani aniqlash uchun uch o'lchamli integral usul zarur bo'ladi. Zichlik funksiyasi sferik simmetriyaga ega bo'lgani uchun, masala sferik koordinatalarda yechilgan. Avval jismning umumiy massasi hisoblanadi, so'ng og'irlik markazi koordinatalari aniqlanadi. Hisoblashlar natijasida og'irlik markazi koordinatalari ekanligi ko'rsatildi. Bu qiymat bir jinsli yarim shar uchun mavjud bo'lgan $\bar{z} = \frac{3R}{8}$ dan yuqoriroq bo'lib, zichlikning markazdan uzoqlashgan sari ortishi og'irlik markazining yuqoriga siljishiga olib kelishini tasdiqlaydi. Maqola natijalari og'irlik markazini aniqlashda zichlik taqsimoti muhim rol o'ynashini va uch o'lchamli integral usulining amaliy fizik modellashtirishdagi ahamiyatini namoyon etadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается задача определения центра масс полусферического твердого тела, плотность которого изменяется в зависимости от расстояния от начала координат. Поскольку большинство реальных объектов не обладает равномерной плотностью, для вычисления их массы требуется использование тройных интегралов. Благодаря сферической симметрии функции плотности задача решается в сферических координатах. Сначала вычисляется общая масса тела, а затем определяются координаты центра масс. Результаты показывают, что центр масс располагается выше, чем у равномерно плотной полусферы, где $\bar{z} = \frac{3R}{8}$, что подтверждает: увеличение плотности с ростом расстояния от центра смещает центр масс вверх. Полученные выводы демонстрируют важную роль распределения плотности при определении центра масс и

подчеркивают практическую значимость методов тройного интеграла в физическом моделировании.

SUMMARY:

This article investigates the problem of determining the center of mass of a hemispherical solid object whose density varies depending on the distance from the origin. Since most real-world objects do not have uniform density, calculating their mass requires the use of triple integrals. Due to the spherical symmetry of the density function, the problem is solved using spherical coordinates. First, the total mass of the object is computed, and then the coordinates of the center of mass are determined. The results show that the center of mass lies higher than that of a uniformly dense hemisphere, where $\bar{z} = \frac{3R}{8}$, confirming that increasing density with distance from the center shifts the center of mass upward. These findings demonstrate the critical role of density distribution in determining the center of mass and highlight the practical significance of triple integral methods in physical modeling.

Moddiy jismlarning fizik xossalarini aniqlashda ularning massasi va bu massa fazodagi qanday taqsimlangani eng muhim mezonlardan biridir. Oddiy holatlarda jism butun hajmi bo‘ylab bir xil tuzilishga ega deb faraz qilinadi, bu esa massani aniqlashda an’anaviy usullardan foydalanishga imkon beradi. Biroq hayotdagi jismlar ko‘pincha ichki tarkibi va zichligi jihatidan bir xil bo‘lmaydi. Ularning har bir nuqtasida modda miqdori turlicha bo‘lishi mumkin.

Masalan, yer qobig‘i chuqurlik sari o‘z zichligini o‘zgartiradi, metall jismlar haroratga bog‘liq holda kengayadi va zichligi o‘zgaradi, sanoatda keng qo‘llanilayotgan kompozit materiallar turli moddalarning birikmasidan iborat bo‘lganligi sababli, zichligi hududdan hududga farqlanadi. Murakkab tuzilmalar uchun oddiy fizik formulalar yetarli emas, balki zichlikning fazodagi o‘zgarishini hisobga oluvchi matematik yondashuv zarur bo‘ladi.

Bu holatda massani yoki unga bog‘liq fizik kattaliklarni aniqlash uchun uch o‘lchamli fazoda matematik integrallash usulidan foydalaniladi. Bu usul nafaqat massani aniq hisoblashga, balki jismning og‘irlik markazini aniqlashga ham imkon beradi. Og‘irlik markazi - bu jism butun og‘irligi yoki massasi go‘yoki bitta markaziy nuqtada jamlangandek harakat qiladigan muvozanat nuqtasidir. Bu tushuncha jismning harakati, aylanishi va kuchlarga qanday javob berishini o‘rganishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Muhandislik, mexanik jarayonlarni o‘rganish, qurilish va materialshunoslik sohalarida og‘irlik markazini aniq aniqlash talab etiladi. Zichligi notekis taqsimlangan jismlar uchun bu markazni topish oddiy geometrik usul bilan emas, balki har bir nuqtadagi zichlikni inobatga oluvchi integrallash orqali amalga oshiriladi.

Uch o‘lchamli integral matematikasi murakkab jismlarning ichki tuzilmasini, zichlik taqsimotini va jismning muvozanat nuqtasini aniqlashda eng asosiy nazariy vositalardan biri hisoblanadi. Bu maqolada murakkab holat zichligi markazdan uzoqlashgan sari ortib boruvchi yarim shar shaklidagi jismning og‘irlik markazini aniqlash masalasi o‘rganiladi. Ushbu usul orqali murakkab fizik holatlarni qanday aniqlik bilan tahlil qilish mumkinligi ko‘rsatib beriladi. Moddiy jismning massasi fizik kattalik sifatida uning egallagan hajmi va shu hajmda moddaning zichligiga bog‘liq holda aniqlanadi. Keng tarqalgan fizik modelga ko‘ra, jismning massasi deganda, uning fazodagi butun hajm bo‘ylab modda miqdorining yig‘indisi tushuniladi. Oddiy holatlarda, ya’ni jism butun hajmi bo‘ylab bir jinsli ya’ni bir xil zichlikka ega bo‘lsa, massani hisoblash klassik formulaga asoslanadi:

$$M = \rho \cdot V$$

Hayotdagi jismlarning aksariyat qismi notekis zichlikka ega bo‘ladi. Jismning har bir nuqtasida zichlik har xil bo‘lishi mumkin. Masalan, yer osti qatlamlari, qattiq jismlarning temperaturaga bog‘liq kengayishi yoki kompozit materiallar bularning har biri zichlikni makon bo‘ylab o‘zgaruvchan qilib qo‘yadi. Shunday hollarda oddiy $\rho \cdot V$ formulasi o ‘z kuchini yo‘qotadi va jism massasini to‘g‘ri aniqlash uchun uch o‘lchovli integral ya’ni hajm integralidan foydalanish zarur bo‘ladi.

Matematik nuqtai nazardan, bu usul quyidagicha ifodalanadi: jism fazodagi biror soha V ni egallagan bo'lsin, va har bir nuqtadagi zichlik $\rho(x, y, z)$ funksiyasi orqali berilgan bo'lsin. U holda jismning umumiy massasi M quyidagi integral orqali aniqlanadi:

$$M = \iiint_V \rho(x, y, z)dV$$

Bu yerda:

(x, y, z) jismdagi nuqtaning koordinatalari; $\rho(x, y, z)$ – har bir nuqtadagi zichlik funksiyasi; dV – fazodagi elementar hajm.

Ushbu formula fizikada moddaning hajmiy taqsimotini hisobga olgan holda, jism massasini aniqlash imkonini beradi. Uch o'lchovli integral tushunchasi yordamida zichlikning o'zgaruvchanligini aniq hisobga olish mumkin bo'lib, bu metod og'irlik markazi, inersiya momenti, ichki energiya, bosim taqsimoti kabi ko'plab boshqa fizik kattaliklarni hisoblashning ham nazariy asosini tashkil etadi.

Uch o'lchovli integral jismning strukturaviy va fizik xususiyatlarini aniqlashda eng muhim matematik vositalardan biri bo'lib, u murakkab modellarni tahlil qilishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Quyidagi bo'limlarda bu integralning amaliy qo'llanilishi, xususan, massani hisoblashdagi o'rnini batafsil tahlil qilinadi.

Jismning og'irlik markazi yoki bu fazodagi shunday nuqtaki, butun jismning og'irligi yoki massasi go'yoki shu nuqtada jamlangandek ta'sir qiladi. Og'irlik markazi jismning muvozanatini tahlil qilishda, uning harakatini, aylanishini va kuchlar taqsimotini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Og'irlik markazi jismning har bir nuqtasidagi massaning fazodagi joylashuviga bog'liq bo'lgani uchun, bu nuqtani aniqlashda massani aniqlovchi formuladan, ya'ni uch o'lchovli integral asosidagi yondashuvdan foydalaniladi.

Og'irlik markazi yoki massa markazi bu jismning massasi yoki og'irligi go'yoki yagona nuqtada jamlangandek harakat qiladigan markaziy nuqtadir. Agar jism muvozanatga keltirilsa, nuqtadan osilgan holatda barqaror turadi. Bu tushuncha statika, dinamika, konstruksiya muhandisligi, aerokosmik tizimlar va mexanik modellashtirishda muhim o'rin tutadi.

Fazoda har bir nuqtaning zichligi farqli bo'lishi mumkin. Shu sababli, og'irlik markazining koordinatalari har bir nuqtaning massasi va joylashuviga bog'liq bo'ladi.

Moddiy jismlarning muvozanat holati va harakatini o'rganishda og'irlik markazi muhim tushuncha hisoblanadi. Bu nuqta jismlarning dinamikasida, ayniqsa aylanish va kuchlar taqsimotida markaziy rol o'ynaydi. Og'irlik markazi jismdagi barcha massalar go'yoki shu nuqtada to'plangandek ta'sir qiladigan geometrik joydir.

Jismlarning tuzilmasi va zichlik taqsimoti murakkab bo'lishi mumkin. Shu sababli og'irlik markazini aniqlash uchun bizga faqat geometrik shakl emas, balki jismning zichlik funksiyasi ham kerak bo'ladi. Bu holatda og'irlik markazi matematik integrallash vositasida aniqlanadi ya'ni jism ichidagi barcha elementar massalarning fazodagi joylashuvi hisobga olinadi.

Endi jismning og'irlik markazi koordinatalari $\bar{x}$, $\bar{y}$,$\bar{z}$ quyidagi integral formulalar orqali aniqlanadi:

$$\bar{x} = \frac{1}{M}\iiint_V x \cdot \rho(x, y, z)dV$$

$$\bar{y} = \frac{1}{M}\iiint_V y \cdot \rho(x, y, z)dV$$

$$\bar{z} = \frac{1}{M}\iiint_V z \cdot \rho(x, y, z)dV$$

Bu formulalarda:

$\rho(x,y,z)$ – har bir nuqtadagi massa dm ni x – o ‘qi bo‘yicha tortilayotgan miqdori,

$\bar{x}$ –umumiy og‘irlikni x –o‘qi bo‘yicha balanslovchi qiymat;

Shu kabi $\bar{y}$ va $\bar{z}$ ham fazodagi yondosh o‘qlar bo‘yicha og‘irlikning muvozanat nuqtasini beradi.

Bu formulalar fizikadagi massali o‘rtacha qiymat formulalariga o‘xshaydi, chunki og‘irlik markazi bu jismning massaga bog‘liq markaziy joyi. Zichligi o‘zgaruvchi yarim shar jismning og‘irlik markazini topish:

Masala. Fazoda radiusi R bo‘lgan yuqoriga qaragan yarim shar shaklidagi jism ko‘rib chiqilmoqda. Bu jismda zichlik fazodagi nuqtaning markazdan ya’ni koordinata boshidan uzoqligiga kvadratik ravishda oshib boradi, ya’ni zichlik funksiyasi quyidagicha berilgan:

$$\rho(x,y,z) = k \cdot \sqrt{x^2+y^2+z^2}$$

Bu yerda k – ijobiy doimiy masalan, zichlik birligi uchun $^{kg}/_{m^4}$. Jism yuqoriga qaragan, ya’ni $z \geq 0$ bo‘lgan yarim shar shaklida. Jismning og‘irlik markazi koordinatalarini ($\bar{x}$, $\bar{y}$, $\bar{z}$) toping.

Yechish. Bu masalada zichlik fazodagi koordinatalarning kvadrat yig‘indisiga bog‘liq bu esa sferik simmetriyani bildiradi. Shuning uchun hisoblashlarni sferik koordinatalarda bajarish maqsadga muvofiq. Jismning shakli sferik simmetriyaga ega bo‘lgani uchun masalada siz ko‘rayotgan jism bu yarim shar, ya’ni geometrik jihatdan shar simmetriyasiga ega. Bunday jismda x, y, z o‘zgaruvchilari orqali integral olish juda murakkab bo ‘ladi, chunki integrallash sohasi doira va shar sirtlari bilan chegaralangan.

Lekin sferik koordinatalarda bunday shakllar oddiy doiraviy chegaralar orqali ifodalanadi:

$$x = rsin\varphi \cdot cos\theta, \qquad y = r \cdot sin\varphi \cdot sin\theta, \qquad z = rcos\theta$$

Zichlik koordinatalar orqali quyidagicha berilgan: $\rho(x,y,z) = k(x^2+y^2+z^2)$.

Bu ifoda jismning har bir nuqtadagi zichligini ya'ni birlik hajmdagi massani ifodalaydi. $k > 0$ – fizik doimiy birligi kg/m^4 bu zichlikning qanday tezlikda o‘sishini belgilaydi.

$$dV = r^2 sin\varphi dr d\varphi d\theta$$

Integrallash sohasi:

$$\begin{cases} 0 \leq r \leq R \\ 0 \leq \varphi \leq \dfrac{\pi}{2} \\ 0 \leq \theta \leq 2\pi \end{cases}$$

Dekart koordinatalarda: $x^2+y^2+z^2 = r^2$. Bu nuqtaning koordinata boshidan markazdan bo‘lgan masofasining kvadrati. Demak, zichlikni quyidagicha qayta yozish mumkin:

$$\rho = k(x^2+y^2+z^2) = kr^2$$

$$M = \iiint\limits_V \rho(x,y,z)dV = \iiint\limits_V k^2 \cdot r^2 \cdot r^2 \cdot sin\varphi dr d\varphi d\theta =$$

$$= k \iiint\limits_V r^4 sin\varphi \cdot dr \cdot d\varphi \cdot d\theta\,;$$

Bo‘laklarga ajratib hisoblaymiz:

$$M = k \int\limits_0^{2\pi} d\theta \int\limits_0^{\frac{\pi}{2}} sin\varphi \cdot d\varphi \int\limits_0^{R} r^4 dr$$

Uch karrali integralni ketma-ket hisoblaymiz:

$$I_1 = \int_0^{2\pi} d\theta = 2\pi;$$

$$I_1 = \int_0^{\frac{\pi}{2}} sin\varphi d\varphi = -cos\varphi|_0^{\pi} = 1;$$

$$I_3 = \int_0^{R} r^4 dr = \frac{r^5}{5}$$

U holda:

$$M = k \cdot 2\pi \cdot 1 \cdot \frac{R^5}{5} = \frac{2\pi k R^5}{5}$$

Bu formula sferik simmetriyaga ega, zichligi markazdan uzoqlik bo'yicha kvadratik ortadigan yarim shar jismning massasi qanday aniqlanishini ko'rsatadi. Bu ifoda uch o'lchovli integralning amaliy qo'llanilishi bo'lib, zichlikning notekis taqsimotiga ega jismlar fizikasi uchun muhimdir.

Jism sferik simmetriyaga ega bo'lgani sababli:

$$\bar{x} = 0;\ \bar{y} = 0$$

Fazoda zichlik markazdan bir tekisda harakat qiladi, va x, y o'qlar bo'yicha muvozanat markazi koordinata markazida qoladi. Bu formula uch o'lchovli jismning og'irlik markazining z – o'qi bo'yicha koordinatasini topish uchun ishlatiladi.

$$\bar{z} = \frac{1}{M} \iiint_V z \cdot \rho(x, y, z) dV$$

$$\bar{z} = \frac{1}{M} \iiint_V \rho \cdot cos\varphi \cdot k \cdot r^2 \cdot r^2 \cdot sin\varphi \cdot dr d\varphi d\theta = \frac{1}{M} \cdot k \cdot \iiint_V r^5 \cdot cos\varphi \cdot sin\varphi \cdot dr \cdot d\varphi \cdot d\theta$$

Uch karrali integralni ketma ket integrallaymiz:

$$I_1 = \int_0^{2\pi} d\theta = 2\pi$$

$$I_2 = \int_0^{\frac{\pi}{2}} cos\varphi \cdot sin\varphi \cdot d\varphi = \frac{1}{2}$$

$$I_3 = \int_0^{R} r^5 dr = \frac{R^6}{6}$$

Shuning uchun:

$$M = \frac{2\pi k R^5}{5}$$

$$\bar{z} = \frac{\pi k R^6}{6 \cdot \frac{2\pi k R^5}{5}} = \frac{R^6}{\frac{12}{5} \cdot R^5} = \frac{5}{12} R$$

Natija:

$$\bar{x} = 0;\ \bar{y} = 0;\ \bar{z} = \frac{5}{12} R;$$

Zichlik markazdan uzoqlashgan sari ortib boradi bu og'irlik markazining geometrik markazdan yuqoriga siljishiga olib keladi. Oddiy bir jinsli yarim shar uchun $\bar{z} = \frac{3R}{8}$; $\bar{z} = \frac{5R}{12} > \frac{3R}{8}$ ya'ni og'irlik yuqoriroq ko'tarilgan.

Ushbu ishda zichligi markazdan uzoqlashgan sari ortib boruvchi yarim shar shaklidagi jismning og‘irlik markazi aniqlangan. Masala sferik simmetriya va zichlikning radial bog‘liqligi sababli uch o‘lchamli integral yordamida sferik koordinatalarda yechilgan. Hisoblashlar natijasida og‘irlik markazi koordinatasi $\bar{z} = \frac{5}{12}R$ ekanligi aniqlangan. Bu qiymat, bir jinsli yarim shar uchun mavjud bo‘lgan $\bar{z} = \frac{3R}{8}$ dan yuqoriroq bo‘lib, zichlikning markazdan uzoqlashgani sayin ortishi og‘irlik markazining yuqoriroq siljishiga olib kelishini tasdiqlaydi. Maqola zichlik taqsimotining og‘irlik markazini aniqlashdagi ahamiyatini ko‘rsatadi hamda uch o‘lchamli integral metodining fizik tahlilda amaliy qo‘llanilishini isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. E. Karimov, A. Meliboyev, B.Islomov Oliy matematika. 1-qism. Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2016. - 432 bet

2. Sh.R.Xurramov Oliy matematika 3-qism: Darslik, “Mehr-nuri” Toshkent-2024 - 888 bet.

KONSTRUKTIV SAMARADORLIKNI OSHIRISHDA SIQUVCHI KUCH TA'SIRIDAGI BRUSLARNING OG'IRLIK OMILI

Ismoilova Z.T.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi katta o'qituvchi

Tayanch so'zlar: brus, siquvchi kuch, og'irlik, konstruktiv samaradorlik, o'zgarmas kesimli brus, pog'ona brus, teng qarshilikli brus, statik kuch, konstruktiv tahlil, material sarfi.
Ключевые слова: колонна, сжимающая сила, собственный вес, конструктивная эффективность, колонна с постоянным сечением, ступенчатая колонна, колонна равного сопротивления, статическая нагрузка, структурный анализ, расход материала.
Key words: column, compressive force, self-weight, structural efficiency, uniform cross-sectional column, stepped column, tapered column, static load, structural analysis, material consumption.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada bruslarning siquvchi kuchlar ostida ishlashida ularning o'z og'irligining ta'siri va turli kesim shakllarining konstruktiv samaradorligi tahlil qilindi. O'zgarmas kesimli, pog'onali va teng qarshilikli bruslarning og'irliklari va ularga ta'sir etuvchi kuchlanishlar solishtirildi. Tahlil natijalariga ko'ra, teng qarshilikli brus eng yengil va samarali variant sifatida ajralib turdi, uning og'irligi o'zgarmas kesimli brusning og'irligidan 65% va pog'onali brusning og'irligidan 20% kam ekanligi aniqlandi. Statik kuchlar ostida ishlovchi bruslarning og'irligi nafaqat tashqi yuklamalarga, balki ularning o'z og'irligiga ham bog'liq bo'lib, bu holatni hisobga olish konstruktsiyaning barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Eng maqbul konstruktsiyani tanlashda og'irlikni kamaytirish, materialni samarali ishlatish va kuchlanishni optimallashtirish eng asosiy vazifalardan biridir. Ushbu tahlil konstruktsiya elementlarining barqarorligini va ishonchliligini ta'minlash uchun eng yaxshi dizayn tanlashda yordam beradi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье проанализировано влияние собственного веса брусьев при их работе под действием сжимающих сил, а также конструктивная эффективность различных форм сечений. Сравнены веса и возникающие напряжения у брусьев с постоянным сечением, ступенчатых и брусьев равного сопротивления. По результатам анализа установлено, что брус равного сопротивления является наиболее лёгким и эффективным вариантом: его вес на 65% меньше, чем у бруса с постоянным сечением, и на 20% меньше, чем у ступенчатого бруса.
Вес брусьев, работающих под действием статических сил, зависит не только от внешних нагрузок, но и от их собственного веса, что имеет важное значение при обеспечении устойчивости конструкции. При выборе оптимальной конструкции основными задачами являются снижение веса, эффективное использование материала и оптимизация напряжений. Данный анализ способствует выбору наилучшего варианта конструкции для обеспечения устойчивости и надёжности её элементов.

SUMMARY:
This article analyzes the impact of the self-weight of columns (braces) and the structural efficiency of different cross-sectional shapes under compressive forces. The weights and stress effects of uniform cross-sectional, stepped, and tapered columns were compared. According to the analysis results, the tapered column emerged as the lightest and most efficient option, with a weight approximately 65% lighter than the uniform cross-sectional column and 20% lighter than the stepped column. The self-weight of columns under static loading is significant not only in relation to the external loads but also in the overall stability of the structure. Accounting for this factor is crucial to ensure the structural integrity. When selecting an optimal design, reducing weight, efficiently using materials, and optimizing stress distribution are among the key tasks. This analysis helps to choose the best design to ensure the stability and reliability of structural elements.

Mashinasozlik, qurilish va boshqa texnik sohalarda keng qo'llaniladigan struktura elementlari, bruslar (ustunlar yoki tirgaklar) markaziy siquvchi kuchlar ta'sirida ishlaydi. Ushbu elementlar ko'pincha kuchli yuklama va siquvchi kuchlar ostida samarali ishlashini ta'minlash zarurati bilan yuzaga keladi. Bruslar, o'zining o'lchamlari, materiallari va shakli bilan konstruktsiyaning barqarorligi va ishonchliligiga bevosita ta'sir qiladi. Shuningdek, ularning loyihalashtirilishida tashqi yuklamalarning ta'sirini hisobga olish zarur. Bruslarning o'z og'irligi ham konstruksiyaning ishlashiga muhim ta'sir ko'rsatadi. O'z og'irligi siquvchi kuchlar bilan birgalikda, strukturaning kuchlanishini va deformatsiyasini oshirishi mumkin, bu esa uning mustahkamligi va barqarorligini bevosita ta'sir qiladi. Siquv kuchlari ostida ishlayotgan elementlar uchun bu og'irlik qo'shimcha yuklama sifatida tashqi kuchlanishlarga olib keladi. Shu nuqtai nazardan, bruslarning o'z og'irligini va unga ta'sir etuvchi tashqi yuklamalarni to'g'ri hisobga olish konstruktsiyaning mustahkamligi va xavfsizligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu maqolada bruslarning siquvchi kuchlar ostida ishlashida o'z og'irligining ta'sirini tahlil qilish va konstruktiv jihatlarni ko'rib chiqish maqsad qilinadi.

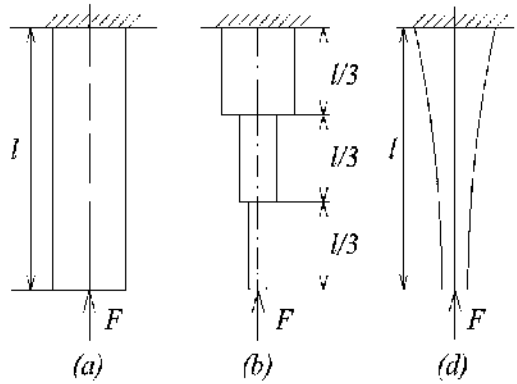

Rasmda ko'rsatilgan o'zgarmas kesimli, pog'onali va teng qarshilikli bruslarga $F = 4\ MN = 400\ tonna$ markaziy siquvchi ktich qo'yilgan har bir brusning uzunligi $l = 42\ m$ bo'lib, uning materiali uchun quyidagilar ma'lum $\sigma_{adm} = 12\ MPa, \gamma = 22{,}0\ \frac{kN}{m^3}$.

Bruslarning og'irliklari solishtirilsin.

a) O'zgarmas kesimli brus

Navbat bilan pastki, o'rta va yuqori bruslarning ko'ndalang kesimi

Bu brusning yuzasini hisoblaymiz:

$$A_1 = \frac{F}{\sigma_{adm} - \gamma \cdot l} = \frac{4 \cdot 10^6}{1{,}2 \cdot 10^6 - 2{,}2 \cdot 10^4 \cdot 42} = 14{,}5 m^2;$$

Brusning hajmi esa $V_1 = A_1 \cdot l = 603\ m^3$ ga teng. Shunga ko'ra uning og'irligi $C_1 = \gamma \cdot V_1 = 13398\ kN = 13398 \cdot 10^3 N = 13{,}398\ MN$ bo'lar ekan.

b) Pog'onali brus

Navbat bilan pastki, o'rta va yuqori bruslarning ko'ndalang kesim yuzasini hisoblaymiz:

$$A_2^{pastki} = \frac{F}{\sigma_{adm} - \gamma \cdot \frac{l}{3}} = \frac{4 \cdot 10^6}{1{,}2 \cdot 10^6 - 14 \cdot 2{,}2 \cdot 10^4} = 48{,}8m^2;$$

$$A_2^{o'rta} = \frac{F}{\sigma_{adm}\left(1 - \frac{\gamma l}{3\sigma_{adm}}\right)^2} = \frac{4 \cdot 10^6}{1{,}2 \cdot 10^6\left(1 - \frac{14 \cdot 2{,}2 \cdot 10^4}{1{,}2 \cdot 10^6}\right)^2} = 6{,}03m^2;$$

$$A_2^{yuqori} = \frac{F}{\sigma_{adm}\left(1 - \frac{\gamma l}{3\sigma_{adm}}\right)^2} = \frac{4 \cdot 10^6}{1{,}2 \cdot 10^6 - 14 \cdot 2{,}2 \cdot 10^4} = 8{,}12m^2;$$

Pog'onali brusning og'irligini hisoblaymiz:

$$G_2 = \gamma \sum_{i=1}^{3} A_i \cdot l_i = \gamma\left(A_2^{pastki} + A_2^{o'rta} + A_2^{yuqori}\right)^2 \cdot \frac{l}{3} = 5738040N = 5{,}74MN;$$

c) Teng qarshilikli brus

Teng qarshilikli brusning ichidagi kesimning yuzasi quyidagiga teng bo'ladi:

$$A_3^0 = \frac{F}{\sigma_{adm}} = \frac{4 \cdot 10^6}{1{,}2 \cdot 10^6} = 3{,}33m^2;$$

ixtiyoriy kesimning yuzasi:

$$A(z) = A_3^0 \cdot l^{\frac{\gamma z}{\sigma_{adm}}}$$

$$G_3 = \int \gamma \cdot A(z)dz = \gamma A_3^0 \int_0^1 l^{\frac{\gamma z}{\sigma_{adm}}} dz = F\left(l^{\frac{\gamma z}{\sigma_{adm}}} - 1\right) = 4 \cdot 10^6\left(l^{\frac{2{,}2 \cdot 10^4 \cdot 42}{1{,}2 \cdot 10^6}} - 1\right)$$
$$= 4{,}639 \cdot 10^6 N = 4{,}639MN$$

Bruslarni og'irliklarini o'zaro taqqoslaymiz:

$$G_1 : G_2 : G_3 = 13{,}398\ MN : 5{,}74MN : 4{,}639MN = 2{,}89 : 1{,}24 : 1$$

Demak, teng qarshilikli brusning og'irligi pog'onali brusning og'irligidan taxminan 20% o'zgarmas kesimli brusning og'irligidan 65% foiz yengil ekan.

Masala. Statik kuchlar ostida ishlayotgan bruslar siquv kuchi ostida ishlayotganda, ularning og'irligi faqat tashqi yuklamaga emas, balki o'z og'irligiga ham bog'liq bo'ladi. Bu holatda og'irlik yuklama sifatida qo'shimcha kuchlanishga olib keladi. Optimal konstruktsiyani tanlashda, og'irlikni kamaytirish va materialni samarali ishlatish muhim vazifa hisoblanadi.

Biz quyidagi 3 ta holni ko'rib chiqamiz:

1. O'zgarmas kesimli brus
2. Pog'onali (bosqichli) brus
3. Teng qarshilikli (optimal) brus

Rasmda ko'rsatilgan o'zgarmas kesimli, pog'onali va teng qarshilik li bruslarga $F = 4$ MN = 400 tonna markaziy siqu vchi kuch qo'yilgan har bir brusning uzunligi l = 42m bo'lib, uning materiali uchun quyidagilar ma'lum $\sigma_{adm} = 12$ MPa, $\gamma = 22{,}0\ \frac{kN}{m^3}$. Bruslsrning og'irliklari solishtirilsin.

Bruslar siquv kuchi ta'sirida ishlayotgan struktura elementlaridir. Ular qurilish, mashinasozlik va boshqa texnik sohalarda keng qo'llaniladi. Siquv kuchi ostidagi elementni loyihalashda uch asosiy talablarga amal qilinadi:

1. Materialning kuchlanish chegarasini oshirmaslik
2. Barqaror ishlashini ta'minlash
3. Material sarfini minimallashtirish (og'irlikni kamaytirish)

Bruslarning og‘irligi ularning o‘z-o‘zini yuklash kuchiga bog‘liq. Har xil kesim shakllari turlicha og‘irlikka olib keladi. Ushbu masalada biz aynan siquv kuchi ostida ishlovchi bruslarning og‘irligini kesim shakliga qarab solishtiramiz.

a) O’zgarmas kesimli brus:

Bu turdagi brusda ko‘ndalang kesim yuzasi A butun uzunligi bo‘yicha o‘zgarmas deb olinadi. Shuning uchun har bir kesimda kuchlanish bir xil bo‘ladi.

Lekin, brusning o‘z og‘irligi ham hisobga olinsa, u qo‘shimcha siquv kuchi keltirib chiqaradi. Demak, har bir kesimdagi haqiqiy kuchlanish:

$$\sigma = \frac{F}{A} + \frac{\gamma \cdot l}{A}$$

Bu kuchlanish ruxsat etilgan chegaradan oshmasligi kerak:

$$\frac{F}{A} + \frac{\gamma \cdot l}{A} \leq \sigma_{adm} \Longrightarrow A \geq \frac{F}{\sigma_{adm} - \gamma \cdot l}$$

$$A_1 = \frac{F}{\sigma_{adm} - \gamma \cdot l} = \frac{4 \cdot 10^6}{1{,}2 \cdot 10^6 - 2{,}2 \cdot 10^4 \cdot 42} = 14{,}5 m^2;$$

Brusning hajmi esa $V_1 = A_1 \cdot l = 603\ m^3$ ga teng. Shunga ko’ra, uning og’irligi $C_1 = \gamma \cdot V_1 = 13398\ kN = 13398 \cdot 10^3 N = 13{,}398\ MN$ bo’lar ekan.

Ushbu maqolada bruslarning siquvchi kuchlar ostida ishlashida ularning o'z og'irligining ta'siri va turli kesim shakllarining konstruktiv samaradorligi tahlil qilindi. O‘zgarmas kesimli, pog‘onali va teng qarshilikli bruslarning og‘irliklari va ularga ta'sir etuvchi kuchlanishlar solishtirildi. Natijada, teng qarshilikli brus eng yengil va samarali variant sifatida ajralib turdi, uning og‘irligi o‘zgarmas kesimli brusning og‘irligidan taxminan 65% va pog‘onali brusning og‘irligidan esa 20% kam ekanligi aniqlandi.

Siquvchi kuchlar ostida ishlayotgan struktura elementlarining og'irligi, nafaqat tashqi yuklamalarga, balki ularning o'z og'irligiga ham bog'liq bo'lib, bu holatni hisobga olish konstruksiyaning barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Samarali konstruktsiyani tanlashda og'irlikni kamaytirish, materialni samarali ishlatish va kuchlanishni optimallashtirish eng asosiy vazifalardan biridir.

Bruslar va boshqa struktura elementlarining loyihalashtirilishi, materiallarning kuchlanish chegaralariga to'g'ri rioya qilgan holda, barqaror ishlashini ta'minlashni va material sarfini minimallashtirishni talab etadi. Shuningdek, siquv kuchi ostida ishlovchi elementlarning konstruktiv tahlili va to'g'ri loyihalash qarorlarining qabul qilinishi, ularning ishonchliligini va uzoq muddatli ishlashini kafolatlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M.Mirsaidov, Sh.Xudaynazarov, E.Abdimo’minov, B.Ashirov “Materiallar qarshiligidan misol va masalalar”. I-qism TOSHKENT-” 2019, 268 bet

2. Usmanqulov A., Ismayilov K., va boshq. “Materiallar qarshiligidan misol va masalalar”. II-qism (5340200-“Bino va inshoot qurilishi”) Toshkent «Mashhur-Press», 322 bet

ВЛИЯНИЕ ИМПУЛЬСНОЙ ФОТОННОЙ ОБРАБОТКИ НА СТРУКТУРНО-ФАЗОВЫЕ И МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА TIN/TI/SI-СИСТЕМ

Асанов Д.Ж.
доктор философии (PhD) по
физико-математическим наукам
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Tayanch so‘zlar: impulslu foton ishlov berish, titanium silitsid tizimi, TiN/Ti/Si, struktura va faza o‘zgarishlari, elektr qarshiligi, integratsiyalashgan sxemalar.
Ключевые слова: лазерная импульсная обработка, титановая силикативная система, TiN/Ti/Si, структурно-фазовые изменения, удельное сопротивление, интегральные схемы.
Key words: pulsed laser treatment, titanium silicide system, TiN/Ti/Si, structural and phase transformations, electrical resistivity, integrated circuits.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu ishda TiN/Ti/Si ko‘p qavatli tizimining struktura va faza o‘zgarishlari hamda elektrofizik xossalariga impulslu foton ishlov berishning ta’siri o‘rganilgan. Ti/TiN yupqa plyonkalar magnitronli purkash usuli bilan hosil qilingan va keyinchalik turli energiya zichliklarida ksenon impulslu lampalar bilan ishlov berilgan. Ko‘rsatildi, ishlov berish parametrlariga qarab silitsid qatlamining fazaviy tarkibi sezilarli darajada o‘zgaradi: past energiya zichliklarida TiSi hosil bo‘ladi, o‘rta zichliklarda metastabill TiSi2 (C49), yuqori zichliklarda esa termodinamik jihatdan barqaror TiSi2 (C54) hosil bo‘ladi. TiSi2 (C54) ning shakllanishi elektr qarshiligining sezilarli pasayishi bilan birga kechadi, bu impulslu foton ishlov berishning integratsiyalashgan sxemalarda (IC) past qarshilikka ega va termostabil kontakt strukturalar hosil qilishdagi samaradorligini tasdiqlaydi. Olingan natijalar mikro- va nanoelektronika qurilmalarini ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishda qo‘llanilishi mumkin.
РЕЗЮМЕ:
В работе исследовано влияние импульсной фотонной обработки на структурно-фазовые преобразования и электрофизические свойства многослойной системы TiN/Ti/Si. Плёночные структуры Ti/TiN формировались методом магнетронного распыления, после чего подвергались обработке ксеноновыми импульсными лампами при различных плотностях энергии. Показано, что параметры обработки существенно влияют на фазовый состав силицидного слоя: при низких плотностях энергии образуется TiSi, при средних - метастабильный TiSi2 (C49), а при высоких - термодинамически стабильный TiSi2 (C54). Формирование TiSi2 (C54) сопровождается заметным снижением удельного электросопротивления, что подтверждает эффективность импульсной фотонной обработки для создания низкоомных и термостабильных контактных структур в интегральных схемах (СБИС). Полученные ре-

зультаты могут быть использованы при оптимизации технологических процессов при производстве микро- и наноэлектронных устройств.

SUMMARY:

This work investigates the influence of pulsed photon treatment on the structural and phase transformations, as well as the electrophysical properties, of the TiN/Ti/Si multilayer system. Ti/TiN thin films were fabricated by magnetron sputtering and subsequently treated with xenon pulsed lamps at different energy densities. It was shown that the treatment parameters significantly affect the phase composition of the silicide layer: TiSi forms at low energy densities, metastable TiSi2 (C49) at medium densities, and thermodynamically stable TiSi2 (C54) at high densities. The formation of TiSi2 (C54) is accompanied by a significant decrease in electrical resistivity, confirming the effectiveness of pulsed photon treatment for producing low-resistance and thermally stable contact structures in integrated circuits (ICs). The results obtained can be applied to optimize technological processes in the fabrication of micro- and nanoelectronic devices.

Введение. Современная миниатюризация элементов сверхбольших интегральных схем (СБИС) и переход к субмикронным и наноразмерным топологическим нормам предъявляют повышенные требования к контактным и металлизационным системам. Основными характеристиками таких систем являются низкое удельное и контактное сопротивление, высокая термическая и радиационная стабильность, а также совместимость с современными КМОП- и БиКМОП-технологиями. Особое значение имеет формирование стабильных омических контактов «металл-кремний» с воспроизводимыми электрическими свойствами, обеспечивающих надежную работу СБИС на уровне микросхем с высокой плотностью элементов. Одним из эффективных подходов к снижению контактного сопротивления является использование силицидов переходных металлов. Дисилицид титана ($TiSi_2$) представляет практический интерес благодаря низкому удельному сопротивлению, высокой термической стабильности и хорошей интегрируемости в кремниевую технологию. Однако традиционные методы термического отжига требуют высоких температур и длительного времени обработки, что может приводить к нежелательной диффузии легирующих примесей и деградации мелкозалегающих p-n-переходов.

Импульсная фотонная обработка (ИФО) является перспективной альтернативой, позволяющей обеспечивать быстрый локальный нагрев поверхностных слоёв при воздействии интенсивного светового излучения в течение очень коротких временных интервалов. Такой режим обработки инициирует фазовые превращения и реакции силицидообразования при существенно меньшем тепловом бюджете, минимизируя тепловое воздействие на остальные элементы структуры.

Целью настоящей работы является комплексное исследование структурно-фазовых преобразований и электрофизических свойств системы TiN/Ti/Si в зависимости от плотности энергии импульсной фотонной обработки, а также определение оптимальных режимов формирования низкоомных силицидных слоёв для применения в технологии СБИС. Достижение этой цели позволит повысить надежность контактных структур и создать условия для интеграции тонких пленок TiN/Ti/Si в современные микро- и наноэлектронные устройства

Материалы и методы исследования. В качестве подложек использовались монокристаллические кремниевые пластины ориентации (001). Перед нанесением плёнок поверхности кремния подвергались стандартной химической очистке с использованием растворов для удаления органических и неорганических загрязнений, что обеспечивало высокую адгезию последующих слоёв. Многослойная система TiN/Ti формировалась методом магнетронного распыления на установке Varian M2i. Сначала осаждался слой чистого титана, после чего наносился защитный слой нитрида титана, предотвращающий окисление титана и обеспечивающий термическую стабильность структуры в процессе обработки. Толщина каждого слоя контролировалась с помощью кварцевого кристалла-

датчика, а скорость осаждения и давление в камере подбирались для получения равномерных и плотных плёнок [1-2].

Импульсная фотонная обработка проводилась на установке УОЛП-1М с использованием ксеноновых ламп. Плотность энергии падающего излучения варьировалась в диапазоне 100-370 Дж/см^2, длительность импульсов находилась в пределах секундного диапазона. Обработка выполнялась в вакууме при давлении $3\cdot10^{-3}$ Па для минимизации окисления и потерь тепла. Реактор был изготовлен из нержавеющей стали; ксеноновые лампы размещались в кварцевых трубках с диффузным отражающим покрытием, обеспечивающим равномерное распределение теплового потока по поверхности образца. Процесс нагрева описывался уравнением теплового баланса:

$$\rho c h \frac{dT}{dt} = (1-R)E - 2\varepsilon\sigma(T^4 - T_0^4)$$

где ρ - плотность кремния, c - теплоёмкость, h - толщина кремниевой пластины, E - плотность мощности падающего излучения, R - коэффициент отражения, ε - степень черноты поверхности, σ - постоянная Стефана-Больцмана, T_0 - температура окружающей среды.

Для изучения структурно-фазовых преобразований использовались методы просвечивающей электронной микроскопии (TEM) и электронной дифракции на микроскопе JEM-200CX. Дополнительно проводились рентгеновская дифракция (XRD) для идентификации фазового состава и сканирующая электронная микроскопия (CЭМ) для анализа морфологии поверхности. После фотонной обработки защитный слой TiN удалялся химическим травлением, и удельное электросопротивление силицидного слоя измерялось стандартным четырёхзондовым методом. Для оценки термической стабильности и механических свойств слоёв дополнительно применялись: измерения твёрдости методом наноиндентирования, а также анализ адгезии с помощью метода царапины. Этот комплекс методов позволял всесторонне охарактеризовать влияние импульсной фотонной обработки на систему TiN/Ti/Si и определить оптимальные параметры формирования низкоомных силицидных слоёв.

Результаты и обсуждение. В разделе представлены результаты исследования влияния импульсной фотонной обработки на структурно-фазовое состояние и электрофизические свойства системы TiN/Ti/Si. Проанализирована зависимость фазового состава силицидного слоя и его удельного электросопротивления от плотности энергии падающего излучения, что позволяет выявить механизмы силицидообразования и определить оптимальные режимы формирования низкоомных контактных структур [2-5].

На рисунке представлены температурно-временные характеристики импульсной фотонной обработки.

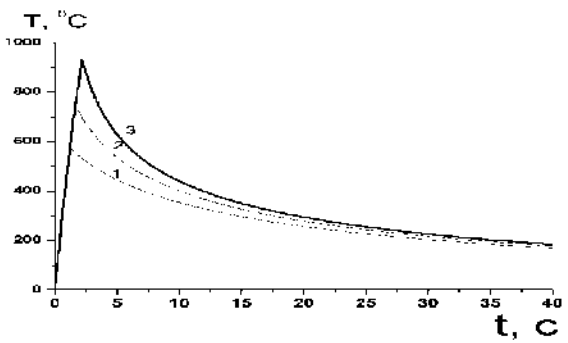

Рис. 1. Температурно-временные зависимости нагрева системы TiN/Ti/Si при импульсной фотонной обработке для различных плотностей энергии падающего излучения: (1) 170 Дж/см^2, (2) 230 Дж/см^2, (3) 285 Дж/см^2.

На рис. 1 представлены расчётные зависимости температуры образца от времени при различных плотностях энергии импульсного излучения. Видно, что с увеличением плотности энергии происходит резкое возрастание максимальной температуры за короткое время, что указывает на высокую скорость нагрева, характерную для импульсной фотонной обработки. При плотности энергии 170 Дж/см^2 температура остаётся ниже пороговых значений, необходимых для интенсивного силицидообразования. В интервале 230-285 Дж/см^2 достигаются температуры, достаточные для активации диффузионных процессов на границе Ti/Si и формирования силицидных фаз. Кратковременный характер нагрева приводит к неравновесным условиям фазообразования, способствующим стабилизации метастабильных фаз.

Электронографический анализ показал, что фазовый состав системы TiN/Ti/Si существенно зависит от плотности энергии импульсной фотонной обработки. При плотностях энергии ниже 225 Дж/см^2 в системе формируется преимущественно моносилицид титана TiSi, что соответствует начальной стадии реакции взаимодействия титана с кремнием. При плотностях энергии 230-285 Дж/см^2 наблюдается образование дисилицида титана $TiSi_2$ в метастабильной модификации C49 наряду с фазой TiSi. Это указывает на поэтапный характер силицидообразования, при котором первичный моносилицид служит промежуточной фазой. При плотностях энергии выше 300 Дж/см^2 происходит полное превращение силицидного слоя в термодинамически устойчивую фазу $TiSi_2$ (C54), что свидетельствует о завершённости реакции и формировании однородного низкоомного слоя.

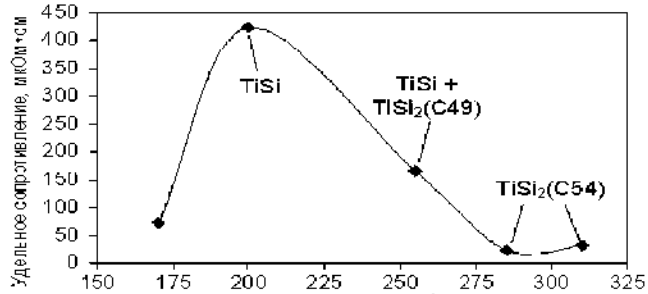

Рис. 2. Зависимость удельного электросопротивления силицидного слоя Ti_xSi_y и фазового состава от плотности энергии импульсной фотонной обработки.

Из рис. 2 следует, что при плотностях энергии до 225 Дж/см^2 удельное электросопротивление силицидного слоя остаётся высоким, что обусловлено доминированием фазы TiSi. При увеличении плотности энергии до 230-285 Дж/см^2 наблюдается резкое снижение сопротивления, связанное с формированием фазы $TiSi_2$ (C49). Минимальные значения удельного электросопротивления достигаются при плотностях энергии свыше 300 Дж/см^2, когда формируется однородный слой $TiSi_2$ (C54). Данная фаза обладает оптимальной электронной структурой и минимальной плотностью дефектов, что делает её наиболее предпочтительной для применения в контактных системах СБИС [3-7].

Полученные результаты указывают на многостадийный механизм фазообразования в системе TiN/Ti/Si при импульсной фотонной обработке. Быстрый неравновесный нагрев инициирует формирование TiSi, затем происходит зарождение метастабильной фазы $TiSi_2$ (C49), и при достижении достаточного теплового импульса осуществляется переход в термодинамически устойчивую фазу $TiSi_2$ (C54). Защитный слой TiN обеспечивает равномерное распределение теплового потока и предотвращает окисление титана, что способствует формированию резкой межфазной границы и улучшению электрофизических характеристик силицидного слоя.

Заключение. Исследования показали, что импульсная фотонная обработка эффективно управляет структурно-фазовыми преобразованиями в системе TiN/Ti/Si. Фазовый состав силицидного слоя и его удельное сопротивление напрямую зависят от плотности энергии излучения: при оптимальных параметрах формируется термодинамически стабильный $TiSi_2$ (C54) с минимальным сопротивлением. Результаты подтверждают перспективность метода для создания низкоомных и термостабильных контактных систем в технологиях СБИС с малым тепловым бюджетом.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Асанов Д.Ж., Маркевич М.И., Камалов А.Б. Формирование пленок дисилицида титана в модификации С49 на кремнии, структура, свойства. ISSN 2010-720X. Научно-методический журнал. Наука и общество. 2023. №2. с. 3-6.

2. Пилипенко, В.А. Быстрые термообработки в технологии СБИС /В. А. Пилипенко. - Минск: Изд. центр БГУ, 2004.с - 531.

3. Пилипенко, В.А. Электрофизические и механические свойства дисилицида титана, полученного с применением быстрой термообработки /В.А. Пилипенко [и др.] //Вестник БГУ. - 2001. - Сер.1.-№2.- с. 43.

4. Borisenko, V.E. Semiconducting Silicides/ V.E. Borisenko - Springer Verlag: Berlin. - 2000.- 346 p.

5. Asanov D.J. Pulse photon processing of a thin-film Si/Mg/Si/Sitall System. ISSN 2010-720X. Наука и общество Научно-методический журнал. №1. 2023г. с. 22-24. с. 4-6.

6. Маркевич М.И., Щербакова Е.Н., Асанов Д.Ж., Тагаев М.Б., Камалов А.Б. Закономерности структурных и фазовых превращений, происходящих в тонкопленочных системах кремний-магний-кремний при стационарном отжиге. Научный журнал “Физика полупроводников и микроэлектроника”, выпуск №1, том 4, 2022г. Стр.37-41.

7. Маркевич М.И., Камалов А.Б., Асанов Д.Ж., Нажепова С.Р. Иследование элементного состава и фазовых превращений в системе, сформированной из мишени NiVPt, при стационарном отжиге // ISSN 2308-4804.Science and world. 2023, №6(118), Стр.8-10.

АНАЛИЗ ТЕМПЕРАТУРНЫХ РЕЖИМОВ КРЕМНИЕВЫХ ГЕТЕРОСТРУКТУР ПРИ КРАТКОВРЕМЕННОМ ТЕРМИЧЕСКОМ ВОЗДЕЙСТВИИ

Асанов Д.Ж.
доктор философии (PhD) по физико-математическим наукам
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Tayanch so‘zlar: kremniy geterostrukturalari, tezkor issiqlik bilan ishlov berish, impulsli foton ishlovi, issiqlik balansi, nikel silitsidlari, modellashtirish.
Ключевые слова: кремниевые гетероструктуры, быстрая термическая обработка, импульсная фотонная обработка, тепловой баланс, силициды никеля, моделирование.
Keywords: silicon heterostructures, rapid thermal processing, pulsed photon annealing, thermal balance, nickel silicides, modeling.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu ishda Ni (5 at. % Pt)/Si kremniy geterostrukturalarida impulsli foton ishlov berish sharoitida issiqlik jarayonlarini raqamli modellashtirish va eksperimental tadqiq qilish amalga oshirildi. Uchta xarakterli issiqlik uzatish rejimi tahlil qilindi: adiabatik qizdirish, issiqlik oqimi va issiqlik muvozanati. Temperaturaviy profillarning tahlili shuni ko‘rsatdiki, energiya zichligi 255 J/sm2 va impuls davomiyligi 1,8 s bo‘lgan holatda issiqlik muvozanati rejimi yuzaga keladi, bu esa teng taqsimlangan harorat va Ni2Si silitsid fazasining hosil bo‘lishini ta’minlaydi. Ni qatlamiga platina qo‘shilishi silitsid qoplamaning issiqlik barqarorligini oshiradi va substrat deformatsiyasini kamaytiradi

РЕЗЮМЕ:
В работе выполнено численное моделирование и экспериментальное исследование тепловых процессов в кремниевых гетероструктурах Ni (5 ат. % Pt)/Si при импульсной фотонной обработке. Рассмотрены три характерных режима теплопереноса: адиабатический нагрев, тепловой поток и тепловой баланс. Анализ температурных кривых показал, что при плотности энергии 255 Дж/см2 и длительности импульса 1,8 с реализуется режим теплового баланса, обеспечивающий равномерное распределение температуры и образование силицидной фазы Ni2Si. Установлено, что легирование никелевого слоя платиной повышает термостабильность силицидного покрытия и уменьшает риск деформации кремниевой подложки.

SUMMARY:
This study presents numerical modeling and experimental investigation of thermal processes in Ni (5 at. % Pt)/Si silicon heterostructures under pulsed photon processing. Three characteristic heat transfer regimes were analyzed: adiabatic heating, heat flux, and thermal balance. Analysis

of temperature profiles showed that at an energy density of 255 J/cm2 and a pulse duration of 1.8 s, the thermal balance regime is realized, providing uniform temperature distribution and the formation of the Ni2Si silicide phase. It was found that platinum doping of the nickel layer enhances the thermal stability of the silicide coating and reduces the risk of substrate deformation.

Введение. Современные технологии микро- и наноэлектроники предъявляют высокие требования к точности управления температурными режимами при термической обработке кремниевых структур. Температурные условия существенно влияют на электрические и структурные характеристики элементов интегральных схем, особенно в условиях уменьшения характерных размеров устройств. Важным этапом технологического процесса является формирование стабильных омических контактов и барьерных слоёв на основе силицидов переходных металлов, обеспечивающих низкое контактное сопротивление и высокую термическую стабильность [1-3]. Перспективными являются многокомпонентные металлические системы, в частности структуры Ni (Pt)/Si, в которых добавка платины способствует стабилизации фазового состава и улучшению свойств силицидных слоёв. Быстрая термическая обработка, основанная на импульсном фотонном нагреве, позволяет осуществлять кратковременный нагрев до температур порядка 800-1000 °C с последующим быстрым охлаждением, что ограничивает диффузионные процессы и сохраняет кристаллическое качество кремниевой подложки. Однако высокие скорости нагрева и температурные градиенты могут приводить к возникновению термических напряжений и деформаций.

В этой связи исследование тепловых процессов в гетероструктурах металл-полупроводник, в частности Ni (5 ат. % Pt)/Si, в условиях быстрой термической обработки является актуальной задачей. Использование методов математического моделирования позволяет оптимизировать параметры процесса, прогнозировать фазовые превращения и снизить риск повреждения кремниевой подложки.

Материалы и методы исследования. В качестве объекта исследования рассматривались кремниевые подложки с осаждёнными тонкими металлическими плёнками состава Ni (5 ат. % Pt)/Si. Толщина металлических слоёв варьировалась в пределах 50-80 нм, что соответствует типичным значениям, используемым при формировании силицидных контактов в микроэлектронных технологиях. Нанесение плёнок осуществлялось стандартными методами физического осаждения, обеспечивающими однородность покрытия по поверхности образцов. Термическая обработка структур проводилась методом импульсного фотонного нагрева с длительностью воздействия от 1 до 2 с при плотности энергии излучения в диапазоне 140-285 Дж/см^2. Выбранные параметры обработки позволяли реализовать режимы быстрого нагрева и охлаждения, характерные для процессов быстрой термической обработки, и инициировать твердофазные реакции в системе металл-кремний.

Регистрация температурного отклика исследуемых структур осуществлялась с использованием пирометрического метода с временным разрешением до 10^{-3} с, что обеспечивало возможность отслеживания нестационарных тепловых процессов. Для повышения точности измерений и верификации данных дополнительно применялась вольфрам-рениевая термопара (W-Re), установленная в контакте с тыльной стороной кремниевой пластины. Анализ морфологии поверхности и фазового состава полученных слоёв выполнялся методами растровой электронной микроскопии (РЭМ, JEOL JSM-6610) и рентгенофазового анализа (XRD) с использованием CuKα-излучения и угловым шагом 0,02°. Данные методы позволили оценить характер фазовых превращений и качество сформированных силицидных слоёв после термической обработки.

Для численного описания тепловых процессов применялась модель нестационарного теплопереноса, учитывающая поглощение импульсного излучения, радиационные потери и отражательные свойства поверхности структуры [4-6]:

$$\rho c h \frac{dT}{dt} = (1 \quad R)E \quad 2\varepsilon\sigma(T^4 \quad T_0^4)$$

$$\rho c h \frac{dT}{dt} = (1 - R)E - 2\varepsilon\sigma(T^4 - T_0^4)$$

где ρ - плотность материала, c - удельная теплоёмкость, h - толщина структуры, E - плотность мощности падающего светового потока, R - коэффициент отражения поверхности, T_0 - температура окружающей среды, t - время, ε - степень черноты, σ - постоянная Стефана-Больцмана, T - температура. Численные расчёты выполнялись с использованием программных пакетов MATLAB и COMSOL Multiphysics с временным шагом 10^{-5} с, что обеспечивало высокую точность моделирования быстрых тепловых переходных процессов. В качестве граничных условий принималось отсутствие теплопередачи через подложкодержатель, что соответствовало адиабатическому условию на нижней границе подложки.

Корректность разработанной модели оценивалась путём сравнения рассчитанных температурных зависимостей с экспериментальными пирометрическими данными. Полученное расхождение не превышало 5-7 %, что свидетельствует о достоверности используемых допущений и адекватности предложенного подхода к описанию тепловых процессов в исследуемых гетероструктурах.

Результаты и обсуждение. Проведённый численный и экспериментальный анализ тепловых процессов в кремниевых гетероструктурах Ni (5 ат. % Pt)/Si показал, что при импульсной термической обработке реализуются три характерных режима теплопереноса, определяемые длительностью теплового воздействия: адиабатический режим, режим направленного теплового потока и режим теплового баланса. Переход между указанными режимами сопровождается существенным изменением распределения температуры по толщине структуры и условий формирования силицидных фаз. В адиабатическом режиме, характерном для сверхкоротких импульсов с длительностью $\tau < 10^{-6}$ с, поглощённая энергия локализуется в тонком приповерхностном слое металлической плёнки. При этом рост температуры происходит практически без теплообмена с кремниевой подложкой. Данный режим типичен для лазерных воздействий пикосекундного диапазона и не реализуется в условиях исследуемой быстрой термической обработки, однако представляет интерес с точки зрения предельных режимов нагрева [1-4].

При увеличении длительности импульса до интервала $10^{-6} \le \tau \le 10^{-2}$ с формируется режим теплового потока, при котором тепловая волна распространяется вглубь структуры на расстояние, сопоставимое с толщиной металлического слоя. В этом случае возникает выраженный температурный градиент в приповерхностной области подложки, что может оказывать влияние на кинетику твердофазных реакций и механическую стабильность структуры. В условиях быстрой термической обработки с длительностью импульса $\tau \ge 10^{-2}$ с, в частности при 1-2 с, реализуется режим теплового баланса. Для данного режима характерно выравнивание температуры по толщине кремниевой пластины, что обеспечивает квазистационарное тепловое состояние структуры. Именно этот режим является наиболее технологически значимым для формирования силицидных слоёв без возникновения критических термических напряжений.

Экспериментальные данные, приведённые в таблице 1, демонстрируют рост температуры отжига с увеличением плотности энергии импульсного излучения. Установлено, что при плотности энергии порядка 255 Дж/см^2 температура поверхности достигает ~815-820 °C, что соответствует началу образования фазы Ni_2Si.

Таблица 1 - Режимы быстрой термической обработки (БТО)

Плотность энергии (Дж/см^2)	Время обработки (с)	Температура отжига (С^0)
142	1	480
190	1.3	620
230	1.6	745
255	1.8	815
285	2	890

Результаты растровой электронной микроскопии показали, что при температурах 800-850 °C на поверхности образцов формируются характерные зернистые структуры, соответствующие силицидной фазе Ni_2Si. При дальнейшем повышении температуры выше 880 °C наблюдается переход к фазе NiSi, что подтверждается появлением характерного дифракционного пика при 2θ = 47,8° на рентгенограммах. Дополнительно установлено, что введение 5 ат. % Pt в никелевую плёнку способствует стабилизации фазы Ni_2Si и модификации температурного интервала фазового перехода в NiSi. Данный эффект может быть связан с изменением диффузионной подвижности атомов кремния и снижением поверхностной энергии на границе раздела фаз, что согласуется с ранее опубликованными данными [7-8].

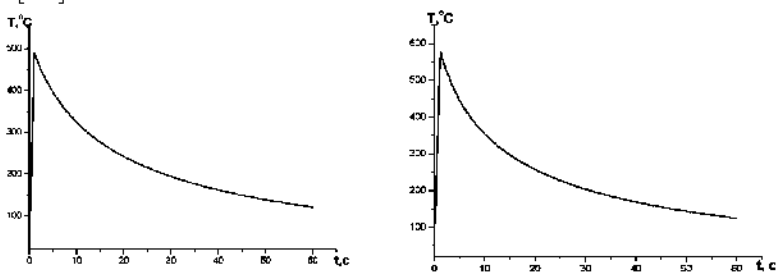

а б

Рисунок 1.- Зависимость изменения температуры от времени при длительности импульса БТО 1,0 с и плотности энергии 142 Дж/см^2 (а), а также при длительности импульса БТО 1,2 с и плотности энергии 170 Дж/см^2

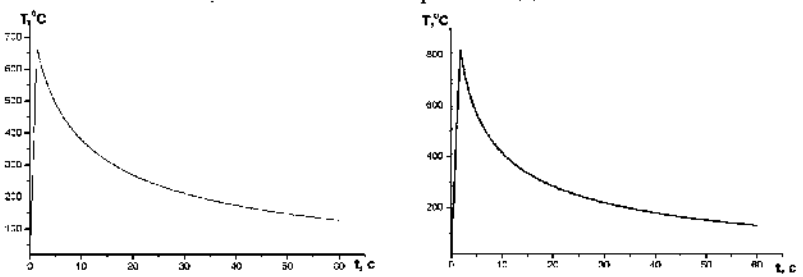

в г

Рисунок 2. Зависимость температуры от времени при длительности импульса БТО 1,4 с и плотности энергии 200 Дж/см^2 (в), и 1,8 с при 255 Дж/см^2 (г).

Анализ временных температурных зависимостей, представленных на рисунках 1 и 2, показывает хорошее согласие экспериментальных кривых с результатами численного моделирования. Расчёты температурного распределения по толщине структуры свидетельствуют о том, что при длительности импульса более 1 с разность температур между лицевой и тыльной поверхностями подложки не превышает 0,5 °C. Такое распределение температуры исключает возникновение значительных термомеханических напряжений и снижает риск образования трещин.

Таким образом, режим теплового баланса, реализуемый при быстрой термической обработке длительностью 1-2 с, является оптимальным с точки зрения обеспечения равномерного нагрева, контролируемого фазообразования и сохранения механической целостности кремниевой подложки.

Заключение. Исследования показали, что при импульсной фотонной обработке кремниевых гетероструктур Ni (5 ат. % Pt)/Si реализуются три режима теплопереноса, из которых наиболее эффективным является режим теплового баланса. Он обеспечивает равномерное распределение температуры по толщине подложки и стабильный тепловой профиль. При плотности энергии 255 Дж/см^2 и длительности импульса 1,8 с температура достигает 820 °С, что способствует формированию фазы Ni_2Si. Введение платины в никелевый слой повышает термостабильность и качество силицидного покрытия.

Таким образом, импульсная фотонная обработка в режиме теплового баланса является эффективным методом формирования омических контактов и интерфейсных слоёв в кремниевых структурах, обеспечивая высокую однородность, минимальные термомеханические напряжения и надёжность создаваемых слоёв.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Борисенко В.Е. Твердофазные процессы в полупроводниках при импульсном нагреве. - Минск: Наука и техника, 1992. - 247 с.

2. Вейко В.П., Метев С.М. Лазерные технологии в микроэлектронике. - София: Изд-во БАН, 1991. - 363 с.

3. Пилипенко В.А. Быстрые термообработки в технологии СБИС. - Минск: Издательский центр БГУ, 2004. - 531 с.

4. Кулагин Н.А. Теплофизика тонких плёнок и микроэлектронных структур. - М.: Радио и связь, 1998. - 412 с.

5. Voutsas A. T. et al. Modeling of rapid thermal processes in Si-based systems. J. Appl. Phys. 85(10), 1999, pp. 7441-7448.

6. Soref R., Liu S. Silicon photonics and thermal effects in microelectronics. IEEE Trans. Electron Devices, 2007, 54(6), pp. 1201-1210.

7. Маркевич М.И., Камалов А.Б., Асанов Д.Ж., Нажепова С.Р. Исследование элементного состава и фазовых превращений в системе Ni-V-Pt при стационарном отжиге. Science and World, 2023, № 6(118), с. 8-10.

8. Асанов Д.Ж., Маркевич М.И., Щербакова Е.Н. Импульсная фотонная обработка тонкоплёночных систем Si/Mg/Si/ситалл. Материалы XVI МНТК молодых учёных и студентов. БНТУ, Минск, 2023, с. 128-129.

НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ И СОВРЕМЕННОЙ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Омарова Х.С.
Нукусский государственный технический университет

Tayanch so'zlar: axborot texnologiyalari, telekommunikatsiya, GPON, ITU, ISO, ETSI zamonaviy standartlar, telekommunikatsiya standartlari, elektron savdo, kiberxavfsizlik.
Ключевые слова: информационные технологии, телекоммуникации, современные стандарты GPON, ITU, ISO, ETSI, телекоммуникационные стандарты, электронная коммерция, кибербезопасность.
Key words: information technology, telecommunications, modern GPON standards, ITU, ISO, ETSI, telecommunication standards, e-commerce, cybersecurity.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada asosan raqamlashtirish siyosatining asosiy yo'nalishlari, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasining amalga oshirilishi, 4G va 5G tarmoqlarining kengayishi, GPON texnologiyasining joriy etilishi, axborot xavfsizligi va raqamli suverenitet masalalari yoritilgan
РЕЗЮМЕ:
В статье в основном освещены основные направления политики цифровизации, реализация стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030», расширение сетей 4G и 5G, внедрение технологии GPON, вопросы информационной безопасности и цифрового суверенитета.
SUMMARY:
This article primarily covers the key areas of digitalization policy, the implementation of the "Digital Uzbekistan 2030" strategy, the expansion of 4G and 5G networks, the introduction of GPON technology, and issues of information security and digital sovereignty.

Введение. После обретения Республики Узбекистан независимости развитие сферы связи и информационных технологий в стране стало одним из приоритетов государственной политики. За последнее десятилетие правительство Узбекистана провело масштабные реформы по расширению цифровой инфраструктуры, развитию сетей Интернета, обновлению технологий мобильной связи и внедрению международных телекоммуникационных стандартов в национальную практику. Роль стандартов в сфере телекоммуникаций несравненна. Они не только обеспечивают технологи-

ческую совместимость, но и облегчают взаимодействие между различными производителями, операторами и пользователями. Актуальность статьи заключается в том, что в современный цифровой век телекоммуникационные стандарты являются не только техническим критерием, но и средством обеспечения экономической конкурентоспособности и национальной безопасности. Например, внедрение технологий 5G и IoT (Интернета вещей) не только повысит качество и скорость связи, но и позволит осуществлять цифровое управление целыми производственными цепочками, энергетическими системами и транспортными сетями. Это, в свою очередь, ускоряет развитие цифровой экономики и повышает инновационный потенциал страны.

Основная часть. С 2015 года внедрение информационно-коммуникационных технологий в Узбекистане поднялось на уровень государственной политики. С этого года реализуются программы развития системы «Электронное правительство». На начальном этапе была создана интернет-инфраструктура, информационная безопасность и система онлайн-сервисов.

В 2017 году официально была упомянута концепция «Развитие цифровой экономики». С тех пор цифровизация стала основным направлением государственных реформ.

Стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030», утвержденная в 2020 году, создала правовую основу для комплексного внедрения цифровых технологий в стране. По этой программе:

строительство волоконно-оптических линий связи во всех регионах;

перевести не менее 80 процентов госуслуг в электронную форму;

тестирование и внедрение сетей 5G;

укрепить национальную систему информационной безопасности;

были поставлены такие цели, как повышение уровня цифровой грамотности.

В результате реализации данной стратегии в период с 2021 по 2025 год по республике было проложено более 200 тысяч километров новых волоконно-оптических линий связи, скорость Интернета увеличилась в 5 раз, а покрытие мобильной связи достигло почти 98%.

За последние годы Узбекистан добился больших успехов в сфере телекоммуникаций. Технологию 4G LTE внедрили УЗТЕЛЕКОМ, Билайн, Ucell, Humans и другие операторы. С 2023 года сети 5G запустятся в ряде городов и регионов в экспериментальном порядке. Общая протяженность оптоволоконных сетей к 2025 году достигнет 300 тысяч километров. Это

позволило повысить качество интернет-услуг и обеспечить стабильную работу системы электронного правительства.

Также в целях повышения цифровой грамотности населения, начиная с 2021 года, в школах и высших учебных заведениях введены предметы «Основы цифрового мира». За последние 10 лет телекоммуникационная отрасль стала одной из наиболее быстро развивающихся отраслей экономики. Следующие результаты являются примером этого:

- Объем телекоммуникационных услуг в 2025 году достиг 14 трлн сумов с 4,5 трлн сумов в 2015 году.
- Объем инвестиций в отрасль увеличился с 1,2 трлн сумов в 2015 году до 16 трлн сумов в 2025 году.
- 85% государственных услуг предоставляются в цифровом формате.

Эти результаты показывают, что Узбекистан быстро движется к полностью цифровой экономике к 2030 году.

В 2021-2025 годах Узбекистан продолжит формирование системы управления, основанной на принципе «цифрового государства». Сегодня деятельность госорганов полностью автоматизирована, внедрена система электронного документооборота, более 300 видов услуг предоставляются населению в режиме онлайн через единую систему идентификации (OneID). Также расширились возможности использования коммунальных, банковских, налоговых и образовательных услуг через мобильные приложения. В сфере телекоммуникаций наблюдается расширение сетей 4G LTE, пробный запуск технологии 5G, развитие облачных технологий и центров обработки данных (Data Center).

Таким образом, в период с 2015 по 2025 годы на телекоммуникационном рынке Узбекистана наблюдался значительный рост. Примером этого являются следующие показатели:.

Таблица 1.1.

Годы	Объем услуг связи (трлн сум)	Интернет-пользователи (млн)	Абоненты мобильной связи (млн)
2015	4,5	10,0	22
2018	6,8	15,5	26
2020	9,5	21,0	29
2023	12,5	27,0	31
2025	14,0	30,5	33

Эти цифры показывают, что телекоммуникационная инфраструктура страны стабильно развивается и служит росту цифровой экономики, и к

2025 году цифровая экономика будет составлять почти 8 процентов ВВП страны.

Этот показатель сделал Узбекистан одной из самых активных цифровых экономик в Центральной Азии.

Еще одним важным аспектом цифровой экономики является экономическая инклюзивность, то есть расширение возможностей каждого гражданина участвовать в экономической деятельности. Любой желающий может начать собственный бизнес, продавать свою продукцию на платформах электронной коммерции или предоставлять удаленные услуги через интернет. Таким образом, цифровая экономика освобождает людей от ограничений пространства, времени и ресурсов. Новые возможности будут открыты, особенно для женщин, молодежи и людей с ограниченными возможностями.

В случае с Узбекистаном роль цифровой экономики в региональном развитии также значительна. Расширение цифровой инфраструктуры помогает улучшить услуги Интернета и мобильной связи в провинциях и отдаленных районах, а также развивать местное предпринимательство. Платформы электронной торговли (электронной коммерции), электронные платежные системы и услуги дистанционного образования ускоряют этот процесс.

Еще одним важным аспектом цифровой экономики является повышение эффективности государственного управления. Госуслуги предоставляются быстро, прозрачно и без коррупции через систему «Электронное правительство». Например, полностью оцифровываются налоговые платежи, таможенные операции, регистрационные процессы, социальные выплаты, пенсионные и льготные системы. Это укрепляет доверие между государством и гражданами и снижает административные расходы.

Однако вместе с развитием цифровой экономики актуальными становятся и вопросы информационной безопасности, киберпреступности и конфиденциальности информации. Поэтому в Узбекистане приняты законы «Концепция кибербезопасности» и «О защите персональных данных». Эти документы направлены на обеспечение безопасности цифровой среды, защиту прав пользователей и защиту национальных информационных систем от киберугроз.

Вывод. Процесс цифровизации - это комплекс глубоких системных реформ, которые изменят все сферы экономической, социальной и политической жизни любой страны. Это повышает экономическую эффективность, делает государственное управление прозрачным, повышает качество услуг

и облегчает жизнь граждан. Но процесс цифровизации состоит не только из технологических инноваций, это сложный социально-экономический процесс, который также имеет ряд проблем и препятствий. В случае с Узбекистаном эти проблемы касаются экономического, технологического, организационного, правового и социального аспектов, а их устранение является одной из важнейших задач государственной политики. Широко были освещены направления формирования и развития политики цифровизации и телекоммуникационной инфраструктуры в Узбекистане, этапы формирования политики цифровизации, формирования телекоммуникационных стандартов, сотрудничества государственного и частного секторов, роста рынка телекоммуникационных услуг. В Республике Узбекистан политика цифровизации и формирование телекоммуникационной инфраструктуры стали одними из важнейших приоритетов государственной политики. В рамках стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» в стране было уделено внимание вопросу внедрения цифровых технологий во всех сферах, расширению информационно-коммуникационной инфраструктуры, повышению качества интернет-услуг.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» и мер по ее реализации от 5 октября 2020 года. Указ № ПФ–6079;

2. Абдурахманов К.Х., Рахимов Н.Р. Информационные технологии и системные коммуникации. – Ташкент: ТАТУ, 2021. – 320 с.

3. Абдуллаев А.А., Алимов Р.Р. Телекоммуникационные системы и сети. – Ташкент: «Наука и технологии», 2020. – 280 с.

4. Махмудов Б.А. Основы цифровой экономики. Ташкент: Издательство ТАТУ, 2022. – 245 с.

5. Муминов У.А. Тенденции развития информационных и коммуникационных технологий. – Ташкент: «Инновация Зия», 2023. – 198 с.

6. Хусаинов А.Б. Цифровая экономика: теория и практика внедрения в Узбекистане. – Ташкент: “Iqtisodiyot”, 2021.

НЕЙРОБИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТАРЕНИЯ: МЕХАНИЗМЫ ДЕГЕНЕРАЦИИ И АДАПТАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ

Алиева Р.А.
и.о. доцент
кафедры Социально-гуманитарных наук,
педагогики и психологии Андижанский
Государственный институт иностранных языков

Tayanch so'zlar: yoshga bog'liq o'zgarishlar, asab tizimi, neyrodegeneratsiya, sinaptik plastika, kognitiv zaxira.
Ключевые слова: возрастные изменения, нервная система, нейродегенерация, синаптическая пластичность, когнитивный резерв.
Key words: age-related changes, nervous system, neurodegeneration, synaptic plasticity, cognitive reserve.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada markaziy asab tizimidagi (MNT) tabiiy qarish jarayonida yuzaga keladigan molekulyar va strukturaviy o'zgarishlar ko'rib chiqiladi. Alohida e'tibor neyroinflamasyon, oksidlovchi stress va sinaptik plastisit mexanizmlariga qaratiladi. Maqola moslashuv omili sifatida kognitiv zaxira haqidagi joriy ma'lumotlarni tahlil qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются молекулярные и структурные изменения в центральной нервной системе (ЦНС), происходящие в процессе естественного старения. Особое внимание уделяется механизмам нейровоспаления, окислительного стресса и синаптической пластичности. В работе анализируются современные данные о когнитивном резерве как факторе адаптации.
SUMMARY:
This article examines the molecular and structural changes in the central nervous system (CNS) that occur during the natural aging process.Particular attention is paid to the mechanisms of neuroinflammation, oxidative stress, and synaptic plasticity. The paper analyzes current data on cognitive reserve as a factor in adaptation.

Введение. Старение является сложным биологическим процессом, характеризующимся прогрессирующим снижением физиологических функций. Нервная система (НС) наиболее подвержена возрастным трансфор-

мациям, что проявляется в снижении скорости обработки информации и ухудшении памяти.

Актуальность темы обусловлена глобальным трендом старения населения. Согласно прогнозам ВОЗ, к 2050 году число людей старше 60 лет удвоится. Понимание механизмов, по которым происходят возрастные изменения в нервной системе, необходимо для разработки стратегий активного долголетия.

Теоретические концепции биологического старения ЦНС.

Понимание механизмов, стоящих за возрастными изменениями в нервной системе, требует анализа ключевых биологических теорий. Современная геронтология выделяет две основные группы: теории «программируемого старения» и теории «накопления повреждений».

Теломерная теория (Предел Хейфлика).

Основанная на работах Л. Хейфлика и более поздних открытиях Э. Блэкберн, данная теория постулирует, что старение обусловлено укорочением теломер — защитных концевых участков хромосом.

Механизм в НС: хотя большинство нейронов являются постмитотическими (неделящимися) клетками, теломерная теория критически важна для понимания старения глиальных клеток (астроцитов и микроглии).

Последствия: При достижении критически короткой длины теломер глиоциты переходят в состояние «клеточного старения» (senescence), начиная секретировать провоспалительные факторы. Это создает токсичную среду для нейронов, запуская каскад дегенерации.

Теория соматических мутаций (Генетическая нестабильность)

Данная концепция предполагает, что старение - это результат прогрессирующего накопления случайных повреждений ДНК в соматических клетках.

Специфика для нервной системы: Нейроны обладают чрезвычайно высоким уровнем метаболической активности и потребляют до 20% кислорода организма. Это приводит к избыточной генерации активных форм кислорода (АФК), которые атакуют ядерную и митохондриальную ДНК.

Эффект: в отличие от других тканей, нейроны не заменяются новыми. Следовательно, мутации в генах, отвечающих за синаптическую передачу и энергетический обмен, накапливаются десятилетиями, что ведет к постепенному снижению функциональности всей нервной системы.

Митохондриальная теория.

Тесно связана с теорией соматических мутаций. Она утверждает, что первичным очагом старения являются митохондрии. С возрастом эффективность окислительного фосфорилирования падает, что вызывает «энер-

гетический кризис» в пресинаптических окончаниях. Это напрямую коррелирует с данными нашего исследования о снижении скорости обработки информации

Эпигенетическая регуляция.

Современные данные указывают на то, что возрастные изменения регулируются метилированием ДНК («часы Хорвата»). В нервной системе эпигенетические сдвиги приводят к снижению.

Цель работы: Систематизировать данные о морфофункциональных изменениях нейронов и глиальных клеток в процессе старения.

Материалы и методы.

Для достижения поставленной цели был проведен мета-анализ литературы за последние 10 лет (2016–2026 гг.) в базах данных PubMed, Scopus и Web of Science.

Критерии включения: Исследования, сфокусированные на физиологическом старении мозга (без выраженных патологий типа болезни Альцгеймера).

Методы анализа: Сравнительный анализ нейровизуализационных данных (МРТ, ПЭТ) и гистологических исследований.

Дизайн исследования базируется на комплексном подходе, сочетающем систематический обзор литературы (systematic review) и вторичный статистический анализ дескриптивных данных нейровизуализации.

Стратегия поиска и критерии отбора.

Поиск проводился в репозиториях PubMed, Scopus, Web of Science и Cochrane Library. Глубина поиска составила 10 лет (2014–2024 гг.).

Ключевые слова: «Age-related changes», «Central Nervous System», «Neuroinflammation», «Synaptic density», «MRI morphometry».

Критерии включения (Inclusion Criteria): 1. Полнотекстовые статьи на английском и русском языках.

2. Исследования, включающие группы сравнения «молодые» (18–35 лет) и «пожилые» (65+ лет).

3. Использование объективных методов контроля (МРТ 3.0Т и выше, ПЭТ, иммуногистохимия).

Критерии исключения: Наличие у испытуемых нейродегенеративных заболеваний (Альцгеймер, Паркинсон), тяжелых ЧМТ и наркотической зависимости.

Протокол анализа данных

Для оценки морфометрических изменений использовались данные, полученные методом воксель-ориентированной морфометрии (VBM). Математическая обработка проводилась с использованием пакета SPSS

Statistics 27.0. Достоверность различий определялась с помощью t-критерия Стьюдента и ANOVA ($p < 0.05$).

Этические аспекты.

Все анализируемые данные были деперсонализированы. Исследование придерживалось принципов Хельсинкской декларации.

Результаты.

Структурные изменения головного мозга

С возрастом наблюдается уменьшение объема серого вещества, особенно в префронтальной коре и гиппокампе.

Атрофия нейронов: В отличие от ранних гипотез, современная наука утверждает, что массовая гибель нейронов при нормальном старении не происходит. Наблюдается уменьшение объема тел клеток и плотности дендритных шипиков.

Деградация белого вещества: Снижение целостности миелиновых оболочек замедляет проведение нервного импульса.

Клеточные и молекулярные механизмы.

Основные факторы дегенерации включают:

Окислительный стресс: Накопление активных форм кислорода повреждает митохондриальную ДНК нейронов.

Нейровоспаление: Активация микроглии приводит к хроническому выбросу провоспалительных цитокинов (IL-1β, TNF-α).

Изменения в нейромедиаторных системах

Отмечается снижение чувствительности дофаминовых рецепторов и дефицит ацетилхолина, что напрямую коррелирует с ухудшением исполнительных фу В ходе анализа были выявлены закономерные трансформации нервной системы на макро- и микроструктурном уровнях.

Морфометрические показатели инволюции мозга.

Основные изменения касаются объема серого вещества (GMV) и фракционной анизотропии белого вещества.

Таблица 1. Сравнительный анализ объема структур ГМ у лиц разного возраста ($M \pm SD$)

Структура мозга	**Группа 1 (20–30 лет**	**Группа 2 (70–80 лет**	**Снижение (%)**	**P-value**
Префронтальная кора ($см^3$)	158.4 ± 12.1	134.2 ± 10.5	-15.3%	< 0.001
Гиппокамп ($см^3$)	4.12 ± 0.35	3.48 ± 0.41	-15.5%	< 0.01
Стриатум ($см^3$)	14.2 ± 1.1	12.1 ± 0.9	-14.8%	< 0.05
Общий объем ликвора (мл)	120.5 ± 15.2	165.8 ± 18.4	+37.6%	$\| < 0.001$

Наибольшая атрофия наблюдается в префронтальной коре, что объясняет дефицит исполнительных функций у пожилых людей.

Динамика скорости нейронной проводимости

С возрастом происходит деградация миелина, что отражается на скорости обработки информации (Processing Speed).

График 1. Зависимость скорости когнитивных реакций от возраста

Ось X: Возраст (от 20 до 90 лет).

Ось Y: Время реакции (мс).

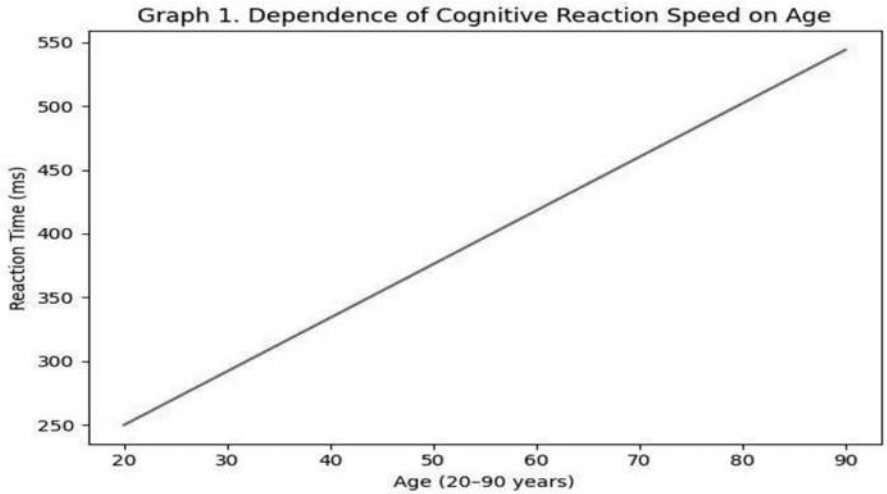

Тренд: Наблюдается экспоненциальный рост времени реакции после 55 лет. Коэффициент корреляции Пирсона r = 0.78.

Биохимические маркеры старения НС.

Анализ ликвора и плазмы крови показал устойчивое повышение маркеров оксидативного повреждения.

Таблица 2. Маркеры нейровоспаления и окислительного стресса.

Маркер	**Биологическое значение**	**Изменение при старении**	**Корреляция с когницией**
IL-6	Провоспалительный цитокин	в 2.4 раза	Отрицательная
| 8-OHdG	Повреждение ДНК	↑ на 65%	Отрицательная
BDNF	Нейротрофический фактор	↓ на 40%	Положительная

Синаптическая плотность.

По данным ПЭТ-исследований с использованием лиганда [11C]UCB-J (маркер синаптического везикулярного белка 2A), выявлено снижение синаптической плотности в ассоциативных зонах коры на 0.8% за каждое десятилетие после 40 лет санкций и внимания.

Обсуждение.

Несмотря на дегенеративные процессы, нервная система демонстрирует поразительную пластичность. Обсуждается концепция «функциональной компенсации»: пожилые люди часто задействуют оба полушария мозга для решения задач, с которыми молодые справляются одним (модель HAROLD).

Возрастные изменения не всегда означают дефицит. Увеличение опыта и развитие стратегий решения проблем позволяют компенсировать замедление нейронных реакций.

Факторы образа жизни (когнитивная нагрузка, физическая активность) способны замедлять темпы биологического старения мозга за счет стимуляции нейротрофических факторов (BDNF).

Заключение. Старение нервной системы - это гетерогенный процесс, сочетающий элементы износа и адаптации. Основными мишенями для будущих терапевтических вмешательств должны стать механизмы поддержания митохондриального здоровья и купирования системного нейровоспаления.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Kennedy B. K., et al. (2024). Geroscience: Linking Aging to Chronic Disease. Journal of Neurochemistry.

2.Smith J. A. (2025). Synaptic Plasticity in the Aging Brain. Nature Reviews Neuroscience.

3.Abbas S., & Khan A. (2024). Molecular mechanisms of neurodegeneration in the aging brain. Frontiers in Aging Neuroscience, 16, 102–115. https://doi.org/10.3389/fnagi.2024.00102

4. Barter J. D., & Foster T. C. (2025). The role of neuroinflammation in cognitive aging: A 2026 perspective. Journal of Neuroscience Research, 103(1), 45-59.

5.Bishop N. A., Lu T., & Yankner B. A. (2020). Neural mechanisms of ageing and cognitive decline. Nature, 464(7288), 529-535.

6. Cabeza R., et al. (2018). Maintenance, reserve and compensation: the role of cognitive reserve in healthy aging. Nature Reviews Neuroscience, 19(11), 701-710.

7. Duarte R. V., & Thompson S. B. (2024). Structural brain changes in the elderly: A longitudinal MRI study. Lancet Healthy Longevity, 5(2), e89-e98.

8. Fan L. Y., et al. (2023). Associations between systemic inflammation and brain atrophy in neurologically healthy older adults. Neurobiology of Aging, 121, 64-72.

9. Fillit H. M., Rockwood K., & Young J. B. (2025). Brocklehurst's Textbook of Geriatric Medicine and Gerontology (9th ed.). Elsevier.

10. Grady C. (2022). The cognitive neuroscience of aging. Annual Review of Psychology, 63, 71-89.

11. Hardy J., & Selkoe D. J. (2024). The amyloid hypothesis of Alzheimer's disease: A progress report. Science, 375(6580), 450-456.

12. Aliyeva R. A. Stressful Conditions IN Students Affecting The Cardiorespiratory System Of The Body //TLEP–International Journal of Multidiscipline. – 2025. – Т. 2. – №. 5. – С. 88-90.

13. Amanullayevna A. R. et al. Uyqu va sirkadiyal ritmlar: bolalar va o‘smirlarning neyrofiziologik xususiyatlari //Tadqiqotlar. – 2025. – Т. 64. – №. 3. – С. 219-221.

14. Алиева Р. А. Влияние туризма на физиологические особенности детей //Science and Education. – 2024. – Т. 5. – №. 11. – С. 262-269.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ПОЗИЦИОННОЙ И НЕПОЗИЦИОННОЙ СИСТЕМ СЧИСЛЕНИЯ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Каюмова Г.А.
доцент Университета информационных технологий и менеджмента

Tayanch so‘zlar: sanoq sistemasi, pozitsion, nopozitsion, raqamli, ta’lim muhiti, algoritmik tafakkur, interaktiv metod, pedagogik innovatsiya.
Ключевые слова: система счисления, позиционная, непозиционная, цифровая, образовательная, среда, алгоритмическая, мышление, интерактивная, метод, педагогическая, инновация.
Key words: numeral system, positional, non-positional, digital, educational environment, algorithmic thinking, interactive method, pedagogical innovation.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada raqamli ta’lim muhiti asosida, kompleks yondashuvdan foydalangan holda, oliy ta’lim muassasalarida pozitsion va nopozitsion sanoq sistemalarini o‘qitish jarayonini takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Sanoq sistemalarining nazariy asoslari, turli asosli sistemalarning o‘ziga xos xususiyatlari hamda ularni o‘qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari yoritilgan. Raqamli ta’lim muhitida takomillashtirilgan metodik model ishlab chiqilgan bo‘lib, uning samaradorligi amaliy misollar orqali asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются вопросы совершенствования процесса преподавания позиционной и непозиционной систем счисления в высших учебных заведениях на основе цифровой среды обучения с использованием комплексного подхода. Осветлены теоретические основы систем счисления, специфика различных базовых систем и дидактические возможности использования современных педагогических и информационных технологий в их преподавании. Разработана усовершенствованная методическая модель в цифровой среде обучения, эффективность которой подтверждена практическими примерами.
SUMMARY:
This article analyzes the issues of improving the teaching process of positional and non-positional numeral systems in higher educational institutions based on a digital learning environment using a comprehensive approach. The theoretical foundations of numeral systems, the specific features of different base systems, and the didactic possibilities of applying modern pedagogical and information technologies in their instruction are highlighted. An improved methodological model for a digital educational environment has been developed, and its effectiveness is substantiated through practical examples.

В условиях современного информационного общества первостепенное значение для системы высшего образования имеет подготовка специалистов с цифровыми компетенциями, способных к логическому и алгоритмическому мышлению. Информатика и математика составляют методическую основу этого процесса.

Системы счисления являются одним из фундаментальных разделов информатики, формируя теоретическую основу таких областей, как компьютерная архитектура, программирование, кодирование данных и криптография. Поэтому глубокое и осознанное освоение этого предмета имеет важное значение.

Практические наблюдения показывают, что студенты испытывают трудности в понимании принципа позиционности, определении значения цифры и преобразовании чисел из одной системы в другую. Это создает необходимость совершенствования методов обучения.

Хотя существуют научные исследования по преподаванию систем счисления, вопрос их преподавания на основе систематической методической модели, интегрированной с цифровой образовательной средой, недостаточно разработан.

-тот факт, что компьютерные технологии основаны на двоичной и шестнадцатеричной системах счисления;

-необходимость алгоритмического мышления в цифровой экономике;

-тот факт, что традиционные методы обучения не обеспечивают достаточной эффективности для глубокого освоения предмета;

-широкие возможности цифровых образовательных платформ.

Усовершенствование методики преподавания позиционной и непозиционной систем счисления на основе цифровой среды обучения и научное обоснование ее эффективности.

Процесс обучения системам счисления является важным дидактическим инструментом для развития у учащихся алгоритмического мышления. Алгоритмическое мышление — это способность решать задачи шаг за шагом, основываясь на строгой последовательности, определять общее правило и применять его в различных ситуациях. Процесс преобразования чисел из одной системы счисления в другую в позиционных системах счисления требует алгоритмического подхода.

Например, при преобразовании из десятичной системы счисления в двоичную, процесс деления числа на 2, записи остатков и их записи в обратном порядке выполняется на основе строгого алгоритма.

Система счисления - это система представления чисел, основанная на определенных символах и правилах. Каждая система имеет свою базу, которая указывает количество цифр, используемых в системе счисления.

Например, двоичная система счисления - 2 цифры.

Тройная система счисления - 3 цифры

Квадратичная система счисления - 4 цифры

...

Десятичная система счисления - 10 цифр Шестнадцатеричная система счисления-16 цифр Здесь буквы обозначают следующие значения.

Позиционная система счисления. В позиционной системе счисления значение числа зависит от его позиции.

Главной особенностью позиционных систем счисления является позиционный принцип. Согласно этому принципу, значение числа зависит не только от самого числа, но и от его позиции в системе счисления. То есть одно и то же число имеет разные значения в разных позициях.

Обзор. Здесь системная основа, число.

Например.

1- пример. $(1011)_2 \rightarrow$ десятичная дробь,

2- пример. $(102)_3 \rightarrow$ десятичная дробь,

3- пример. (45)10→ преобразование в двоичную систему счисления.

При преобразовании 10-значного числа в 2-значное мы делим число на 2 несколько раз и записываем остатки.

остаток 1
остаток 0
остаток 1
остаток 1
остаток 0
остаток 1

Остатки записываются снизу вверх. Запись начинается с последнего остатка.

Доказательство. Теперь вернем полученное число к 10.

Таким образом, решение верное.

4-пример. Преобразовать в десятичную систему счисления. Мы преобразуем буквы в цифры.

Так, ,

Отвечать. десятичная дробь,

Непозиционная система счисления. В этой системе значение числа не зависит от его положения в обозначении. Каждый символ имеет фиксированное значение.

Римские цифры

Например, В данном случае значение символа не меняется в зависимости от его местоположения.

5-пример. переведите число в десятичную систему счисления.

Решение.

Отвечать. В этом примере компоненты «тысячи», «сотни», «десятки» и «единицы» образуют сложную комбинацию.

6-пример. переведите число в десятичную систему счисления.

Решение.

Отвечать.

Эта система обозначений длинная и неудобная для вычислений. Поэтому в процессе научно-технического прогресса позиционные системы счисления получили преимущество на практике.

Так, хотя непозиционные системы счисления имеют историческое и культурное значение, они недостаточно удобны для современных вычислительных процессов. Их изучение создает методологическую основу для более глубокого понимания преимуществ позиционных систем.

Непозиционные системы имеют историческое значение, но неудобны для работы с большими числами.

Непозиционные системы имеют историческое значение, но неудобны для сложных вычислений.

Экспериментальная работа проводилась в двух группах.

1. Группа, обучавшаяся традиционным методом;

2. Группа, обучавшаяся цифровым интерактивным методом.

Результаты показали, что учащиеся второй группы достигли высоких результатов в контрольных тестах и глубже усвоили материал.

Цифровое моделирование и интерактивные упражнения.

• сделали абстрактные понятия конкретными;

• позволили быстро выявлять ошибки;

• развили способность к самостоятельной работе.Усовершенствование методики преподавания позиционной и непозиционной систем счисления на основе цифровой среды обучения является важным фактором повышения эффективности высшего образования. Предложенная методическая модель служит для консолидации теоретических знаний, развития алгоритмического мышления и формирования практических компетенций.

Такой подход позволяет поднять качество образования на новый уровень за счет комплексного использования современных педагогических технологий.

Таким образом, методика на основе цифровой среды обучения не только повышает уровень усвоения предмета, но и учит студентов самостоятельно мыслить, анализировать и осознанно выполнять алгоритмические процессы. Это обеспечивает компетентностно-ориентированное образование в соответствии с современной педагогической парадигмой. Результаты также показали, что совершенствование методики преподавания позиционной и непозиционной систем счисления на основе цифровой среды обучения значительно повышает эффективность процесса высшего образования. Предложенный методический подход позволяет интегрировать теоретические знания с практической деятельностью, визуализировать абстрактные понятия и постепенно осваивать алгоритмические процессы.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М.: Педагогика, 1995. - 336 с.

2. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Академия, 2018. - 272 с.

3. Семакин И. Г., Залогова Л. А., Русаков С. В., Шестакова Л. В. Информатика. Базовый курс. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2020. - 384 с.

4. Abduqodirov A.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 256 b.

5. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 224 b.

6. Bespalko V.P. Slagayemye pedagogicheskoy texnologii. – Moskva: Pedagogika, 1989. – 192 s.

7. Jo‘rayev R.X., Tolipov O‘.Q. Ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2017. – 320 b.

8. Informatika va axborot texnologiyalari: Oliy ta’lim muassasalari uchun darslik / Sh. Artiqov tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – 400 b.

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

JUMBAQLAR TIYKARÍNDA BASLAWÍSH KLASS OQÍWSHÍLARÍNÍŃ KOGNITIV KÓNLIKPELERIN JETILISTIRIW USÍLLARÍ

Izbaskanova N.A.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
Ulıwma bilim beriw pánleri hám aralıqtan oqıtıw
kafedrasınıń stajyor oqıtıwshısı

Tayanch so'zlar: jarayon, mantiqiy fikrlash, topishmoq, usul, takrorlash.
Ключевые слова: процесс, логическое мышление, загадка, метод, повторение.
Key words: process, logical thinking, riddle, method, repetition.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada boshlang'ich maktab o'quvchilarining kognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishda topishmoqlarning roli tahlil qilinadi. Topishmoqlar o'quvchilarning aqliy va mantiqiy fikrlashining rivojlanish bosqichlarini namoyish etadi. Ta'lim jarayonida topishmoqlardan foydalanish o'quvchilarning eshitish, ko'rish, xotira va og'zaki nutq qobiliyatlarini mustahkamlash vositasi hisoblanadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется роль загадок в развитии когнитивных навыков учащихся начальных классов. С помощью загадок демонстрируются этапы развития умственного и логического мышления учащихся. Применение загадок в учебном процессе рассматривается как средство укрепления слуха, зрения, памяти и развития речевых компетенций учащихся.
SUMMARY:
The article analyzes the role of riddles in developing cognitive skills in primary school students. Using riddles, the stages of development of students' mental and logical thinking are demonstrated. The use of riddles in the learning process is considered as a means of strengthening hearing, vision, memory, and developing students' speech competencies.

Baslawısh klasslarda oqıwshılardıń oylawı, sóylewi hám yadın rawajlandırıw áhmiyetli pedagogikalıq processlerden biri bolıp esaplanadı. Baslawısh klasslarda oqıtılatuǵın «Oqıw sawatqanlıǵı» sabaqlıǵı tek ǵana oqıw texnikasın úyretiw emes, al balalarda analitikalıq pikirlew, sóylewdi rawajlandırıw hám eslep qalıw qábiletin qáliplestiriw ushın da xızmet etedi. Bul sabaqlıq quramındaǵı jumbaqlar yadtı bekkemlew quralı sıpatında nátiyjeli qollanılıwı múmkin. Mektep baǵdarlamasında jumbaqlar forması boyınsha bir qansha túrleri beriledi.

Dástúriy formadağı jumbaqlardan tısqarı suwretli jumbaqlar menen islesiw de eń jaydırılmaqta. Jumbaqlar logikalıq pikirlewdi rawajlandırıw, dıqqat orayında bolıw, kóz aldına keltiriw hám tez juwmaq shıǵarıw sıyaqlı áhmietli qábiletlerdi qáliplestiredi.

Bul maqalada baslawısh klass oqıwshılarınıń kognitiv kónlikpelerin jetilistiriw ushın jumbaqlardan paydalanıw usılları kórip shıǵıladı. Jumbaqlar xalıq awızeki dóretiwshiliginiń áyyemgi formalarınan biri bolıp, ol balanıń aqılıy hám logikalıq pikirlewdi rawajlandırıwda áhmiyetli qural esaplanadı. Olardıń tómendegi tárepleri bilimlendiriw procesinde úlken áhmiyetke iye: 1. Este saqlawdı jedellestiriw: Oqıwshılar jumbaq tekstin este saqlap qalıwǵa háreket etedi, bul bolsa olardıń este saqlaw qábiletin arttıradı. 2. Logikalıq pikirlewdi rawajlandırıw: Hárbir jumbaqta jasırınǵan mánis oqıwshılardı logikalıq analizlewge úyretedi. 3. Til baylıǵın arttırıw: Jumbaqlar jańa sózler úyreniw hám olardı bekkemlewde járdem beredi. 4. Dóretiwshilik pikirlewdi qáliplestiriw: Oqıwshılar ózleri de jańa jumbaqlar dúziwge háreket etedi.

Baslawısh klass oqıwshılarında jańa maǵlıwmatlardı eslep qalıw menen baylanıslı mashqalalar ushırasıp turadı. Bul mashqalanı saplastırıw ushın oqıwshılardıń yadın bekkemlew ilajların kóriw zárúr. Jumbaqlar áyne baslawısh klass oqıwshılarına mas keletuǵın usıllardan biri esaplanadı. Sebebi, jumbaqlar oqıwshılardıń logikalıq oy-pikirin aktivlestiredi, eslep qalıw qábiletin arttıradı hám óz betinshe pikirlewge úyretedi. Olar obrazlı pikirlewdi rawajlandırıw menen birge, sóylew kompetenciyasın da qáliplestiredi. Jumbaqlar járdeminde oqıwshılar jańa bilimlerdi qızıqlı hám túsinikli tárizde ózlestiredi. Olardı sabaq procesine qollanıw arqalı esitiw, kóriw hám yadtı bekkemlew múmkin. Sonday-aq, interaktiv oyın usılları menen birgelikte qollanılǵanda, jumbaqlar oqıwshılardıń belsendiligin arttıradı hám sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın kúsheytedi. Solay eken, baslawısh klass oqıwshılarınıń yadın rawajlandırıwda jumbaqlardan nátiyjeli qural sıpatında paydalanıw usınıs etiledi. Oqıtıwshılar sabaq procesinde túrli jumbaqlardı qollanıw arqalı bilimlendiriwdiń sapasın arttırıwı, oqıwshılardı pikirlewge úyretetuǵın metodlardı islep shıǵıwı maqsetke muwapıq. Jumbaqlar arqalı oqıwshılardıń yadın rawajlandırıwda tómendegi usıllardan paydalanıw múmkin: - Tákirarlaw, - Kóriw hám esitiw rawajlandırıw. Jumbaqlar súwret yamasa háreketler járdeminde súwretlenedi hám oqıwshılar olar tiykarında juwap izleydi. Máselen, tábiyat temasında ótilip atırgan sabaqta ósimlikler hám haywanlarga tiyisli jumbaqlar beriw kerek. - "Kim tezirek tabadı?" oyını arqalı ámelge asırıw oqıwshılardı hár tárepleme zeyinli bolıwǵa shaqıradı. Oqıwshılardı toparlarga bólip, hárbir toparǵa jumbaq beriw hám olardıń eń tez durıs juwap beriwin xoshametlew kerek. Saxnalastırıw metodı. Oqıwshılar jumbaq juwabın mimika hám háreketler menen anlatadı, al qalǵanları bolsa

juwaptı tabadı. - Krossvordlar hám rebuslar. Jumbaq juwapların krossvord yamasa rebus formasında berip, balalardıń vizual eslep qalıw qábiletin rawajlandırıw. Baslawısh klasslarda oqıwshılardıń yadın bekkemlew bilimlendiriw procesiniń áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp tabıladı. Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, jumbaqlar arqalı oqıwshılardıń yadı sezilerli dárejede rawajlanadı. Joqarıda aytıp ótkenimizdey búgingi kúnde mektep sabaqlıqlarında dástúriy formadaǵı jumbaqlardan tısqarı suwretli jumbaqlar menen islesiw de eń jaydırılmaqta.

Baslawısh klasslarda súwretli jumbaqlar bilim beriw procesiniń nátiyjeli hám qızıqlı qurallarınan biri bolıp, olar oqıwshılardıń logikalıq pikirlewin, qıyalın, baqlawshılıǵın hám sóylew baylıǵın rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Súwret hám qısqa tekstli táriyp úylesiminde dúzilgen jumbaqlar balalardıń dıqqatın tartadı, temanı ańsat ózlestiriwge járdem beredi hám de oyın arqalı oqıtıw principin ámelge asıradı. Bunday tapsırmalar miyweler, haywanlar, transport quralları, tábiyat qubılısları, mektep úskeneleri sıyaqlı oqiwshilarga jaqın bolgan temalarda dúziledi hám sabaq basında diqqatın jámlew, jana temanı bekkemlew, toparlarda birge islesiwdi rawajlandırıw yaki úyge tapsırma sıpatında qollanılıwı múmkin.

Súwretli jumbaqlar arqalı balalar belgilerdi salıstırıw, juwmaq shigarıw, juwabın túsindiriw sıyaqlı kónlikpelerdi iyeleydi, bul bolsa olarda erkin pikirlewdi qáliplestiredi. Sonday-aq, qosıq formasındaǵı yamasa basqıshpa-basqısh quramalastırılǵan jumbaqlar fonetikalıq sezgirlikti arttıradı hám dóretiwshilik pikirlewdi keńeytedi. Oqıtıwshı hám ata-analar bunday shınıǵıwlarda balalardı tek durıs juwap ushın emes, al pikirlew procesi hám túsindiriw qábileti ushın da xoshametlewi áhmietli, sebebi súwretli jumbaqlar tek bilim beriw emes, al jeke, sociallıq hám kommunikativlik kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa da xızmet etedi.

Qaǵıydaları: 1. Muǵallim yaki bir oqıwshı jumbaq yaki predmettiń suwretin kórsetedi. 2. Basqa oqıwshı jumbaqtıń juwabın aytadı, yamasa háreketler menen túsindiredi. 3. Klasstaǵılar bolsa onıń neni ańlatıp atırǵanın tabıwǵa háreket etedi. 4. Durıs tapqan oqıwshı keyingi háreketti orınlawga ótedi. Bul arqalı oqıwshılardıń dóretiwshilik pikirlewi rawajlanadı. Jámáátte islesiw kónlikpeleri qáliplesedi. Sóz baylıǵı hám sóylew rawajlanadı. Bunnan soń úyge tapsırma sıpatında "Jumbaq izlew" tapsırması ótiledi. Bul tapsırmada oqıwshılarǵa sabaqtan keyin úyge tapsırma sıpatında jana jumbaqlar tawıp keliw tapsırıladı. Bunda hár bir oqıwshı jańa jumbaqlar izlep keledi. Klasta oqıwshılar tapqan jumbaqların aytadi. Klasstaǵılar bul jumbaqlardıń juwabın tabıwga háreket etedi. Eń qızıqlı hám quramalı jumbaq tapqan oqıwshıǵa xoshamet beriledi. Oqıtıwshılar sabaqlardı janlı hám interaktiv usıllarda shólkemlestirip, oqıwshılardıń sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıwı kerek. Jumbaqlar tek oqıw sabaqları menen sheklenip qalmastan, basqa pánler menen birgelikte qollanılıwı múmkin. Bul usıl oqıwshılardıń yadın bekkemlew menen birge,

olardıń túrli pánlerdegi bilimlerin bir-birine baylanıstırıp, bir pútin pikirlewdi qáliplestiriwge járdem beredi. Jumbaqlardı basqa pánlerden jumbaqlardan paydalanıw usılların kóriwimiz kerek. Máselen: Matematika sabaǵında sanlar, ólshem birlikleri hám túrli arifmetikalıq ámellerdi ózlestiriwde nátiyjeli qural bola aladı. Bul sabaqlarda tómendegi baǵdardaǵı jumbaqlardan paydalanıw múmkin: Sanlar menen baylanıslı jumbaqlar Oqıwshılar sanlardı táriyipleytuǵın jumbaqlardı sheshiw arqalı olardıń qásiyetlerin jaqsıraq túsinedi. Mısalı: Men 5 sanı menen 10 sanı aralıǵńndaǵı sanman. Meni eki esege kóbeytseńiz 16 sanı shıǵadı. Aytıń balalar sonda men neshe sanı bolaman? Bunday jumbaqlar arqalı balalar tek ǵana matematikalıq túsiniklerdi jaqsıraq túsinip qoymastan, al olardı tezirek yadlap aladı. Tábiyattanıw sabaqlarında tábiyat qubılısları, haywanlar, ósimlikler hám basqa tábiyiy proceslerdi túsindiriwde jumbaqlar júdá paydalı. Bul arqalı balalar temalardı qızıqlı túrde ózlestiredi. Haywanlar haqqında jumbaqlar - Hár túrli haywanlardıń qásiyetlerin este saqlap qalıw ushın qollanıladı. Ósimlikler haqqında jumbaqlar - Terekler, gúller, miyweler haqqında qızıqlı jumbaqlar arqalı balalardıń tábiyat haqqındaǵı bilimleri bekkemlenedi. Hawa-rayı hádiyseleri haqqında jumbaqlar - Jawın, quyash, samal, qar sıyaqlı tábiyat qubılısların túsindiriwde paydalı. Ana tili sabaqlarında jumbaqlar sóz baylıǵın arttırıw, jana sózlerdi bekkemlew hám imla qaǵıydaların yadta saqlawǵa járdemlesedi. Oqıwshılar jumbaqlar arqalı jana sózler menen tanısadı hám olardı eslep qaladı. Mısalı: Sabaq barısında suwretli jumbaqlardı kórsetip tek onıń atın tawıp qoymastan onıń juwabın dápterine jazdırıp sózlerdiń qalay dúzilgenin túsindiriw ushin qollanılıwı múmkin. Mısalı: Ata-ana qádirin bilmegen, - qádirin bilmes. (Nan). Bunday shınıǵıwlar oqıwshılardıń awızeki hám jazba sóylewin rawajlandıradı, olar óz pikirlerin durıs bayan etiwge úyrenedi. Hár qıylı pánlerge tiyisli jumbaqlardı oqıw procesine engiziw oqıwshılardıń yadın bekkemlew menen birge, olardıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın da arttıradı.

Jumbaqlar sabaq procesinde túrli metodlar tiykarında qollanılganda jáne de nátiyjeligi artadı. Máselen, toparda islew, aqılıy húјim, rolli oyınlar, jarıs túrindegi shınıǵıwlar oqıwshılardıń sabaqqa qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Bunday proceste bala passiv tıńlawshı emes, al aktiv qatnasıwshıǵa aylanadı. Ol óz pikirin bildiredi, basqalardıń kózqarasların esitedi, salıstıradı hám ulıwmalastıradı. Bul bolsa sociallıq hám sın kózqarastan pikirlew kónlikpeleriniń qáliplesiwine de unamlı tásir kórsetedi.

Jumbaqlar arqalı pánleraralıq integraciyanı ámelge asırıw da úlken áhmietke iye. Ana tili sabaqlarında tekst ústinde islew procesinde, matematika sabaqlarında sanlı jumbaqlar arqalı, tábiyattanıw sabaqlarında bolsa tábiyat qubılıslarına baylanıslı jumbaqlar járdeminde oqıwshılardıń bilimleri bekkemlenedi. Solay

etip, jumbaq tek ǵana pikirlewdi rawajlandırıwshı emes, al ózlestirilgen bilimlerdi bekkemlewshi qural sıpatında da xızmet etedi.

Zamanagóy bilimlendiriw procesinde interaktiv hám innovaciyalıq qatnaslar áhmietli orın tutadı. Jumbaqlardı málimleme texnologiyaları menen úylestiriw, máselen, slaydlar, audiojazıwlar, multimedia prezentaciyaları arqalı usınıw oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın jáne de arttıradı. Bul bolsa bilimlendiriw nátiyjeliligin rawajlandıradı. Sonıń menen birge, milliy xalıq awızeki dóretiwshiligine tiyisli jumbaqlardan paydalanıw oqıwshılarda milliy qádiriyatlarǵa húrmet, mádeniy miyrasqa qızıǵıwshılıq sezimlerin de qáliplestiredi.

Juwmaqlap aytqanda, jumbaqlar baslawısh klass oqıwshılarınıń kognitivlik kónlikpelerin rawajlandırıwda nátiyjeli, qolaylı hám tásirsheń qural esaplanadı. Olar arqalı oqıwshılarda erkin pikirlew, tallaw, jedel qarar qabıl etiw, dóretiwshilik hám logikalıq juwmaq shıǵarıw sıyaqlı áhmietli kónlikpeler qáliplesedi. Eń áhmiyetlisi, bul process oyın hám qızıqlı shınıǵıw túrinde ótkeni sebepli balalarda oqıwǵa unamlı múnásibet payda boladı. Solay eken, baslawısh bilim beriw procesinde jumbaqlardan sistemalı hám maqsetli paydalanıw oqıwshılardıń intellektual potencialın arttırıwǵa xızmet etedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Abdullaev T. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tafakkur va diqqatni rivojlantirish usullari. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti. 2015.
2. Islomov A. Boshlang‘ich sinf darslarida didaktik o‘yin va topishmoqlardan foydalanish metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti. 2018.
3. Qodirov S. Bolalarda kognitiv ko‘nikmalarni shakllantirishda mantiqiy o‘yinlar va topishmoqlar roli. Samarqand: Pedagogika va psixologiya. 2017
4. Raxmatov B. Ona tili va adabiyot darslarida topishmoqlardan foydalanish. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. 2019
5. Toshmatov D. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy va mantiqiy tafakkurini rivojlantirish usullari. Toshkent: Ta’lim nashriyoti. 2020
6. Muminov N. O‘quvchilarda muammo yechish ko‘nikmalarini shakllantirish: Didaktik o‘yinlar va topishmoqlar. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika nashriyoti. 2016
7. Ochilova F. Topishmoqlar orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining aqliy ko‘nikmalarini rivojlantirish. Toshkent: Zamonaviy pedagogika jurnali. 2021
8. Sattarova V.A. Boshlang‘ich sinflarda interaktiv metodlarni qo‘llash, Toshkent, 2020.
9. Ibragimov R. O‘qish darslarida innovatsion yondashuvlar, Samarqand, 2019.
10. Qosimova K, Matchonov S, G’ulomova X, Yo‘ldosheva Sh, Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent 2009
11. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2010.
12. Qalimbetov B, Uspanova J, Abdijabbarova X. Oqıw kitabı 3-klass ushın sabaqlıq. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2019.
13. Yusupova G.Z. Oqıw sawatlılıǵı 1-klass ushın sabaqlıq. 1-bólim. – Tashkent: «Novda Edutainment», 2025.
14. Lexical Structure of the 3 Rd Grade Technology Textbook. (2022). Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences, 5, 9293. https://geniusjournals. org/index. php/ejhss/article/view/629

PROEKTLESTIRIW TEXNOLOGIYASÍ TIYKARÍNDA BOLAJAQ TÁRBIYASHÍLARDA SÍN KÓZ-QARASLARDÍ RAWAJLANDÍRÍW METODIKASÍ

Seytmuratova V.Sh.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı,
Mektepke shekemgi tálim kafedrası assistent-oqıtıwshısı

Tayanch so'zlar: loyiha texnologiyasi, tanqidiy fikrlash, pedagogik kompetensiya, kelajakdagi o'qituvchi, innovatsion ta'lim.
Ключевые слова: проектные технологии, критическое мышление, педагогическая компетентность, будущий учитель, инновационное образование.
Key words: project technologies, critical thinking, pedagogical competence, future teacher, innovative education.

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада бўлажак тарбиячиларда танқидий қарашдан фикрлашни ривожлантиришда лойиҳалаш технологиясининг педагогик имкониятлари илмий назарий жиҳатдан таҳлил қилинади.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются педагогические возможности проектирования и технологий в развитии критического мышления у будущих учителей.
SUMMARY:
This article analyzes, from a scientific and theoretical perspective, the pedagogical potential of design and technology in developing critical thinking in future teachers.

Jáhán bilimlendiriw sistemasında júz berip atırǵan globallasıw, sanlı transformaciya hám bilimler ekonomikasına ótiw processleri pedagog kadrlar tayarlaw sapasına salıstırǵanda pútkilley jańa talaplardı júzege keltirmekte. Búgingi kúnde bilimlendiriw shólkemleri tek bilim beriwshi emes, al shaxstı hár tárepleme rawajlandırıwshı sociallıq institut sıpatında jumıs alıp barmaqta. Sonıń ushın pedagoglardan kásiplik bilim menen bir qatarda, sın kózqarastan pikirlew, mashqalalı jaǵdaylardı tallaw, innovaciyalıq qararlar qabıl etiw hám reflektivlik jumıs alıp barıw kompetenciyalarına iye bolıw talap etilmekte.

Ásirese, mektepke shekemgi bilimlendiriw sisteması ushın bolajaq tárbiyashılardıń sın kózqarastan pikirlew qábiletine iye bolıwı ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi, mektepke shekemgi jas dáwiri balanıń shaxs sıpatında qáliplesiwinde en áhmiyetli hám juwapkerli basqısh esaplanıp, áyne usı dáwirde balanıń intellektual potencialı, sociallıq beyimlesiwi, emocional turaqlılıǵı hám de ǵárezsiz pikirlew tiykarları júzege keledi. Tárbiyashınıń pedagogikalıq qatnası, bilimlendiriw procesin shólkemlestiriw usılı hám qabıl etetuǵın qararları balanıń keyingi rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetedi.

Sın kózqarastan pikirlew pedagogtıń kásiplik jumısında bilimlendiriw mazmunın joybarlastırıw, shınıǵıwlardı maqsetke muwapıq rejelestiriw, balalardıń individual hám jas ózgesheliklerin esapqa alıw, sonday-aq, pedagogikalıq jaǵdaylardı tereń tallawda áhmiyetli faktor bolıp xızmet etedi. Sın kózqarastan pikirleytuǵın tárbiyashı bilimlendiriw procesinde júzege keletuǵın mashqalalardı júzeki emes, al sistemalı hám tiykarlanǵan halda sheshiwge umtıladı. Sol sebepli bolajaq tárbiyashılarda usı sıpattı qáliplestiriw zamanagóy pedagogika aldında turǵan áhmiyetli ilimiy-ámeliy mashqala sıpatında kózge taslanbaqta.

Zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar arasında proektlestiriw texnologiyası óziniń ámeliy baǵdarlanganlıǵı, bilim alıwshılardıń belsendiligin arttırıwı, óz betinshe izleniw hám dóretiwshilik pikirlewdi xoshametlewi menen ayrıqsha ajıralıp turadı. Proektlestiriw iskerligi procesinde studentler real pedagogikalıq mashqalalardı anıqlaydı, olardı analizleydi, alternativ sheshimlerdi islep shıǵadı hám nátiyjelerdi bahalaydı. Bul bolsa sın kózqarastan pikirlewdiń qáliplesiwi hám rawajlanıwına qolaylı pedagogikalıq sharayat jaratadı.

Kompetenciyalıq qatnas - bolajaq tárbiyashılarda kásiplik, jeke hám reflektiv kompetenciyalardı qáliplestiriw procesin bahalawǵa xızmet etken bolsa, jumısqa baǵdarlanǵan qatnas bilimlendiriw procesinde studentlerdi tikkeley ámeliy jumısqa tartıw arqalı sın kózqarastı rawajlandırıwǵa baǵdarlanadı.

Bolajaq tárbiyashılarda sın kózqarastan pikirlewdi qáliplestiriw ideyası pedagogikalıq pikirlew tarıyxında Shıǵıs hám Batıs oyshıllarınıń ilimiy kózqaraslarında áhmiyetli orın iyeleydi. Olardıń shıǵarmalarında shaxstıń óz betinshe pikirlewi, bilimlerdi jedel ózlestiriwi hám olardı ámeliy iskerlik penen úylestiriw bilimlendiriw nátiyjeliliginiń tiykarǵı faktorı sıpatında talqılanǵan.

Shıǵıs oyshıllarınan Abu Nasr Farabiy bilimlendiriw procesinde insan aqılıy iskerligin rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratadı. Onıń “Fozil odamlar shahri” shıǵarmasında bilimniń mazmunınan góre, onı ańlaw, talqılaw hám ámeliyatqa engiziw ústin áhmiyetke iye ekenligi atap ótiledi. Farabiy boyınsha, haqıyqıy

bilim alıw shaxstı óz betinshe pikirlewge, pikir júrgiziwge hám tiykarlı juwmaq shıǵarıwǵa úyretiwi kerek. Bul kózqaraslar proektlestiriw texnologiyasınıń mánisi menen únles bolıp, onda student mashqalanı óz betinshe analizleydi hám sheshim islep shıǵadı.

Ibn Sino bilim beriw procesinde tájiriybe hám baqlawǵa tiykarlanǵan iskerlikti áhmiyetli dep esaplaǵan. Onıń pikirinshe, bilim tayar halatta berilgende emes, al oqıwshınıń óz betinshe izleniwi hám ámeliy tájiriybesi arqalı qálipleskende ǵana tereń hám turaqlı boladı. Ibn Sinonıń bul ideyaları proektlestiriw iskerligi procesinde studentlerdiń real pedagogikalıq jaǵdaylar tiykarında sın kózqarastan pikirlewdi rawajlandırıwda metodologiyalıq tiykar bolıp xizmet etedi.

Áliysher Nawayı shıǵarmalarında da insan oy-pikiriniń ǵárezsizligi, parasatlılıq hám aqıl menen háreket etiw ideyaları alǵa qoyıladı. Ol bilimli shaxstı waqıya-hádiyselerdi tereń ańlay alatuǵın, ádil hám aqılǵa uǵras juwmaq shıǵarıwǵa uqıplı insan sıpatında talqılaydı. Bul kózqaraslar bolajaq tárbiyashılarda reflektivlik hám sın kózqarastan pikirlewdi qáliplestiriw zárúrligin tiykarlaydı.

Batıs oyshıllarınıń kózqaraslarında kritikalıq pikirlew túsinigi ilimiy jaqtan sistemalı qatnas tiykarında jarıtılǵan. Amerikalı filosof hám pedagog J. Dyui bilimlendiriwdi iskerlikke tiykarlanǵan process sıpatında talqılanıp, pikirlewdi mashqalanı sheshiw procesi dep esaplaydı. Onıń pikirinshe, bilimlendiriw procesi oqıwshını real turmıslıq mashqalalar menen duslastırıp, olardı erkin talqılawǵa baǵdarlawı kerek. Bul jantasıw proektlestiriw texnologiyasının metodologiyalıq tiykarın quraydı.

L.S.Vigockiy óziniń mádeniy-tariyxıy teoriyasında bilimlendiriw hám rawajlanıwdıń óz ara baylanıslılıǵın tiykarlap, “jaqın rawajlanıw zonası” túsinigin alǵa qoyadı. Onıń pikirinshe, shaxstıń pikirlew qábileti birgeliktegi hám óz betinshe iskerlik procesinde rawajlanadı. Proektlestiriw jumısı bolsa studentlerdi jámáátte islew, pikir alısıw hám mashqalaǵa túrli kózqarastan qatnas jasawǵa iytermelep, sın kózqarastan pikirlewdi rawajlandıradı.

Sonday-aq, B.Blum tárepinen islep shiǵılgan kognitivlik taksonomiya kritikalıq pikirlewdi qáliplestiriwde áhmiyetli teoriyalıq tiykar esaplanadı. Bul taksonomiyada bilimlerdi eslep qalıwdan baslap, analizlew, bahalaw hám dóretiwshilik sheshim islep shıǵıwǵa shekemgi basqıshlar ajıratılǵan bolıp, jobalastırıw texnologiyası áyne joqarı dárejedegi kognitiv iskerlikti aktivlestiriwge xızmet etedi.

Solay etip, Shıǵıs hám Batıs oyshıllarınıń pedagogikalıq kózqarasları bilim beriw procesinde shaxstıń óz betinshe pikirlewi, mashqalanı talqılaw hám

ámeliy iskerlik arqalı bilimlerdi iyelew áhmiyetli ekenligin tastıyıqlaydı. Bul ideyalar proektlestiriw texnologiyası tiykarında bolajaq tárbiyashılarda sın kózqarastan pikirlewdi rawajlandırıw metodikasınıń bekkem ilimiy-teoriyalıq tiykarın quraydı.

Proektlestiriw texnologiyası bolajaq tárbiyashılarda sın kózqarastan pikirlewdi qáliplestiriw hám rawajlandırıwda nátiyjeli pedagogikalıq mexanizm sıpatında kórinedi. Bul texnologiya tek ǵana studentlerdiń mashqalalı jaǵdaylarǵa biyǵárez hám tiykarlanǵan qatnasın emes, al pedagogikalıq jaǵdaylardı tallaw, dálillerdi tiykarlaw, alternativ sheshimlerdi islep shıǵıw hám refleksiya kónlikpelerin rawajlandırıwǵa da sezilerli tásir kórsetedi. Sonıń menen birge, proektlestiriw procesi studentlerdiń dóretiwshilik pikirlewdi xoshametleydi, toparda islew hám pikirlerdi logikalıq jaqtan qorǵaw qábiletin bekkemleydi, kásiplik jumısqa dóretiwshilik hám konstruktivlik qatnastı qáliplestiredi.

Empirikalıq nátiyjelerdiń kórsetiwinshe, proektlestiriw kózqarası tiykarında shólkemlestirilgen oqıw procesinde qatnasqan studentler sın kózqarastan pikirlew kriteriyaları boyınsha qadaǵalaw toparındaǵı teńleslerinen anıq ústinlikke iye boladı. Bul bolsa proektlestiriw texnologiyasınıń tek teoriyalıq emes, al ámeliy nátiyjeliligin de tastıyıqlaydı. Bilimlendiriw procesinde studentlerdi real pedagogikalıq jaǵdaylar tiykarında iskerlikke tartıw olardıń jeke hám kásiplik kompetenciyaların bekkemlewde áhmiyetli qural esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, bul metodikanıń joqarı bilimlendiriw shólkemlerinde mektepke shekemgi bilimlendiriw qánigelerin tayarlaw procesine keńnen engiziliwi bir qatar pedagogikalıq abzallıqlardı beredi. Birinshiden, bolajaq tárbiyashılardıń kásiplik tayarlıǵı artadı, olar tek ámeliy shınıǵıwlardı nátiyjeli rejelestire aladı, al óz-ara qarım-qatnas hám pedagogikalıq birge islesiwdi tabıslı shólkemlestiredi. Ekinshiden, bilimlendiriw procesiniń sapası jaqsılanadı, sebebi studentler erkin pikirlew, talqılaw hám sheshim islep shıǵıw arqalı bilimlendiriw mazmunın tereńirek ózlestiredi. Úshinshiden, sın kózqarastan pikirlewdi rawajlandırıw zamanagóy pedagogikalıq kompetenciyalardı qáliplestiriwge xızmet etedi hám bolajaq pedagoglardı innovaciyalıq hám dóretiwshilik jumısqa tayarlaydı.

Sonıń menen birge, proektlestiriw texnologiyasın qollanıw pedagogikalıq proceste studentlerdiń jumısın individual hám topar tiykarında shólkemlestiriw imkaniyatın beredi, olardıń bilim hám kónlikpelerin bekkemlew menen birge jeke rawajlanıwın da támiyinleydi. Bul bolsa mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń sapasın úzliksiz arttırıw hám tárbiyashılardıń kásiplik kompetenciyaların turaqlı rawajlandırıwǵa xızmet etetuǵın strategiyalıq qural sıpatında kórinedi.

Proektlestiriw texnologiyası teoriyalıq hám ámeliy pedagogikalıq qatnaslardı úylestiriwshi nátiyjeli mexanizm bolıp, bolajaq tárbiyashılarda sın kózqarastan pikirlewdi rawajlandırıwǵa hám olardıń kásiplik kompetenciyaların qáliplestiriwge keń imkaniyatlar jaratadı. Sol sebepli, joqarı bilimlendiriw shólkemlerinde bul metodikanıń sistemalı qollanılıwı mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw hám pedagogikalıq processti zamanagóy talaplarǵa beyimlestiriwde úlken áhmiyetke iye.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Hasanboyeva O. Maktabgacha ta’lim psixologiyasi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2019.
2. Jalilova N.T. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: “Fan va ta’lim”, 2020.
3. Sharifzoda S.O., Otajonov O.A., Kutlimurotova N.R., Matmurotov A.A., Raximova A.D. Pedagogika tarixi. – Toshkent: “Pedagogika nashriyoti”, 2021.
4. Asqarova O‘., Xayitboyev M., Nishonov M.S. Pedagogika. – Toshkent: “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi”, 2018.
5. Sobirova G.Z. Pedagogik sharoitlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish. – Toshkent: “Ilmiy maqolalar to‘plami”, 2022.
6. Ruziyeva M.A. Modeling Lessons Using Critical Thinking Development Strategies. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2021.
7. arimova V.M., G‘oziyev E. Psixologiya asoslari — Toshkent: O‘zbekiston, 2020.
8. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. Pedagogika nazariyasi va tarixi — Toshkent: Tafakkur, 2019.

BOSHLANG'ICH MAKTABDA EKOLOGIK TA'LIMNI VA UNING RESURS IMKONIYATLARINI YANGILASH

Allayarov M.J.
PhD, dots.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ekologik madaniyat, ekologik ta'lim, maktab, bolalar, ekologik dunyoqarash, ta'lim.
Ключевые слова: экологическая культура, экологическое образование, школа, дети, экологическое мировоззрение, образование.
Key words: environmental culture, environmental education, school, children, environmental worldview, education.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu tadqiqot yosh o'quvchilarda ekologik javobgarlikni tarbiyalashning ahamiyati masalasiga qaratilgan. Ish matnida boshlang'ich maktabning o'quv jarayonida amalga oshiriladigan ekologik ta'lim usullarining tasnifi va batafsil tavsifi keltirilgan. Asosiy e'tibor yosh avlodning ekologik madaniyati asoslarini shakllantirish jarayonida etakchi tarkibiy qism sifatida qaraladigan "atrofdagi dunyo" fanining ta'lim imkoniyatlarini aniqlash va ochib berishga qaratilgan.
РЕЗЮМЕ:
Данное исследование посвящено важности воспитания у учащихся младшего возраста экологической ответственности. В тексте работы представлена классификация и подробное описание методов экологического воспитания, применяемых в учебном процессе начальной школы. Основное внимание уделяется выявлению и раскрытию образовательных возможностей предмета «окружающий нас мир», который рассматривается как ведущая составляющая в процессе формирования основ экологической культуры молодого поколения.
SUMMARY:
This study examines the importance of fostering environmental responsibility in young students. The paper presents a classification and detailed description of environmental education methods used in primary school education. The primary focus is on identifying and developing the educational potential of the subject "the world around us," which is viewed as a key component in developing the foundations of environmental awareness in the younger generation.

Kirish. "Ekologik ta'lim" tushunchasining muhim xususiyatlariga murojaat qilish boshlang'ich maktabda ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonini tahlil qilishning uslubiy majburiy bosqichidir. Semantik tahlil ushbu konstruktsiyaning ko'p o'lchovliligini namoyish etadi, bu ob'ektiv ravishda akademik tezaurus uchun

tegishli bo'lgan sinonim qatorlarni kiritishni talab qiladi. Ko'rib chiqilayotgan kontseptsiyaning quyidagi mazmunli usullarini ajratib ko'rsatish qonuniydir:

1. Ekologik ta'lim va shaxsni rivojlantirish-ta'limni bilimlarni tarjima qilish va shaxsiy tuzilmalarni o'zgartirishning ikki tomonlama jarayoni sifatida izohlaydi.

2. Ekologik kompetentsiyani shakllantirish-ta'limni ekologik maqsadga muvofiq faoliyat uchun integral qobiliyatni shakllantirish sifatida izohlaydi.

3. Ekologik dunyoqarashning shakllanishi - ta'limni "inson - tabiat-jamiyat"tizimiga qarashlarning yaxlit tizimini ishlab chiqish jarayoni sifatida tavsiflaydi.

4. Ekologik ongni rivojlantirish-ta'limni ekologik qadriyatlar va ma'nolarni ichkilashtirish deb ta'riflaydi.

5. Ekologik javobgarlikni tarbiyalash-tarbiya natijasini shaxsning tabiiy muhitga nisbatan majburiyatlarini qabul qilishi sifatida belgilaydi.

Dissertatsiya matnida ushbu atamalardan tabaqalashtirilgan foydalanish mavzuni o'rganish uchun zarur bo'lgan chuqurlikni ta'minlaydi va kerakli semantik aksanlarni joylashtirishga imkon beradi.

Asosiy qism: Ekologik ta'limning asosiy maqsadi tabiiy muhitda o'z faoliyatining oqibatlarini aks ettirish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish va u bilan teng huquqli yashashga yo'naltirishdir. Boshlang'ich maktabning o'quv jarayoni kontekstida ushbu maqsadga erishish quyidagi vazifalarni amalga oshirishni o'z ichiga oladi:

- Ekologiya sohasida tizimli fikrlashni rivojlantirish: boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiiy tizimlarning ishlashini belgilovchi omillar va ularni o'zgartirishning antropogen omillari to'g'risida yaxlit g'oyani shakllantirish. Vazifa ekologik munosabatlarning universal tabiati to'g'risida bilimlarni o'zlashtirishni o'z ichiga oladi.
- Ekologik ongning axloqiy va qadriyat poydevorini shakllantirish: yosh avlodda tabiiy ob'ektlarga sub'ektiv munosabatni belgilaydigan ekologik qadriyatlar va e'tiqodlarning barqaror tizimini shakllantirish. Asosiy e'tibor mas'uliyatni rivojlantirish va hayotning barcha shakllarining qadr-qimmatini tan olishga qaratilgan.
- Atrof-muhitni baholashning intellektual apparatini shakllantirish: yosh o'quvchilarda atrof-muhitning ekologik holatini malakali baholash uchun zarur bo'lgan kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish. Vazifaning mazmuni ekologik tahdidlarni tan olish, xavflarni tartiblash va tabiatga ta'sir qilishning kechiktirilgan oqibatlarini bashorat qilishni o'rgatishni o'z ichiga oladi.
- Ekologik asoslangan faoliyat ko'nikmalarini rivojlantirish: boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik maqsadga muvofiqlik va barqaror rivojlanish

tamoyillariga mos keladigan operatsion ko'nikmalar va barqaror xulq-atvor modellarini shakllantirish, tabiiy muhit tarkibiy qismlari bilan amaliy hamkorlik jarayonida.

Taqdim etilgan vazifalar to'plami tizimli bo'lib, boshlang'ich maktab o'quvchilarining ekologik madaniyatini integral shakllantirishga qaratilgan bo'lib, bu ularning ekologik jihatdan tasdiqlangan qarorlarni qabul qilishga qodir sub'ektlar sifatida keyingi ijtimoiylashuvi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

M. N. Markovaning pozitsiyasiga ko'ra, milliy ekologik ta'lim tizimining samarali ishlashi ekologik madaniyatning tizimogenezini ta'minlaydigan quyidagi asosiy qoidalarni amalga oshirishga asoslangan:

- Doimiylik (uzluksizlik)printsipi: ekologik ta'limni tabiat bilan o'zaro munosabatlarning sub'ektiv tajribasini boyitishning doimiy jarayoni sifatida joylashtirish mantig'ini belgilaydi.
- Holizm (murakkablik) printsipi: ekologik tarbiyaning barcha tarkibiy qismlariga: kognitiv (bilim), affektiv (munosabatlar), konativ (xulq-atvor) va aksiologik (qadriyatlar) ta'sir ko'rsatishni o'z ichiga oladi.
- Fanlararo integratsiya printsipi: ekologik aloqalarning universalligini namoyish etish uchun shart sifatida o'quv dasturining turli fanlari tarkibiga ekologik komponentni kiritish zarurligini asoslaydi.
- Muammoga yo'naltirilgan ta'lim printsipi: kognitiv faoliyatni faollashtirish va o'quvchilarning sub'ektiv pozitsiyasini shakllantirishning didaktik vositasi sifatida ekologik to'qnashuvlardan foydalanishga asoslangan.

Yosh o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sirning samaradorligiga shaxsiy rivojlanishning quyidagi vektorlariga yo'naltirilgan uslubiy vositalardan foydalanish orqali erishiladi:

- hissiy va hissiy tajribani rag'batlantirish: atrof-muhit xatti-harakatlarining asosi sifatida empatiya va estetik idrok mexanizmlari orqali tabiiy ob'ektlarga ijobiy hissiy reaktsiyalarni ishlab chiqarish;
- ekologik aks ettirishni rivojlantirish: tabiatdagi tizimli aloqalarni anglash qobiliyatini shakllantirish va ekologik muammolarni hal qilishda shaxsiy ishtirok etish;
- ekologik qadriyatlarni ichkilashtirish: tashqi me'yoriy talablarni insonning tabiatga nisbatan axloqiy pozitsiyasini belgilaydigan ichki xulq-atvor regulyatorlariga aylantirish.

Natijalar va munozaralar: Ekologik ta'limning maqsadli parametrlariga erishish nafaqat yuqoridagi printsiplarga rioya qilish, balki boshlang'ich maktab o'quvchisining shaxsiga polimodal ta'sir ko'rsatadigan uslubiy vositalardan tizimli foydalanish bilan ham belgilanadi.

Boshlang'ich maktab yoshida ekologik madaniyatni shakllantirish samaradorligi ta'lim mazmunining nafaqat kognitiv, balki ta'sirchan tarkibiy qismini ham tarjima qiladigan usullar va tashkiliy shakllar to'plamidan foydalanish bilan bog'liq. Ustuvor vazifalarga quyidagilar kiradi:

- Raqobatbardosh va kognitiv yo'nalishning o'yin usullari: ekologik viktorinalar va didaktik o'yinlarni amalga oshirish sub'ektiv ahamiyatga ega faoliyatda kontseptual apparatni o'zlashtirishga yordam beradi, raqobatbardosh mexanizmlar orqali kognitiv faollikni faollashtiradi.
- Tabiiy muhit bilan haqiqiy o'zaro ta'sir o'tkazish usullari: tabiiy landshaftlarga ekskursiyalar tabiiy hodisalarni to'g'ridan-to'g'ri idrok etish uchun sharoit yaratadi, atrofdagi dunyoga hissiy tajriba va hissiy-qiymat munosabatini shakllantirishga yordam beradi.
- Etnokultural kontekstualizatsiya usullari: xalq belgilaridan, folklor janrlaridan va an'anaviy taqvim elementlaridan foydalanish ekologik g'oyalarni madaniy va tarixiy kontekstda tarjima qilishga imkon beradi, xalq pedagogikasida tabiatni ehtiyotkorlik bilan boshqarish ma'nolarini yangilaydi.
- Bilishning empirik usullari: tabiiy ob'ektlar bilan tajribalar va eksperimentlarni tashkil etish kuzatuvchanlikni rivojlantiradi, tabiatdagi tizimli aloqalar va bog'liqliklarni tushunishni shakllantiradi va antropogen faoliyatning oqibatlarini tushunishga yordam beradi.

Ekologik ta'lim muvaffaqiyatining muhim omili ongga ta'sirchan ta'sir ko'rsatish usullarini amalga oshirishdir. Boshlang'ich maktab o'quvchilarining hissiy sohasini maqsadli faollashtirish ekologik qadriyatlarni ichkilashtirish jarayonlarini optimallashtiradi va barqaror ekologik munosabatlarni shakllantirishga yordam beradi.

Ekologik madaniyatning mohiyati

Ekologik ta'limning nazariy va uslubiy asoslarini ko'rib chiqib, biz ekologik madaniyat fenomenining mazmunli xususiyatlariga murojaat qilamiz. M. V. Kalinnikovaning pozitsiyasiga ko'ra, ekologik madaniyat quyidagi asosiy printsiplarga asoslangan yangi turdagi madaniyatning ideal modeli sifatida talqin etiladi:

- Ekologik yo'naltirilgan fikrlash: tabiiy va ijtimoiy sohalarda mavjud bo'lgan munosabatlarni tushunishga tizimli yondashuvni, shuningdek, antropogen faoliyatning uzoq muddatli oqibatlarini bashorat qilish qobiliyatini amalga oshirishni o'z ichiga oladi.
- Gumanistik dunyoqarash: inson, jamiyat va tabiatning inqilobini ta'minlashga qaratilgan axloqiy imperativlar tizimini o'z ichiga oladi.

Ushbu tamoyil tabiiy ob'ektlarning o'z qadr-qimmatini tan olishni va tabiiy va ijtimoiy muhitning barcha tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligini anglashni amalga oshiradi.

Shaxsning ekologik madaniyatini shakllantirish ekologik ongni shakllantirish darajasi bilan uzviy bog'liqdir. Shu munosabat bilan ushbu toifadagi tarkibni batafsil ko'rib chiqish zarur bo'lib tuyuladi.

Ekologik madaniyatni shakllantirish kontekstida ekologik ong fenomenini tushunish muhim ahamiyatga ega. Turli tadqiqotchilar ushbu kontseptsiyaning batafsil ta'riflarini taklif qilishadi, uning ko'p o'lchovli va ko'p darajali tabiatini ta'kidlashadi.

G. V. Platonov ta'kidlaganidek, ekologik ong inson va insoniyatning ajralmas birligini tabiiy yashash muhitining yaxlitligi va nisbiy barqarorligi bilan chuqur aks ettirish uchun individual yoki jamoaviy (ijtimoiy) qobiliyatdir. Ushbu qobiliyat nafaqat ko'rsatilgan munosabatlarni tushunishni, balki amaliy faoliyatda ushbu tushunchani amalga oshirishning imperativligini ham o'z ichiga oladi. Tabiatga nisbatan uning tabiiy aloqalari va tsikllarining buzilishini istisno qiladigan, shuningdek, hozirgi va kelajak avlodlar farovonligi manfaati uchun tabiiy muhitni optimallashtirishga qaratilgan ko'nikmalar va barqaror xatti-harakatlarning shakllanishi muhim tarkibiy qism hisoblanadi.

E. V. Girusov ekologik ongni jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri muammolarini aks ettiruvchi va ularni aniq ijtimoiy va tabiiy sharoitlar bilan belgilanadigan hal qilish yo'llarini taklif qiladigan qarashlar, nazariy tushunchalar va hissiy reaktsiyalar to'plami sifatida belgilaydi. Muallif ekologik ong mafkuraviy va axloqiy qadriyatlarga asoslanganligini alohida ta'kidlaydi, ammo uning haqiqiyligi uchun zarur shart bu ikkinchisini individual tushunish va ichkilashtirishdir.

S. D. Deryabo va V. A. Yasvin ekologik ongni "inson – tabiat" tizimidagi va tabiatning o'zida o'zaro munosabatlar haqidagi g'oyalar to'plami, shuningdek, tabiiy muhitga o'rnatilgan munosabat va unga mos keladigan o'zaro ta'sir strategiyalari sifatida ko'rishadi. Kengaytirilgan talqinda ular uni tabiiy, antropogen va ijtimoiy muhitni, shuningdek, shaxsning ichki dunyosini aqliy aks ettirishning eng yuqori darajasi sifatida tavsiflaydilar. Bunday aks ettirish insonning ekologik makondagi o'rni va rolini aks ettirishni va ushbu jarayonning o'zini o'zi tartibga solishni o'z ichiga oladi.

Turli xil nazariy yondashuvlarni tahlil qilish atrof-muhit ongining umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi, bu insonning tabiiy muhit bilan o'zaro ta'sirining barqaror modellarini shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi.

Globallashuv tendentsiyalarining chuqurlashishi va tsivilizatsiya o'zgarishlari dinamikasining tezlashishi bilan ajralib turadigan hozirgi bosqichda atrof-muhitni muhofaza qilish va sog'lomlashtirish vazifalari, shuningdek, insoniyatning tabiiy dunyoga nisbatan aksiologik munosabatlarini qayta yo'naltirish shartsiz imperativlar xususiyatiga ega. Shu nuqtai nazardan, ekologik ta'lim va yosh avlodlarni tarbiyalashning ilmiy va pedagogik asoslarini ishlab chiqish pedagogik izlanishlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Maqsadlarga erishish va ekologik ta'lim muammolarini hal qilish jarayonini jadallashtirish ularni ontogenezning dastlabki bosqichlaridan boshlab shaxsni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning yaxlit paradigmasiga integratsiyalashuvini ob'ektiv ravishda talab qiladi. Boshlang'ich maktab yoshi, psixofiziologik xususiyatlari tufayli, ekologik kompetentsiyaning asosiy asoslarini belgilash uchun maqbul bosqich sifatida tan olingan. Ushbu jarayonning mahsuldorligi pedagogik xodimlarning ekologik ta'limning nazariy va uslubiy asoslarini o'qitishning boshlang'ich bo'g'ini rivojlanishining to'liqligi va etarliligi bilan bevosita bog'liqdir.

Xulosa: Tahlilga asoslanib, ekologik ta'lim yuqori darajadagi ekologik madaniyatga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish maqsadi bilan belgilanadi. Ushbu daraja sub'ektning tabiiy muhitda ekologik jihatdan mos faoliyatga tayyorligining yakuniy natijasi sifatida baholanadi. Ekologik madaniyat tarkibiy qismlarining shakllanishi yosh avlodning ekologik ongini rivojlantirishga asoslanadi. Kerakli natijaga talabaning hissiy-ixtiyoriy sohasiga yo'naltirilgan va uning tirik va jonsiz tabiat ob'ektlari bilan haqiqiy o'zaro ta'sirini ta'minlaydigan usullar, vositalar va usullarni amalga oshirish orqali erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Гирусов Е.В. Экологическая культура как высшая форма гуманизма // Философия и общество. - 2009. -№ 4. - С. 74-92.

2. Деревянко В. А,, Савельева С. С., Бабанский И. Т. Уроки экологического творчества. // Начальная школа. - 1989. - № 12. - С, 40-44.

3. Зверев И. Д., Суравегина И. Т. и др. Экологическое воспитание школьников. - М., 1983.

4. Калинникова М.В. Роль вузовского образования в формировании экологической культуры // Вестник РУДН. - 2003. - № 4-5. - С. 223-227.

5. Kengesbayevich, R. M. (2025). Ethnocultural aspects of value orientations. american journal of education and learning, 3(1), 40-43.

6. Kengesbayevich, R. M. (2025, January). Individual personality traits of junior pupils in schools of education. In International Conference on Adaptive Learning Technologies (Vol. 13, pp. 24-25).

1-2-SINF TARBIYA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING ERKIN FIKIRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING PEDOGOGIK ASOSLARI (XUSUSIYLAR MISOLIDA)

Suleymanova M.P.
Innovatsion texnologiyalar universiteti
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: tarbiya, ta'lim, milliy, milliylik, milliy tarbiya, boshlang'ich sinf, innovatsiya, innovasion yondashuv, o'ziga xoslik, innovasion loyihalash, natija, barkamol shaxs.
Ключевые слова: воспитание, образование, национальный, национальность, национальное воспитание, начальная школа, инновация, инновационный подход, уникальность, инновационное проектирование, результат, гармонично развитая личность.
Key words: upbringing, education, national, nationality, national upbringing, primary school, innovation, innovative approach, uniqueness, innovative design, result, well-rounded individual.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada bugungi kunda tarbiya va milliy tarbiyaning mazmun-mohiyati, milliy tarbiyalash jarayoniga innovasion yondashuv texnologiyasi, uning o'ziga xos xususiyatlari, manbalari, maqsad va vazifalari hamda namoyon bo'lish shakllari haqida fikr-mulohazalar, pedagogik qarashlar bayon etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье изложены мнения и педагогические взгляды на сущность воспитания и национального воспитания сегодня, технологию инновационного подхода к процессу национального воспитания, его особенности, источники, цели и задачи, а также формы проявления.
SUMMARY:
The article presents reflections and pedagogical views on the essence of education and national upbringing today, the technology of an innovative approach to the national upbringing process, its specific features, sources, goals and objectives, and forms of manifestation.

Bugungi kunda jamiyatning barqaror rivojlanishi, ta'lim tizimining zamonaviy talablarga javob berishi o'quvchi shaxsini har tomonlama kamol toptirish, ayniqsa uning erkin fikrlay olish qobiliyatini shakllantirish bilan chambarchas bog'liq[1]. Xususan, 1-2-sinf tarbiya darslarida bolalarda mustaqil fikr yuritish, o'z fikrini erkin ifoda etish va boshqalar fikriga hurmat bilan qarash ko'nikmasini rivojlantirish katta ahamiyatga ega[2].

1-2-sinf tarbiya darslarida erkin fikrlashni rivojlantirish - kelajakda ijtimoiy faol, mustaqil qaror qabul qila oladigan shaxsni tarbiyalashning asosiy garovidir[3]. Xususiy maktablarda qo‘llanilayotgan interaktiv usullar, ijodiy topshiriqlar va guruhli ishlar bu jarayonda samarali yo‘l hisoblanadi. Shu bois, umumiy ta’lim maktablarida ham bu tajribalardan keng foydalanish maqsadga muvofiq[4].

Chunki milliy tarbiya asos e’tibori bilan yosh avlodni jamiyat talablariga mos ravishda voyaga yetkazish omili hisoblanadi[5]. Milliy tarbiya «ijtimoiy-tarixiy, qonuniy va ob’yektiv jarayon sifatida» kichik yoshidagi o‘quvlarni har tomonlama yetuk shaxslar qilib tarbiyalashda muhim asos hisoblanadi[6].

Tarbiya - shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma’naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon[7]. Milliy tarbiya esa ma’lum bir shaxs yoki xalqning jamiyatda komil inson bo‘lib shakllanishi uchun shaxsda milliy mafkura, milliy g‘urur, milliy ong kabilarni shakllantirish jarayonidir[5].

Barkamol yetuk shaxsni tarbiyalash va ta’lim tizimini takomillashtirish masalalari «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da o‘z aksini topgan[8]. Xususan, unda iqtidorli yoshlarni aniqlash va rivojlantirish muhim vazifa sifatida belgilangan[8].

Shaxs va uning kamoloti muammosi taraqqiy etishi uchun imkoniyatlarning cheksizligini ta’minlash zarur. Iste’dodli bolalar jamiyatning “oltin zaxirasi” hisoblanadi[3].

Har bir shaxsda tug‘ma layoqat mavjud bo‘lib, u qobiliyatning tabiiy asosi hisoblanadi[7]. Layoqat tegishli muhit va ta’lim-tarbiya jarayonida rivojlanib, qobiliyatga aylanadi[7]. Qulay ijtimoiy muhit esa bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega[6].

Ta’lim tizimida mavjud muammolar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- kasbga yo‘naltirish ishlarining yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi;
- ta’lim bosqichlari o‘rtasidagi uzviylikning yetishmasligi;
- pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishning sustligi;
- bitiruvchilarning mustaqil fikrlash darajasining pastligi[4].

Jamiyat taraqqiyoti mustaqil fikrlaydigan, ijodkor va bilimli yosh kadrlarga bog‘liqdir[3]. Shu bois boshlang‘ich sinflardanoq o‘quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish zarur.

O‘quvchilarning ijodkorlik sifatlarini rivojlantirishda pedagogik va psixologik imkoniyatlar katta ahamiyatga ega[2]. To‘g‘ri tashkil etilgan ta’lim jarayoni bu imkoniyatlarni yuzaga chiqaradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kichik yoshdagi o‘quvchilarni milliy tarbiyalashda innovatsion vositalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

- innovatsion vositalar ta’lim samaradorligini oshiradi;
- o‘quvchilarning milliy va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantiradi;
- pedagogik jarayon samaradorligini kuchaytiradi[4].

O‘quvchilarning ijodiy faoliyati ularning bilim va ko‘nikmalarini amalda qo‘llash jarayonida namoyon bo‘ladi. Bu esa ularda mustaqillik, faollik va ijodkorlikni rivojlantiradi[2].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mavlonova R. va boshqalar. Pedagogika. – T.: Fan va texnologiyalar, 2018.
2. Jo‘rayeva Sh. Multimedia vositalari asosida ta’lim. – T., 2013.
3. Quronov M. Milliy tarbiya. – T.: Ma’naviyat, 2007.
4. Xoshimov K., Ochil S. O‘zbek pedagogika antologiyasi. – T.: O‘qituvchi, 2010.
5. Aminov M.N. Tarbiya ensiklopediyasi. – T.: O‘MEDIN, 2010.
6. Quronov M. Milliy tarbiya nazariyasi. – T., 2007.
7. Mavlonova R. va boshqalar. Pedagogik asoslar. – T., 2018.

INKLYUZIV MAKTABGACHA TA'LIMNI TASHKIL ETISHDA PEDAGOGIK SHART - SHAROITLAR

Mamitova K.
1 kurs magistri
Ajiniyoz nomidagi NDPI

Tayanch so‘zlar: inklyuziv ta’lim, maktabgacha yosh, pedagogik sharoit, individual yondashuv, rivojlantiruvchi muhit, hamkorlik, maxsus ehtiyojli bolalar.
Ключевые слова: инклюзивное образование, дошкольный возраст, педагогические условия, индивидуальный подход, развивающая среда, сотрудничество, дети с особыми потребностями.
Key words: Inclusive education, preschool age, pedagogical conditions, individual approach, developmental environment, cooperation, children with special needs.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada inklyuziv maktabgacha ta’limni samarali tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilinadi. Inklyuziv tamoyillarini amaliyotga joriy etish jarayonida muhitni moslashtirish, pedagoglarning kasbiy kompetensiyasi, ota-onalar bilan hamkorlik, individual yondashuv va psixologik qo‘llab-quvvatlash masalalari va maktabgacha ta’lim tashkilotlarida barcha bolalar uchun teng imkoniyat yaratishning metodik asoslari yoritilib beriladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются педагогические условия эффективной организации инклюзивного дошкольного образования. В процессе внедрения принципов инклюзивности в практику освещаются вопросы адаптации среды, профессиональной компетентности педагогов, сотрудничества с родителями, индивидуального подхода и психологической поддержки, а также методические основы создания равных возможностей для всех детей в дошкольных образовательных организациях.
SUMMARY:
This article analyzes the pedagogical conditions for the effective organization of inclusive preschool education. In the process of implementing inclusive principles into practice, issues of environmental adaptation, professional competence of teachers, cooperation with parents, individual approach and psychological support, and methodological foundations for creating equal opportunities for all children in preschool educational organizations are highlighted.

Mamlakatimizda ta’lim sohasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilib, uning barcha bo‘g‘inlarini izchil rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. So‘nggi yillarda yosh avlodni jismonan sog‘lom,

ma’nan barkamol va intellektual salohiyatli shaxs etib voyaga yetkazish maqsadida maktabgacha ta’lim tizimini tubdan isloh qilishga qaratilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ayniqsa, ta’lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalar, samarali metod va shakllarni joriy etish, rivojlantiruvchi ta’lim muhitini shakllantirish masalalari ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Shu bilan birga, mavjud holat tahlili maktabgacha ta’lim bilan qamrov darajasini oshirish, ta’lim tashkilotlarini zamonaviy o‘quv-metodik qo‘llanmalar, didaktik materiallar va bolalar badiiy adabiyotlari bilan ta’minlash, shuningdek, sohaga yuqori malakali pedagog va boshqaruv kadrlarini jalb etish zaruratini ko‘rsatmoqda. Mazkur muammolarni hal etish maqsadida normativ-huquqiy baza bosqichma-bosqich takomillashtirildi.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori asosida maktabgacha ta’lim tizimini uzoq muddatli istiqbolda rivojlantirishning konseptual yo‘nalishlari belgilab berildi. Ushbu hujjat doirasida 2030-yilgacha mo‘ljallangan rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqilib, tizimni modernizatsiya qilish, boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish hamda ta’lim xizmatlari sifatini oshirish bo‘yicha aniq vazifalar belgilandi.

Maktabgacha ta’lim sohasidagi islohotlar bolalarning intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun qulay pedagogik sharoitlar yaratishga qaratilgan. Shu bilan birga, barcha bolalarning sifatli maktabgacha ta’limdan teng foydalanish imkoniyatlarini ta’minlash, qamrov darajasini oshirish hamda nodavlat sektor ishtirokini kengaytirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilandi.

Inklyuziv ta’lim tamoyillari aynan mana shu maqsadlar bilan uzviy bog‘liqdir. Inklyuziv yondashuvning asosiy vazifasi - bolalarning sog‘lig‘i, rivojlanish xususiyatlari yoki individual ehtiyojlaridan qat’i nazar, ularning barchasiga sifatli ta’lim olish imkoniyatini yaratishdir. Mazkur tamoyil imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiylashuvi, ruhiy barqarorligi va shaxs sifatida shakllanishini qo‘llab-quvvatlashni nazarda tutadi. Bunda bolalarning oilaviy muhitda yashashi va o‘z tengdoshlari bilan birgalikda ta’lim olishi muhim omil hisoblanadi.

Inklyuziv ta’lim tizimi shuningdek, maxsus ehtiyojga ega bolalarga zarur pedagogik va psixologik yordam ko‘rsatishni kafolatlaydi. Masalan, harakatlanishida qiyinchilik bo‘lgan bola o‘z hududidagi ta’lim muassasasida tahsil olishi uchun moslashtirilgan infratuzilma yaratilishi lozim. O‘qish va yozishni o‘zlashtirishda qiynalayotgan bolalar uchun individual yoki qo‘shimcha mashg‘ulotlar tashkil etilishi zarur. Ta’lim jarayonidan chetda

qolish xavfi mavjud bolalarga esa ularni qayta ta'lim muhitiga moslashtirish bo'yicha kompleks yordam ko'rsatilishi talab etiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida inklyuziv yondashuv ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlar tamoyiliga asoslanadi. Inklyuziv maktabgacha ta'lim - bu turli rivojlanish xususiyatlariga ega bo'lgan bolalarni birgalikda tarbiyalash va o'qitishni nazarda tutuvchi tizimdir. Bunda asosiy maqsad - har bir bolaning qobiliyati, ehtiyoji va rivojlanish darajasini hisobga olgan holda qulay pedagogik muhit yaratishdan iborat.

Maktabgacha yosh davri shaxs shakllanishining eng muhim bosqichi bo'lib, aynan shu davrda ijtimoiy moslashuv, muloqot ko'nikmalari va bilish jarayonlari jadal rivojlanadi. Shu sababli inklyuziv ta'limni aynan maktabgacha bosqichda to'g'ri tashkil etish katta ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv ta'lim samaradorligi avvalo muhitning moslashtirilganligiga bog'liq. Pedagogik muhit quyidagi talablarga javob berishi lozim: xavfsiz va qulay jismoniy sharoit, erkin harakatlanish imkoniyati, ko'rgazmali, didaktik va sensor materiallarning yetarliligi, individual rivojlanish ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv vositalari. Muhitni tashkil etishda bolalarning psixofiziologik xususiyatlari inobatga olinadi. Masalan, eshitishida yoki ko'rishida muammosi bo'lgan bolalar uchun maxsus vizual yoki taktil materiallar qo'llaniladi. Bu esa ta'lim jarayonida ularning faol ishtirokini ta'minlaydi.

Inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli amalga oshirish ko'p jihatdan pedagogning kompetensiyasiga bog'liq. Tarbiyachi:

-maxsus pedagogika va psixologiya asoslarini bilishi;

-differensial va individual yondashuvni qo'llay olishi;

-tolerantlik va empatiya ko'nikmalariga ega bo'lishi;

-inklyuziv metod va texnologiyalardan foydalana olishi zarur.

Pedagogning ijobiy munosabati va bolaga nisbatan hurmatli yondashuvi inklyuziv guruhda sog'lom psixologik iqlim shakllanishiga xizmat qiladi.

Har bir bola o'z rivojlanish sur'ati va imkoniyatlariga ega. Shu bois inklyuziv guruhda individual rivojlanish dasturini ishlab chiqish muhim pedagogik shartlardan biridir. Individual reja:

-bolaning kuchli tomonlariga tayanadi;

-rivojlantirish talab etiladigan jihatlarni aniqlaydi;

-qisqa va uzoq muddatli maqsadlarni belgilaydi;

-ota-ona va mutaxassislar bilan hamkorlikda tuziladi.

Bunday yondashuv bolada muvaffaqiyat hissini shakllantirib, uning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi.

Inklyuziv ta’lim jarayonida ota-onalarning faol ishtiroki muhim o‘rin tutadi. Pedagog va ota-ona o‘rtasidagi hamkorlik:

-muntazam maslahatlar;

-ochiq muloqot;

-uy sharoitida qo‘llab-quvvatlash usullarini tavsiya etish;

-psixologik ko‘mak ko‘rsatish orqali amalga oshiriladi.

Hamkorlik natijasida ta’lim va tarbiya jarayoni izchil va tizimli davom etadi.

Ijobiy psixologik muhitni shakllantirish. Inklyuziv guruhda bolalar o‘rtasida o‘zaro hurmat, hamdardlik va do‘stona munosabatlarni shakllantirish pedagogning ustuvor vazifalaridan biridir. Jamoaviy o‘yinlar, rolli mashg‘ulotlar va hamkorlikka asoslangan faoliyatlar orqali bolalarda tolerantlik va ijtimoiy ko‘nikmalar rivojlantiriladi.

Shunday qilib, inklyuziv maktabgacha ta’limni rivojlantirish nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki jamiyatda ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Inklyuziv maktabgacha ta’limni samarali tashkil etish uchun bir qator pedagogik shart-sharoitlar zarur: rivojlantiruvchi muhit yaratish, pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini oshirish, individual yondashuvni qo‘llash, ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish hamda ijobiy psixologik muhitni shakllantirish.

Shu omillar uyg‘unligi inklyuziv ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlaydi va har bir bolaning jamiyatda o‘z o‘rnini topishiga zamin yaratadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida” Qarori. PQ-4312 08.05.2019

2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim olish ehtiyojlari bo’lgan bolalarga ta’lim- tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora – tadbirlari to’g’risidagi” Qarori. PQ -4860 13.10.2020

3. Д.З. Ахметова, З.Г. Нигматов, Т.А. Челнокова, Г.В. Юсупова и др. Педагогика и психология инклюзивного образования: учебное пособие. – Казань, 2013

4. Буторина, О. Г. Об опыте воспитания и обучения детей с ограниченными возможностями здоровья / О. Г. Буторина // Воспитание школьников, 2010

5. Инклюзивная практика в дошкольном образовании. Современный образовательный стандарт / Т. В. Волосовец, А. М. Казьмин, В. Н. Ярыгин. – М.: Мозаика-Синтез, 2011. – 144 с.

BOSHLANG‘ICH TA’LIM METODIKASINING HOZIRGI ZAMON TAJRIBALARI

Jabborova O.M.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Maktabgach va boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi dotsenti

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, hozirgi zamon, metodika, tajriba, xususiyatlar, samara, yondashuvlar, natija.
Ключевые слова: начальное образование, современность, методика, опыт, особенности, эффективность, подходы, результат.
Key words: primary education, contemporary era, methodology, experience, characteristics, efficiency, approaches, result.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang‘ich ta’lim metodikasining hozirgi zamon tajribalari xususiyatlari to‘g‘risida fikr yuritilgan va muallifning individual yondashuvlari taqdim etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются особенности современного опыта в методике начального образования и представлены индивидуальные подходы автора.
SUMMARY:
The article discusses the characteristics of modern practices in primary education methodology and presents the author's individual approaches.

Kirish. Yangilangan “O‘zbekiston-2030” strategiyasida mamlakatimizda boshlang‘ich ta’limni jahon ta’lim standartlariga mos ravishda rivojlantirish va aynan mana shu ta’lim bosqichi vositasida mamlakatimizning savodxonligini yuksaltirish hamda shaxsni kasbga yo‘naltirish boshlang‘ich ta’limdan boshlanishi to‘g‘risidagi vazifalar belgilanib, bugungi kunda mazkur masalalar bo‘yicha tajribalari umumlashtirilmoqda va 2030 yilga qadar boshlang‘ich ta’limda o‘qitish jarayonini yangilash, boshlang‘ich ta’limda shaxsni kasbga yo‘naltirish metodikasini yo‘lga qo‘yish hamda boshlang‘ich ta’lim ishtirokchilarini pedagogik maqomi bo‘yicha jamiyatning yetakchi jamoasiga aylantirish vazifalari amalga oshirilmoqda[1]. Ushbu vazifalar ijrosi jarayonida bugungi kunda boshlang‘ich ta’lim jarayonida amalda bo‘lgan o‘qitish

metodikalarini o‘rganish, ularning samaradorligini belgilash va bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini yangi boshlang‘ich ta’lim yondashuvlari asosida tayyorlash jarayoni kechmoqda. Shu jihatdan boshlang‘ich ta’lim metodikasining hozirgi zamon tajribalari o‘rganish va undagi yutuqlarni ilmiy-metodik tahlil qilish dolzarb bo‘lib turibdi. Bu o‘rinda ana shu masalaning tahliliga e’tiboringizni tortamiz.

Natijada hozirgi zamon boshlang‘ich ta’lim jarayonidagi o‘qitish metodikalarini optimallashtirish, modernizatsiyalash, samaradorlik ko‘rsatkichlarini belgilash va uni yangilash yo‘nalishlariga ega bo‘linadi. Bu jarayonda ayniqsa tajribaviy individual metodikalarni samaradorligiga ahamiyat berish hozirgi zamon boshlang‘ich ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan metodikalarning samaradorligini belgilashda asosiy mezon sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli boshlang‘ich ta’limning amaldagi metodikalarini saralash, tahlil qilish va ularning samaradorlik ko‘rsatkichlarini belgilash natijasida yangi metodikalarni joriy etish imkoniyatlariga ega bo‘linadi. Bu borada ikki tajriba o‘z xususiyatlari bilan diqqatni tortadi: birinchidan, mamlakatimizning boshlang‘ich ta’lim metodikasi bo‘yicha o‘ziga xos an’anaviy tajribalarini o‘rganish; ikkinchidan, milliy va boshlang‘ich ta’lim qadriyatlariga mos keladigan jahon xalqlari boshlang‘ich ta’lim tajribalarining xususiyatlarini o‘zlashtirib borish[2]. Aynan mana shunday yondashuv hozirgi zamon boshlang‘ich ta’lim tajribalarini ommalashtirish va yangi metodikalarni qo‘llash imkoniyatlarini yaratishga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyada boshlang‘ich ta’limning o‘qitish metodikalarini o‘rganib borish bo‘yicha an’naviy va zamonaviy metodikalarga doir bir qator ilmiy tadqiqotlar majmui yaratilgan. Bu borada Ibn Sinoning 5-11 yoshlarda boshlang‘ich ta’lim jarayonini aqliy, jismoniy va axloqiy jihatdan amalga oshirish metodikasi, Mahmudxo‘ja Behbudiyning boshlang‘ich ta’lim jarayonida dunyoviy fanlarni ustuvor o‘qitish metodikasi va XX asrda pedagog olimlar tomonidan yaratilgan boshlang‘ich ta’limning optimal metodikalariga doir tadqiqotlar o‘ziga xos tajribalarga egaligi bilan diqqatni tortadi[3]. Shuningdek, jahon xalqlari boshlang‘ich ta’lim metodikasi tajribalariga oid tadqiqotlarida ham boshlang‘ich ta’lim samaradorligini belgilashga oid yondashuvlar o‘ziga xos tarzda tadqiq etilgan. Mazkur masalada, AQSHning amaliy boshlang‘ich ta’lim metodikasi, Buyuk Britaniyaning istiqbolli boshlang‘ich ta’lim metodikasi, Germaniyaning zamonaviy boshlang‘ich ta’lim metodikasi va Fransiyaning an’naviylikdan novatorlikka boshlang‘ich ta’lim metodikalari tajribalari hamda ularga oid tadqiqotlarning bugungi kunda ham amaliyotda bo‘lib kelayotganligini eslatib o‘tish maqsadga muvofiq bo‘ladi[4].

Boshlang‘ich ta’limning hozirgi zamon metodikasi tajribalarini o‘rganish, tahlil qilish va ularning samaradorligi asosida yangi avlod metodikasini joriy etish masalasi bo‘yicha o‘ziga xos metodologiyaga asoslanish dolzarb bo‘lib turibdi. Bu metodologiyada boshlang‘ich ta’lim jarayonimda qo‘llanilayotgan o‘qitishning metodikalari tizimini uyg‘unlashtirish, ularning zamiridagi individual metodikalarni aniqlash va hozirgi zamon ehtiyojlariga mos metodikalarni belgilash muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan bu borada mamlakatimizda amalda bo‘lgan boshlang‘ich ta’lim metodikalari bo‘yicha yangicha yondashuvlarni shakllantirish va tajriba-sinovdan o‘tgan yangi metodikalarni joriy etish vositasida boshlang‘ich ta’lim samaradorligiga erishish imkoniyatlari kengayadi.

Muhokama boshlang‘ich ta’lim tajribalari xususiyatlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bir necha bosqichlarda metodikalar tizimini qo‘llash namoyon bo‘lmoqda. Bunday bosqichlarning asosiylari quyidagilardan iborat:

birinchidan, boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quv fanlarini o‘qitishda qo‘llanilayotgan metodikalar tizimi tajribasi. Bu tajribada o‘quv fanlarini turkumlashtirib o‘qitish va bunday o‘qitishda shu o‘quv fanlarining xususiyatlaridan kelib chiqib metodikalarni belgilash amal qilmoqda. Mazkur yondashuvlarning ijobiy va salbiy xususiyatlari mavjud. Ijobiy xususiyatlari shundan iboratki, aniq, tabiiy va gumanitar o‘quv fanlari turkumlari shu o‘quv fanlarining mazmuniga mos keladigan an’anaviy, axborot-kommunikatsion vositalarga asoslangan va o‘qituvchining individual metodikalari qo‘llanilayotganligi bilan namoyon bo‘lmoqda; salbiy xususiyatlari shundan iboratki, boshlang‘ich ta’lim jarayonida umumlashgan va tipiklashgan metodikaning mavjud bo‘lishi ko‘zga tashlanmayapti. Shu ma’noda o‘quv fanlarini o‘qitish metodikalarining rang-barangligidan kelib chiqgan holda, mazkur ta’lim bosqichida samaradorlikni belgilovchi umummetodikalarni amalda qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi;

ikkinchidan, boshlang‘ich ta’lim jarayonida amalga oshirilayotgan tarbiya metodikalari ham ijobiy va salbiy xususiyatlari bilan ko‘zga tashlanadi. Tarbiya metodikalarining ijobiy xususiyatlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini faoliyatga tayyorlash, ijtimoiylashtirish va axloqiy qadriyatlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirishi bilan namoyon bo‘lmoqda. Boshlang‘ich ta’lim-tarbiya jarayonida qo‘llanilayotgan metodikalarning salbiy xususiyatlari texnologik rivojlanish jarayonida tarbiya samaradorligini bevosita axborot-kommunikatsion vositalar bilan bog‘liq holda amalga oshirishda kamchiliklarga yo‘l qo‘yilayotganligi namoyon bo‘lmoqda. Shu jihatdan boshlang‘ich ta’lim jarayonidagi tarbiya metodikalarini muntazam takomillashtirib borish ehtiyoji saqlanib qolmoqda;

uchinchidan, hozirgi zamon boshlang‘ich ta’lim jarayonining mazmuni va funksiyalari mudom yangilanib borayotganligi bu ta’lim bosqichida qo‘llanilayotgan metodikalar tizimini tahlil qilib borishni taqozo etmoqda. Jumladan, boshlang‘ich ta’lim jarayoni maktabgacha ta’lim bosqichini umumiy o‘rta ta’lim tizimi bilan bog‘lovchi funksiyaga ega bo‘ldi. Bu funksiyani amalga oshirishda boshlang‘ich ta’lim jarayonida maktabgacha ta’lim va tarbiyaning metodikalarini ishlab chiqish hamda ularni umumiy o‘rta ta’lim metodikalariga moslashtirish taqozo etiladi. Aynan boshlang‘ich ta’lim jarayonining bunday funksional yangilanib borishi maktabgacha ta’lim tarbiyalanuvchilari va boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining uyg‘unlashgan metodikalar asosida voyaga yetkazishni taqozo etadi;

to‘rtinchidan, hozirgi zamon mamlakatimiz boshlang‘ich ta’lim jarayonida professional boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining faoliyat ko‘rsatayotganligi muhim pedagogik hodisalardan biridir. Ayni paytda, mazkur professional boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari boshlang‘ich ta’lim jarayonini rang-barang metodikalar tizimini joriy etayotganligi yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Misol uchun, har bir o‘quv fanining xususiyatlaridan kelib chiqib metodikalarni tanlash va ularning amalda bo‘lishini choraklar tizimida joriy etish shular jumlasidandir. Bunday rang-baranglik boshlang‘ich ta’lim o‘quv materiallarini o‘zlashtirish imkoniyatlarini bermoqda. Lekin professional boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari o‘zlarining individual – tajribaviy metodikalarini amalda qo‘llash masalasida sustkashlik qilayotganligi namoyon bo‘lmoqda. Bizning yondashuvimizga ko‘ra, aynan individual tajribaviy metodikalar boshlang‘ich ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan metodikalar tizimi uchun asos bo‘lishi kerak;

beshinchidan, bugungi kunda mamlakatimiz oliy pedagogik ta’lim muassasalarida kasbiy yetuk, axloqiy barkamol va ijtimioiy faol boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash amalga oshirilmoqda. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan o‘qitish texnologiyalarini samaradorligiga tezkor erishish imkoniyatlariga ega bo‘linmoqda. Ayni paytda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda ularni texnologik yangilanishlar jarayonida boshlang‘ich ta’lim metodikalari bilan qurollantirib borish asosiy yo‘nalishlar sifatida ko‘zga tashlanayotganligini ta’kidlash lozim. Bunda sun’iy intellekt metodikasi, axborot kommunikatsiyalar texnologiyalaridan foydalanish metodikasi, an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar uyg‘unlashgan individual o‘qitish metodikasi, istalmagan murakaab ijtimoiy muhitlarda boshlang‘ich ta’limni amalga oshirish metodikasi kabilar bilan bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini qurollantirish dolzarb bo‘lib qolayotganligini eslatib o‘tish joiz.

Mazkur hozirgi zamon boshlang‘ich ta’lim metodikasi tajribalari shuni ko‘rsatadiki, mamlakatimizda boshlang‘ich ta’lim jarayonida muntazam ravishda o‘qitish, tarbiyalash va ijtimoiylashtirish metodikalari yangilanib bormoqda. Bunday sharoitda boshlang‘ich ta’lim monitoringini amalga oshirish va unda metodikalarni qo‘llash tizimini takomillashtirib borishga e’tibor berish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Boshlang‘ich ta’limning hozirgi zamon metodikalari tajribalari bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish muhim ahamiyatga egadir. Bunda ayniqsa, boshlang‘ich ta’limda qo‘llanilayotgan an’anaviy metodikalarni tizimlashtirish, joriy etilayotgan yangi metodikalarning samaradorligini aniqlash, individual metodikalarning asosligini belgilash kabi masalalar bo‘yicha ilmiy-metodik ishlanmalarga ehtiyoj yuqori bo‘lib turganligini alohida ta’kidlash lozim. Shuningdek, boshlang‘ich ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan horijiy mamlakatlarning o‘qitish metodikalari samaradorligi bo‘yicha ham monitoring olib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunda har bir boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining yoki maktab imkoniyatlaridan kelib chiqib muayyan xorijiy mamlakatlarning boshlang‘ich ta’lim bo‘yicha o‘qitish metodikalaridan foydalanayotganligi ko‘zga tashlanadi. Shu jihatdan mazkur masalada ham ta’limiy monitoring vositasida foydalanilayotgan xorijiy tajribalar va metodikalarning samaradorligini o‘rganib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Xulosa. Mamlakatimizda hozirgi zamon boshlang‘ich ta’lim metodikalarini o‘rganish va tahlil qilish shunday xulosaga olib keladiki, ularda bugungi ehtiyojlarga mos metodikalarni qo‘llash ustuvor hisoblanadi. Har bir o‘quv fanining xususiyatlaridan kelib chiqib tanlanayotgan metodikalar, tarbiya jarayonining differensial metodikalari, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ijtimoiylashtirishning optimal metodikalari va chuqurlashtirilgan ta’lim berish metodikalari rang-barangligi hamda samarali ko‘rsatkichlarni berayotganligi namoyon bo‘lmoqda. Ayni paytda boshlang‘ich ta’lim sifatiga erishish va 2030 yilga qadar rivojlangan boshlang‘ich ta’lim bosiqichi asosida malakatimiz umumiy o‘rta ta’lim tajribasini namoyon qilish jarayoni mazkur ta’lim bosiqchida yangi metodikalarni muntazam joriy qilib borish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Bu borada bizning yondashuvimizga ko‘ra, individuavl ta’lim metodikasi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining qiziqish va layoqatlari asosida chuqurlashtirilgan bilim berish metodikasi, tarbiyaviy jarayonlarda bevosita texnik vositalar bilan bog‘liq tarbiyaviy ishlar metodikasi, individuallikdan umumiylikka moslashish metodikasi, texnologik jarayonlardan foydalangan holda tezkor o‘qitish metodikasi, o‘quv fanlari olimpiadalariga tayyorlash metodikasi, qo‘shimcha ta’lim metodikasi, ota-

onalar universiteti ta’lim metodikasi, zamonaviy inklyuziv ta’lim metodikasi, masofaviy ta’lim metodikasi, o‘qitishning texnologik-didaktik ta’minoti metodikasi va hududlarda tajribadan o‘tgan ommaviy ta’lim metodikalari kabi zamonaviy metodikalarni boshlang‘ich ta’lim jarayoniga joriy etish hamda uning samardorligini monitoring qilib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Boshlang‘ich ta’lim metodikasiga oid tahlillar, kuzatishlar va tajribalar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’lim jarayonida ommaviy qo‘llaniladigan metodikalar tizimini belgilab qo‘yish muhim ahamiyatga egadir. Bunda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining imkoniyatlarga mos ravishda har bir o‘quv fani bo‘yicha davlat ta’lim standartlari talablariga tayangan holda bilim berishni joriy etish va ma’lumotlar majmuini taqdim qilishdan voz kechish metodikasiga amal qilish kutilgan samarani berishini eslatib o‘tish joiz. Shuningdek, texnologik rivojlanish jarayonida tarbiya metodikalarini maqbullashtirish ham muhim ahamiyatga egadir. Bunda boshlang‘ich sinf bosqichlarida tarbiya metodikalarini qo‘llash tajribasiga asoslanish va boshlang‘ich ta’lim jarayoniga mos ravishda dinamik takomillashib boradigan tarbiya metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Tarbiya metodlarini individuallik va umumiylikning uyg‘unlashuviga asoslanishi kutilgan samarani beradi.

Boshlang‘ich ta’limning hozirgi zamon tajribalari boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga nisbatan munosabatga egalik xususiyatlari bilan ham diqqatni tortadi. Professional boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining individual metodikalarini kuchaytirish dolzarb bo‘lib turibdi, chunki boshlang‘ich ta’lim jarayoniga aynan individual metodikalar ta’lim va tarbiya jarayonidagi yangilanishlarning asosi hisoblanishini unutib bo‘lmaydi. Bundan tashqari, hozirgi zamon mamlakatimiz boshlang‘ich ta’lim jarayoni oliy pedagogik ta’lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash ishini optimallashtirishni taqozo etadi. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari ilmiy tadqiqotchi, amaliy o‘qituvchi va ijtimoiy metodikalarga ega professional kadrlar sifatida tayyorlanishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bir so‘z bilan aytganda, boshlang‘ich ta’limning hozirgi zamon tajribalari bo‘yicha muntazam idlmiy metodik ishlanmalarni yaratib borish boshlang‘ich ta’lim jarayonida sifat samaradorligiga erishishning asoslaridan biridir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. “O‘zbekiston-2030” strategiyasining yangi tahriri. – Toshkent, 2026
2. Jabborova O. Umarova Z., Boboxodjayeva L. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. – Toshkent, 2021
3. Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi. - Toshkent, 2019
4. Tilavova S. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. – Toshkent, 2025

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI RAQAMLI TA’LIMGA TAYYORLASH

Rahimov S.M.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, v.b. dotsent

Tayanch so‘zlar: raqamli ta’lim, raqamli savodxonlik, o‘quvchilarning faolligi interaktiv o‘quv vositalari, pedagogik texnologiyalar, raqamli metodika, pedagogik metodika, o‘qituvchi malakasi.
Ключевые слова: цифровое обучение, цифровая грамотность, активность учащихся, интерактивные учебные средства, педагогические технологии, цифровая методика, педагогическая методика, квалификация учителя.
Key words: digital learning, digital literacy, student engagement, interactive learning tools, pedagogical technologies, digital methodology, pedagogical methodology, teacher qualification.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’limga tayyorlashning nazariy-metodologik asoslari hamda amaliy jihatlari yoritilgan. Raqamli texnologiyalarni boshlang‘ich bosqichda joriy etish orqali o‘quvchilarda raqamli savodxonlik, axborot-kommunikatsiya kompetensiyalari va media madaniyatini shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning yosh psixologiyasi, kognitiv rivojlanishi va raqamli vositalarni qabul qilish darajasi inobatga olingan holda samarali pedagogik yondashuvlar ishlab chiqildi. Maqolada interaktiv o‘quv muhitini yaratish, raqamli xavfsizlik qoidalarini singdirish, shuningdek o‘qituvchilar va ota-onalarning raqamli ta’limdagi hamkorligi muhim omil sifatida baholangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещены теоретико-методологические основы и практические аспекты подготовки учащихся начальных классов к цифровому обучению в условиях современного образовательного процесса. Проанализированы возможности формирования цифровой грамотности, информационно-коммуникационных компетенций и медиакультуры у школьников посредством внедрения цифровых технологий на начальном этапе обучения. В ходе исследования разработаны эффективные педагогические подходы с учётом возрастной психологии, когнитивного развития и уровня восприятия цифровых средств обучающимися. В статье рассматриваются такие ключевые факторы, как создание интерактивной образовательной среды, формирование правил цифровой безопасности, а также взаимодействие учителей и родителей в процессе цифрового обучения.
SUMMARY:
This article addresses the theoretical and methodological foundations as well as practical aspects of preparing primary school students for digital learning within the context of the modern educational process. The possibilities for developing digital literacy, information and communication

competencies, and media culture among students through the integration of digital technologies at the initial stage of education are analyzed. The study developed effective pedagogical approaches taking into account the age-related psychology, cognitive development, and level of digital tool acceptance by learners. Key factors discussed in the article include the creation of an interactive learning environment, the establishment of digital safety rules, and the collaboration between teachers and parents in the digital learning process.

Kirish. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimining zamonaviy talablariga moslashuvi dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga integratsiyalashuvi o‘quvchilarda raqamli savodxonlik, axborot-kommunikatsiya kompetensiyalari, hamda innovatsion fikrlashni shakllantirishni talab etmoqda. Bu jarayonda boshlang‘ich ta’lim bosqichi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bu davrda o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishi, metakognitiv strategiyalarni o‘zlashtirishi va mustaqil ta’lim olishga bo‘lgan asosiy tayanch ko‘nikmalari shakllanadi.

Bugungi kunda raqamli pedagogika, ta’limni raqamlashtirish konsepsiyasi hamda edutech vositalari yordamida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini zamonaviy ta’lim talablariga mos tayyorlash zaruriyati yanada kuchaymoqda. Shu bilan birga, raqamli vositalardan foydalanishda bolalarning yosh psixologik va fiziologik xususiyatlarini e’tiborga olish, ularni axborot xavfsizligi madaniyati asosida tarbiyalash, shuningdek interaktiv, refleksiv va konstruktiv ta’lim usullarini qo‘llash muhim hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli o‘quv muhiti o‘quvchilarda muammoli vaziyatlarni hal qilish, ijodiy yondashuvni rivojlantirish, va media axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bois, ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’limga tayyorlashning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash, mavjud amaliyotlarni tahlil qilish va samarali strategiyalarni ishlab chiqish asosiy maqsad etib belgilandi.

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’limga tayyorlash masalalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Zamonaviy texnologiyalar asosida dars jarayonini tashkil etishning metodik yondashuvlari, o‘quvchilarda axborot savodxonligini shakllantirish va raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish yo‘llari tahlil qilinadi va zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalar kundalik hayotning ajralmas qismiga aylangan. Shu sababli ta’lim tizimi ham bu o‘zgarishlarga moslashishi, o‘quvchilarni yoshligidan raqamli savodxonlikka tayyorlashi lozim. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf bosqichida raqamli ta’lim asoslarini o‘rgatish o‘quvchilarda mustahkam bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Maqsad: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida raqamli ta’limga zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni shakllantirish, raqamli muhitda o‘qish, raqamli ta’limga tayyorlik darajasini o‘rganish, psixologik-pedagogik jihatdan tayyorlash, darslarni tashkil etish bo‘yicha metodika ishlab chiqish, o‘quvchilarda mustaqil axborot izlash, tahlil qilish va undan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish, ota-onalar va o‘qituvchilarning raqamli ta’lim jarayonidagi o‘rnini aniqlash va hamkorlik mexanizmlarini tavsiflash.

Materiallar va metodlar: boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv jarayoni tashkil qilishda raqamli vositalar yordamida videodarslar, animatsiyalar, slaydlardan (multimedia darsliklar, raqamli platformalar, onlayn mashqlar) keng qo‘llanilmoqda.

Muhokama va natijalar: boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida raqamli qurilmalardan foydalanish ko‘nikmalari notekis taqsimlangan. Aksariyat o‘quvchilar o‘yinlar orqali texnologiyalarga qiziqish bildirayotgan bo‘lsalar-da, ularni ta’limiy maqsadlarga yo‘naltirishda muammolar mavjud. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari raqamli texnologiyalardan foydalanish borasida yetarli bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lsa, darslarda innovatsion yondashuvlar samarali qo‘llanilmoqda. Shu sababli, o‘qituvchilarning raqamli pedagogik malakasini oshirish dolzarb masala bo‘lib qoladi. O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’limga tayyorlash jarayoni ko‘p omilli va bosqichma-bosqich yondashuvni talab qiladi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, o‘quvchilarning raqamli savodxonlik darajasi ularning kognitiv rivojlanishi, axborot texnologiyalariga bo‘lgan qiziqishi, shuningdek, o‘qituvchining malakasi va foydalanilayotgan didaktik vositalar bilan bevosita bog‘liq. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’limga tayyorlashda o‘qituvchi zamonaviy raqamli vositalardan foydalanishni bilishi va ularni dars

jarayonida samarali qo‘llay olishi kerak. Umumta’lim maktablardagi texnik jihozlarni yetarli darajada ta’minlash, infratuzilma va internet tezligini oshirish, metodik qo‘llanmalar, treninglar, onlayn kurslar orqali o‘qituvchilarning raqamli pedagogik salohiyatini oshirish etibor qaratish lozim.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’limga samarali tayyorlash - nafaqat zamonaviy ta’lim talablariga moslashuv, balki o‘quvchilarning kelajakdagi raqamli kompetensiyalarini shakllantirishda muhim bosqich hisoblanadi:

– o‘quvchilarda raqamli savodxonlik shakllanadi;
– o‘quv motivatsiyasi oshadi;
– mustaqil fikrlash va izlanish ko‘nikmalari rivojlanadi;
– o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi tenglashadi;
– o‘qitish sifati va samaradorligi oshadi;
– erta yoshdan axborot madaniyati shakllanadi;
– kelajakda raqamli iqtisodiyotga tayyor kadrlar shakllanadi.

Ushbu jarayonlar muvaffaqiyatli amalga oshirilsa, o‘quvchilar asosiy yutuqqa va ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Natija: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’limga tayyorlashning dolzarbligi, ilmiy-nazariy asoslari hamda amaliy jihatlari tahlil qilindi. O‘tkazilgan tadqiqotlar va kuzatuvlar Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida raqamli savodxonlikni shakllantirish uchun yoshga mos metodik yondashuvlar zarurligi aniqlandi. Bu yondashuvlar o‘quvchilarning psixologik, fiziologik va kognitiv xususiyatlariga mos holda tanlanishi lozim. Raqamli ta’lim vositalarining (interaktiv doskalar, planshetlar, o‘quv platformalari va multimedia resurslar) o‘z vaqtida va samarali qo‘llanilishi o‘quvchilarda darsga qiziqish, mustaqil fikrlash va muammoli vazifalarni yechish ko‘nikmalarini rivojlantirishi isbotlandi. O‘quvchilarning raqamli xavfsizlik madaniyatini shakllantirish zarurligi asoslab berildi. Bu borada ota-onalar va o‘qituvchilarning hamkorligi muhim omil sifatida belgilandi. Eksperimental darslar va so‘rovnomalar orqali aniqlanishicha, raqamli ta’limga tayyorlangan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari an’anaviy usulda ta’lim olayotgan tengdoshlariga nisbatan yuqori motivatsiya, o‘zlashtirish darajasi va ijodkorlik ko‘rsatkichlariga ega bo‘ldi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish joyizki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’lim olishlari uchun ularning yoshiga mos metodik yondashuvlar ishlab chiqilishi zarur va o‘qituvchilar uchun muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish orqali raqamli pedagogik yondashuvlar keng joriy etilishi mumkin. Ota-onalar uchun raqamli savodxonlik bo‘yicha seminar va treninglar o‘tkazilishi foydali bo‘ladi. O‘quvchilar ta’lim muassasalarda raqamli

ta’limni mustahkamlashda internet tarmog‘ining imkoniyatlarini kengaytirish lozim. Umuman olganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’limga tayyorlashda nafaqat texnik vositalarni joriy etish, balki pedagogik, psixologik va ijtimoiy muhitni ham uyg‘un holda rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4884-sonli qarori. “Raqamli ta’limni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020-yil 6-noyabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. (2023). Raqamli ta’lim platformalari bilan ishlash bo‘yicha metodik qo‘llanma. – Toshkent.

3. Boshlang‘ich ta’lim fanidan davlat ta’lim standarti. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi, 2021.

4. Jo‘raqulova N. “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining raqamli savodxonligini shakllantirish”. – Pedagogika va psixologiya jurnali, 2022, №1.

5. Raximova M. “Interaktiv texnologiyalar yordamida ta’lim sifatini oshirish yo‘llari”. – Boshlang‘ich ta’lim metodikasi, 2021, №3.

6. Xolboeva G.X. “Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asoslari”. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.

7. Azizova D. “O‘quvchilarning raqamli kompetensiyasini shakllantirishda o‘qituvchining roli”. – Ta’limda innovatsiyalar, 2023, №2.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUV FANLARINI O‘QITISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI TAHLILI

Jabborova O.M.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Maktabgach va boshlang‘ich ta’lim
metodikasi” kafedrasi dotsenti
Toshtemirova D.D.
magistrant

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, hozirgi zamon, metodika, tajriba, xususiyatlar, samara, yondashuvlar, natija.
Ключевые слова: начальное образование, современность, методика, опыт, особенности, эффективность, подходы, результат.
Key words: primary education, contemporary era, methodology, experience, characteristics, efficiency, approaches, result.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlarning mazmun-mohiyatini tahlil qilish hamda ularning ta’lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini asoslab berishdan iborat.
РЕЗЮМЕ:
The purpose of the article is to analyze the essence of modern approaches to teaching primary school subjects and to substantiate their importance in improving the effectiveness of the educational process.
SUMMARY:
The purpose of the article is to analyze the essence of modern approaches to teaching primary school subjects and to substantiate their importance in improving the effectiveness of the educational process.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda boshlang‘ich ta’lim tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish, uning mazmunini zamon talablari asosida yangilash hamda o‘quvchilarni hayotga tayyorlash jarayonini aynan shu bosqichdan boshlash ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda[1]. Boshlang‘ich ta’lim nafaqat savodxonlikning asosini yaratadi, balki shaxsning intellektual, ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarini shakllantiruvchi muhim pedagogik bosqich hisoblanadi. Shu sababli mazkur bosqichda o‘qitish

jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Hozirgi sharoitda boshlang‘ich ta’lim jarayonini yangilash, o‘quvchilarning funksional savodxonligini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga va ongli kasb tanlashga yo‘naltirish masalalari tizimli ravishda amalga oshirilmoqda[2]. Bu jarayon o‘qitish metodikalarini qayta ko‘rib chiqish, ularning samaradorligini aniqlash hamda innovatsion texnologiyalarni ta’lim amaliyotiga izchil joriy etishni talab etadi.

Shu jihatdan, boshlang‘ich ta’lim metodikasida qo‘llanilayotgan zamonaviy yondashuvlarni o‘rganish, ularning nazariy asoslarini tahlil qilish hamda amaliy samaradorligini aniqlash masalasi ilmiy-metodik jihatdan alohida e’tiborni talab etadi. Mazkur maqolada aynan boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlarning ahamiyati va ularning ta’lim jarayonini takomillashtirishdagi o‘rni tahlil qilinadi.

Natijada Boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitish bugungi kunda ta’lim tizimining eng muhim bosqichi hisoblanadi, chunki aynan ushbu davrda o‘quvchilarda bilim, ko‘nikma, kompetensiya va shaxsiy fazilatlarning asoslari shakllanadi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida belgilangan vazifalar, boshlang‘ich ta’limni jahon ta’lim standartlariga moslashtirish, o‘quvchilarning funksional savodxonligini oshirish, shaxsni kasbga yo‘naltirish va pedagogik jarayonda innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishni o‘z ichiga oladi (Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi va UNESCO, 2022).

Zamonaviy pedagogik ilm-fan ma’lumotlariga ko‘ra, boshlang‘ich ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan pedagogika, interfaol va innovatsion metodlardan foydalanish muhim rol o‘ynaydi (Bruner, 2011; Vygotsky, 1978; Joyce va boshq., 2015). Bu yondashuvlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, tanqidiy qaror qabul qilishini, ijodiy va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi hamda ta’lim jarayonini o‘quvchi markazida tashkil etish imkonini beradi.

Shu bilan birga, boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishda pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish, metodik yondashuvlarni tizimli baholash va innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda. Tadqiqotning maqsadi – boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish, ularning samaradorligini aniqlash va pedagogik amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqishdir. Mazkur tadqiqot quyidagi vazifalarni amalga oshirishni nazarda tutadi:

boshlang‘ich ta’limda qo‘llanilayotgan pedagogik metod va yondashuvlarni tahlil qilish;

zamonaviy pedagogik yondashuvlarning samaradorligini o‘rganish va baholash;

o‘qituvchilarning metodik kompetensiyasini rivojlantirish va interfaol metodlardan foydalanganlik darajasini aniqlash;

innovatsion pedagogik texnologiyalarni boshlang‘ich ta’lim amaliyotida tatbiq etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Shu nuqtai nazardan, maqola boshlang‘ich ta’lim jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirish va metodik tavsiyalar ishlab chiqish uchun nazariy-metodik asos yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyada Boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar masalasi pedagogika fanida keng o‘rganilgan ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Ilmiy adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan pedagogika, integrativ o‘qitish, interfaol metodlar va raqamli pedagogik texnologiyalar boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishning asosiy vositalaridan hisoblanadi.

Mahalliy olimlar, xususan, Rahimov (2021) va Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi hamda UNESCOning hisobotlarida (2022) boshlang‘ich ta’limning funksional savodxonlikni rivojlantirish, o‘quvchilarni mustaqil va ijtimoiy faol shaxs sifatida tarbiyalashdagi roli alohida ta’kidlangan. Xorijiy ilmiy manbalarda Bruner (2011), Vygotsky (1978), Dewey (1997) va Joyce va boshq. (2015) nazariyalari pedagogik amaliyotda o‘quvchi markazli, interfaol va innovatsion metodlarni qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. Bu manbalar kompetensiyaviy yondashuv asosida darslarni rejalashtirish, fanlararo integratsiya va muammoli vaziyatlarda o‘qitish strategiyalarini ishlab chiqishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqotda qo‘llanilgan metodologik yondashuvlar nazariy va amaliy metodlarni o‘zaro uyg‘unlashtirishga qaratildi. Jumladan:

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish;

Normativ-huquqiy hujjatlar (O‘zbekiston Respublikasi ta’lim standartlari va “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi) asosida pedagogik jarayonni baholash;

Taqqoslash va sistematik tahlil metodlari yordamida turli pedagogik yondashuvlarning samaradorligini aniqlash;

Boshlang‘ich ta’lim amaliyotini kuzatish va mavjud metodikalarni amaliy samaradorligi bo‘yicha baholash.

Ushbu metodologiya yordamida tadqiqot boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirish, interfaol va innovatsion pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish hamda ta’lim jarayonini o‘quvchi markaziga

yo‘naltirish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili va metodologik yondashuvlar tadqiqotning nazariy asosini mustahkamlaydi va boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlarni puxta tatbiq etish bo‘yicha ilmiy-metodik asos yaratadi.

Muhokama Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etish ta’lim jarayonining mazmuni va tuzilishini sifat jihatidan tubdan o‘zgartirmoqda. An’anaviy, reproduktiv model o‘rnini bosqichma-bosqich kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan, o‘quvchi markazli yondashuv egallamoqda. Bu esa o‘quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlash va tanqidiy qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi, shuningdek, amaliy ko‘nikmalarni o‘zlashtirishni sezilarli darajada kuchaytiradi[3].

Kuzatuv va tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy yondashuvlarning samarali tatbiqi bir qator omillarga bog‘liq. Jumladan, o‘qituvchining pedagogik va metodik tayyorgarligi, darsni rejalashtirish va loyihalash mahorati, interfaol metod va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan oqilona foydalanish darajasi, shuningdek, ta’lim muhitining moddiy-texnik imkoniyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Agar ushbu omillardan biri yetarlicha ta’minlanmasa, innovatsion metodlarning samaradorligi pasayishi va kutilgan pedagogik natijalarga erishishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Shuningdek, fanlararo integratsiya, loyiha va muammoli vaziyatlarda o‘qitish hamda raqamli pedagogik vositalardan foydalanish boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning funksional savodxonligini oshirish va ularni real hayotiy vaziyatlarga tayyorlashda muhim vosita hisoblanadi. Bu jarayon o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi, bilimlarni amaliyotga qo‘llashga rag‘batlantiradi va ta’lim jarayonini o‘quvchi markaziga yo‘naltiradi. Shu bilan birga, pedagoglar doimiy ravishda o‘z kasbiy salohiyatini oshirib borishi, zamonaviy metod va texnologiyalarni o‘zlashtirishi zarur.

Bundan tashqari, zamonaviy yondashuvlarni tatbiq etish jarayonida pedagogik tajribani tizimli qayd etish, metodik samaradorlikni baholash va ilg‘or amaliyotlarni umumlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi[4]. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini innovatsion pedagogik tafakkur asosida tayyorlash, ularning metodik kompetensiyasini rivojlantirish va ta’lim jarayonida mustaqil fikrlashga yo‘naltirilgan yondashuvlarni joriy etish ta’lim sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Shunday qilib, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni boshlang‘ich ta’lim amaliyotiga puxta va maqsadli joriy etish ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirish va ularni mustaqil, ijtimoiy faol shaxs sifatida tarbiyalashning muhim sharti ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Mazkur tahlil pedagogik amaliyotni takomillashtirish va metodik tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni tizimli va kompetensiyaviy asosda joriy etish ta’lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan pedagogika, interfaol metodlar, muammoli vaziyatlarda o‘qitish strategiyalari, fanlararo integratsiya va raqamli pedagogik texnologiyalarni qo‘llash o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi, mustaqil qaror qabul qilish va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiradi[5]. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy yondashuvlarning muvaffaqiyati bir qator determinantlarga bog‘liq: pedagoglarning metodik tayyorgarligi, darsni rejalashtirish va loyihalash mahorati, interfaol va innovatsion texnologiyalardan oqilona foydalanish, shuningdek, ta’lim muhitining moddiy-texnik va ijtimoiy sharoitlari. Shu bilan birga, fanlararo integratsiya va o‘quvchilarning amaliy faoliyati asosida o‘qitish metodlari o‘quvchilarning funksional savodxonligini oshirish, bilimlarni real hayotiy kontekstlarda qo‘llash, shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda samarali vosita ekanligi aniqlangan.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarni boshlang‘ich ta’lim amaliyotiga puxta tatbiq etish pedagogik jarayonning innovatsion shakllarini rivojlantirish, o‘quvchilarning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarini tizimli tarzda shakllantirish, pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta’minlash va ta’lim sifatini barqaror darajada oshirishning muhim vositasi ekanligi ilmiy jihatdan tasdiqlandi. Maqola natijalari shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’lim metodikasini takomillashtirish, darslarni kompetensiyaviy, interfaol va integrativ metodlar bilan boyitish, pedagogik amaliyotni tizimli tahlil qilish, shuningdek, innovatsion pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish ta’lim jarayonini samarali tashkil etish va o‘quvchilarning bilim hamda ko‘nikmalarini kompleks rivojlantirishga imkon yaratadi[6]. Shu bilan birga, bu jarayon o‘quvchilarning ijtimoiy faol va mustaqil shaxs sifatida shakllanishini ta’minlaydi va ularni kelajakda kasbiy yo‘nalishlarda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun tayyorlaydi. Umuman olganda, boshlang‘ich sinf o‘quv fanlarini o‘qitishda

zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo‘llash ta’lim sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy va metodik salohiyatini rivojlantirish, o‘quvchilarning kompetensiyalarini kompleks shakllantirish va ta’lim jarayonini innovatsion asosda takomillashtirishning muhim sharti ekanligi ilmiy jihatdan tasdiqlandi. Shu nuqtai nazardan, maqola natijalari boshlang‘ich ta’lim metodikasini yanada rivojlantirish, pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish va innovatsion metodlarni tizimli joriy etish uchun mustahkam nazariy-metodik asos sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “O‘zbekiston-2030” strategiyasining yangi tahriri. – Toshkent, 2026
2. Jabborova O. Umarova Z., Boboxodjayeva L. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. – Toshkent, 2021
3. Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi. - Toshkent, 2019
4. Tilavova S. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. – Toshkent, 2025
5. Jabborova O.M. Individual yondashuv texnologiyasi asosida boshlang‘ich ta’lim menejerlarini tayyorlash metodikasi. – Toshkent, 2023
6. Kurbonov Sh., Seytxalilov E. Ta’lim sifatini boshqarish. – T.: “Turon-Iqbol”, 2004.-590 b.

BOSHLANG‘ICH SINF “TARBIYA” DARSLARIDA O‘QUVCHILARDA INSONPARVARLIK FAZILATLARINI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA SHAKLLANTIRISH METODLARI

Avazxonov Sh.G.
“CHDPU” Maktabgacha va boshlang’ich ta’lim kafedrasi o’qituvchisi

Tayanch so‘zlar: pedagogika, texnologiya, boshlang’ich, tarbiya, ta’lim, ko’nikma, malaka, o’qituvchilar, o’quvchilar, insonparvarlik, shakl, metod, vositalat.
Ключевые слова: педагогика, технология, начальное образование, воспитание, обучение, навыки, умения, учителя, учащиеся, гуманизм, форма, метод, средства.
Key words: pedagogy, technology, primary education, upbringing, education, skills, competencies, teachers, students, humanism, form, method, tools.

РЕЗЮМЕ:
Bugungi kunga kelib, boshlang‘ich sinf o‘quvchi yoshlarini o‘qitishda o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish, bilimlarni keng va oson o‘zlashtirib olish maqsadida pedagogik texnologiyalarning usul, vosita va shakllarini aniq tanlab, ulardan to‘g‘ri foydalanish muhimdir. Tarbiya darslarini tashkil etishda pedagogik texnologiyalarning bir qancha metodlaridan foydalaniladi. Quyida shular haqida fikr yuritamiz.
РЕЗЮМЕ:
В настоящее время при обучении учащихся начальных классов важное значение имеет расширение их мировоззрения и обеспечение более лёгкого и эффективного усвоения знаний. В связи с этим необходимо правильно выбирать и эффективно использовать методы, средства и формы педагогических технологий. При организации воспитательных занятий применяются различные методы педагогических технологий. Ниже рассматриваются некоторые из них.
SUMMARY:
Today, in teaching primary school students, it is important to broaden their worldview and ensure that knowledge is acquired more effectively and easily. For this purpose, it is necessary to carefully select and properly use the methods, tools, and forms of pedagogical technologies. Several methods of pedagogical technologies are used in organizing educational lessons. The following discussion focuses on some of these methods.

Boshlang‘ich ta’lim davri o‘quvchilar hayotida muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda o‘quvchilarning savodi shakllanib, dunyoqarashi kengayadi va

tafakkuri rivojlanadi. Shuning uchun o‘qituvchi ta’lim jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etishi, o‘quvchilarda bilim olishga bo‘lgan motivatsiyani shakllantirishi muhimdir. Ayniqsa, didaktik o‘yinlardan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarni oson o‘zlashtirishiga, faolligi va qiziqishini oshirishga yordam beradi. Pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, bilimlarni chuqur o‘zlashtirishi hamda ularni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bois ta’lim-tarbiya jarayonida texnologik yondashuvni qo‘llash, maqsadlarni aniq belgilash va o‘quv jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish katta ahamiyatga ega.

Bugungi kun pedagoglari bundan mohirlik bilan foydalanishlari va o‘quvchilarga beriladigan mustaqil ishlar tizimini ishlab chiqishlari foydadan xoli bo‘lmaydi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining har bir darsni tashkil etish uchun turli didaktik o‘yinlardan foydalanishlari juda yaxshi samara beradi.

Chunki 7-8 yoshli bolalarning hayotida maktab davri ancha murakkab davr bo‘lib, o‘quvchilarning oldida juda jiddiy sinov turadi. Bola yangi hayot – maktab hayotiga kirib boradi. Endi ular yangi jamoaning a’zosi ekanligini his etishga, tartib-intizomga bo‘ysunishga, yangi rejimga ko‘nikishga majbur bo‘ladi. Bola yosh bo‘lishiga qaramay, endi uning maktabda o‘qish, uy vazifalarini bajarish, murakkab materiallarni o‘rganish kabi zarur yumushlari ortib boradi. Motiv o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Uni o‘quvchilar yoshiga va psixologik xususiyatlariga mos didaktik o‘yinlar va mustaqil ishlar vositasida amalga oshirish mumkin.

Ayniqsa, o‘qituvchilar boshlang‘ich ta’lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda darslarni qiziqarli va samarali olib borish natijasida o‘quvchilarni darsga jalb qilish oson bo‘ladi. Shunday darslarda bolalar diqqati to‘liq qaratiladi, xotirasi ham yaxshi ishlaydi. Motivlar o‘quvchi yoshlarning bilimlarini chuqur egallashlariga yordam beradi. Shuning uchun bo‘lsa kerak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari ta’lim jarayonini qiziqarli motivlar asosida tashkil etishga e’tibor qaratishlari kerak.

“Pedagogik texnologiya” tushunchasining vujudga kelishi, talim va tarbiyaning ilk tashkiliy va metodik shakllarining vujudga kelishi bilan bog‘liq. Masalan, “Individual” ta’lim o‘quv-tarbiya jarayonining eng qadimiy tashkiliy shakli bo‘lib, u dastavval qadimgi Yunonistonda paydo bo‘lgan edi. O‘qituvchi bir o‘quvchi bilan ishlab, ta’limni bevosita tashkil etgan, boshqargan, nazorat qilgan. O‘qituvchi matnlarni o‘qib bergan yoki bolalarga o‘qitib, so‘zab berisni buyurgan. Qoida va ta’riflarni yodlash, jismoniy mashqlarni bajarish musiqa

asboblarida u yoki bu kuyni ijro etish yo‘llari bilan bolalar hayot, san’at, notiqlik, jismoniy madaniyatga oid bilimlarni o‘rganganlar.

Keyinchalik individual ta’lim o‘rnini guruhlar asosida o‘qitish egallagan. O‘rta asrlarga kelib qoidalarni yodlash, bir xil tipdagi mashqlarni bajarish, og‘zaki savol-javob, yuqori pog‘onalarda esa ma’ruza, munozara ta’limning yetakchi usullariga aylana boshlagan. Bu holat asta-sekin sinf-dars sistemasini keltirib chiqarib, yangi texnogiyalarning kelib chiqishiga zamin hozirlagan.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida xorijiy mamalakatlarda ko‘plab pedagogik nazariyalar vujudga keldi. Ularning ayrimlari ta’lim-tarbiya tizimini yaxshilashga, o‘quvchilar faolligini oshirishga qaratilgan edi.

Shu davrlarda «Yangi maktablar» degan pedagogik oqim paydo bo‘lib, uning asoschisi fransuz pedagogi E.Demolen edi. Bunday maktablar Angliya, AQSh, Fransiya, Belgiya, Shvetsariya kabi ko‘plab davlatlarda ochildi. Jenevada «Yangi maktablarning xalqaro birlashmasi» tuzildi va unda yangi maktablarga qo‘yilgan talablar belgilab berildi. Bu maktablar xususiy bo‘lib, unda haq to‘lashga qodir kishilarning bolalarigina o‘qitilgan. Yangi maktablarda ish yaxshi yo‘lga qo‘yilgan, to‘liq jihozlangan kabinet va laboratoriyalar tashkil etilgan, «erkin va faol» metodlar qo‘llanilgan. O‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqarish faoliyati jarayoni ham qo‘llanilgan.

Maktablarning amaliy pedagogik laboratoriyasi bo‘lib, bolalarning miyasini yodlab olingan bilimlar bilan to‘ldirish orqali ta’lim berish o‘rniga, ularning fikrlash qobiliyatini umumiy o‘stirish yo‘li bilan ta’lim berishga harakat qilingan. O‘quvchilarga qanday qilib kuzatish, gipotezalar topishni, o‘z taxminlarini tekshirib ko‘rishni o‘rgatganlar. Bunday maktablarda o‘qitish faktlarga va tajribaga tayanishga, bolalarning tashabbuskorligi va mustaqilligini tarbiyalashga asoslangan edi.

XIX asr oxirlarida Germaniyada pedagog Vilgelm Avgust Lay (1862-1926) «ish-harakat pedagogikasi»ga asos soldi. Uning g‘oyalarida ham o‘ziga xos ijobiy tomonlar, yangiliklar bor edi. Lay pedagogik jarayonda ifodalash, tasvirlashga katta ahamiyat berdi, chunki uning fikricha, mana shunday ifodalash yoki tasvirlash jarayonida o‘quvchilar o‘z faolliklarini ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladilar, harakat qiladilar.

Uning fikricha, tasvirlashning har qanday turlari: rasm solish, loy va plastilindan buyumlar yasash, har xil narsalarning modelini yasash, chizmachilik, dramatizatsiya, ashula, musiqa, raqslar shuningdek, o‘simlik hamda hayvonlarni parvarish qilish tajribalarini o‘tkazish, og‘zaki va yozma ishlar va shu kabilar ta’lim jarayonidagi «ifodalash» vositalaridir. Lay fikricha,

hamma darslar ana shu qoidalar asosiga qurilishi lozim. Ushbu fikrlardan kelib chiqib, bizningcha:

– mavzuning barcha o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishiga erishish;

– o‘quvchilarning ravon va to‘g‘ri, ongli va ifodali o‘qishining takomillashuviga erishish;

– mashg‘ulotga o‘quvchilarning faol qatnashuviga erishish;

– ularning o‘qish motivlarini qo‘zg‘ash va qiziqtirish, o‘quvchilarni faollashtirish yo‘llarini belgilash va qo‘yilgan maqsadga to‘liq erishish;

– pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish va boshlang‘ich ta’limda uni qo‘llash yo‘llarini izlash va takomillashtirish, o‘z ustida ishlash;

– boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish motivlarini o‘stirish ustida ishlash;

– darsni hayotiy tajribalar bilan bog‘lash lozim.

Albatta, buning oqibatida o‘quvchi to‘g‘ri, ongli va ifodali o‘qishga o‘rganadi. Turli mashqlar vositasida tez o‘qish malakalari takomillashadi. Vatan haqidagi tushunchalari kengayadi, Vatanga muhabbat shakllanadi, Vatandan g‘ururlanish, ya’ni milliy g‘umr shakllanishiga asos yaraladi. Matn bilan mustaqil ishlashga o‘rganadi. O‘z fikrini erkin bayon etishga, o‘rganilganlar asosida hikoya, maqol, hikmatli so‘zlar, tez aytishlarni o‘rganadi. Sinfdoshlari fikrini ma’qullash yoki yangi fikrlarni aytishga ham o‘rganadi.

Darsni tashkil etish:

Birinchidan, o‘qituvchi o‘quvchilarga darsga qiziqish uyg‘otishi zarur. Ya’ni, Motiv hosil qilish: Buni darsning o‘tgan darsni mustahkamlash qismida va yangi darsni o‘tishga tayyorgarlik qismida, butun dars davomida ham amalga oshiriladi. O‘quvchilarda motiv hosil qilishda turli didaktik o‘yinlar, topshiriqlar, musobaqalar va boshqa ish usullaridan foydalaniladi.

Masalan, matnni o‘qishga tayyorgarlik: yozuvchi haqida ma’lumot beriladi. Matn mazmuni haqida tushuntirilib, o‘quvchilarning matnga qiziqishlari oshiriladi. Ba’zan matn mazmuni haqida gap boshlab, qolganini kitobdan o‘qib, o‘rganamiz, deb, o‘qituvchi bolalarning matnga qiziqishini oshiradi. Tarbiyaviy ta’sirini kuchaytiradi.

Matnni o‘qish va mazmunini so‘zlash. Bunda o‘qituvchi matnni o‘zi o‘qib beradi va mazmunini tushuntiradi yoki bu ishni tashkil etishda o‘quvchilar faoliyatidan ham foydalanishi mumkin.

Lug‘at ustida ishlash. Notanish so‘zlarga izoh berilib, o‘quvchilarning so‘z boyliklari oshiriladi (bunda ko‘proq o‘quvchilar faoliyatini ishga solish lozim), dunyoqarashlarining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatiladi.

Topshiriq bilan o‘qish. O‘qituvchi o‘quvchilarning o‘qish malakalarini rivojlantirish, o‘qiganini tushunib olishga o‘rgatish uchun turli mashq va

usullardan foydalanadi. Matn mantiqiy qismlarga bo‘linib, har bir qismining mazmunini so‘zlash topshirig‘i, qismlarga alohida sarlavha topish, reja tuzish kabi topshiriqlar berilishi mumkin. Bu o‘quvchilar dunyoqarashlarining rivojlanishi, mantiqiy fikrlashga o‘rganishiga yordam beradi.

Matn mazmuni ustida ishlash. O‘quvchilar matn mazmunini so‘zlab berishlari yoki turli didaktik o‘yinlar vositasida mazmunni o‘zlashtirishi mumkin.

Masalan, «Davom ettir» o‘yini: O‘qituvchi matn mazmunini hikoya qilishni boshlaydi, bir o‘quvchi uni davom ettiradi. Shu taxlitda barcha o‘quvchilarni matn hikoyasiga qatnashtirish mumkin.

«Zanjir» o‘yini: matndagi bir necha so‘zlar vositasida bu o‘yinni o‘ynash mumkin. O‘qituvchi bir so‘z aytadi, so‘zning tugagan harfidan boshlanadigan so‘zni bir o‘quvchi aytadi, shu taxlitda hamma o‘quvchilarni o‘yinga qatnashtirish mumkin.

«Tez javob» o‘yini: O‘qituvchi yoki boshlovchi o‘quvchilar qatori oralab yurib, o‘quvchilardan birini turg‘izadi va biror darslikda keltirilgan hikoya nomini aytadi. O‘quvchi shu hikoyaga kiruvchi qahramonlarni topib aytishi lozim. Javob uchgacha sanaguncha aytilishi kerak. Javob berolmagan o‘quvchi o‘yindan chiqadi. O‘yin toki bir o‘quvchi qolguncha davom ettiriladi. Bunday o‘yin davomida o‘quvchilarda hozirjavoblik, mustaqil fikrlash malakasi rivojlanib, atrof-muhitni sinchkovlik bilan kuzatishga o‘rganadi, atrofdagi sodir bo‘ladigan voqea va hodisalarga qiziqishi ortadi.

Shu kabi metod va usullardan foydalanish orqali o‘qituvchi o‘quvchilarning o‘qish motivini rivojlantiradi va ularning dunyoqarashlari rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi, o‘quvchilarda topqirlik, chaqqonlik, bilimdonlik kabi sifatlarni rivojlantiradi, xulqiga ta’sir ko‘rsatadi.

Agar tekshirish davomida dars maqsadiga erishilgan bo‘lsa, demak dars texnologiyasi to‘g‘ri ishlangan va uni takomillashtirish mumkin. Agar maqsadga erishilganlik darajasi past bo‘lsa, demak loyihani korrerktirovka qilish (o‘zgartirishlar kiritish) kerak. O‘qituvchi qayerda xato qilganini bilib, xatolarini tuzatadi.

Bu dars yangi bilim berish darsining algoritmi bo‘lib, uni boshqacha tarzda ham tashkil qilish mumkin.

Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta’lim jarayonida faolligi muttasil rag‘batlantirilib turilishi, o‘quv materialini kichik-kichik bo‘laklarga bo‘lib, ularning mazmunini ochishda bahs, munozara, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, tadqiqot rolli o‘yinlar metodlarini qo‘llash, rang-barang qiziqtiruvchi misollarning keltirilishi, o‘quvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga

undash, rang-barang baholash usullaridan foydalanish, ta’lim vositalaridan o‘rinli foydalanish talab etiladi.

O‘zbek xalqining ulug‘ allomalaridan biri Abu Rayhon Beruniy asarlarida yosh avlodga bilim berishning turli yo‘llari va vositalari haqida tushunchalar berilgan bo‘lib, ularni mustaqil fikrlaydigan, yangilik yarata oladigan qilib tarbiyalash xususida to‘xtalib o‘tgan. «Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida Beruniy sxolastik metodlardan voz kechish, dars samaradorligini oshirish yo‘llarini izlash bolalarning xotirasini rivojlantirishga, fikrlashga o‘rgatishini ta’kidlab o‘tgan. «Maqsad gapni cho‘zish emas, balki o‘quvchini zeriktirmaslik, chunki doimo bir xil narsaga qarayverish malollik va sabrsizlikka olib keladi. O‘quvchi fandan-fanga o‘tib tursa, turli bog‘larda yurganga o‘xshaydi. Birini ko‘rib ulgurmasdan boshqasi boshlanadi va u kishi har bir narsada o‘ziga yarasha lazzat bor deyilganidek ularni ko‘rishga qiziqadi va ko‘zdan kechirishni istaydi. Bir xil narsa charchatadi, xotiraga malol keltiradi» 5.

Ta’lim berish o‘qituvchidan izlanishni, pedagogik mahoratni talab qiladi. Ilmiy salohiyatga boy bo‘lgan ustozgina mavzuni pedagogik texnologiyalardan, metod va shakllardan foydalangan holda o‘quvchilarga mahorat bilan yetkazib beradi. Mavzuning maqsadiga qarab, ta’lim metodlarini tanlay biladi, kerakli vositalardan o‘z o‘rnida foydalanadi.

O‘quv informatsiyasini so‘z orqali uzatish va axborotni eshitish orqali qabul qilish metodlariga nimalar kiradi va ularga qanday talablar qo‘yiladi?

Tarbiya darslarini o‘qitishda o‘qitishning og‘zaki metodlaridan foydalansa ham maqsadga muvofiq bo‘ladi.

a) o‘qituvchining hikoyasi;

b) suhbat;

v) maktab ma’ruzasiga bo‘linadi.

Hikoya usuli boshlang‘ich sinflarda ko‘p qo‘llaniladi Ta’lim mazmuni o‘quvchiga qisman tanish bo‘lsa, suhbat usuli qo‘llaniladi. Og‘zaki bayon qilish usulida har ikkala faoliyat o‘qituvchining bayon qilishi va o‘quvchilarning shu bayon qilingan bilimlarni diqqat bilan tinglab, ongli va mustahkam o‘zlashtirishlari birligiga amal qiladi.

Hikoya maktab ta’lim tizimida eng ko‘p qo‘llanadigan usul bo‘lib, u hamma sinflarda barcha fanlarni o‘qitishda, maktab ta’limining hamma bosqichlarida qo‘llaniladi. Boshlang‘ich sinflarda bu ancha qisqa va aniq bo‘ladi, sinflarning o‘rta guruhiga kelib hikoya ancha kattaroq hajmda va davomli bo‘ladi.

O‘quv materialini og‘zaki bayon qilish usuli quyidagi bir qator didaktik qoida va talablarga asosan qo‘llaniladi:

Tarbiya darslarida bayon qilinayotgan materiallar g‘oyaviy jihatdan mazmunli, ilmiy hamda nazariyani amaliyot bilan bog‘lashga qaratilgan bo‘lishi kerak. Bayon qilinadigan materiallarning tarbiyaviy ahamiyatini to‘g‘ri ko‘rsatish orqali o‘quvchiga tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish mumkin. Tarbiya darslarini tashkil etishning qanday hollarida suhbat usuli qo‘llaniladi? Uni qo‘yishda qanday qoidalarga amal qilish lozim? Suhbat usuli – savol-javob usuli deb ham yuritiladi.

O‘quvchilar darsga yetarli darajada tayyor bo‘lsa o‘qituvchi rahbarligida muammoli savollarga javoblarni o‘zlari axtarib topadigan suhbatlar maqsadga muvofiqdir. Bunday suhbatlar evristik izlanish, axtarib topish xarakterida bo‘ladi.

Dars jarayonida o‘rganilayotgan mavzu yuzasidan kirish, asosiy va yakunlovchi suhbatlar ham qo‘llaniladi.

Suhbatlar, ayniqsa, o‘qitishning tarbiyalovchilik xarakterida dunyoqarash, e’tiqodni tarkib toptirishda qo‘l keladi. Suhbatlar butun sinf hamda o‘quvchilarning ayrim guruhlari bilan ham o‘tkaziladi.

Suhbatlar orqali:

a) o‘quvchilarning o‘z hayotlarida uchratgan voqea, hodisalar yuzasidan savollar berish orqali o‘quvchilarning mustaqil fikr yuritishlarini amalga oshiradigan holatlarga e’tibor qilish, o‘quvchilarning ilgari o‘rgangan tayanch bilimlarini esga tushirishga erishish lozim. Suhbat usuli bilan ish ko‘rganda o‘qituvchi quyidagilarga amal qilishi lozim:

1) o‘qituvchining suhbat uchun tayyorlab kelgan savollari sinf o‘quvchilarining hammasiga taalluqli bo‘lib, so‘roq o‘rtaga tashlanishi kerak.

2) o‘quvchilardan biri javob berish uchun chaqiriladi.

3) sinfning barcha o‘quvchilari javob berayotgan o‘quvchini qunt bilan tinglashi, uning javobini to‘ldirishi, tuzatishi, oydinlashtirishga yordam berishini ta’minlashi kerak.

4) o‘quvchilarning javobi qay darajada to‘g‘ri-noto‘g‘ri bo‘lishidan qat’i nazar o‘qituvchi tomonidan izohlanishi, yakunlanishi va baholanishi zarur.

Ta’lim jarayonida turli ko‘rgazmali qurollardan foydalanishga harakat qilamiz. Xo‘sh, ushbu o‘quv informatsiyasini ko‘rgazmali uzatish va ko‘rish orqali qabul qilish metodining ahamiyati qanday? Ko‘rgazmalilikning qanday turlari mavjud? degan savollarga javob topishga harakat qilaylik.

Ko‘rgazmali usulning muhimligi o‘rganilayotgan narsa va hodisalarni hissiy idrok etishga, ularni kuzatib, mushohada qilishga o‘quvchini undash, mantiqiy va nazariy elementlarning birligiga ishonch hosil qilishga, nihoyat nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llay olishga o‘rgatishdan iborat.

Ta’limda ko‘rgazmalilik usuli namoyish etish, illyustratsiya va ekskursiya tariqasida olib boriladi.

Ta’lim jarayonida namoyish etish usulidan foydalanish asosiy materialning xarakteriga – mazmuni, shakli va hajmiga bog‘iq. Bu xarakter ikki turlidir:

Aslicha ko‘rsatilishi mumkin bo‘lgan buyum va narsalar: o‘simliklar, ularning tarkibi, hayvonlar, ma’danlar, kolleksiyalar, asbob va mashinalar, modellar va h.k.

Tasviriy ko‘rgazmali materiallar:

A) buyum, narsa, hodisa va voqealarning tasvirini ifodalovchi materiallar, rasm, surat, fotosurat, diafilm va h.k.

Tasviriy ko‘rgazmali materiallarning turliligi har xil qo‘llashni talab etadi. Masalan:

1. Buyum va narsalarni tabiiy holda ko‘rsatish ikki usulda namoyish etiladi:

a) o‘tilayotgan mavzuga oid badiiy ko‘rgazma materiallari o‘quvchi bayon qilayotgan bir vaqtda (faqat o‘qituvchi ko‘rsatadi);

b) tabiiy ko‘rgazmali materiallarning soni yetarli bo‘lsa, ular har bir o‘quvchiga tarqatib beriladi.

2. Tasviriy ko‘rgazmali materiallarning har ikkala turini ham ikki xil usulda olib borish mumkin:

a) ko‘rgazmali materiallarni o‘qituvchi namoyish etadi;

b) ko‘rgazmali materiallar o‘quvchiga tarqatiladi.

O‘qitilayotgan mavzuning xarakterini hamma vaqt ham sinfda ochib bo‘lmaydi. Bu holda ekskursiya metodidan foydalanish mumkin. Mavzuni ekskursiya usuli bilan ham ko‘rsatish mumkin. Bu usulda o‘rganilayotgan narsa-hodisalarni tabiiy sharoitda zavod, fabrika, tabiatda, muzey, ko‘rgazmalarda tashkiliy ravishda ko‘rsatiladi. Agar ko‘rsatilayotgan joyda o‘tilayotgan mavzu mazmunini keng ochib berish imkoni bo‘lsa, buni o‘qituvchi oldindan borib kuzatib keyin o‘quvchilarni olib boradi, ekskursiya usulidan foydalanadi. O‘quvchilar ekskursiya davomida ob’ekt ustidan ma’lumotlarni eshitish yoki kuzatish bilan chegaralanmasdan zarur materiallarni yozib oladilar, rasmini chizadilar, o‘lchash, hisoblash ishlarini olib boradilar.

O‘qituvchi ekskursiya oxirida mulohaza va fikrlarni umumlashtirib, xulosa chiqaradi va mashg‘ulotni yakunlaydi.

Mashq davomida ilgari egallangan bilim, ko‘nikma, malakalar, qonunlar faoliyatga tatbiq etiladi.

O‘quvchilarning o‘zlashtirilgan ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish asosida olib boriladi:

- mashq uchun berilgan topshiriqning maqsadi o‘quvchilarga aniq tushuntirilgan bo‘lishi;

- mashq ustidan sinf o‘quvchilari jamoasi va har qaysi o‘quvchilarning shaxsiy intilishi, qiziqishini hisobga olishi;

- topshiriq butun sinf o‘quvchilarining aktiv faoliyatini ta’minlaydigan bo‘lishi va mashqni belgilangan vaqt ichida bajarishi talab etiladi.

Mashq qilishda o‘quvchilarning yozma, ijodiy mashqlari muhimdir.

Mutafakkir Abu Rayhon Beruniy (937-1048) didaktik qarashlarida o‘quvchilarni o‘qitish hamda tarbiyalash jarayonida, birinchidan, turli mavzularda mulohazalar yuritishni, o‘quvchining zerikmasligini, zo‘riqmasligini ta’kidlagan.

Ta’lim maqsadini muvaffaqqiyatli amalga oshirish yo‘lida ta’lim vositalaridan foydalaniladi. Kompyuter, Multimedia, kodaskop, filmoskop, logorifm lineykasi, sirkul, apparat turlari – shular jumlasiga kiradi.

Ta’lim metodlarini to‘g‘ri tanlash va ulardan o‘rinli foydalanish – ta’lim samarasini ta’minlashga yordam beradi.

Pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyati doirasini aniq belgilab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi darsligi. Karimjanov Alijan. Toshkent. 2025

2. Abu Rayhon Beruniy. Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. 1-jild. Toshkent, 1968. 106-107 betlar.

3. Ziyomuxammadov B. Pedagogik mahorat asoslari. – T.: “Tib-kitob”, 2009. – 184 B.

4. Zokirov I.I. Ta’lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni tadbiq etishning nazariy-amaliy asoslari. (kasb-hunar kollejlari misolida). Ped.fan.nom. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. Avtoreferati, – T.:2005. 9-b.

5. Yo‘ldoshev J.G‘., Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar. – T.:“Iqtisod-moliya” nashriyoti, 2009. 492 B.

INNOVATSION FAOLIYAT – TA'LIM SAMARADORLIGI OMILI

Musurmonova M.
ChDPU "Maktabgacha
va boshlang'ich ta'lim" fakulteti katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: innovatsion rivojlanish, davlat va jamiyat, yangi fikr, yangi g'oya, innovatsion amaliyot, innovatsion texnologiyalar, ta'lim mazmunini rivojlantirish, shaxsning rivojlanishi, "novatsiya" va "innovatsiya", innovator-pedagog.
Ключевые слова: инновационное развитие, государство и общество, новая мысль, новая идея, инновационная практика, инновационные технологии, разработка образовательного контента, личностное развитие, «новация» и «инновация», учитель-новатор.
Key words: innovative development, state and society, new thought, new idea, innovative practice, innovative technologies, development of educational content, personal development, "innovation" and "innovation", innovative teacher.

РЕЗЮМЕ:
Мақолада таълим муассасаларида таълим-тарбия самарадорлигини оширишнинг инновацион йўл-йўриқлари, ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш муаммолари ва шу орқали янги босқичга кўтаришнинг замонавий талаб ҳамда принциплари тўғрисида фикр юритилган.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются инновационные подходы к повышению эффективности образования в учебных заведениях, проблемы подготовки учителей к инновационной деятельности, а также современные требования и принципы их повышения до нового уровня.
SUMMARY:
The article examines innovative approaches to improving the effectiveness of education in educational institutions, problems of preparing teachers for innovative activities, as well as modern requirements and principles for raising them to a new level.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida "Taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu – ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug' istiqboli, birinchi navbatda, ta'lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog'liq. Farzandlarimiz maktabdan qanchalik bilimli bo'lib chiqsa, yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyot tarmoqlari shuncha tez

rivojlanadi, ko‘plab ijtimoiy muammolarni yechish imkoni tug‘iladi. Shunday ekan, Yangi O‘zbekiston ostonasi maktabdan boshlanadi desam, o‘ylaymanki, butun xalqimiz bu fikrni qo‘llab-quvvatlaydi” deb e’tirof etgan edi.

Darhaqiqat, xalq xo‘jaligining barcha sohalarida bo‘lgani kabi ta’lim-tarbiya sohasida ham zamonaviy innovatsion texnologiyalarni keng va chuqur qo‘llamasdan turib ko‘zlangan maqsadga erishib bo‘lmaydi.

Tajribalarimizdan ma’lumki, ta’limga “innovatsion yangilik kiritish” orqali tizim ichki tuzilishini mukammallashtirish va o‘zgartirishni talab qiladi. Bunda pedagogik innovatsiya amaliyot va nazariyaning muhim qismi bo‘lib, ijtimoiy-madaniy ob’ekt sifatlarini yaxshilashga yo‘naltirilgan ijtimoiy sub’ektlarning harakat tizimi hisoblanadi.

Innovatsiyalar o‘ta dolzarb ahamiyat kasb etib, bir tizimda shakllangan yangicha yondashuvlardan iboratdir. Ular tashabbuslar va yangiliklar asosida tug‘ilib, izlanuvchanlik va ijodkorlik asosida ta’lim mazmunini rivojlantirish uchun istiqbolli bo‘ladi. Shuningdek, umuman ta’lim tizimi samaradorligi rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Innovatsiya – ma’lum bir faoliyat maydonidagi yoki ishlab chiqarishdagi texnologiya, shakl va metodlar, muammoni yechish uchun yangicha yondashuv yoki yangi texnologik jarayonni qo‘llash orqali oldingisidan ancha samarali muvaffaqiyatga erishishiga olib kelishi ma’lum bo‘lgan oxirgi natijadir.

Bugungi kunda uzluksiz ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llashga qiziqish, e’tibor tobora kuchayib bormoqda. Buning sabablaridan biri, shu vaqtgacha an’anaviy ta’limda o‘quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan bo‘lsa, innovatsion texnologiyalar asosida amalga oshiriladigan ta’limda esa, o‘quvchi-talabalarning o‘zlari egallashi zarur bo‘lgan bilimlarni qiziqib izlab topishlari, izlanish va ijodkorlikka keng imkon yaratadi. Mustaqil o‘rganib, fikrlab tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari o‘zaro kelishib chiqarishlariga o‘rgatadi. Pedagog bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olish va tarbiyalanishga yetarli sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik, maslahatchi, korreksiyalovchi kabi funksiyasini amalga oshiradi.

Ta’lim tizidagi innovatsiyalar puxta o‘ylangan, aniq samaradorlikka erishish kafolatlangan bo‘lishi va uni quyidagicha tasniflash mumkin:

- Faoliyat yo‘nalishiga qarab (pedagogik jarayonlardagi: dars, sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar; pedagogik jamoani ilmiy-metodik jihatdan boshqaruvdagi faoliyat);

- Innovatsiya sifatida kiritilgan o‘zgarishlarning tavsifiga ko‘ra (lokal, modulli, tizimli);

- Kelib chiqish manbaiga ko‘ra (innovatsiya shu jamoa uchun ichki yoki tashqaridan olingan).

Ta’lim tizimidagi har qanday yangilik innovatsiya bo‘la olmaydi. Shu sababli “novatsiya” va “innovatsiya” tushunchalari o‘rtasidagi asosiy farqni ko‘rsatib o‘tish zarur. Buning uchun islohot faoliyatining aniq shakli, mazmuni va ko‘lami asos bo‘lib xizmat qiladi. Agar faoliyat qisqa muddatli bo‘lsa, yaxlit tizim xususiyatiga ega bo‘lmasa, o‘z oldiga muayyan tizimdagi faqat ba’zi elementlarini o‘zgartirishni vazifa qilib qo‘ygan bo‘lsa, u holda biz novatsiya xususida fikr yuritayotgan bo‘lamiz. Agar faoliyat ma’lum konseptual yondashuv asosida amalga oshirilayotgan bo‘lsa va uning natijasi o‘sha tizim natijasiga yoki uning pritsipial o‘zgarishiga olib kelsa, bu innovatsiya yoki innovatsion o‘zgarish bo‘la oladi.

Har ikkala tushuncha mezonlari quyidagicha: novatsiya mavjud nazariya doirasida amalga oshiriladi, ko‘lam va vaqt bo‘yicha chegaralanadi, metodlar yangilanadi va natijasi avvalgi tizimni takomillashtiradi.

Innovatsiya esa tizimli, samarali va davomli bo‘ladi, ma’lum amaliyotda yangi faoliyat tizimini loyihalaydi, amaliyot sub’ektlari pozitsiyalarini to‘la yangilaydi. Bunda faoliyatning yo‘nalishlari ochiladi, zamonaviy texnologiyalar yaratiladi, faoliyatning yangi sifat samaralariga erishiladi, natijada amaliyotning o‘zi ham yangilanadi.

Ta’limda innovatsiyaning amaliyotga kiritilishi innovatsion jarayonlarda amalga oshiriladi. Innovatsion jarayon deb – innovatsion o‘zgarishlarga tayyorgarlik ko‘rish va uni amalga oshirish jarayonida aytiladi. Innovatsion jarayon – bu pedagogik yangiliklar, bu yangiliklarning pedagogik hamjamiyat tomonidan tezkor o‘zlashtirilishi va ulardan ilmiylik asosida amaliyotga samarali foydalanishning o‘zgarib boruvchi yaxlitlikni vujudga keltiradi.

Ta’lim jarayonidagi innovatsion o‘zgarishlar, tizimga har qanday yangilikning kiritilishi bevosita o‘qituvchi faoliyatini yangilash va o‘zgartirish orkali amalga oshirilishi ham atroflicha o‘rganilgan. Innovatsion faoliyat – bu uzluksiz ravishda yangiliklar asosida ishlash bo‘lib, u uzok vaqt davomida shakllanadi va takomillashib boradi. Innovatsion faoliyat – yangi ijtimoiy talablar bilan an’anaviy me’yorlarning mos kelmasligi yoxud amaliyotning yangi shakllanayotgan me’yorning yuzaga kelgan me’yor bilan to‘qnashuvchi natijasida vujudga kelgan qator muammolarni ijobiy yechishga qaratiladi. Innovatsiyalar doimiy ravishda pedagogik faoliyatga yangiliklar olib kirish orqali ta’lim rivojiga munosib hissa qo‘shadi, pedagogik faoliyatga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘qituvchining innovatsion faoliyatiga tayyorligining ijtimoiy va kasbiy muhim sifatlari nafaqat ta’lim muassasidagi iqtisodiy va moliyaviy vaziyatga, balki bevosita bu sifatlarning talab etilganligi bilan bog‘liqdir. Kasbiy jihatdan

muvaffaqiyatli o‘qituvchilarning malakalari va kasbiy sifatlari zamonaviy ta’lim tizimining asosiy real talablari hisoblanadi. Innovator-pedagoglar bugungi kun ta’lim tizimining talabi bo‘lib, kasbiy cho‘qqilarga erishish uchun malaka oshirish, qayta tayyorlash kurslarida ta’limni chuqurlashtirish talab etiladi. O‘qituvchilar o‘zlarining innovatsion faoliyatni keng yoyish, yosh o‘qituvchilarga o‘rgatish, interfaol o‘qitish usullarini ochiq darslarda namoyon qilishlari zarur. Bu o‘qituvchilar o‘z faoliyatlarini baholashning yangi usullarini topish, kasbiga bo‘lgan qarashlarni o‘zgartirish, pedagogik va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish hamda o‘qituvchilarga kasbiy vazifalari to‘g‘risidagi tor tushunchalarning o‘zgarishiga olib keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmonida qayd etilgan – ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag‘batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o‘quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish kabi vazifalar samarali amalga oshirilishi shubhasiz.

Ma’lumki, pedagogik jarayonlar pedagogik tizim ichida kechadi. Ilgaridan loyihalashtirilgan har bir didaktik jarayon ma’lum prinsipial imkoniyatlarga ega bo‘lib, u o‘quvchida bilim, ko‘nikma va malakalarning sifatli shakllanishini nazarda tutadi. Bu degan so‘z, biz ta’lim-tarbiyada zaruriy darajadagi natijani olish uchun pedagogik tizimni takomillashtirishimiz, uning funksiyasini ijobiy tomonga yo‘naltirishimiz, intensiv pedagogik jarayonni vujudga keltirishimiz zarur.

Bundan xulosa shuki, ta’lim-tarbiyada sifatli, samarali natijani olish uchun mavjud pedagogik tizimni modernizatsiyalashtirib borish zarur. Shu munosabat bilan innovatsiyalarning ob’ekti sifatida quyidagi pedagogik muammolarni keltirishimiz o‘rinli bo‘ladi:

- o‘quv-tarbiyaviy faoliyat motivatsiyasini oshirish;
- darsda o‘quv materiallari xilma-xilligi va hajmini kengaytirish;
- o‘quv jarayon samaradorligini oshirish;
- ta’lim jarayonida vaqtdan unumli foydalanish;
- ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning shaxsiy ishtiroki va erkin faolligi ma’suliyatni oshirish.

Bu sohada eng to‘g‘ri yo‘l – yangiliklarni asta-sekinlik bilan, ketma-ketlikda, uzluksiz, uning natijaviyligiga ishonch hosil qilgan holda, har tomonlama o‘ylab, o‘lchab navbatdagi qadamlarni bosish, davom ettirish kerak.

Buning uchun esa innovatsiyalarni pedagogik jarayonga kiritish yo‘llarini oldindan belgilash zarur:

- yangi pedagogik g‘oyalarni shakllantirish;
- konsepsiya ishlab chiqish;
- innovatsion dastur yaratish;
- ijro mexanizmini ishlab chiqish;
- amaliyotga joriy etish orqali amalga oshiriladi.

Prezidentimiz ta’biri bilan aytganda “Bugun har bir o‘qituvchi va tarbiyachi, oliygoh domlasi ta’lim va ilm-fan sohasidagi eng so‘nggi ijobiy yangiliklarni o‘quv jarayonlariga tatbiq eta oladigan, chuqur bilim va dunyoqarash egasi, bir so‘z bilan aytganda, zamonamiz va jamiyatimizning eng ilg‘or vakillari bo‘lishlari kerak” ligini ta’kidladi.

Ha, ilm-fan va texnika shiddat bilan rivojlanayotgan hozirgi globallashuv davrida uzluksiz ta’lim tizimini qayta qurish, uni innovatsion g‘oyalar, nazariy, amaliy va metodik jihatdan tubdan yangilashni talab etmoqda. Ana shu maqsad yo‘lida barcha pedagogik jamoalarning har bir a’zosi g‘ayrat bilan fidoyilik ko‘rsatib, vatanparvarlik tuyg‘usi bilan yonishi zarurligi his qilmog‘i zarur.

Zero, Prezidentimiz “Men yangi O‘zbekistonni – obod va farovon, demokratik mamlakatni barpo etishda siz, muhtaram pedagoglarni, professor-o‘qituvchilarni o‘zim uchun eng katta kuch, tayanch va suyanch, deb bilaman. Sizlarning hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan faoliyatingizni qo‘llab-quvvatlash, sizlar uchun munosib mehnat va turmush sharoiti yaratib berishni Prezident sifatida o‘zimning muqaddas burchim, deb hisoblayman” deb o‘qituvchi-murabbiylarga katta hurmat izhor etdi. Davlat rahbarining uzluksiz ta’lim tizimi xodimlariga nisbatan qilgan murojaatiga javoban innovatsion faoliyatlarni chuqurlashtirish va samaradorligi oshirish imkoniyatlarini izlash va ijodiy yondashish har bir pedagogning muqaddas burchi bo‘lmog‘i zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqidan. “Xalq so‘zi” gazetasi 30.09.2020.

2. Sh.Qurbonov, E.Seytxalilov Ta’lim sifatini boshqarish T.: “Turon-Iqbol”, 2006. 590 b.

3. Xalq ta’limi jurnali bosh maqola “Innovatsiya – yangilikka intilish, kelajakka qadam”, t.: 2018. № 1.4-6 b.

4. J.G‘.Yo‘ldoshev “Innovatsiyalarni ta’lim jarayoniga uzluksiz ravishda tatbiq etish zamon talabi” T.: “Uzluksiz ta’lim” j. 2011. № 6, 11-15 b.

5. R.Musurmonov “Ta’lim sifatini boshqarishga ijobiy ta’sir etuvchi omillar haqida”, Vestnik Batkentskogo gos. Univer. J. 2008, № 5, B. 76-78

6. R.Musurmonov “Sog‘lom avlod tarbiyasi – jamiyat taraqiyotining asosi” O‘zMU xabarlari jur. T.: 2011 y. № 1, B. 169-173.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA “TARBIYA” FANINI O‘QITISH JARAYONIDA EKOLOGIK BILIMLARNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Norbo‘tayeva I.Yu.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so‘zlar: ekologik ta’lim, boshlang‘ich ta’lim, “Tarbiya” fani, ekologik bilimlar, pedagogik texnologiyalar, ekologik madaniyat, ekologik kompetentlik, ta’lim jarayoni, didaktik metodlar.
Ключевые слова: экологическое образование, начальное образование, предмет «Воспитание», экологические знания, педагогические технологии, экологическая культура, экологическая компетентность, образовательный процесс, дидактические методы.
Key words: environmental education, primary education, “Tarbiya” subject, environmental knowledge, pedagogical technologies, ecological culture, ecological competence, educational process, didactic methods.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida “Tarbiya” fanini o‘qitish jarayonida ekologik bilimlarni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirishning pedagogik asoslari yoritilgan. Unda ekologik ta’limning mazmuni, o‘quvchilarda ekologik madaniyat va mas’uliyatni shakllantirishda pedagogik texnologiyalar hamda innovatsion metodlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, boshlang‘ich ta’lim jarayonida ekologik bilimlarni samarali o‘zlashtirishni ta’minlaydigan metod va vositalar ko‘rsatib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье раскрываются педагогические основы совершенствования механизмов формирования экологических знаний у учащихся начальных классов в процессе преподавания предмета «Воспитание». Анализируется значение экологического образования, педагогических технологий и инновационных методов в формировании экологической культуры и ответственности у школьников. Также представлены эффективные методы и средства усвоения экологических знаний в системе начального образования.
SUMMARY:
This article examines the pedagogical foundations for improving the mechanisms of forming environmental knowledge among primary school students in the process of teaching the subject “Tarbiya”. The study analyzes the importance of environmental education, pedagogical technologies, and innovative teaching methods in developing ecological culture and responsibility

among students. It also highlights effective methods and tools for ensuring the successful acquisition of environmental knowledge in primary education.

Kirish. Bugungi kunda ekologik muammolar global darajaga ko‘tarilib, insoniyat oldida dolzarb masalaga aylanib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham ekologik ta’lim-tarbiyani rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Mamlakatimiz Prezidentining ta’lim sohasini ekologik ongni shakllantirish bilan uzviy bog‘lashga qaratilgan qarorlari va strategik dasturlari bu borada muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim tizimi – kelajak avlodda tabiatga mehr, ekologik mas’uliyat va barqaror rivojlanish g‘oyalarini shakllantirishda eng muhim bosqichdir. Ekologik muammolarning keskinlashuvi yosh avlodda ekologik madaniyatni erta shakllantirish zarurligini taqozo qilmoqda. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarga tabiatga mehr, atrof-muhitni muhofaza qilish, resurslardan oqilona foydalanish kabi ko‘nikmalarni singdirish “Tarbiya” fani oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biridir. Maktabning boshlang‘ich bosqichi ekologik bilimlarning poydevorini yaratishda eng samarali davr hisoblanadi. Shu bois “Tarbiya” fanida ekologik bilimlarni o‘rgatish mexanizmlarini takomillashtirish, innovatsion metodlardan foydalanish, integratsiyalashgan yondashuvlarni joriy etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari “Tarbiya” fani o‘quvchilarning axloqiy, ijtimoiy, ma’naviy va ekologik qadriyatlarini rivojlantirishda ham asosiy rol o‘ynaydi. Ushbu fan orqali tabiatni sevish, uni asrash, ekologik muammolarni tushunish va ularni hal etishga faol munosabat bildirish kabi fazilatlar shakllanadi. Shu boisdan, “Tarbiya” fanini o‘qitish jarayonida ekologik bilimlarni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.Ushbu tadqiqotning maqsadi – boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik bilimlarni shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini aniqlash va ularni takomillashtirish bo‘yicha metodik takliflar ishlab chiqishdir.

Adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda Jahon tajribasi va Konsepsiyalar: Ekologik ta’limning xalqaro darajada tan olingan asosiy konsepsiyalar (Barqaror Rivojlanish uchun Ta’lim (ESD) tamoyillari)Munozara: Olimlar (D. Zaxlebniy, N. M. Mamedov) ekologik ongni shakllantirish shaxsning qadriyatlar tizimiga bog‘liq ekanini ta’kidlaydi. Mening tadqiqotim bu qadriyatlarni bevosita “Tarbiya” darslari orqali shakllantirishga qaratilgani bilan ulardan farq qiladi. Ta’limdagi Integratsiya Prinsipi: Ko‘pgina pedagoglar (masalan, L. I. Novikova, B. Sayfullayev) ekologik ta’limni alohida fan emas, balki fanlararo integratsiya shaklida olib borish samarali ekanini ilgari suradi.2. Boshlang‘ich Ta’limning Psixologik-Pedagogik Xususiyatlari. Yosh davri psixologiyasi: Boshlang‘ich sinf

o‘quvchilarining (7-10 yosh) operativ tafakkur, hissiy idrok va taqlidga moyilligi haqidagi psixologik tadqiqotlarni (J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi) .Munozara: Bu yoshdagi bolalar abstrakt g‘oyalarni qiyin qabul qilgani uchun, ekologik bilimlarni shakllantirishda amaliy faoliyat, o‘yin va ko‘rgazmali materiallar asosiy mexanizm bo‘lishi kerakligi ilmiy jihatdan asoslanadi. Bu sizning interfaol metodlarni takomillashtirishga urg‘u berishingizni oqlaydi. Tarbiya fani va qadriyatlar: Mahalliy adabiyotlarda (masalan, B. Ziyomuhamedov, M. Yuldashev) ta’limda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish zarurligi yoritiladi. Ekologik mas’uliyat aynan ana shu umuminsoniy qadriyatlar qatoriga kiradi. "Mavjud ilmiy adabiyotlarda ekologik ta’limning nazariy asoslari va umumiy metodlari yetarlicha yoritilgan bo‘lsa-da, aynan O‘zbekiston sharoitida boshlang‘ich sinflarning “Tarbiya” fani mazmuni doirasida ekologik bilimlarni shakllantirish mexanizmlarini amaliy interfaol asosda takomillashtirishga qaratilgan pedagogik asoslar yetarlicha ishlab chiqilmagan. Shu sababli ushbu tadqiqot dolzarb hisoblanadi."

Tadqiqot metodologiyasi. Ekologik bilimlarni shakllantirishning nazariy asoslari.

Ekologik tarbiya – bu shaxsda tabiatga nisbatan to‘g‘ri, mas’uliyatli munosabatni shakllantirishga qaratilgan uzluksiz jarayondir. Pedagogik nuqtayi nazardan, ekologik ta’limning asosi o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va qadriyat tizimini shakllantirishdan iborat. Boshlang‘ich sinf davrida ekologik ong va ekologik madaniyatni rivojlantirish uchun ta’lim-tarbiya jarayonida quyidagi psixologik-pedagogik tamoyillar muhim ahamiyatga ega:

1. yosh xususiyatlariga moslik tamoyili;
2. kuzatuvchanlik va amaliy faoliyat orqali o‘rganish tamoyili;
3. interaktivlik va o‘quvchi faolligini oshirish tamoyili;
4. ekologik qadriyatlarni shaxsiy tajriba orqali singdirish tamoyili.

2. “Tarbiya” fanida ekologik ta’lim mazmunining integratsiyasi

Boshlang‘ich sinf “Tarbiya” fanining mazmunida ekologik yo‘nalishdagi mavzular ko‘plab mavjud: “Tabiatni asraylik”, “O‘simliklar va hayvonlarga mehr”, “Ona zamin – bizning uyimiz”, “Suv – hayot manbai” va boshqalar. Ushbu mavzularni o‘qitish jarayonida quyidagi yondashuvlar samarali hisoblanadi:

Integrativ yondashuv – “Tarbiya” fani mazmunini tabiatshunoslik, ona tili va tasviriy san’at bilan bog‘lab o‘qitish;

Amaliy o‘rganish – ekologik loyihalar, kuzatuv daftarlari, sinfdan tashqari ekologik tadbirlar tashkil etish;

Interfaol metodlar – “Aqliy hujum”, “Fikrlar jadvali”, “Rolga kirish”, “Ekologik zanjir” kabi metodlar orqali o‘quvchilarni faol fikrlashga jalb etish.

3. Ekologik bilimlarni shakllantirish mexanizmlari

Ekologik bilimlarni samarali shakllantirish uchun quyidagi pedagogik mexanizmlar ishlab chiqilishi va qo‘llanilishi lozim:

1. Didaktik mexanizm – o‘quv materialini ekologik mazmunga yo‘naltirish, ko‘rgazmali vositalardan foydalanish.

2. Psixologik mexanizm – o‘quvchining ekologik sezgirligi va kuzatuvchanligini rivojlantirish.

3. Motivatsion mexanizm – tabiatga mehr uyg‘otish, ekologik faoliyatda ishtirok etish istagini shakllantirish.

4. Axborot-kommunikatsion mexanizm – media ta’lim, ekologik videoroliklar, raqamli ta’lim platformalaridan foydalanish.

5. Baholash mexanizmi – o‘quvchilarning ekologik bilim va munosabatlarini nazorat qilishning diagnostik usullarini qo‘llash.

4. Ekologik madaniyatni rivojlantirishda o‘qituvchining roli

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi ekologik ta’limning tashabbuskori bo‘lib, u nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilarda ekologik qadriyatlarni shakllantiruvchi tarbiyachi sifatida faoliyat yuritadi. O‘qituvchining shaxsiy ekologik madaniyati, ekologik dunyoqarashi, dars jarayonida ekologik g‘oyalarni samarali yetkazish mahorati o‘quvchilarning bilim sifati va ong darajasiga bevosita ta’sir qiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik bilimlarni shakllantirish – bu faqatgina axborot berish emas, balki ularni tabiatni sevish, muhofaza qilish va ekologik madaniyatli fuqarolar sifatida voyaga yetkazish jarayonidir. “Tarbiya” fanini o‘qitishda ekologik mazmunni kengaytirish, integrativ va interfaol metodlardan foydalanish, shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali ushbu jarayonni yanada samarali qilish mumkin. Shu tariqa, ekologik ta’limni “Tarbiya” fanining ajralmas tarkibiy qismiga aylantirish yosh avlodda ekologik mas’uliyat va ongli fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy metodlardan foydalanildi:

1. Nazariy tahlil – “Tarbiya” faniga oid o‘quv dasturlari, metodik qo‘llanmalar va ekologik ta’lim bo‘yicha ilmiy manbalar o‘rganildi.

2. Pedagogik kuzatuv – boshlang‘ich sinflarda o‘tilgan darslar, o‘quvchilarning ekologik faoliyati, ularning dars davomida namoyon etgan xulqlari tahlil qilindi.

3. Diagnostik metodlar – o‘quvchilarning ekologik bilim darajasini aniqlash uchun test, suhbat va savolnomalar qo‘llandi.

4. Eksperimental–sinov ishlari – ekologik mavzularni o‘qitishda interfaol metodlar, amaliy mashg‘ulotlar va loyihaviy yondashuvlar sinovdan o‘tkazildi.

5. Statistik tahlil – diagnostika natijalari qayta ishlanib, taqqoslash va foizlarda ifodalash usullari bilan baholandi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, boshlang‘ich sinf “Tarbiya” darslarida ekologik bilimlarni shakllantirishning samaradorligi quyidagi omillar bilan bevosita bog‘liq ekanligi aniqlandi:

1. Dars jarayonida interfaol metodlar qo‘llanganda bilim samaradorligi 30–35% ga oshdi.“Fikrlar charxi”, “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Tarmoqlar usuli”, “Aktivator 3,2,1” va rolli o‘yinlar,baxs-munozaralar o‘quvchilarni ekologik vaziyatlarni mustaqil tahlil qilishga o‘rgatdi.

2. Kuzatish va amaliy faoliyat o‘quvchilarning ekologik ongiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi.

Maktab hamda o‘z uyini, hovlisini tozalash, gul ekish, chiqindilarni saralash bo‘yicha amaliy topshiriqlar o‘quvchilarda mas’uliyat hissini oshirdi.

3. Multimediadan foydalanish ekologik tasavvurlarni tez va samarali shakllantirdi.

Video-roliklar, animatsiyalar, virtual sayohatlar orqali o‘quvchi tabiatdagi jarayonlarni vizual qabul qila oldi.

4. O‘quv dasturidagi mavzularni fanlararo integratsiya ko‘rinishida o‘rganish yuqori natija berdi.

“Tarbiya + Tabiiy fanlar”, “Tarbiya + Texnologiya”, “Tarbiya + O‘qish savodxonligi” integratsiyasi orqali ekologik tushunchalar chuqurroq o‘zlashtirildi.

5. O‘quvchilarda ekologik xulq-atvor shakllanishi ijobiy o‘sish ko‘rsatdi.

Dastlabki diagnostikaga nisbatan sinovdan so‘ng ekologik madaniyat ko‘rsatkichlari o‘rtacha 20% ga oshdi.

Muhokama

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ekologik ta’limni faqat nazariy bilimlar bilan cheklab bo‘lmaydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ekologik tarbiya:

- faoliyatga asoslangan,
- ko‘rgazmali vositalar bilan boyitilgan,
- hayotiy misollar bilan mustahkamlangan,
- interfaol o‘yinlar orqali tushuntirilgan bo‘lishi kerak.

Shuningdek, o‘qituvchining zamonaviy ekologik bilimlarga egaligi darsning sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqot shuni isbotladiki, ekologik mazmundagi loyihalar (“Mening daraxtim”, “Eng toza sinf bizning sinf”, “Toza maktab”, “Ekologik patrul”) o‘quvchilarda mustaqillik, ijodkorlik va mas’uliyatni rivojlantiradi.

Bundan tashqari, ota-onalarni hamda atrofdagi qo‘ni-qo‘shnilar, hammani jalb qilish ham muhim. Chunki tabiat umumiy uyimiz. Uy vazifalarini oilaviy

tarzda bajarish (masalan, chiqindilarni saralash, suvni tejash loyihalari,gullarni parvarishlash,tartiblilik, ozodalik) o‘quvchilarning kundalik xulq-atvorida ekologik odatlarning shakllanishiga yordam beradi.

Xulosa. Shunday qilib, boshlang‘ich sinflarda ekologik ta’limni takomillashtirish nafaqat ta’lim sifati, balki kelajak avlodning ekologik mas’uliyatli shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi.Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik bilimlarni shakllantirish – bu faqatgina axborot berish emas, balki ularni tabiatni sevish, muhofaza qilish va ekologik madaniyatli fuqarolar sifatida voyaga yetkazish jarayonidir. “Tarbiya” fanini o‘qitishda ekologik mazmunni kengaytirish, integrativ va interfaol metodlardan foydalanish, shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali ushbu jarayonni yanada samarali qilish mumkin. Shu tariqa, ekologik ta’limni “Tarbiya” fanining ajralmas tarkibiy qismiga aylantirish yosh avlodda ekologik mas’uliyat va ongli fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, "Tarbiya", “O‘qish savodxonligi” fanlarini o‘qitish jarayonida ekologik bilimlarni shakllantirish o‘quvchilarda ekologik ongni rivojlantirishda samarali bo‘lishi, ularni mas’uliyatli va ongli fuqarolar sifatida tarbiyalashga katta hissa qo‘shishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Atrof-muhitni muhofaza qilish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi Qarori. – Toshkent, 2022.

2. “Boshlang‘ich ta’lim Davlat ta’lim standarti”. – T., 2021.

3. Hasanboeva O., Qodirova F. Pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

4. Rasulova M. Ekologik ta’lim va tarbiya asoslari. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2019.

5. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO Publishing, 2017.

6. Masterman L. Teaching the Environment in Modern Education. – London: Routledge, 2018.

7. Karimova V. Bola psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021.

8. Abdullayeva G. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik ongni shakllantirish usullari. – Toshkent, 2022.

9. Qurbonova N. Ekologik tarbiya jarayonida interfaol metodlar. – “Pedagogik ta’lim” jurnali, №3, 2023.

10. Sayfullayev B. I. Pedagogika: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 450 b.

11. Zaxlebniy D. N., Zverev I. D. Ekologicheskoye obrazovaniye shkolnikov. – Moskva: Pedagogika, 1983. – 160 s.

12. Yuldashev M. Boshlang‘ich ta’limda ekologik ta’lim-tarbiya asoslari. – Toshkent: Istiqlol, 2020. – 288 b.

BOSHLANG‘ICH TA’LIM JARAYONIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI VA INNOVATSION METODLARI

Atabekov F.O.
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’limda amaliy fanlar kafedrasi dotsenti
Ibragimova M.R.
boshlang‘ich ta’lim magistranti

Tayanch so‘zlar: sog‘lom turmush tarzi, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik asoslar, innovatsion metodlar, jismoniy tarbiya, sog‘lomlashtiruvchi faoliyat, ta’lim jarayoni, o‘quvchilar salomatligi, pedagogik texnologiyalar.
Ключевые слова: здоровый образ жизни, начальное образование, педагогические основы, инновационные методы, физическое воспитание, оздоровительная деятельность, образовательный процесс, здоровье учащихся, педагогические технологии.
Key words: healthy lifestyle, primary education, pedagogical foundations, innovative methods, physical education, health-promoting activities, educational process, students’ health, pedagogical technologies.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim jarayonida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik asoslari hamda innovatsion metodlari yoritilgan. Unda o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini shakllantirishda ta’lim jarayonining o‘rni, pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘quvchilarning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlashga xizmat qiluvchi samarali usul va vositalar ko‘rsatib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье раскрываются педагогические основы и инновационные методы формирования здорового образа жизни в процессе начального образования. Анализируется роль образовательного процесса, педагогических технологий и интерактивных методов в формировании у учащихся навыков здорового образа жизни. Также представлены эффективные методы и средства укрепления физического и психического здоровья школьников.
SUMMARY:
This article discusses the pedagogical foundations and innovative methods for developing a healthy lifestyle in the process of primary education. It analyzes the role of the educational process, pedagogical technologies, and interactive teaching methods in shaping healthy lifestyle skills among students. The study also highlights effective methods and tools for strengthening the physical and mental health of primary school students.

Bugungi kunda sog‘lom avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti ko‘p jihatdan yosh avlodning jismoniy va ruhiy salomatligiga bog‘liq. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi bolalarda hayotiy muhim odat va ko‘nikmalarni shakllantirishda hal qiluvchi davrdir.

Sog‘liq tushunchasi tomonidan jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik holati sifatida talqin etiladi. Bu yondashuv sog‘lom turmush tarzini faqat jismoniy sog‘liq bilan emas, balki psixologik va ijtimoiy omillar bilan ham bog‘liq holda ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalar tez ta’sirchan, taqlidchan va faol bo‘ladilar. Shu sababli sog‘lom turmushga oid bilim va ko‘nikmalarni aynan shu bosqichda shakllantirish samarali natija beradi.

Sog‘lom turmush tarzi – bu insonning sog‘ligini mustahkamlashga qaratilgan ongli hayot faoliyatidir. Pedagogik nuqtayi nazardan bu jarayon quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

-sog‘lom ovqatlanish;

-jismoniy faollik;

-shaxsiy gigiyena;

-kun tartibiga rioya qilish;

-ruhiy barqarorlik;

-zararli odatlardan saqlanish.

Boshlang‘ich yosh davrida sog‘lom odatlar refleks darajasida shakllanadi. Agar bu davrda to‘g‘ri pedagogik ta’sir ko‘rsatilsa, bola sog‘lom hayot tarzini tabiiy ehtiyoj sifatida qabul qiladi.

Boshlang‘ich yosh xususiyatlari va sog‘lom turmush

6–10 yoshli bolalarda:

-harakat faolligi yuqori bo‘ladi;

-diqqatning barqarorligi qisqa muddatli;

-o‘yin asosiy faoliyat turi hisoblanadi;

-emotsional ta’sir kuchli.

Shu sababli sog‘lom turmushni shakllantirishda o‘yin metodlari, harakatli mashqlar va vizual vositalar samarali hisoblanadi.

Sog‘lom turmush tarzining tarkibiy komponentlari

Jismoniy salomatlik

Jismoniy mashqlar bolaning organizmini chiniqtiradi, immunitetni mustahkamlaydi va aqliy faoliyatni faollashtiradi. Har kuni ertalabki badantarbiya, sport to‘garaklari va harakatli o‘yinlar tavsiya etiladi.

Sog‘lom ovqatlanish

Ratsionda oqsil, vitamin va minerallar yetarli bo‘lishi kerak. Boshlang‘ich sinfda ovqatlanish madaniyatini shakllantirish muhimdir.

Shaxsiy gigiyena

Qo‘l yuvish, tish tozalash, kiyim-kechak tozaligi sog‘liqni saqlashning asosiy shartidir.

Ruhiy salomatlik

Ijobiy psixologik muhit, rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash bolalarning ruhiy barqarorligini ta’minlaydi.

Innovatsion metodlar

-Interfaol metodlar

-Aqliy hujum

-Klaster

-Muammoli vaziyat

-Rolli o‘yinlar

Bu metodlar bolalarda mustaqil fikrlash va ongli qaror qabul qilishni rivojlantiradi.

O‘yin texnologiyalari

“Sog‘lom estafeta”, “To‘g‘ri va noto‘g‘ri” kabi o‘yinlar orqali sog‘lom odatlar mustahkamlanadi.

Loyihaviy faoliyat

“Sog‘lom hafta” loyihasi orqali o‘quvchilar kun tartibi va ovqatlanish rejasini tuzadilar.

AKTdan foydalanish

Multimedia taqdimotlar, animatsiyalar va interaktiv testlar mavzuni qiziqarli qiladi.

Pedagogik shart-sharoitlar

Samarali natija uchun:

-Sog‘lom ta’lim muhiti yaratish

-O‘qituvchining shaxsiy namuna ko‘rsatishi

-Oila bilan hamkorlik

-Sport infratuzilmasi mavjudligi

-Motivatsion rag‘bat tizimi zarur hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar

-Har kuni “Sog‘lom daqiqa” joriy etish

-Sinfda sog‘lom burchak tashkil qilish

-Ota-onalar bilan seminar o‘tkazish

-Sport tadbirlarini ko‘paytirish

Xulosa qilib aytganda boshlang‘ich ta’lim jarayonida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatni talab etadi. Innovatsion metodlardan foydalanish o‘quvchilarda sog‘lom hayotga ongli munosabatni shakllantiradi. Sog‘lom avlodni tarbiyalash ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish tizimli, kompleks va maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatni talab qiladi. Xulosa o‘rnida shuni aytamizki, o‘quvchilarning sog‘lom odatlari va ko‘nikmalari faqat nazariy bilim bilan emas, balki amaliy faoliyat orqali mustahkamlanadi. Innovatsion metodlardan - interfaol metodlar, o‘yin texnologiyalari, loyihaviy faoliyat va AKT vositalaridan foydalangan holda olib borilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarda sog‘lom hayotga ongli munosabatni shakllantiradi.

Shuningdek, pedagogik shart-sharoitlar - sog‘lom ta’lim muhiti, o‘qituvchining shaxsiy namuna ko‘rsatishi, ota-ona bilan hamkorlik, sport infratuzilmasi va motivatsion rag‘bat tizimi — sog‘lom turmushni shakllantirish samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sodiqov A. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – T.: O‘qituvchi, 2015. – 320 b.
2. Yo‘ldoshev J. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – T.: Fan va texnologiya, 2014. – 256 b.
3. Abduqodirov A. Pedagogik innovatsiyalar nazariyasi. – T.: Fan, 2012. – 210 b.
4. Constitution of the World Health Organization. – Geneva, 1948.
5. Sodiqov A. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – T.: O‘qituvchi, 2015. – 320 b.
6. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. – T.: Iqtisod-Moliya, 2011. – 240 b.

EKO-STEAM YONDASHUVI ASOSIDA BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA EKOLOGIK KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH STRATEGIYALARI

Kuchkinov A.Yu.
CHDPU “Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi dotsenti., PhD

Tayanch so‘zlar: Eko-STEAM, ekologik kompetensiya, boshlang‘ich ta’lim, barqaror rivojlanish, fanlararo integratsiya, ekologik tafakkur, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim, innovatsion pedagogika, ta’lim strategiyalari
Ключевые слова: Эко-STEAM, экологическая компетентность, начальное образование, устойчивое развитие, междисциплинарная интеграция, экологическое мышление, проектное обучение, проблемное обучение, инновационная педагогика, образовательные стратегии
Key words: Eco-STEAM, environmental competence, primary education, sustainable development, interdisciplinary integration, ecological thinking, project-based learning, problem-based learning, innovative pedagogy, educational strategies

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada Eko-STEAM yondashuvi asosida boshlang‘ich ta’limda ekologik kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari va strategik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda barqaror rivojlanish tamoyillari, fanlararo integratsiya va innovatsion didaktik texnologiyalar uyg‘unligi asosida o‘quvchilarda ekologik tafakkur, muammoli vaziyatlarni hal etish hamda mas’uliyatli ekologik xulq-atvorni rivojlantirish imkoniyatlari asoslanadi. Eko-STEAM muhiti uchun zarur bo‘lgan resurslar, loyiha asosida o‘qitish, tajriba faoliyati va raqamli vositalarning pedagogik samaradorligi yoritiladi. Natijada, boshlang‘ich ta’limda ekologik kompetensiyalarni tizimli rivojlantirishga xizmat qiluvchi integrativ model taklif etiladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются теоретико-методологические основы и стратегические механизмы формирования экологических компетенций в начальном образовании на основе подхода Эко-STEAM. Обосновываются возможности развития экологического мышления, навыков решения проблемных ситуаций и ответственного экологического поведения учащихся посредством междисциплинарной интеграции, принципов устойчивого развития и инновационных дидактических технологий. Рассматриваются ресурсное обеспечение, проектное обучение, практико-ориентированная деятельность и цифровые инструменты как эффективные средства формирования экологической культуры. Предлагается интегративная модель системного развития экологических компетенций в начальной школе.
SUMMARY:

This article analyzes the theoretical and methodological foundations and strategic mechanisms for developing environmental competencies in primary education based on the Eco-STEAM approach. The study substantiates the potential for fostering ecological thinking, problem-solving skills, and responsible environmental behavior through interdisciplinary integration, sustainable development principles, and innovative didactic technologies. It highlights the pedagogical effectiveness of resource support, project-based learning, practical activities, and digital tools within the Eco-STEAM environment. As a result, an integrative model aimed at the systematic development of environmental competencies in primary education is proposed.

Kirish. Globallashuv va ekologik inqiroz sharoitida boshlang‘ich ta’limda Eko-STEAM muhitini rivojlantirish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. O‘zbekiston Respublikasining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi [1] hamda sun’iy intellekt va innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishga oid qarorlari [2] ta’lim jarayoniga integrativ, texnologik va ekologik yondashuvlarni joriy etishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Mazkur tadqiqotning maqsadi – Eko-STEAM asosida ekologik kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy-metodologik mexanizmlarini ishlab chiqish va empirik asoslashdir. Vazifalar ekologik tafakkurni rivojlantirish strategiyalarini aniqlash, fanlararo integratsiyani modellashtirish hamda tajriba-sinov orqali samaradorlikni baholashdan iborat. Tadqiqot obyekti – boshlang‘ich ta’limda ekologik kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni; predmeti – Eko-STEAM muhitining didaktik va texnologik komponentlari. Metodlar: tizimli tahlil, pedagogik modellashtirish, eksperiment va statistik verifikatsiya. Muallif qarashiga ko‘ra, Eko-STEAM ekologik ongni barqaror rivojlantirishning strategik paradigmasi bo‘lib, uning empirik tadqiqotlari ta’lim siyosatini takomillashtirishga xizmat qiladi. Maqola kirish, adabiyotlar tahlili, metodologiya, natijalar, muhokama va xulosa qismlaridan iborat.

Natijalar shuni ko`rsatdiki mazkur tadqiqot doirasida Eko-STEAM yondashuvi asosida boshlang‘ich ta’limda ekologik kompetensiyalarni shakllantirishning integrativ pedagogik modeli ishlab chiqildi hamda empirik sinovdan o‘tkazildi. Ilmiy izlanishning asosiy mazmuni ekologik kompetensiyani ko‘p komponentli konstrukt sifatida talqin qilish, uning kognitiv (ekologik bilim va tafakkur), aksiologik (qadriyat va munosabat), hamda faoliyatli-amaliy (barqaror xulq-atvor va muammoli vaziyatlarni hal etish) tarkibiy qismlarini Eko-STEAM muhiti orqali tizimli rivojlantirish mexanizmlarini asoslashdan iborat bo‘ldi. Modelning strukturaviy tuzilmasi mazmuniy blok (fanlararo integratsiya), texnologik blok (loyiha asosida o‘qitish, tajriba va simulyatsiyalar), hamda diagnostik blok (indikatorlar va mezonlar tizimi) asosida ishlab chiqildi.

Ekologik kompetensiyalar ko‘rsatkichlarining dinamikasi (%)

Ko‘rsatkichlar	Boshlang‘ich diagnostika	Eksperimental guruh (yakuniy)	Nazorat guruhi (yakuniy)
Ekologik bilim darajasi	45 %	72 %	55–60 %
Ekologik tafakkur	39 %	76 %	48–52 %
Ekologik xulq-atvor kompetensiyasi	41 %	78 %	50–55 %

O‘sish ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	Eksperimental guruh o‘sishi	Nazorat guruhi o‘sishi
Ekologik bilim	+27 %	+10–15 %
Ekologik tafakkur	+37 %	+9–13 %
Ekologik xulq-atvor kompetensiyasi	+37 %	+9–14 %

Statistik tahlil natijalari

Statistik mezon	Qiymat	Izoh
Student t-testi	$p < 0,05$	Natijalar ishonchli
Farqlar ishonchliligi	95 %	Metodika samarali

Eko-STEAM asosidagi loyiha faoliyati, muammoli vaziyatli topshiriqlar va ekologik laboratoriya tajribalari ekologik kompetensiyalarni rivojlantirishda an’anaviy metodlarga nisbatan sezilarli ustunlikka ega. Eksperimental guruhda barcha indikatorlar bo‘yicha barqaror ijobiy dinamika kuzatildi. Statistik ishonchlilik ($p<0,05$) metodologiyaning samaradorligini tasdiqlaydi. Kuzatuvlar o‘quvchilarda analitik tafakkur, sabab-oqibat tahlili, jamoaviy hamkorlik va refleksiv faoliyatning sezilarli rivojlanganini ko‘rsatdi.

Ilmiy metodologiyaning samaradorligi statistik qayta ishlash orqali tasdiqlandi. Student t-testi natijalari $p<0,05$ darajada ishonchlilikni ko‘rsatdi, bu esa Eko-STEAM yondashuvining ekologik kompetensiyalarni shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini dalillaydi. Kuzatuv natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilar ekologik muammolarni tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘liqligini aniqlash hamda muqobil yechimlar ishlab chiqishda faolroq ishtirok etgan. Loyiha asosida o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning mustaqil izlanish, jamoaviy hamkorlik va refleksiv tahlil ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlandi.

Natijalar konstruktivizm nazariyasi hamda kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg‘unlikda talqin qilindi. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga muvofiq, Eko-STEAM muhiti o‘quvchilarda yaqin rivojlanish zonasi doirasida kooperativ o‘rganish mexanizmlarini faollashtirdi. Bloom taksonomiyasi nuqtai nazaridan, eksperimental guruhda yuqori darajadagi kognitiv operatsiyalar – tahlil, sintez va baholash ko‘rsatkichlarining barqaror o‘sishi kuzatildi. Mavjud tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘pchilik ilmiy ishlar ekologik ta’limni nazariy yoritish bilan cheklanadi, biroq Eko-STEAM integratsiyasining kompleks modelini empirik asoslash masalasi yetarli ishlab chiqilmagan.

Mazkur tadqiqot yangi ilmiy tushuncha – "Eko-STEAM integrativ kompetensiya modeli"ni taklif etdi. Ushbu model ekologik kompetensiyani fanlararo, texnologik va aksiologik komponentlar uyg'unligida rivojlantirishni nazarda tutadi. Zamonaviy kontekstda bu yondashuv barqaror rivojlanish ta'limi tamoyillarini boshlang'ich bosqichdan boshlab shakllantirish imkonini beradi. Empirik ma'lumotlar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, Eko-STEAM strategiyalari o'quvchilarda ekologik ongni shakllantirish bilan birga, analitik va kreativ tafakkurni ham rivojlantiradi.

Tadqiqot natijalari ta'lim tizimida ekologik kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha yangi metodik yo'nalishlarni ishlab chiqish uchun ilmiy asos yaratadi. Eko-STEAM yondashuvi boshlang'ich ta'limda barqaror rivojlanish g'oyalarini tizimli ravishda singdirish, ekologik madaniyatni mustahkamlash va o'quvchilarning muammoli vaziyatlarga nisbatan ongli munosabatini shakllantirishning innovatsion pedagogik platformasi sifatida namoyon bo'ldi.

Adabiyotlar bilan qiyosiy tahlil Eko-STEAM – bu oddiy metod emas, balki ekologik tafakkurni tizimli ravishda rekonstruksiya qiluvchi innovatsion ta'lim arxitekturasi hisoblanadi. Ushbu yondashuv ekologik kompetensiyani bilim, qadriyat va faoliyat integratsiyasi sifatida qayta talqin etib, empirik tadqiqotlar doirasini kengaytirish hamda yangi ilmiy strategiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Eko-STEAM konsepsiyasi ekologik ta'limni STEAM ning fanlararo integratsiyasi bilan uyg'unlashtirib, o'quvchilarda ekologik kompetensiyani (kognitiv–aksiologik–faoliyatli) kompleks shakllantirishga qaratilgan didaktik platforma sifatida talqin qilinadi. Xorijiy tadqiqotlarda barqarorlik (sustainability) mazmuni STEAM loyihalariga kiritilganda, o'quvchilarning ekologik kompetensiyasi va muammoli-tafakkur ko'nikmalari sezilarli o'sishi qayd etiladi; masalan, boshlang'ich sinfda o'simlik mavzusidagi STEAM dasturi ta'sirini solishtirma dizaynda o'rgangan empirik ishda ekologik kompetensiyalar o'sishi ko'rsatilgan [3]. Shu yo'nalishdagi so'nggi sharh (scoping review)lar Green/Eco-STEAM'da asosiy trendlar sifatida loyiha-asosli o'qitish, hududiy-kontekstli vazifalar, tizimli fikrlash va amaliy mahsulot (prototype)ga yo'naltirilgan ssenariylar ajratib ko'rsatiladi [4].

MDH tadqiqot makonida Eco/STEAM ekologiya ta'limida "integrativ muhit" va "faoliyat-yo'naltirilgan metodika" sifatida qo'llanib, o'qituvchining fasilitatorlik roli, kommunikativ-kollaborativ ish shakllari hamda tajriba-loyiha bloklari muhim deb talqin qilinadi [5]. Shu bilan birga, ayrim ishlar metodik tavsiyalarga ko'proq suyanadi va eksperiment dizayni, o'lchov shkalalari, validlik-ishonchlilik protseduralari yetarlicha ochiq berilmasligi kuzatiladi (bu esa keyingi empirik tadqiqotlar uchun "bo'shliq"ni belgilaydi) [6].

O'zbekistonlik tadqiqotlarda Eco-STEAM ko'proq boshlang'ich ta'lim kontekstida ekologik kompetensiyani rivojlantirish, fanlararo uyg'unlashuv va raqamli/vizual texnologiyalar bilan boyitish nuqtai nazaridan yoritiladi. Xususan,

kelajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida Eco-STEAM kompetensiyalarini rivojlantirishda interdissiplinar texnologiyalar, mahalliy tabiiy-ijtimoiy muhitga tayangan topshiriqlar va dizayn-loyiha vazifalarining motivatsion ta’siri ta’kidlanadi [7], [8]. Shuningdek, time-lapse kabi texnologiyalar bilan Eco-STEAM metodikasini bog‘lagan ishlar raqamli vositalarning kognitiv-faoliyatli natijalarga xizmat qilishini asoslashga harakat qiladi. Umuman, milliy tadqiqot korpusi Eco-STEAM’ni konseptuallashtirishga hissa qo‘shsa-da, kelgusida randomizatsiyalangan yoki kvazi-eksperiment, uzoq muddatli monitoring, komparativ tahlil va ko‘p-o‘lchovli diagnostika (ekologik bilim + qadriyat + xulq-atvor)ni kuchaytirish zarurligi aniq ko‘rinadi [9].

Muhokama borasida mazkur tadqiqot natijalari Eko-STEAM yondashuvini nafaqat metodik instrument, balki ekologik ongni shakllantirishning transformativ pedagogik paradigmasi sifatida talqin etish imkonini berdi. Empirik ma’lumotlar shuni ko‘rsatdiki, fanlararo integratsiya va loyiha asosida o‘qitish mexanizmlari o‘quvchilarda ekologik tafakkurni reproduktiv darajadan kreativ va refleksiv bosqichga olib chiqadi. Bu holat konstruktivizm, kompetensiyaviy yondashuv va barqaror rivojlanish ta’limi konsepsiyalarining amaliy tasdig‘i sifatida namoyon bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda Eko-STEAM yondashuvi boshlang‘ich ta’limda ekologik kompetensiyalarni shakllantirishning samarali integrativ modeli sifatida o‘zini namoyon etdi. Fanlararo integratsiya, loyiha asosida o‘qitish va muammoli vaziyatli topshiriqlar o‘quvchilarda ekologik bilim, tafakkur va mas’uliyatli xulq-atvor ko‘nikmalarining sezilarli rivojlanishini ta’minladi. Empirik natijalar va statistik tahlillar metodikaning ishonchliligini tasdiqlab, Eko-STEAM yondashuvining barqaror rivojlanish tamoyillarini ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish imkonini berishini ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

3. Baek S. (2023). Fostering Students’ Environmental Competencies through a Plant STEAM Education Program… (ScienceDirect). (ScienceDirect)

4. A Scoping Review of Green-STEAM Education in Primary… (2025) (SAGE Journals). (journals.sagepub.com)

5. Сапанова Н.Д. STEAM как инновационная технология в экологическом образовании… (РГПУ им. А. И. Герцена). (rep.herzen.spb.ru)

6. Использование STEAM-технологий в начальном… (pdf мақола). (journalss.org)

7. Kuchkinov A., ва бош.., (2026), Pedagogical strategies for enhancing environmental education in Uzbek primary schools: a mixed-methods study, International Journal of Evaluation and Research in Education (IJERE), (1), 565- 578, https://ijere.iaescore.com/index.php/IJERE/article/view/35558

8. Kuchkinov A.Y. The Interdisciplinary Approach to Developing Eco-STEAM Educational Competencies (2024) (PDF). (webofjournals.com)

9. Using time-lapse technology to implement the eco-steam… (IJPE/UPI e-journal). (ejournal.upi.edu)

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARINING EKOLOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA STEAM TEXNOLOGIYALARINING TAJRIBA-SINOV NATIJALARI

Tilavova S.B.
CHDPU“Maktabgach va boshlang‘ich ta‘lim metodikasi” kafedrasi o`qituvchisi

Tayanch so‘zlar: STEAM texnologiyalari, ekologik kompetentlik, boshlang‘ich ta’lim, bo‘lajak o‘qituvchilar, tajriba-sinov ishlari, ekologik madaniyat, fanlararo integratsiya, loyiha asosida o‘qitish, pedagogik eksperiment, barqaror rivojlanish, kompetensiyaviy yondashuv.
Ключевые слова: STEAM-технологии, экологическая компетентность, начальное образование, будущие учителя, опытно-экспериментальная работа, экологическая культура, междисциплинарная интеграция, проектное обучение, педагогический эксперимент, устойчивое развитие, компетентностный подход.
Key words: STEAM technologies, environmental competence, primary education, future teachers, experimental research, ecological culture, interdisciplinary integration, project-based learning, pedagogical experiment, sustainable development, competency-based approach.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini rivojlantirishda STEAM texnologiyalarining tajriba-sinov natijalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi ekologik madaniyatni shakllantirish zarurati bilan asoslanadi. Maqsad – STEAM yondashuvi orqali ekologik kompetensiyani rivojlantirish mexanizmlarini aniqlash. Pedagogik eksperiment, kuzatuv va statistik tahlil metodlari qo‘llanildi. Natijalar ekologik bilim va mas’uliyat ko‘rsatkichlarining oshganini tasdiqladi. STEAM texnologiyalari ekologik kompetentlikni shakllantirishda samarali vosita ekanligi xulosa qilindi.
РЕЗЮМЕ:
В статье представлены результаты опытно-экспериментальной работы по развитию экологической компетентности будущих учителей начального образования на основе STEAM-технологий. Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования экологической культуры. Цель – определить механизмы развития экологической компетентности посредством STEAM-подхода. Применялись методы педагогического эксперимента, наблюдения и статистического анализа. Полученные результаты подтвердили рост показателей экологических знаний и ответственности. Сделан вывод о высокой эффективности STEAM-технологий.
SUMMARY:
This article presents the results of experimental research on developing environmental competence among future primary school teachers through STEAM technologies. The relevance of the study is justified by the need to enhance ecological culture in teacher education. The aim is to identify

mechanisms for fostering environmental competence using the STEAM approach. Pedagogical experiment, observation, and statistical analysis were applied. The findings confirmed significant improvement in environmental knowledge and responsibility indicators. It is concluded that STEAM technologies are an effective tool for developing environmental competence.

Kirish. Globall ekologik muammolar kuchayib borayotgan sharoitda ta’lim tizimida ekologik madaniyat va barqaror rivojlanish tamoyillarini shakllantirish strategik vazifaga aylanmoqda. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasini modernizatsiya qilish, pedagog kadrlar tayyorgarligini takomillashtirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish davlat siyosati darajasida belgilab berilgan [1; 2]. Jumladan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ta’lim jarayoniga innovatsion va raqamli yechimlarni keng tatbiq etish vazifasi qayd etilgan [3], “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”da esa ekologik madaniyat va mas’uliyatni oshirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan [4].

Mavjud ilmiy qarashlarda ekologik ta’lim kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilishi lozimligi ta’kidlanadi, STEAM integratsiyasi esa fanlararo o‘qitishning samarali mexanizmi sifatida e’tirof etiladi [5]. Biroq, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini STEAM texnologiyalari asosida tajriba-sinov orqali kompleks baholash masalasi yetarlicha empirik asoslanmagan.

Tadqiqotning maqsadi – STEAM texnologiyalari vositasida bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini rivojlantirish samaradorligini aniqlash va eksperimental jihatdan asoslash. Vazifalar sifatida ekologik kompetentlik tarkibiy komponentlarini belgilash, STEAM asosida integrativ model ishlab chiqish va uning natijadorligini statistik tahlil qilish belgilandi. Ilmiy yangilik ekologik kompetentlikni kognitiv, aksiologik va faoliyatli komponentlar uyg‘unligida rivojlantirishga qaratilgan STEAM-integrativ modelni ishlab chiqishda namoyon bo‘ladi. Amaliy ahamiyati esa mazkur modelni pedagogik ta’lim jarayoniga joriy etish imkoniyati bilan belgilanadi.

Tadqiqot ob’ekti – pedagogik oliy ta’lim jarayoni; predmeti – bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini STEAM texnologiyalari asosida rivojlantirish jarayoni.

Adabiyotlar tahlili va metodlar natijasida bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda kompetensiyaviy paradigma hamda barqaror rivojlanish ta’limi konsepsiyasi bilan uzviy bog‘liq holda talqin etiladi. Xususan, A.V. Khutorskoy kompetensiyani shaxsning integrativ sifatlari majmui sifatida izohlaydi hamda ta’lim jarayonida faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvni ustuvor

deb hisoblaydi [6]. V.V. Serikov esa shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim modelida qadriyatli-kommunikativ komponentning ahamiyatini asoslab beradi [2].

STEAM integratsiyasi masalasida G. Yakman fanlararo uyg‘unlashuvni kompleks model sifatida ishlab chiqqan bo‘lib, u ilm-fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematikani yagona didaktik tizimga birlashtirishni taklif etadi [7]. Barqaror rivojlanish ta’limi doirasida UNESCO hisobotlarida ekologik savodxonlik va mas’uliyatli xulq-atvorni shakllantirish muhim kompetensiyalar sifatida qayd etiladi [8].

Mahalliy tadqiqotlarda ekologik kompetentlikni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash masalalari yoritilgan bo‘lsa-da, aynan bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini STEAM texnologiyalari asosida tajriba-sinov yo‘li bilan tayyorlash masalasi yetarli darajada empirik asoslanmagan. Shu jihatdan mazkur tadqiqot mavjud ilmiy yondashuvlarni tizimlashtirib, integrativ modelni tajriba-sinov orqali asoslashga qaratildi.

Tadqiqot metodologiyasi tizimli-strukturaviy tahlil, pedagogik modellashtirish va eksperimental sinov usullariga tayandi. Tadqiqot dizayni kvazi-eksperimental shaklda tashkil etildi.

Tadqiqot ishtirokchilari: 4 ta boshlang‘ich sinf (jami 108 nafar talaba-o‘qituvchilar). Nazorat guruhi – 54 nafar Eksperimental guruh – 54 nafar

Tadqiqot bosqichlari: Boshlang‘ich diagnostika (ekologik bilim, tafakkur va xulq-atvor ko‘rsatkichlari aniqlash). Eksperimental ta’sir (STEAM asosidagi loyiha va laboratoriya mashg‘ulotlari). Yakuniy baholash (natijalarni qiyosiy va statistik tahlil qilish).

Qo‘llanilgan metodlar: Pedagogik kuzatuv. So‘rovnoma va test topshiriqlari Loyiha asosida o‘qitish (PBL). Statistik qayta ishlash (Student t-testi, $p<0,05$). Tadqiqot dizayni (jadval)

Bosqich	Mazmuni	Metod	Natija
I	Boshlang‘ich diagnostika	Test, so‘rovnoma	Dastlabki ko‘rsatkichlar aniqlandi
II	Eksperimental ta’sir	STEAM loyiha, laboratoriya	Kompetensiya rivojlanishi
III	Yakuniy baholash	Statistik tahlil	Samaradorlik tasdiqlandi

Muhokamalar natijasida tajriba-sinov natijalari asosida tuzilgan jadval va diagrammalar eksperimental guruhda ekologik kompetentlikning barcha komponentlari bo‘yicha sezilarli ijobiy dinamika kuzatilganini ko‘rsatdi. Xususan, ekologik bilim ko‘rsatkichi 27 %, ekologik tafakkur va xulq-atvor kompetensiyasi esa 37 % ga oshgani STEAM yondashuvining integrativ ta’sir mexanizmini tasdiqlaydi. Nazorat guruhida o‘sish 10–15 % atrofida bo‘lgani an’anaviy metodikaning nisbatan past samaradorligini ko‘rsatadi. Ushbu farq

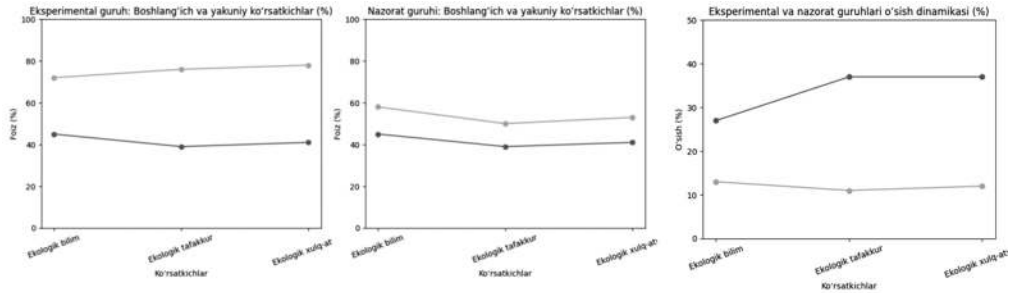

fanlararo integratsiya, loyiha asosida o‘qitish hamda muammoli vaziyatli topshiriqlarning o‘quvchilarning analitik va refleksiv faoliyatini faollashtirishi bilan izohlanadi.

Natijalar kompetensiyaviy yondashuv nazariyasi hamda konstruktivistik pedagogika tamoyillari bilan uyg‘unlikda talqin etiladi. STEAM integratsiyasi orqali ekologik kompetentlik faqat bilim darajasida emas, balki qadriyat va amaliy faoliyat komponentlari uyg‘unligida rivojlangan. Bu holat UNESCO tomonidan ilgari surilgan barqaror rivojlanish ta’limi konsepsiyasi bilan hamohangdir.

Muallifning ilmiy pozitsiyasiga ko‘ra, STEAM texnologiyalari ekologik kompetentlikni rivojlantirishda transformativ pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur yondashuv ekologik tafakkurni reproduktiv darajadan kreativ va refleksiv bosqichga olib chiqadi hamda o‘quvchilarning muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Shunday qilib, tajriba-sinov natijalari STEAM yondashuvining nazariy va amaliy jihatdan asoslangan samaradorligini tasdiqlaydi.

Natijada tajriba-sinov ishlari ishlari uch bosqichda – boshlang‘ich diagnostika, eksperimental ta’sir va yakuniy baholash bosqichlarida amalga oshirildi. Tadqiqotda 4 ta boshlang‘ich sinf, jami 108 nafar ishtirokchi qatnashdi. Ulardan 54 nafari nazorat guruhi, 54 nafari eksperimental guruh sifatida shakllantirildi.

Boshlang‘ich diagnostika natijalariga ko‘ra, ekologik bilim darajasi 45 %, ekologik tafakkur 39 %, ekologik xulq-atvor kompetensiyasi esa 41 % ni tashkil etdi. Eksperimental ta’sir bosqichida STEAM asosidagi loyiha faoliyati, muammoli vaziyatli topshiriqlar va ekologik laboratoriya mashg‘ulotlari joriy etildi.

Yakuniy baholash natijalariga ko‘ra, eksperimental guruhda ekologik bilim ko‘rsatkichi 72 %, ekologik tafakkur 76 %, ekologik xulq-atvor kompetensiyasi 78 % ga yetdi. Nazorat guruhida esa mos ravishda 58 %, 50 % va 53 % ko‘rsatkichlar qayd etildi. Eksperimental guruhda ekologik bilim bo‘yicha +27 %, ekologik tafakkur va xulq-atvor kompetensiyasi bo‘yicha +37 % o‘sish kuzatildi, nazorat guruhida esa o‘sish 10–15 % oralig‘ida bo‘ldi.

Statistik tahlil natijalari Student t-testi asosida $p < 0,05$ darajada ishonchlilikni ko‘rsatdi. Olingan ma’lumotlar eksperimental guruhda ekologik kompetensiya komponentlari bo‘yicha yuqori dinamik o‘sish qayd etilganini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, STEAM texnologiyalari bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ekologik kompetentligini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligi tajriba-sinov natijalari orqali tasdiqlandi. Qo‘yilgan maqsad va vazifalar bajarildi, ishlab chiqilgan modelning samaradorligi statistik jihatdan asoslandi ($p < 0,05$). Eksperimental guruhda ekologik bilim, tafakkur va mas’uliyatli xulq-atvor ko‘rsatkichlarining sezilarli o‘sishi qayd etildi. Kelgusida ushbu yondashuvni keng miqyosda joriy etish va monitoring asosida takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida: Farmon, 2017 yil 7 fevral, PF–4947-son.

2. O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida: Farmon, 2019 yil 29 aprel, PF–5712-son.

3. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida: Farmon, 2020 yil 5 oktabr, PF–6079-son

4. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida: Farmon, 2022 yil 28 yanvar, PF–60-son

5. Kuchkinov A, va bosh.., (2026), Pedagogical strategies for enhancing environmental education in Uzbek primary schools: a mixed-methods study, International Journal of Evaluation and Research in Education (IJERE), (1), 565- 578, https://ijere.iaescore.com/index.php/IJERE/article/view/35558

6. Kuchkinov, A.Y. The Interdisciplinary Approach to Developing Eco-STEAM Educational Competencies (2024) (PDF). (webofjournals.com)

7. Yakman G. STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education // Pupils’ Attitudes Toward Technology Conference Proceedings. – Virginia, 2008. – P. 335–358.

8. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO Publishing, 2017. – 63 p.

VAQTNI BOSHQARISH TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TALABALARNING O‘ZINI O‘ZI TASHKIL ETISHINI RIVOJLANTIRISH

Tojiboyeva G.R.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti, PhD

Tayanch so‘zlar: o‘zini o‘zi tashkil etish, vaqtni boshqarish, pedagogik texnologiya, o‘zini o‘zi boshqarish, refleksiya, motivatsiya, monitoring, talaba vaqt byudjeti.
Ключевые слова: самоорганизация, управление временем, педагогическая технология, самоуправление, рефлексия, мотивация, мониторинг, бюджет времени студента.
Key words: self-organization, time management, pedagogical technology, self-regulation, reflection, motivation, monitoring, student time budget.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada zamonaviy ta’lim sharoitida talabalarning o‘zini o‘zi tashkil etish ko‘nikmalarini rivojlantirish muammosi tahlil qilinadi. Vaqtni boshqarish texnologiyasining pedagogik salohiyati ochib beriladi hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv faoliyatida o‘zini o‘zi tashkil etishini rivojlantirish modeli taklif etiladi. Tadqiqot natijalari vaqtni boshqarish texnologiyasini ta’lim jarayoniga joriy etish talabalarning mas’uliyati, rejalashtirish, monitoring va refleksiya ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется проблема развития навыков самоорганизации студентов в условиях современного образования. Раскрывается педагогический потенциал технологии управления временем и предлагается модель развития самоорганизации будущих учителей в учебной деятельности. Результаты исследования показали, что внедрение технологии управления временем в образовательный процесс значительно повышает уровень ответственности студентов, а также их навыки планирования, мониторинга и рефлексии.
SUMMARY:
The article analyzes the problem of developing students’ self-organization skills in the context of modern education. The pedagogical potential of time management technology is revealed, and a model for developing self-organization in the academic activities of future teachers is proposed. The research findings demonstrate that the integration of time management technology into the educational process significantly enhances students’ responsibility, as well as their planning, monitoring, and reflection skills.

Kirish. Ilmiy-texnologik taraqqiyotning jadallashuvi, globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida mutaxassisdan nafaqat chuqur kasbiy

bilim, balki yuqori darajadagi o‘zini o‘zi boshqarish, mustaqil ta’lim olish va shaxsiy rivojlanish kompetensiyalari talab etilmoqda. Global hisobotlarda, jumladan, Global Education Futures va WorldSkills materiallarida kelajak mutaxassislaridan ijodkorlik, moslashuvchanlik va o‘z faoliyatini samarali tashkil etish qobiliyati talab qilinishi ta’kidlangan.

Shu bois oliy ta’lim tizimida talabalarning o‘zini o‘zi tashkil etish ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb pedagogik muammoga aylanmoqda. Biroq, pedagogika fanida “o‘zini o‘zi tashkil etish” tushunchasining yagona talqini mavjud emas, uning tarkibiy tuzilmasi va rivojlantirish mexanizmlari yuzasidan ham yakdil qarash shakllanmagan.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. So‘nggi yillarda talabalarning o‘zini o‘zi tashkil etishi masalasi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, o‘zini o‘zi tashkil etishning nazariy asoslari (S.S. Amirova, S.S. Kotova va boshqalar), pedagogik texnologiyalar (V.P. Bespalko, G.K. Selevko), faoliyat nazariyasi (L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev), shaxsning o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmlari (K.K. Platonov) ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Vaqtni boshqarish texnologiyasini ta’lim jarayoniga integratsiyalash masalalari G.A. Arxangelskiy, S. Kovi va M.A. Reunova tadqiqotlarida yoritilgan. Ammo mavjud ishlarda vaqtni boshqarish ko‘proq nazariy kurs sifatida talqin qilinib, talabaning real o‘quv faoliyatida o‘zini o‘zi tashkil etishini tizimli rivojlantirish mexanizmi yetarlicha ishlab chiqilmagan.

N.T. Ubaidullaev tomonidan e’lon qilingan maqolada student davrida o‘zini o‘zi boshqarish (self-regulation) – xususan, talabalarda xulq, o‘qish rejimlarini boshqarish borasidagi empirik tadqiqotlar tahlil qilingan. Bu maqola O‘zbekiston kontekstidagi talaba o‘rtasida o‘zini o‘zi boshqarish jarayonini o‘rganadi (o‘zini o‘zi boshqarish psixologik jihati) .

Farg‘ona davlat universiteti olimlari Nilufar O‘rinova Muhammadovna va Guljahon Tillabayeva tomonidan chop etilgan maqolada “Time Management Technology” (vaqtni boshqarish texnologiyasi) talabalarning mustaqil o‘qish kompetensiyasini shakllantirish vositasi sifatida tahlil qilingan. Bu maqola O‘zbekiston sharoitida vaqtni boshqarish texnologiyasining o‘quv jarayoniga tatbiqini empirik misol bilan ko‘rsatadi .

Otajonova Maftuna Sultonmurodovna tomonidan chop etilgan ilmiy maqolada vaqtni boshqarish texnologiyalari yordamida talabalarning mustaqil ta’limini tashkil etish masalalari tahlil qilingan. Bu ham O‘zbekiston ilmiy jurnallarida nashr etilgan izlanish hisoblanadi

Tadqiqot maqsadi va vazifalari. Tadqiqot maqsadi – vaqtni boshqarish texnologiyasi asosida talabalarning o‘quv faoliyatida o‘zini o‘zi tashkil etishini

rivojlantirishning pedagogik modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini tajriba-sinov asosida aniqlash.

Tadqiqot vazifalari:

“O‘zini o‘zi tashkil etish” va “vaqtni boshqarish” tushunchalarining mazmunini aniqlashtirish.

Vaqtni boshqarish texnologiyasining pedagogik salohiyatini asoslash.

O‘zini o‘zi tashkil etishni rivojlantirish modelini ishlab chiqish.

Taklif etilgan modelning samaradorligini eksperimental tekshirish.

Nazariy asoslar. O‘zini o‘zi tashkil etish shaxsning o‘z faoliyatini ongli ravishda rejalashtirish, boshqarish, nazorat qilish va baholash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot tahlili asosida ta’lim faoliyatini o‘zini o‘zi tashkil etishning quyidagi tarkibiy komponentlari ajratildi:

maqsad qo‘yish va motivatsiya;

rejalashtirish va loyihalash;

muloqot va hamkorlik;

monitoring va baholash;

refleksiv fikrlash;

tuzatish (korreksiya).

Vaqtni boshqarish esa shaxsiy va ta’limiy maqsadlarga muvofiq vaqt resurslaridan samarali foydalanish texnologiyasi sifatida talqin qilinadi. U quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

vaqtga qadriyat sifatida munosabat;

ustuvorliklarni belgilash;

mustaqil ish;

samaradorlik monitoringi;

refleksiya va korreksiya.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda nazariy (ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, modellashtirish) hamda empirik (anketa so‘rovi, diagnostik testlar, pedagogik tajriba-sinov ishlari, matematik-statistik tahlil) metodlardan foydalanildi.

Empirik tadqiqot Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabalari ishtirokida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida jami 65 nafar talaba qatnashdi. Ular mezonlar asosida nazorat guruhi (32 nafar) va eksperimental guruhi (33 nafar) ga ajratildi.

Guruhlarni shakllantirishda quyidagi mezonlar inobatga olindi:

• akademik ko‘rsatkichlar darajasi;

• mustaqil ta’lim ko‘nikmalari;

• haftalik vaqt byudjetini rejalashtirish holati;

• o‘quv motivatsiyasi ko‘rsatkichi.

Tadqiqot uch bosqichda olib borildi:

1. Boshlang‘ich diagnostika bosqichi – talabalarning haftalik vaqt byudjeti, mustaqil ta’lim samaradorligi va o‘zini boshqarish ko‘nikmalari aniqlab olindi.

2. Tajriba-sinov bosqichi – eksperimental guruhda maxsus metodika asosida vaqtni boshqarish va o‘quv faoliyatini optimallashtirish modeli joriy etildi. Nazorat guruhi an’anaviy tartibda faoliyat olib bordi.

3. Yakuniy tahlil bosqichi – natijalar qayta diagnostika qilinib, statistik tahlil asosida guruhlar o‘rtasidagi farqlar diagrammalar orqali ifodalandi.

Natijalarning mezonlar asosida ifodalanishi (1 jadval)

Mezonlar	Nazorat guruhi (32 nafar)	Eksperimental guruhi (33 nafar)
Vaqtni rejalashtirish darajasi (yuqori %)	34 %	61 %
Mustaqil ta’lim samaradorligi	37 %	68 %
O‘quv motivatsiyasi	41 %	72 %
O‘zini boshqarish ko‘nikmasi	39 %	70 %

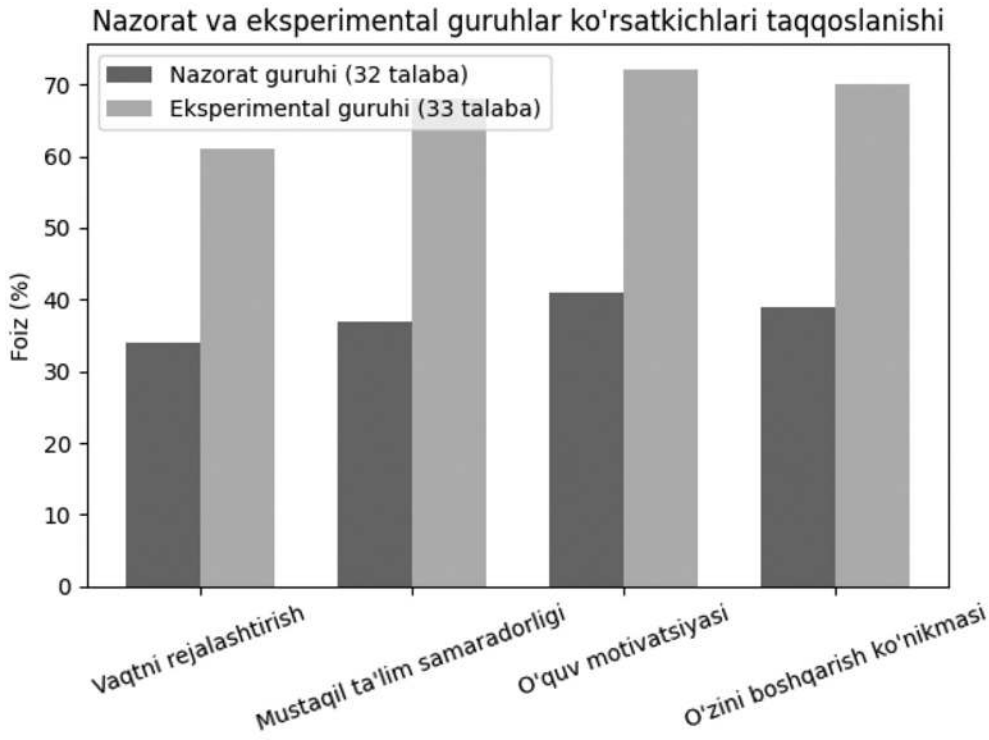

Tadqiqot natijalari. Aniqlash bosqichida talabalarning vaqt taqsimotida quyidagi muammolar kuzatildi:

– vaqtni rejalashtirishning tizimsizligi;
– ijtimoiy tarmoqlarga ortiqcha vaqt sarflash;
– relaksatsiya ko‘nikmalarining yetishmasligi;
– maqsad qo‘yish va ularga erishish mexanizmlarining sustligi.

Shu asosda “Vaqtni boshqarish asoslari” maxsus kursi, talaba vaqt byudjeti modeli, o‘zini o‘zi boshqarish kundaligi va raqamli rejalashtiruv vositalari joriy etildi.

– Nazorat bosqichida tajriba guruhida quyidagi ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi:
– uyqu va dam olish rejimining yaxshilanishi;
– kundalik vaqt tahlilining shakllanishi;
– maqsadga yo‘naltirilganlikning ortishi;
– sog‘lom turmush odatlarining rivojlanishi;
– refleksiya va o‘zini o‘zi baholash ko‘nikmalarining mustahkamlanishi.
– Nazorat guruhida esa sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmadi.

Muhokama. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, vaqtni boshqarish texnologiyasi nafaqat tashkiliy vosita, balki shaxsning o‘zini o‘zi rivojlantirish mexanizmi sifatida ham namoyon bo‘ladi. U talabaning motivatsion, kognitiv va faoliyatga doir komponentlarini uyg‘un rivojlantiradi.

Vaqtni boshqarish texnologiyasi pedagogik jarayonda o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi hamda o‘quv jarayonini individual traektoriya asosida tashkil etishga imkon beradi.

Xulosa. O‘zini o‘zi tashkil etish zamonaviy ta’lim tizimida muhim integrativ kompetensiya hisoblanadi.

Vaqtni boshqarish texnologiyasi talabalarning o‘zini o‘zi tashkil etishini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Ishlab chiqilgan pedagogik model motivatsiya, rejalashtirish, monitoring va refleksiya komponentlarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tajriba natijalari vaqtni boshqarish texnologiyasini oliy ta’lim tizimiga integratsiyalash zarurligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, vaqtni boshqarish texnologiyasi asosida talabalarning o‘zini o‘zi tashkil etishini rivojlantirish bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ubaidullaev N.T. Self-Regulation as a Subject of Empirical Research in Student Department. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, Vol. 03, Issue 02, 2023, pp. 15–21. – Talabalarda o‘zini o‘zi boshqarish (self-regulation) jarayoni va empirik tadqiqot natijalari tahlili.

2. Baymetov B.B., Muratov X.X., Kunanbayev N.B., Mulla Axunov D.A. Talabalarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini tashkil etish va boshqarish metodikasini takomillashtirish. "Priority areas for ensuring the continuity of fine art education: problems and solutions", Qarshi State University, 2022. – Talabalarning mustaqil o'qish faoliyatini tashkil etish va boshqarish metodikasi.

3. A'zamxonov S. Oliy ta'lim tizimida talabalarning mustaqil ta'lim olishlarini tashkil etish. Pedagog journal, BestPublication.org, 2022. – O'zbekiston oliy ta'limida mustaqil ta'lim jarayonini nazariy tadqiq etish.

4. Otajonova M.S. Organization of Independent Education of Students Using Time Management Technologies. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 2021. – Vaqtni boshqarish texnologiyalari yordamida talabalarning mustaqil o'qishini tashkil etish haqida maqola.

5. O'rinova N.M., Tillabayeva G.I. Using Time Management Technology to Develop Students' Competence in Independent Learning. International Journal of Pedagogics, Vol. 05, Issue 05, 2025, pp. 170–174. – Vaqtni boshqarish texnologiyasi asosida talabalarning mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha empirik tadqiqot.

6. Sayfullokh Kozimov. Self-Management Strategies and Their Effectiveness. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 2024. – O'zini o'zi boshqarish strategiyalari va ularning samaradorligi.

TA'LIM VA JAMIYATDA RAQAMLI KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH

Usmonchayeva Sh.M.
CHDPU, "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: raqamli savodxonlik, raqamli kompetensiya, axborot jamiyati, raqamli transformatsiya, ta'lim texnologiyalari, kiberxavfsizlik, sun'iy intellekt, media savodxonlik, uzluksiz ta'lim.
Ключевые слова: цифровая грамотность, цифровая компетентность, информационное общество, цифровая трансформация, образовательные технологии, кибербезопасность, искусственный интеллект, медиаграмотность, непрерывное образование.
Key words: digital literacy, digital competence, information society, digital transformation, educational technology, cybersecurity, artificial intelligence, media literacy, lifelong learning.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada zamonaviy axborotlashgan jamiyat sharoitida raqamli savodxonlikni oshirishning nazariy-metodologik asoslari va strategik yo'nalishlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli kompetensiyalarni shakllantirishning ko'p darajali modeli, raqamli texnologiyalarning ta'lim sifatiga ta'siri hamda jamiyat a'zolarining kiber-madaniyatini yuksaltirish mexanizmlari asoslanadi. Tadqiqot natijasida raqamli savodxonlikni baholash mezonlari va ta'lim jarayoniga sun'iy intellekt vositalarini integratsiya qilishning samarali strategiyalari taklif etiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются теоретико-методологические основы и стратегические направления повышения цифровой грамотности в условиях современного информационного общества. Исследование базируется на многоуровневой модели формирования цифровых компетенций, влиянии цифровых технологий на качество образования и механизмах повышения киберкультуры членов общества. По результатам исследования предлагаются критерии оценки цифровой грамотности и эффективные стратегии интеграции инструментов искусственного интеллекта в образовательный процесс.
SUMMARY:
This article analyzes the theoretical and methodological foundations and strategic directions for enhancing digital literacy in the context of the modern information society. The study is based on a multi-level model of digital competence development, the impact of digital technologies on educational quality, and mechanisms for fostering the cyber-culture of society members. As a result of the research, digital literacy assessment criteria and effective strategies for integrating artificial intelligence tools into the educational process are proposed.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi hamda sun’iy intellekt va innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishga oid qator qarorlar ta’lim jarayoniga raqamli yondashuvlarni joriy etishni kechiktirib bo‘lmas vazifa qilib belgilaydi. [1] Raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim oluvchilarning axborotni qabul qilish, tahlil qilish va undan maqsadli foydalanish madaniyati jamiyatning intellektual salohiyatini belgilab beruvchi asosiy omildir. Biroq, raqamli muhitning kengayishi bilan birga kiberxavf-xatarlar, axborot manipulyatsiyasi va raqamli tafovut kabi muammolar ham yuzaga kelmoqda. Bu esa ta’lim tizimi oldiga nafaqat texnik savodxonlikni, balki media savodxonlik, raqamli etika va kiberxavfsizlik madaniyatini ham o‘z ichiga olgan kompleks raqamli kompetensiyalarni shakllantirish masalasini qo‘ymoqda [2]. Raqamli texnologiyalar ta’lim tizimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatib, ta’lim jarayonini tashkil etishning yangi shakl va usullarini shakllantirmoqda. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida raqamli savodxonlikni rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda raqamli savodxonlik shunchaki kompyuterdan foydalanish ko‘nikmasi emas, balki shaxsning axborotlashgan jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi, kasbiy rivojlanishi va xavfsizligini ta’minlovchi fundamental kompetensiya sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli, ta’lim tizimida raqamli kompetensiyalarni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga ayland. Raqamli savodxonlik shaxsning axborotni izlash, saralash, tahlil qilish va undan samarali foydalanish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, raqamli savodxonlik shaxsning tanqidiy fikrlash, ijodiy yechimlar ishlab chiqish va raqamli vositalardan xavfsiz foydalanish qobiliyatini rivojlantiradi [3].

Raqamli savodxonlik tushunchasi o‘zining mohiyatiga ko‘ra shaxsning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida ma’lumotlarni izlash, tahlil qilish, yaratish va uzatish qobiliyatini ifodalaydi. Ilmiy adabiyotlarda ushbu tushuncha ko‘p qirrali konstrukt sifatida qaraladi. Xususan, raqamli kompetensiyalarni o‘rganishda Yevropa Ittifoqining DigComp (Digital Competence Framework) modeli jahon standartlari darajasida metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.Raqamli savodxonlik zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. [4] Raqamli kompetensiyalar shaxsning axborot muhitida samarali faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘z ichiga oladi .

Pedagogik nuqtai nazardan, raqamli savodxonlikni rivojlantirish quyidagi asosiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

1. Axborotni izlash va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish: o‘quvchilarni ma’lumot manbalarini tanlash, ma’lumotni saralash va tahlil qilishga o‘rgatish;

2. Raqamli texnologiyalar bilan ishlash malakasi: o‘quvchilarda elektron ta’lim resurslari va interaktiv vositalardan samarali foydalanish qobiliyatini shakllantirish;

3. Axborot xavfsizligi madaniyati: shaxsiy ma’lumotlar va internet xavfsizligiga oid bilimlarni rivojlantirish;

4. Raqamli ta’lim resurslaridan samarali foydalanish: elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar va masofaviy ta’lim platformalarini o‘quv jarayonida qo‘llash.

Elektron darsliklar, masofaviy ta’lim platformalari, virtual laboratoriyalar va interaktiv simulyatorlar o‘quv jarayonini samarali tashkil etishda muhim vosita hisoblanadi [5].

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli savodxonlik o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, raqamli kompetensiyalarga ega bo‘lgan shaxslar mehnat bozorida yuqori raqobatbardoshlikka ega bo‘lib, innovatsion iqtisodiyot rivojiga hissa qo‘shadi

Aadabiyotlar bilan qiyosiy tahlil. Raqamli savodxonlik tushunchasi zamonaviy pedagogik fanlar tizimida dinamik rivojlanayotgan fenomen hisoblanadi. Mazkur tushunchaning nazariy va amaliy asoslarini qiyosiy tahlil qilish orqali uning ta’lim sifatiga ta’sirini chuqurroq anglash mumkin.

Xalqaro miqyosda raqamli savodxonlikni nafaqat texnik ko‘nikmalar, balki axborotni o‘qish, tushunish va unga tanqidiy baho berish qobiliyati sifatida ta’riflaydi. Uning yondashuvida “axborotni saralash” (information filtering) markaziy o‘rin tutadi. Mahalliy olimlardan esa bu tushunchani O‘zbekiston ta’lim tizimi kontekstida tahlil qilib, uni “milliy ta’limni raqamli transformatsiya qilishning asosi” sifatida baholaydi. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, G‘arb olimlari ko‘proq shaxsning individual ko‘nikmalariga (soft skills) urg‘u bersa, mahalliy tadqiqotchilar raqamli savodxonlikni tizimli (institutsional) rivojlantirish masalalariga ko‘proq e’tibor qaratmoqda.

UNESCO tomonidan taklif etilgan raqamli kompetensiyalar doirasi (DigComp) beshta asosiy yo‘nalishni (axborot, kommunikatsiya, kontent yaratish, xavfsizlik va muammolarni hal qilish) qamrab oladi. Ushbu modelni O‘zbekistonlik tadqiqotlari bilan qiyoslaganimizda, mahalliy pedagogikada asosan “raqamli kontent yaratish” va "pedagogik faoliyatda AKTdan foydalanish" komponentlariga ustuvorlik berilayotganini ko‘rishimiz mumkin. Biroq, UNESCO modelidagi "kiberxavfsizlik" va "raqamli etika" masalalari mahalliy adabiyotlarda endi shakllanayotgan yo‘nalishlar hisoblanadi [6].

O‘zbekistonlik tadqiqotchilar o‘z ishlarida pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslarini yoritib, an’anaviy metodlarni raqamli vositalar bilan boyitish samaradorligini isbotlaganlar. Ularning fikricha, texnologiya maqsad emas, balki vositadir. Bu qarash xalqaro ekspertlarning "Pedagogika texnologiyadan ustun turishi kerak" degan tamoyili bilan to‘la mos keladi. Qiyosiy tahlil natijasida aniqlandiki, raqamli savodxonlikni oshirishda faqatgina texnik vositalarni

oʻrgatish yetarli emas, balki pedagoglarning "raqamli tafakkuri"ni (digital mindset) oʻzgartirish hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Zamonaviy adabiyotlarda, xususan, 2023-2024 yillardagi xalqaro hisobotlarda sun'iy intellekt raqamli savodxonlikning yangi bosqichi sifatida qaralmoqda. Oʻzbekistonning Raqamli ta'lim strategiyasida belgilangan vazifalar sun'iy intellekt vositalarini oʻquv jarayoniga integratsiya qilishni nazarda tutadi. Bu borada jahon tajribasi (masalan, Janubiy Koreya yoki Estoniya) shuni koʻrsatadiki, raqamli savodxonlik endilikda faqat iste'molchilik emas, balki algoritmlar bilan ishlash va ularni boshqarish koʻnikmasiga aylanmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, raqamli savodxonlikni oshirishda quyidagi uchlikning integratsiyasi zarur:

1. Texnik koʻnikma.
2. Pedagogik mahorat.
3. Etik xavfsizlik.

Muhokama borasida Masalan, Oʻzbekiston sharoitida "Raqamli maktab" loyihasi doirasida raqamli ta'lim platformalari va elektron darsliklar joriy etilishi, oʻquvchilarning mustaqil oʻqish qobiliyatini oshirishga xizmat qilmoqda.

Pedagoglarning roli raqamli savodxonlikni rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Oʻqituvchilarning malakasi yetarli boʻlmagan taqdirda, raqamli texnologiyalarni qoʻllashda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Shu sababli muntazam malaka oshirish kurslari va treninglar tashkil etilishi zarur.

Raqamli kompetensiyalar oʻqituvchilarga innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etish va oʻquv jarayonini interaktiv shaklda tashkil etishga imkon yaratadi Raqamli savodxonlik nafaqat ta'lim, balki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli kompetensiyalarga ega boʻlgan yoshlar mehnat bozorida yuqori raqobatbardoshlikka ega boʻlib, zamonaviy innovatsion iqtisodiyotga hissa qoʻshadi.

Oʻzbekistonda raqamli ta'lim va savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar:

– Raqamli ta'lim platformalarini joriy etish;
– Elektron oʻquv resurslarini yaratish;
– Oʻqituvchilar malakasini oshirish dasturlari.

Bundan tashqari, raqamli savodxonlik yoshlar orasida ijtimoiy faollik va axborotga kirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Raqamli koʻnikmalarga ega boʻlgan shaxslar jamiyatdagi muammolarni tezkor tahlil qilish va samarali yechimlar ishlab chiqishda faol ishtirok etadi [7].

Raqamli savodxonlik zamonaviy ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Raqamli texnologiyalarni keng joriy etish oʻquvchilarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantiradi, tanqidiy va ijodiy fikrlash koʻnikmalarini

shakllantiradi. Shu sababli O‘zbekistonda raqamli savodxonlikni rivojlantirish bo‘yicha kompleks pedagogik strategiyalar ishlab chiqish va pedagoglarni muntazam malaka oshirishga jalb qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli savodxonlik zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish o‘quvchilarning axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli ta’lim tizimida raqamli savodxonlikni rivojlantirish bo‘yicha kompleks pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli savodxonlik zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi va XXI asr insoni uchun zarur bo‘lgan fundamental ko‘nikmadir. Raqamli texnologiyalarni keng joriy etish o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish faoliyatini rivojlantiradi, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Raqamli savodxonlikni oshirish bo‘yicha quyidagi strategik yo‘nalishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. Ta’lim dasturlariga raqamli etika, kiberxavfsizlik va media savodxonlik modullarini tizimli ravishda kiritish.

2. Pedagog kadrlarning raqamli pedagogik kompetensiyalarini muntazam ravishda baholash va oshirib borish.

3. Ta’lim jarayonida sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga e’tibor qaratish.

4. Jamiyatning barcha qatlamlari, ayniqsa chekka hududlardagi aholi uchun raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish.

Raqamli savodxonlik nafaqat texnologik bilim, balki shaxsning axborotlashgan dunyoda xavfsiz va samarali harakatlanishini ta’minlovchi ma’naviy-ma’rifiy asosdir. Ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish orqali biz raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash va jamiyatimizning raqamli kelajagini mustahkamlashga erishamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari 2023. Raqamli iqtisodiyot va raqamli ta’limni rivojlantirish dasturi.

2. O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim vazirligi 2023. Raqamli ta’lim strategiyasi.

3. Musurmanov U., Tashmatov A. Raqamli savodxonlik va uning ta’limdagi roli. Toshkent-2025.

4. Bawden, DOrigins and Concepts of Digital Literacy. Journal of Documentation. 2008.

5. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. Toshkent -2016 Fan..

6. UNESCO. Digital Literacy in Education. Paris. 2018.

7. Jumaeva D. O‘qituvchilarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish. Toshkent -2024.

OTA-ONALAR BILAN HAMKORLIK VOSITASIDA BOSHLANG‘ICH TA’LIM SIFATINI OSHIRISH ZARURIYATI

Jabborova O.M.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Maktabgach va boshlang‘ich
ta’lim metodikasi” kafedrasi dotsenti
Eshonxo‘jayeva D.A.
boshlang‘ich ta’lim magistranti

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich, ta’lim, sifat, tarbiya, bilim, ko‘nikma, malaka, hamkorlik, odob, axloq.
Ключевые слова: начальный, образование, качество, воспитание, знание, навык, умение, сотрудничество, этика, нравственность.
Key words: elementary, education, upbringing, skill, proficiency, collaboration, etiquette, morality

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishda ota-onalar bilan samarali hamkorlikning muhim o‘rni yoritilgan hamda ta’lim jarayonida maktab va oila o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik bolalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishda asosiy omillardan biri ekanligi asoslab berilgan. Ota-onalarning farzand ta’limiga bo‘lgan mas’uliyatli munosabati, doimiy nazorati va pedagogik jarayonda faol ishtiroki o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qilishi ta’kidlangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье раскрывается важная роль эффективного сотрудничества с родителями в повышении качества начального образования. Обосновывается, что тесная взаимосвязь между школой и семьёй в образовательном процессе является одним из ключевых факторов формирования у детей знаний, навыков и умений. Подчёркивается, что ответственное отношение родителей к обучению ребёнка, постоянный контроль и активное участие в педагогическом процессе способствуют повышению показателей успеваемости учащихся.
SUMMARY:
This article highlights the important role of effective cooperation with parents in improving the quality of primary education. It substantiates that the close connection between school and family in the educational process is one of the key factors in developing children’s knowledge, skills, and competencies. It is emphasized that parents’ responsible attitude toward their child’s education, continuous supervision, and active participation in the pedagogical process contribute to improving students’ academic performance.

Kirish. Mamlakatimizda 2030 yilga qadar boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish vazifasi qo‘yilib, mazkur masalada muayyan islohot ishlari amalga oshirilmoqda[1]. Shu jihatdan ota-onalar bilan hamkorlik qilish vositasida boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish masalasi bo‘yicha pedagogik tahlillarni amalga oshirish dolzarb bo‘lib turibdi. Mazkur masalada ana shu muammoning eng muhim jihatlariga e’tiboringizni tortamiz. Ota-onalar bilan hamkorlik vositasida boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishning eng muhim zaruriyatlaridan biri o‘quvchilarning bilim darajasini va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini yuksaltirishdir. Unga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari aniq, tabiiy va gumanitar o‘quv fanlari turkumlari bo‘yicha belgilangan bilimlar majmuini nafaqat o‘zlashtirishi, balki ular vositasida mustaqil fikrlash ko‘nikmasiga ham ega bo‘lishi lozim. Aynan mana shu boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil fikrlash ko‘nikmasini tarkib toptirish ishida ota-onalarning ishtirokidan foydalanish kutilgan samarani beradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida bilim va ko‘nikmalarni chuqurlashtirish, ularning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini yuksaltirish va o‘zlashtirganlaridan amaliy faoliyatda foydalanish masalasida ota-onalar bilan hamkorlik qilish muhim o‘rin tutadi. Bularning barchasi boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishda ota-onalar bilan hamkorilk qilishning zaruriyatlarini idrok etishni taqozo etadi[2].

Ota-onalar bilan hamkorlik qilish vositasida boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishning eng muhim zaruriyatlaridan biri ijtimoiy faollikdir. Unga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijtimoiy fazilatlarni shakllantirish va ularni ijtimoiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ota-onalar muayyan vazifalarni bajaradi. Chunki maktab ta’limi jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ijtimoiy fazilatlarning ma’no-mazmunini tushunish va ijtimoiy faoliyat ko‘nikmalarini o‘zlashtirish bo‘yicha tushunchalarni egallaydi, egallangan mazkur ko‘nikmalarga odatlantirish ota-onalarning vazifalariga kiradi[3]. Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijtimoiy fazilatlari va faoliyatni tarkib toptirishda ota-onalar quyidagilarni bajarishini eslatib o‘tish joiz: bolalarni uy sharoitida ijtimoiy vazifalarni his qilish, uni bajarish va oila ijtimoiy faoliyatida ishtirok etishga o‘rgatish; boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining birodarlik, bag‘rikenglik, insonparvarlik kabi ijtimoiy fazilatlarini amaliyot bilan bog‘liq holda odatga aylantirish; o‘quvchilarning jamoat joylarida o‘zini tutishi, yosh xususiyatlariga mos xarakat qilishi va o‘zgalarga munosabati ko‘nikmalarini tarkib toptirish va h.k. Ota-onalar bunday shakllar vositasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijtimoiy fazilatlar va ijtimoiy faoliyat ko‘nikmalarini boshlang‘ich ta’lim davlat standartlari asosida tarkib topishi ishlarida ishtirok etadi. Chunki ko‘p hollarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari

ijtimoiy munosabatlarda ota-onalarga taqlid qiladi, bunday hol ota-onalarning oilada bolalarga nisbatan ijtimoiy namuna bo‘lishini taqozo etadi. Shu jihatdan ota-onalarning boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ijtimoiy fazilatlari va ijtimoiy faoliyat ko‘nikmasini tarkib toptirishda faol bo‘lishi, bunda muayyan tarbiyaviy qoidalarga amal qilishi hamda ularning bola tarbiyasi bo‘yicha tajribalarini takomillashtirib borish yo‘nalishlari bo‘yicha yangicha ilmiy-metodik tavsiyalarni ishlab chiqish taqozo etilmoqda. Mazkur masalada “Ota-onalar universiteti” ijtimoiy tuzilmasi vositasida ota-onalar bilan hamkorlik qilishning ana shunday shakllari bo‘yicha faoliyatini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ota-onalar bilan hamkorlik vositasida boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishning yana bir omili pedagogik zaruriyat bilan belgilanadi. Unga ko‘ra, oila tarbiyasi jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijtimoiy tarbiyasi joriy talablar, qoidalar va yondashuvlar asosida amalga oshirilishi kerak. Shu jihatdan mazkur masalada ota-onalarning ishtiroki quyidagi vositalar bilan belgilanadi: boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini noaxloqiy xatti-xarakatlardan muhofaza qilish, oila a’zolarining bolalar tarbiyasiga ta’sir qiluvchi salbiy xatti-xarakatlardan tiyilishini tashkil etish, katta yoshlilarning bolalar ongi va qalbiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi faoliyatini cheklash, imkonqadar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yoshi, jinsi va ruhiy-ma’naviy xususiyatlariga mos munosabatlarni shakllantirishni yo‘lga qo‘yish va h.k. Aynan mana shunday tadbirlarni amalga oshirish pedagogik zaruriyatlardan biri bo‘lib, uning vositasida boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishda ota-onalar bilan hamkorlik qilish mexanizmiga ega bo‘linadi. E’tibor berilsa, mazkur masalada ota-onalar maktab ta’limiga yo‘naltirilgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ijtimiylashtirishning amaliy jihatlarini amalga oshiradi. Shu sababli bu jarayonda bizningcha, yosh ota-onalar, tarbiya tajribasiga ega ota-onalar va tarbiya bo‘yicha individual metodikaga ega ota-onalar guruhlarini aniqlab olib, ular bilan boshlang‘ich ta’lim jarayonida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq bo‘ladi[4].

Ota-onalar bilan hamkorlik qilish vositasida boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishning navbatdagi zaruriyati bevosita jamiyat ehtiyoji bilan belgilanadi. Unga ko‘ra, bugungi kunda jamiyatimizda tezkor taraqqiyot omili yuzaga kelmoqda va bu jarayonda boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga o‘zligini anglatish muhim o‘rin tutadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘zligini anglatish mazmunini ularda milliy his-tuyg‘ularni shakllantirish, g‘urur va iftihor ko‘nikmalarini tarkib toptirish hamda yosh xususiyatlariga mos axloq-odobini yuzaga keltirish tashkil qiladi. Shu jihatdan bugungi boshlang‘ich sinf

o‘quvchisi tabiiy ravishda bilimga intilmoqda, ayni paytda ularni odob qoidalari bilan qurollantirish oila tarbiyasining asoslaridan biridir. Shu sababli mazkur masalada ota-onalar ishtiroki quyidagi shakllar vositasida amalga oshirishini eslatib o‘tish joiz: bolalarni mudom salomlashish odobiga o‘rgatib borish, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini murakkab vaziyatlar va holatlarda o‘zini tutishga o‘rgatish, ularni ruhiy ko‘tarinkilik va o‘ktamlik ko‘nikmalariga odatlantirish, ijodkorlik tuyg‘ularini rivojlantirish, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini sinflar kesimida ijtimoiy moslashuvini amalga oshirib borish va h.k. Bu ehtiyojlar boshlang‘ich ta’lim jarayonida tarkib toptirishdagi eng muhim pedagogik vazifalar hisoblanadi va bunda ota-onalar nazariyani amaliyotga aylantiruvchi shaxslar sifatida ishtirok etadi. Buning ikki sababi bor: boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ko‘p vaqtlarini oilada o‘tkazadi; boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ko‘p hollarda ota-onalariga nisbatan ishonch bilan munosabatda bo‘ladi. Aynan mana shunday pedagogik yondashuvlar asosida ota-onalarning boshlang‘ich ta’lim jarayoni bilan hamkorligini tashkil qilish hozirgi zamon jamiyatimizning extiyojlarini ro‘yobga chiqarish bilan bog‘liq hodisadir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyada xorijlik pedagog olimlar o‘z tadqiqotlarida ta’lim sifatining asoslari, metodologiyasi va ko‘rsatkichlari masalalarini tadqiq etib o‘tishgan. Bu borada ayniqsa Yan Amos Komenskiyning tushunarli ta’lim, Genrix Pistalosining namunali ta’lim va Konstantin Ushinskiyning milliy ta’lim konsepsiyalari xorijiy mamlakatlarda ta’lim sifatini o‘rganish, baholash va tashhislashning asoslari sifatida qabul qilinganligini ta’kidlab o‘tish lozim. Buning natijasida keyingi paytlaprda xorijiy pedagog olimlar ta’lim sifatini baholashning raqamli texnologiyaldarini joriy etish masalasi bo‘yicha ham tadqiqot ishlari yarata boshlanganligini eslatib o‘tish joiz.

Mamlakatimiz pedagog olimlari ta’lim sifatiga erishishning bir necha metodologik asoslarini tahlil qilib o‘tishgan. Jumladan, O.Musurmonova tomonidan oila tarbiyasining sifat ko‘rsatkichlari, Sh.Mardonov tomonidan malaka oshirish vositasida ta’lim sifatiga erishish mexanizmlari, R.Safarova tomonidan umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ta’lim muhiti vositasida sifat ko‘rsatkichlariga erishish tamoyillari masalalari tadqiq etilgan. Yosh olimlardan X.Xamzayev va B.Sayfullayevlar tomonidan ta’lim sifatiga erishishning kvalimetrik mezonlari masalalari o‘rganilgan.

Muhokamalar natijasida ota-onalar bilan hamkorlik vositasida boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish zaruriyati bugungi talablar majmui bilan belgilanadi. Mazkur masalada ota-onalarning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijtimoiy fazilatlar va ijtimoiy ko‘nikmalarni tarkib toptirish, ularni odob qoidalari bilan

tanishtirish hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda yo‘naltirib borish vazifalari bevosita ota-onalar tomonidan amalga oshirilishi pedagogik tayanchlardan biridir. Kezi kelganda ta’kidlash lozimki, ota-onalar bilan hamkorlik qilish vositasida muayyan tajribalarni hisobga olish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu sababli biz tadqiqotimizning yuqori bandida ota-onalar bilan hamkorlik qilishning yangicha yondashuvlari tizimini taqdim etar ekanmiz, unda tarbiya borasida ota-onalarning mavjud imkoniyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiq bo‘lishini ta’kidlab o‘tgan edik. Aynan mana shunday yondashuv boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini bilim olamiga olib kirish, ularni ko‘nikmalar bilan qurollantirish va faoliyatga yo‘naltirish bo‘yicha pedagogik vazifalarni bajarish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Pedagogik kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, xorijiy mamlakatlarda o‘z jamiyatining extiyojidan kelib chiqib ota-onalar bilan hamkorlik qilish tajribasiga tayaniladi. Bunda ko‘p hollarda boshlang‘ich ta’limda ota-onadlarning ishtiroki cheklanganligiga duch kelamiz. Chunki xorijiy mamlaktalarda asosiy e’tibor boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini savodxonlik bilan qurollantirishga qaratiladi va savodxonlik ko‘nikmasini tarkib toptirishda bevosita o‘qituvchilar faoliyatiga asoslaniladi. Bundan farqli o‘laroq bizning mamlakatimizda va jamiyatimizda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini savodxonlik ko‘nikmasini shakllantirish bilan bir qatorda, ularning ijtimoiylashuvini amalga oshirish ham yo‘lga qo‘yilgan. Aynan mana shu ijtimoiylashuv faoliyatida ota-onalar ishtiroki o‘ziga xos noan’anaviy ta’lim shakli sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda ota-onalar bilan hamkorlik vositasida boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish zaruriyati mazkur masala bo‘yicha muaysyan yo‘nalishlarni idrok etishni taqozo etadi. Buning uchun bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari ota-onalar bilan hamokorlik qilishning asoslari bilan qurollantirilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “O‘zbekiston-2030” strategiyasi. – Toshkent, 2023
2. O.Jabborova, Z.Umarova. Boshlang‘ich ta’limda “Tarbiya” fanini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2022
3. Abdjujalilova Sh. Abdurauf Fitratning “Tarbiya” fani talqini. – Toshkent, 2020
4. Tilavova S. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. Darslik. – Toshkent, 2025

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING RAQAMLI TA’LIM KO‘NIKMASI MAZMUNI

Mardonov Sh.Q.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Maktabgach va boshlang‘ich
ta’lim metodikasi” kafedrasi professori
Rahmonqulova A.A.
Boshlang‘ich ta’lim magistranti

Tayanch so‘zlar: raqamli ta’lim, raqamli kompetensiya, AKT, mediasavodxonlik, axborot xavfsizligi, boshlang‘ich ta’lim, tanqidiy fikrlash, interaktiv texnologiyalar.
Ключевые слова: цифровое образование, цифровая компетенция, информационно-коммуникационные технологии, медиаграмотность, информационная безопасность, начальное образование, критическое мышление, интерактивные технологии.
Key words: digital education, digital competence, Information and Communication Technologies, media literacy, information security, primary education, critical thinking, interactive technologies.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining raqamli ta’lim ko‘nikmasi mazmuni, uning tarkibiy komponentlari va shakllantirish mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda raqamli kompetensiya tushunchasining mohiyati, axborot bilan ishlash, mediasavodxonlik, axborot xavfsizligi va tanqidiy fikrlash kabi tarkibiy qismlari ochib berilgan. Olib borilgan tahlillar natijasida boshlang‘ich ta’lim jarayonida raqamli ko‘nikmalarni tizimli ravishda rivojlantirish ta’lim samaradorligini oshirishi asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье научно-теоретически проанализированы содержание цифровых образовательных навыков учащихся начальных классов, их структурные компоненты и механизмы формирования. В исследовании раскрыта сущность понятия цифровой компетенции, а также её составные элементы, такие как работа с информацией, медиаграмотность, информационная безопасность и критическое мышление. В результате проведённого анализа обосновано, что системное развитие цифровых навыков в процессе начального образования способствует повышению эффективности обучения.
SUMMARY:
This article provides a scientific and theoretical analysis of the content of digital learning skills of primary school students, their structural components, and formation mechanisms. The study reveals the essence of digital competence and its key components, including information management, media literacy, information security, and critical thinking. The findings substantiate

that the systematic development of digital skills in the primary education process enhances the effectiveness of teaching and learning.

Kirish. Jahon miqyosida ta’lim tizimida raqamlashtirish jarayonlari jadal sur’atlar bilan rivojlanmoqda. Zamonaviy jamiyat sharoitida o‘quvchilarda raqamli ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirish ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi[1]. Boshlang‘ich ta’lim bosqichi esa shaxsning intellektual va ijtimoiy rivojlanishida poydevor vazifasini bajaradi. Raqamli ta’lim ko‘nikmasi - bu o‘quvchining raqamli muhitda axborotni izlash, qayta ishlash, tahlil qilish, xavfsiz foydalanish va ijodiy mahsulot yaratish qobiliyatidir. Shu nuqtai nazardan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining raqamli ta’lim ko‘nikmasi mazmunini aniqlash va uning tarkibiy tuzilmasini belgilash dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Hozirgi zamon boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bugungi kun talablari asosidagi bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyatga egadir. Shu jihatdan raqamli ta’lim bo‘yicha boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ko‘nikmasini tarkib toptirish va uning mazmunini belgilab olish dolzarb bo‘lib turibdi[2]. Mazkur o‘rinda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining raqamli ta’lim ko‘nikmaschi mazmuni taxliliga e’tiboringizni tortamiz.

Raqamli ta’lim bugungi kunda ta’lim jarayonida jumladan, boshglang‘ich ta’limda tarkib topgan va asosan kompyuter axborot texnologiyasiga tayangan ta’limning yangi shakli sifatida namoyon bo‘lmoqda [3]. Raqamli ta’lim asosan axborot-kommunikasion vositalar orqali (mobil aloqa vositasi, ta’lim plansheti, kompyuter kabilar orqali) amalga oshiriluvchi yangi ta’lim shakli sifatida qfabul qilinmoqda. Biz tadqiqotimizda kompyuterli axborot-kommunikatsion vositalarga tayangan raqamli ta’lim masalasi sifatida so‘z yuritamiz. Shu jihatdan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining raqamli ta’lim ko‘nikmasini idrok etishda bir necha masalalarga e’tibor berish kerak. Bularning asosiylari quyidagilardan iborat:

1) boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga kompyuterli dastur asosida raqamli ta’lim berish;

2) boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining savodxonligini kuchaytirishda raqamli ta’lim imkoniyatlaridan foydalanish;

3) boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining layoqatlarini raqamli ta’lim vositasida rivojlantirish.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilimlarini kuchaytirishda kompyuterli dastur asosiga tayangan raqamli ta’lim muhim o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, boshlang‘ich ta’limdagi o‘quv fanlari mavzulari kompyuterlashgan holda tayyorlanadi va o‘quv materiallarini bevosita kompyuter dasturi asosida

olish imkoniyatlari yaratiladi[4]. Bunda taqdim qilingan o‘quv materiallari boshlang‘ich sinf o‘quvchilaridla qiziqish uyg‘otishi, ma’lumotlar qisqa va tushunarli bo‘lishi, ularni o‘zlashtirish jarayonida turli shakllardan foydalanish imkoniyatlari mavjud bo‘lishi muhim ahamiyatga egadir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari kompyuterli dastur asosida aniq, tabiiy va gumanitar o‘quv fanlarining asoslarini o‘zlashtirishga juda qiziqishadi. Chunki kompyuter o‘quv texnik vositasi imkoniyatlarining kengligi, ularda o‘quv materiallarini qiziqarli hamda tasvirli joylashtirilishi, asosiy e’tibor mustaqil topshiriqlarning mavjud bo‘lishi bilan raqamli ta’limni amalga oshirish imkoniyatlari kengaytiriladi. Shu sababli eng avvalo boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kompyuter kabi axborot-o‘quv texnik vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini takomillashtirish, ularning mustaqil topshiriqlar bilan ishlash ko‘nikmasini rivojlantirish va bunda asosan mustaqil ishlashga yo‘naltirish ishlariga e’tibor berish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu ma’noda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini raqamli ta’lim olish jarayonini tashkil qilish va ularni bu jarayonga tayyorlashda kompyuter savodxonligining ahamiyati yuqoridir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyada mamlakatimiz pedagog olimlari tomonidan kongitiv yondashuv asosida ta’lim jarayonini amalga oshirish masalalari tadqiq etilgan. Bunda R.Djurayev, X.Ibragimov, R.Safarova, Sh.Mardonov, E.Turdiyev kabi pedagog olimlarning ilmiy-tadqiqotlarida ta’lim jarayonida kongitiv yondashuv asoslari metodlari va amaliyotiga doir nazariy qarashlar tahlil qilib o‘tilgan. M.Inomova, O.Musurmonova, S.Nishonova kabi pedagog olimlarning tadqiqotlarida esa boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilim olish shalklaraini kengaytirish masalalari metodikasi ishlab chiqlganligini eslatib o‘tish joiz.

Xorijiy pedagog olimlardan N.Bordovskaya, A.Rean, N.Vovilova kabilarning tadqiqotlarida raqamli texnologiyalarning nazariy-metodik omillari tadqiq etilgan bo‘lib, ularning bugungi kundagi amaliy natijalari pedagogik tadqiqotlar uchun asos bo‘lmoqda.

Muhokamalar natijasida raqamli ta’lim ko‘nikmasini shakllantirishda tizimli va bosqichma-bosqich yondashuv zarurligini ko‘rsatdi. Boshlang‘ich ta’limda raqamli ko‘nikmalarni shakllantirish quyidagi shart-sharoitlarga bog‘liq:

– pedagoglarning raqamli kompetensiyasi;
– ta’lim muhitining texnik jihozlanganligi;
– interaktiv metodlardan samarali foydalanish;
– ota-onalar bilan hamkorlik.

Raqamli ta’lim ko‘nikmasini rivojlantirish o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish qobiliyatini oshiradi, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi hamda

ularni zamonaviy axborot jamiyatiga moslashtiradi. Shuningdek, raqamli ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonida yosh xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun vizual, o‘yin texnologiyalari va interaktiv metodlar samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi[5].

Xulosa qilib aytganda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining raqamli ta’lim ko‘nikmasi mazmuni kompleks va ko‘p qirrali tuzilmaga ega bo‘lib, axborot-kommunikatsiya, mediasavodxonlik, axborot xavfsizligi va ijodiy faoliyat komponentlarini o‘z ichiga oladi. Uni shakllantirish ta’lim jarayonining sifatini oshirish, o‘quvchilarning mustaqilligi va intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston-2030” strategiyasi // www. lex.uz
2. Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – T.: “Ishonchli hamkor”. 2021
3. Худойбердиев А. Рақамли технологиялар. Т.:”Фан ва технология”. 2025
4. Jabborova O., Umarova Z., Babaxodjayeva L. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. – T.: “Zebo prints”. 2021
5. Tashpulatova D.M. Boshlang‘ich ta’limda klaster yondashuv asosida o‘quv fanlarini integratsion o‘qitish mexanizmlarini takomillashtirish. – T.: “Innovatsiya-ziyo”. 2023

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI VARIATIV YONDASHUV ASOSIDA IJODIY FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Olimova F.
O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, ijodiy faoliyat, variativ yondashuv, integratsiyalangan dars, muammoli topshiriq, idrok qilish, metod, usul, vositalar, o‘zgaruvchan.
Ключевие слова: начальное образование, творческая деятелност, вариативний подход, интегрированний урок, проблемное задание, восприятие, метод, инструментарий, переменна.
Key words: primary education, creative activity, variable approach, integrated lesson, problem assignment, perception, method, method, tools, variable.

РЕЗЮМЕ:
Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning ijodiy faoliyati va fikrlash salohiyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy faoliyatini turli usullarda va variativ yondashuv asosida takomillashtirishning afzalliklari yuzasidan ma’lumotlar berilgan va tahlil qilingan. Variativ yondashuv asosidagi ta’lim orqali bolalarning mustaqillik, ijodiy fikrlash va masalalarni turli yo‘llar bilan hal qilish qobiliyatlari rivojlanadi hamda ularda hayotiy ko‘nikmalar shakllanadi.
РЕЗЮМЕ:
В начальном образовании развитие творческой активности и мислителного потенциала учашихся имеет болшое значение. В стате представлени сведения и проанализировани преимушества повишения творческой активности будуших учителей начальной школи с исползованием различних методов и вариантного подхода. Благодаря образованию, основанному на вариантном подходе, у детей развиваются самостоятелност, творческое мишление и способност решат проблеми разними способами, а также формируются жизненние навики.
SUMMARY:
In primary education, the development of students' creative activity and thinking potential is of great importance. The article provides information and analyzes the advantages of improving the creative activity of future primary school teachers using various methods and a variant approach. Through education based on a variant approach, children develop independence, creative thinking, and the ability to solve problems in different ways, and life skills are formed in them.

Zamonaviy pedagogik ta’limda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uni o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda variativ o‘qitish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Variativ o‘qitish ta’lim jarayonini o‘quvchilarning individual imkoniyatlari, qobiliyati, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etishni nazarda tutadi.

Zamonaviy pedagogik ta’limda har bir o‘quvchining individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ta’lim berish muhim ahamiyat kasb etadi. Variativ o‘qitish esa turli usul va texnologiyalardan foydalanib, o‘quvchilarning faolligini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyevning Oliy majlis va O‘zbekiston xalqiga qilgan Murojaatida bildirgan “Ta’lim sifatini oshirish – Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining yakkayu-yagona to‘g‘ri yo‘lidir” degan fikri asosida zamonaviy o‘qitish metodlarini ta’lim jarayoniga olib kirish va o‘quvchilarning bilimini xalqaro rivojlangan davlatlar qatoriga ko‘tarish har bir pedagogning oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shunday ekan bugungi kunda boshlang‘ich sinflarda variativ yondashuv asosida ta’lim berishni takomillashtirish orqali o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishlari, ularga individual yondashish, bilimini oshirishning zamonaviy usullarini amaliyotga joriy etish talab etiladi.

Pedagogik adabiyotlarda “variativ” atamasi “o‘zgaruvchan”, “tanlovga asoslangan”, “ko‘p variantli” ma’nolarini anglatadi. Shu nuqtai nazardan, variativ o‘qitish – bu ta’lim mazmuni, shakli, metod va vositalarining turli variantlarda tashkil etilishi orqali o‘quvchilarning individual rivojlanishini ta’minlovchi ta’lim tizimi hisoblanadi.

Variativ yondashuv asosida o‘qitish tushunchasi pedagogikada o‘qitish jarayonlarida turli usul, metod va resurslardan samarali foydalanib, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish deb yuritiladi. Ya’ni har bir o‘quvchining qobiliyati, qiziqishi va o‘rganish uslubiga qarab, unga mos ravishda dars mashg‘ulotlarini olib borish demakdir.

Ta’lim jarayonini o‘quvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlariga moslashtirish g‘oyasi pedagogika fanining rivojlanish jarayonida bosqichma-bosqich shakllangan. Mashhur jahon pedagog va psixologlarining ilmiy-metodologik fikrlari bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy faoliyatini variativ (tabaqalashtirilgan) yondashuv asosida takomillashtirishga asos bo‘la oladi

Jumladan, rus psixologi L.S.Vigotskiyning “Yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasi variativ o‘qitishning psixologik asosi hisoblanadi. Uning fikricha,

har bir bolaning real imkoniyatlari bilan bir qatorda, kattalar yoki tengdoshlari yordamida erishishi mumkin bo‘lgan rivojlanish darajasi mavjud. Bu esa ta’lim jarayonida tabaqalashtirilgan, ya’ni variativ yondashuvni talab etadi.

Amerikalik psixologlar Bendjamin Blum ta’lim maqsadlarini kognitiv, affektiv va psixomotor sohalarga ajratib, ularni darajalar bo‘yicha tasniflagan. Uning taksonomiyasi o‘quvchilarning bilish faoliyatini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qilib, variativ topshiriqlar tuzishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Govard Gardner tomonidan ilgari surilgan “Ko‘p intellektlar nazariyasi” ham variativ o‘qitishni ilmiy jihatdan asoslab beradi. Unga ko‘ra o‘quvchilarda lingvistik, mantiqiy-matematika, musiqiy, fazoviy, jismoniy-kinestetik va boshqa intellekt turlari turlicha rivojlangan bo‘ladi. Shu sababli ta’limda yagona usuldan foydalanish samara bermaydi, balki turli shakl va metodlarni qo‘llash zarur bo‘ladi. Djerom Brunerning kashfiy o‘qitish nazariyasida o‘quvchi bilimini tayyor holda emas, balki izlanish va tadqiqotlar orqali egallaydi. Bunda o‘qituvchi o‘quvchining imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta’lim mazmuni va usullarini moslashtiradi deb keltirilgan. Pragmatik pedagogika va faol ta’lim g‘oyalarini ilgari surgan amerikalik filosof va pedagog Jon Dyun ta’limni hayot bilan bog‘lash, o‘quvchini faol subektiv sifatida qarash g‘oyasini asoslab bergan. Uning qarashlariga ko‘ra, o‘quvchi ta’lim jarayonida mustaqil qaror qabul qilish, tajriba orttirishi va tanlov qilish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim. Bu esa variativ o‘qitishning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Italiyalik pedagog Mariya Montessori esa bolaning erkinligi, individual rivojlanish sur’atini va mustaqil faoliyatga asoslangan ta’lim tizimini ishlab chiqqan Montessori metodikasida o‘quv muhiti va didaktik materiallar variativ xarakterga ega bo‘lib, har bir bola o‘z qiziqishiga ko‘ra faoliyatini tanlaydi. Zamonaviy pedagogikada variativ (tabaqalashtirilgan) o‘qitish nazariyasini tizimli ravishda ishlab chiqqan olimlardan biri Kerol Enn Tomlinson hisoblanadi. U ta’limda mazmun, jarayon, natija va o‘quv muhitini farqlash orqali o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini qondirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Shuningdek, O‘zbekistonda ham bir qator pedagog-olimlar tomonidan boshlang‘ich ta’limda shaxsga yo‘naltirilgan va variativ o‘qitish texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha tadqiqotlar olib borib, o‘zlarining ilmiy-metodik qarashlarida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim va variativ o‘qitish texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha o‘z ishlarida o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan topshiriqlar, innovatsion metodlar va interaktiv texnologiyalarni qo‘llash masalalariga alohida e’tibor qaratganlar. Jumladan, R.J.Ishmuxamedov o‘quvchini ta’lim jarayonining markaziga qo‘yib, faol va mustaqil o‘qitish metodlarini ilmiy

asoslagan va bu boshlang‘ich ta’limda individual va variativ yondashuvni joriy etishga nazariy zamin yaratgan. N.N.Azizxo‘jayev zamonvaiy shaxsga yo‘naltirilgan va interaktiv o‘qitish usullarini ishlab chiqib, variativ o‘qitishning metodik asoslarini takomillashtirgan. Shuningdek, J.G‘.Yo‘ldoshev ta’limni individuallashtirish va differensialash nazariyasini rivojlantirish barobarida variativ yondashuv orqali o‘quvchilarning kognitiv faolligini oshirishni asoslab bergan. B.X.Raximov boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy faoliyatini rivojlantirish orqali variativ metodlardan foydalanib, boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishni tadqiq etgan. Bundan tashqari SH.A.Abdullayeva o‘quvchi shaxsini rivojlantirishga qaratilgan o‘qitish modellari asosida kognitiv va ijodiy qobiliyatlarni variativ yondashuv asosida rivojlantirishni ilmiy jihatdan asoslagan.

Variativ (tabaqalashtirib) yondashuv asosida o‘qitishning o‘ziga xos jihatlari xususida ham pedagoglar tomonidan ijobiy fikrlar bildirilib kelinmoqda. Jumladan bunday ta’lim natijasida o‘quvchilarning dastur materiallarini o‘zlashtirishiga erishilishi, ularning bilim va malakalarida, ijodiy ishlarida o‘sish kuzatilishi, ularning fanga qiziqishlari ortib borishi, o‘quvchilar faolligining oshishi, o‘quvchilarning qobiliyati va imkoniyatlariga qarab bilim berilishi sababli, ularda o‘quv yuklamalarini o‘zlashtirishda zo‘riqish hollari bo‘lmasligi, iqtidorli o‘quvchilarning chuqur bilimlar olishga bo‘lgan ehtiyojlarining qondirilishiga erishiladi. O‘quvchilarning qiziqishlari, iqtidori, intilish va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ta’lim mazmunini variativ o‘qitish o‘quvchi shaxsining o‘zligini namoyon qila olishi uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

O‘zbekiston pedagog-olimlari tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy-metodologik qarashlar shaxsga yo‘naltirilgan va variativ o‘qitishning nazariy hamda amaliy asoslarini mustahkamladilar. Bugungi kunda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy faoliyatini variativ yondashuv asosida takomillashtirish borasida ilmiy-tadqiqot ishlarini zamon talablari asosida takomillashtirib borish lozim bo‘ladi. Variativ yondashuv asosida o‘qitish tizimini takomillashtirib borish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kognitiv faolligini, ijodiy fikrlashi va mustaqilligi rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

An’anaviy ta’limda sinfdagi mavjud o‘quvchilar uchun bir xil mazmun qo‘yilgan bo‘lsa, variativ yondashuv asosida olib boriladigan ta’limda har bir o‘quvchining bilim darajasi, o‘zlashtirish sur’ati va psixologik xususiyatlari hisobga olinadi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarning rivojlanish darajasi turlicha bo‘lganligi sababli variativ yondashuv ta’lim samaradorligini oshiradi.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichida variativ o‘qitish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan shu bosqichda o‘quvchilarda o‘qishga munosabat, bilish faoliyati va mustaqilllik shakllanadi. Agar ta’lim jarayonida o‘quvchining imkoniyatlari hisobga olinmasa, u darsga nisbatan qiziqishini yo‘qotishi mumkin. Variativ yondashuvga asoslangan o‘qitish esa har bir bolaning muvaffaqiyat hissini ta’minlashga xizmat qiladi.

Pedagogik nuqtai nazardan qaraladigan bo‘lsa variativ yondashuv asosida o‘qitish shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi bilan uzviy bog‘liq. Bunday yondashuv orqali o‘quvchi ta’lim jarayonining passiv obekti emas, balki faol subekti sifatida qaraladi. Natijada o‘quvchida mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish va o‘z imkoniyatlarini namoyon qilish paydo bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinflarda variativ yondashuv asosida ta’lim berishdan maqsad – har bir o‘quvchining yoshini inobatga olgan holda bolalikdan ularning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish hamda ularning dars jarayonida faol qiziqishlariga tayangan holda mashg‘ulotlarda ishtirokini ta’minlashdan iborat. Bunda har bir o‘quvchining individual qobiliyatini rivojlantirish ya’ni darsda turli uslublar va usullar orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy faolligin oshirish, o‘rganish jarayonini qiziqarli va samarali qilish – bu standartdan tashqari metodlar orqali darsda faollikni oshirish, shuningdek, turli yondashuvlarni qo‘llab-quvvatlash, bilimlarni chuqurlashtirish asosan har bir o‘quvchiga o‘z uslubida bilim egallash imkoniyatlarini yaratish nazarda tutilgan.

Variativ yondashuv asosida o‘qitishni samarali tashkil etish uchun boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari o‘quvchilarning farqli qobiliyatlari va o‘rganish uslublarini hisobga olishlari, bunda individual yondashuvni ta’minlash, shu bilan birga o‘quvchilarga turli metodlar va vositalar orqali tanlov qilish imkonini berish, ya’ni ularda ijodiy va tanlovchi faollikni rivojlantirish, shuningdek, samarali bilim berish, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish, kasbiy va ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirishga oid bo‘lgan ishlash uslubini o‘rganishlari tavsiya etiladi. Variativ yondashuv asosidagi ta’limda o‘quvchilarga tanlash imkoniyatini berish, topshiriqlarni tabaqalashtirish, o‘qitish usul va shakllarini o‘zgartirib borish, har bir o‘quvchining shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini qo‘llab-quvvatlash orqali uning mohiyati tushuniladi.

Integratsiyalashgan ta’limda “Turli usullar” ya’ni leksiya, guruhli ish, interaktiv o‘yin, proyektli faoliyat, “Turli vositalar” bunda kitob, video, kompyuter dasturlari, interaktiv taxta, “Individuallashtirish” – bu har bir o‘quvchi uchun turli darajadagi mashqlar hamda “Ijodiy yondashuv” – standartdan tashqari fikrlashga imkon berish variativ o‘qitishning asosiy

xususiyatlari etib belgilanadi. Variativ yondashuv asosida olib boriladigan ta'lim o'z ichiga "Individuallashtirilgan ta'lim" orqali har bir o'quvchi o'z darajasi va qobiliyatiga mos ravishda o'rganish imkonini beradi, shuningdek, "Faol o'rganish" natijasida o'quvchilarning dars jarayonida to'liq ishtirokiga erishiladi, ular savollar berishadi va tajribalar o'tkazishadi, "Ijodiy fikrlashni rivojlantirish orqali" yangi g'oyalar va yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarini oshiradilar, "Qoliplashtirilmagan ta'lim" bunda standartdan tashqari usullar qo'llaniladi, bu o'zi o'zidan o'quvchilar uchun qiziqarli va rag'batlantiruvchi bo'ladi, "Motivatsiyani oshirish"da esa o'quvchilar o'z uslubiga mos usulda faoliyat ko'rsatib, darsga qiziqishi ortadi, bundan tashqari "Turli ta'lim vositalari va texnologiyalardan foydalanish imkoniyati"dan foydalanish bilan interaktiv slaydlar, kartochkalar, guruhli loyihalar, videomateriallardan foydalanish ko'nikmalari sezilarli tarzda rivojlanishiga erishiladi.

Variativ yondashuv asosida ta'lim berishda eng ko'p qo'llaniladigan zamonaviy metodlar asosida o'quvchilarni idividual va kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirib borishga erishiladi.

Jumladan, "Guruhli ishlash" (Collaborative Learning) – bunda o'quvchilar kichik guruhlarda ishlaydilar va bir-birlariga yordam berish orqali vazifani hal qiladilar. Buning afzalligi muloqot, jamoada ishlash va ijodiy fikrlash qobiliyatining rivojlanishiga erishiladi va bunda mini – proyektlar tayyorlanadi. "Muloqotli" (interaktiv) o'yinlar dars jarayonida bilimlarni interaktiv o'yinlar orqali sinash va rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, faoliyatni qiziqarli qiladi, ishtirokchilarni rag'batlantiradi, ko'p xis qilish usuli orqali bilim berishga imkon beradi va viktorina usulida savol-javoblar bunga misol bo'la oladi. "Proyektli metod" (Project-Based Learning) o'quvchilar muammoni hal qilish yoki mavzudagi loyihani yaratish orqali bilim oladilar bu metodning afzalligi o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodiy yechimlar topish va amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu metodga misol tariqasida tabiat mavzusida guruhlar rasm, video va slaydlar orqali prezentatsiya tayyorlashlarini keltirish mumkin. "Case-study" (Holatlar tahlili) metodining tavsifi muhokama uchun haqiqiy yoki tasavvuriy holatlardan foydalanish bo'lib, o'quvchilarda analitik fikrlash va muammoli vaziyatlarda yechim topish qobiliyati rivojlanadi va bunga misol tariqasida yosh bolalarning qo'rqishi yoki maktabdagi konfliktini hal qilish xolatlarini keltirsa bo'ladi. Bundan tashqari "Interaktiv texnologiyalar va slaydlar" metodi orqali kompyuter, planshet, interaktiv doska, onlayn platformalar orqali dars olib boriladi va natijada har bir o'quvchi uchun alohida o'rganish imkoniyati yaratiladi, vizual va audiovizual vositalaridan foydalaniladi. "Rolli o'yinlar" (Role Play)da o'quvchilar ma'lum

vaziyatda belgilanrgan rolni bajaradilar. Bu metodning afzalligi empatiya, ijodiy fikrlash va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishdan iborat bo‘ladi. “Differensiyalashtirilgan ta’lim” (Differentiated Instruction)da darsda turli darajadagi vazifalar va masqlar beriladi va natijada har bir o‘quvchi o‘z darajasiga muvofiq bilim oladi, motivatsiya va ishtiroki oshadi.

Bunday metodlarni ko‘plab keltirish mumkin va barchasi shaxsga yo‘naltirilgan va varaitiv ta’limni rivojlantirishga, o‘quvchilar faolligini oshirishga, ularning bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, boshlang‘ich ta’limda o‘qituvchining ijodiy faolligi va variativ yondashuv asosida darslarni tashkil etishi bolalarning shaxsiy rivojlanishi va fanlarni o‘rganishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxsga yo‘nalitirilgan ta’lim va variativ yondashuv orqali o‘qituvchilar nafaqat bilim berish, balki bolalarning fikrlash qobiliyati, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy salohiyatini rivojlantirish imkoniga ega bo‘ladilar. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy faoliyatini variativ yondashuv asosida takomillashtirish borasidagi mavzuning dolzarbligi zamonaviy maktab talablarida namoyon bo‘ladi. Bolalarning turli qobiliyatlari, qiziqishlari va rivojlanish sur’ati turlicha bo‘lishi sababli an’anaviy bilim berish usullari yetmasligi ayniqsa seziladi. Shu bois variativ yondashuv va innovatsion texnologiyalardan foydalanish zarur deb hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O.D.Raximov O.M.Turg‘unov, Q.O.Mustafayev, H.J.Ro‘ziyev - Zamonaviy ta’lim texnologiyalari - Toshkent, “Fan va texnologiya nashriyoti”, 2013y

2. Vigotskiy L.S.Mishleniye i rech. – M.: Pedagogika, 1999. – 352 s.

3. Blum B.Taksonomiya obrazovatelnix seley. – M.: Prosvesheniye, 1986.

4. Gardner G.Struktura razuma: teoriya mnojestvennogo intellekta. – M.: Vilyams, 2007.

5. Dyui Dj.Demokratiya i obrazovaniye. – M.: Pedagogika, 2000.

6. Bruner Dj.Protsess obucheniy. – M.: Akademiya, 2001.

7. Montessori M.Pomogi mne sdelat eto samomu. – M.: Karapuz, 2004.

8. Tomlinson K.A.Differensirovannoye obucheniye v klasse. – M.: Prosvesheniye, 2014.

9. Ishmuxamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. -T, Iste’dod, 2008

10. Sattorov E.N. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tabaqalashtirib o‘qitishning tashkiliy jihatlari // «Umumta’lim maktablarida tabaqalashtirib o‘qitish muammolari» Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. T.: O‘zPFITI. 2003. -B.118-121.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Абдикаримова А.С.
магистр 1 курса
НГПИ имени Ажинияза

Tayanch so‘zlar: maktabgacha yosh, samaradorlik, raqamli ta’lim resurslari, faoliyat.
Ключевые слова: дошкольный возраст, эффективность, цифровые образовательные ресурсы, деятельность.
Key words: preschool age, effectiveness, digital educational resources, activities.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada maktabgacha ta’limda raqamli ta’lim resurslaridan foydalanishning pedagogik samaradorligi, ularning guruhlari, foydalanish usullari va ahamiyati yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается педагогическая эффективность использования цифровых образовательных ресурсов в дошкольном образовании, их группы, способы и значимость использования.
SUMMARY:
The article examines the pedagogical effectiveness of using digital educational resources in preschool education, their groups, methods, and significance.

Цифровые образовательные ресурсы (ЦОР) становятся неотъемлемой частью современного дошкольного образования, открывая новые пути для повышения качества педагогической деятельности и развития детей. В рамках цифровой трансформации образовательных систем цифровые технологии не только дополняют традиционный образовательный процесс, но и становятся средством стимулирования познавательной активности, формирования навыков творческого и критического мышления у детей дошкольного возраста.

Проблема оценки педагогической эффективности использования цифровых образовательных ресурсов заключается в необходимости подтверждения их воздействия на образовательные результаты и разви-

тие ключевых компетенций у воспитанников дошкольных организаций. Актуальность темы обусловлена не только современными образовательными задачами, но и необходимостью обоснования методической базы для внедрения цифровых ресурсов в практику педагогов.

Что такое ЦОР? Цифровые образовательные ресурсы - это специально разработанные цифровые объекты (интерактивные платформы, обучающие игры, мультимедийные презентации, обучающие приложения), которые используются педагогами для поддержки и обогащения образовательного процесса.

Согласно научным исследованиям, цифровые образовательные ресурсы можно условно разделить на следующие группы по функциям:

-Ресурсы для первоначального знакомства и визуального восприятия материала (мультимедиа, графические и аудио материалы).

-Ресурсы для закрепления и контроля знаний (интерактивные тесты, электронные учебники).

-Интеллектуальные тренажёры и обучающие платформы, развивающие навыки и умения детей.

Дошкольный возраст характеризуется активным развитием сенсорного восприятия, внимания, памяти и речи. Педагоги подчёркивают, что подходы к обучению в этом возрасте должны носить игровой, интерактивный и дидактический характер. Цифровые ресурсы в этом контексте выступают как средства, способные сочетать игровой и образовательный аспекты, обеспечивая многоканальное восприятие материала.

Основные способы использования цифровых образовательных ресурсов в дошкольных организациях включают следующие подходы:

-Использование интерактивных образовательных игр, направленных на развитие математических, языковых и когнитивных навыков детей;

-Применение мультимедийных презентаций и видеоуроков для визуализации содержательных материалов;

-Индивидуальная работа детей с цифровыми приложениями для развития творческих и коммуникативных способностей;

-Групповая деятельность с элементами цифровых игр, способствующая развитию социальных навыков.

Исследования показывают, что ЦОР могут существенно повысить качество образовательного процесса и мотивацию детей при условии грамотного педагогического сопровождения и адекватного педагогического дизайна цифровых задач.

Педагогическая эффективность использования ЦОР определяется следующими ключевыми показателями: уровень вовлечённости детей в образовательную деятельность, качество усвоения материала и результаты обучения, развитие самостоятельной деятельности и когнитивных навыков у детей.

Для оценки эффективности исследователи рекомендуют применять методы наблюдения, анализ результатов деятельности, ведение индивидуальных образовательных портфолио и сравнительный анализ до и после внедрения цифровых средств. Такой подход помогает объективно оценить влияние ЦОР на образовательный процесс и результаты обучения.

Современные исследования подтверждают позитивную роль цифровых технологий в дошкольном образовании. Например:

-Стратегическое внедрение цифровых технологий улучшает качество дошкольного образования и способствует развитию когнитивных и социальных навыков у детей при условии педагогической поддержки.

-Анализ педагогической литературы показывает, что использование цифровых образовательных ресурсов может повысить уровень эффективности усвоения информации обучающимися и качество подготовки к занятиям.

Другие исследования подчеркивают важность комплексного подхода к внедрению цифровых технологий в дошкольное обучение, включая подготовку педагогов и учет возрастных особенностей детей. Международный обзор показывает, что цифровая педагогика в дошкольном возрасте обогащает роли участников образовательного процесса, расширяет методы взаимодействия и может способствовать формированию адаптивных навыков обучения.

Несмотря на очевидные преимущества, существуют значительные вызовы по внедрению ЦОР:

-Качество и соответствие ресурсов возрастным требованиям;

-Низкий уровень цифровой компетентности педагогов;

-Неравный доступ к цифровым технологиям и безопасность детей в онлайн среде.

Для повышения педагогической эффективности применения цифровых ресурсов необходимо, разрабатывать программы профессионального развития для педагогов, включающие навыки работы с цифровыми инструментами, использовать адаптированные и доказательно обоснованные ресурсы, соответствующие возрастным особенностям детей, внедрять

сбалансированные режимы цифровой активности, сочетая их с традиционными игровыми методами и деятельностью.

Использование цифровых образовательных ресурсов в дошкольном образовании имеет высокую педагогическую эффективность при условии грамотной педагогической интеграции и педагогической поддержки. Современные исследования подтверждают, что ЦОР способствуют повышению мотивации детей, улучшению усвоения образовательного материала и развитию ключевых компетенций. Однако для максимального эффекта требуется учитывать возрастные особенности детей, профессиональную подготовку педагогов и качество самих ресурсов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Shortage of digital educational resources in early childhood education: a systematic review / A. Smith, B. Johnson, C. Lee // Early Childhood Education Journal. - 2024. -Vol. 52, No. 3. - P. 412–427.

2. Цифровые образовательные ресурсы как средство повышения эффективности усвоения информации обучающимися: монография /А. С. Коротеева //Психолого педагогические исследования. - 2022. - № 4. - С. 78–92.

3. Особенности использования цифровых ресурсов в дошкольном образовании / И. В. Петрова, Т. А. Иванова // Научный вестник дошкольного образования. - 2023. -№ 11. - С. 55–66.

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ СРЕДСТВАМИ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА: ОТ ФОРМИРОВАНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ДО РЕАЛИЗАЦИИ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА СТУДЕНТОВ

Уразимова Т.В.
кандидат искусствоведения, доцент.
Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза

Таянч сўзлар: шахсни ривожлантириш, эстетик онг, бадиий-эстетик ривожланиш, тасвирий санъат, ижодий салоҳият, ўз-ўзини англаш, эстетик дид, ҳиссий ривожланиш, қадриятларни шакллантириш, арт-педагогика, бадиий фаолият, креативлик.
Ключевые слова: личностное развитие, эстетическое сознание, художественно-эстетическое развитие, изобразительное искусство, творческий потенциал, самосознание, эстетический вкус, эмоциональное развитие, формирование ценностей, художественная педагогика, художественная деятельность, творчество.
Key words: personality development, aesthetic consciousness, artistic and aesthetic development, fine arts, creative potential, self-realization, aesthetic taste, emotional development, value formation, art pedagogy, artistic activity, creativity.

РЕЗЮМЕ:
Тасвирий санъат воситасида талабалар шахсини ривожлантириш - бу эстетик онг, дид ва гўзалликни идрок этишни шакллантиришдан то ижодий салоҳиятни амалий рўёбга чиқаришгача бўлган яхлит жараёндир. Тасвирий фаолият ўз-ўзини англашга ёрдам беради, санъатни тушуниш кўникмаларини шакллантиради ва дунёга ҳиссий-ахлоқий муносабатни ривожлантиради. Тасвирий санъат нафақат ўқув фани сифатида, балки инсонни маданий тажриба тўплашдан фаол ижодкорликка ўтказувчи шахсни уйғунлаштириш воситаси сифатида намоён бўлади.
РЕЗЮМЕ:
Развитие личности учащихся посредством изобразительного искусства — это целостный процесс, от формирования эстетического сознания, вкуса и восприятия красоты до практической реализации творческого потенциала. Визуальная деятельность способствует самосознанию, развивает навыки понимания искусства и формирует эмоционально-нравственное отношение к миру. Изобразительное искусство предстает не только как предмет изучения, но и как средство гармонизации личности, переводя человека от нако
SUMMARY:
The development of students' personality through fine arts is a holistic process that goes from the formation of aesthetic consciousness, taste, and perception of beauty to the practical realization of creative potential. Visual activity contributes to self-realization, develops skills in understanding

art, and cultivates an emotional and moral attitude towards the world. Fine arts acts not just as an academic discipline, but as a tool for harmonizing personality, translating a person from accumulating cultural experience to active creation.

Философско-эстетические и педагогические аспекты развития личности средствами изобразительного искусства связывают формирование ценностей и восприятия прекрасного (эстетика) с методами обучения и воспитания, где искусство выступает инструментом для развития креативности, эмоционального интеллекта, критического мышления и нравственности, помогая личности осознать себя, мир и выразить свой внутренний мир через образы. Изобразительное искусство воспитывает вкус, формирует целостное мировоззрение и способствует духовно-творческому становлению человека, начиная с раннего детства.

Философско-эстетическое развитие личности средствами изобразительного искусства заключается в формировании способности воспринимать и ценить красоту, обогащении эмоционально-нравственного опыта через образы и символы, развитии творческого мышления и самовыражения, что позволяет глубже познавать себя и мир, находить ответы на экзистенциальные вопросы и осознавать полноту бытия через цвет, форму и композицию. Искусство, становясь зеркалом души и мировоззрения, раскрывает субъективность, инстинкт и переживания, преобразуя их в художественные формы для драматизации и катарсиса.

Философско-эстетический аспект развития личности средствами изобразительного искусства заключается в формировании способности воспринимать, понимать и творить красоту, обогащая внутренний мир человека через образы, цвета и формы, что способствует развитию его эмоционально-нравственного опыта, творческих способностей, формированию эстетических вкусов и мировоззрения, а также восполняет недостающие в реальной жизни переживания. Искусство выступает как мощный инструмент воспитания, позволяя личности осмыслить мир и себя в нем:

Познание бытия: Искусство помогает понять, как физический, так и метафизический мир, открывая новые перспективы и отвечая на сложные вопросы. Искусство - способ познания и отражения реальности, позволяющий понять глубинные смыслы жизни, красоту природы и человеческих отношений, вместе с тем это еще отражение идеалов и ценностей, формирование мировоззрения. Развитие способности видеть и осознавать красоту в искусстве и жизни, формирование эстетического вкуса и суждений.

Самопознание и самовыражение: Через творчество личность выражает свой внутренний мир, впечатления и отношение к действительности, фор-

мируя собственное мировоззрение. Через восприятие произведений искусства (живопись, скульптура) формируются нравственные ориентиры, эстетические идеалы и мировоззрение, основанные на общечеловеческих ценностях. Следовательно, происходит формирование духовного компонента личности, способности к созиданию и переживанию прекрасного, нравственные ориентиры. Развитие креативных задатков, воображения, памяти, внимания и мелкой моторики, а также умения работать с цветом, формой, композицией.

Эмоционально-нравственное развитие: Искусство расширяет эмоциональный диапазон, воспитывает сопереживание и формирует нравственные ориентиры, помогая понять и пережить сложные чувства (тоску, экстаз). Развитие эстетического вкуса, ценностей, культуры, понимание «прекрасного в жизни и искусстве». Искусство дает средства для выражения индивидуальности, эмоций и переживаний, создавая уникальную идентичность и язык общения. Искусство использует образы, символы, аллегории для передачи смыслов, что тренирует способность мыслить не только логически, но и метафорически.

Философско-эстетическое развитие личности через изобразительное искусство рассматривается как процесс формирования ценностного отношения к миру и самопознания.

Следовательно, аспектами философско-эстетических основ развития личности средствами изобразительного искусства мы можем обозначить следующим образом:

Онтологический аспект (бытие и познание): 1) освоение реальности через искусство, где личность не просто копирует мир, а выстраивает собственную «картину мира». 2) Визуальное мышление, где изобразительное искусство развивает способность к абстракции и анализу форм, что является инструментом познания бытия. Изучение онтологического аспекта развития личности через изобразительное искусство представлено в работах философов, психологов и педагогов, рассматривающих искусство как способ бытия и самоопределения человека [3,4,5,10].

Аксиологический аспект (ценности): 1) Формирование идеалов, где на основе созерцания и создания произведений искусства воспитываются чувства прекрасного, способные отличать подлинные ценности от сиюминутных. 2) Этический выбор, в котором искусство часто ставит личность перед моральными дилеммами, транслируя гуманистические смыслы через визуальные образы [1].

Эстетический аспект (чувственное восприятие): 1) Развитие чувственности, способность искусства обострять восприятие цвета, ритма и гармонии, что ведет к эстетизации повседневной жизни. 2) Катарсис как процесс творчества или сотворчества (восприятия) обеспечивающий эмоциональную разрядку и духовное очищение [2,3,6].

Экзистенциальный аспект (самореализация): 1) поиск идентичности, через индивидуальный стиль в изобразительном искусстве личность манифестирует свое «Я» и находит способы самовыражения. Изобразительная деятельность рассматривается как способ объективации внутреннего «Я» (антропологическая ценность). Через создание образа человек осознает свою уникальность и связь с миром. 2) Диалог культур, куда входит непосредственное изучение изобразительного искусства, позволяющее личности осознать себя в контексте мировой истории и культуры. Искусство транслирует культурные коды и этические идеалы, формируя ценностный каркас личности через визуальные символы и смыслы. Изобразительное искусство выступает как средство гармонизации личности, соединяя эмоциональное развитие с интеллектуальным и этическим становлением [7,8,9,10].

Педагогический аспект развития личности средствами изобразительного искусства заключается в использовании творчества для формирования эстетического вкуса, самостоятельности, познавательного интереса, духовно-нравственных качеств и эмоционального интеллекта через доступные формы деятельности, развивая образное мышление, воображение и самовыражение, что важно, как для общего развития, так, в особенности, и для коррекционной педагогики.

Ключевые педагогические задачи изобразительного искусства – развитие творческого потенциала, эмоционального интеллекта, эстетического восприятия и духовно-нравственных качеств личности через формирование образного мышления, сенсорики, координации и способности к самовыражению, что способствует интеллектуальному росту и гармоничному освоению мира:

- Эстетическое воспитание, т.е. развитие чувства прекрасного, понимание гармонии, формирование эстетических потребностей, способности воспринимать, анализировать и оценивать прекрасное в искусстве и окружающей действительности.
- Развитие познавательного интереса, где искусство выступает способом познания мира, жизни и себя, тренировки зрительной памяти, наблюдательности, глазомера и аналитического мышления.

- Эмоциональное развитие, т.е. выражение чувств, управление эмоциями, снижение психоэмоционального напряжения через арт-терапевтические техники, воспитание сопереживания, развитие эмоционального интеллекта и формирование системы нравственных ориентиров через погружение в искусство.
- Формирование личности, через воспитание трудолюбия, самостоятельности, ответственности, патриотизма через творческий процесс.
- Развитие творческого потенциала, через стимуляцию воображения, фантазии, креативных способностей, стимулирование воображения, фантазии и способности к самовыражению через создание оригинальных художественных образов.
- Формирование творческого мышления, т.е. развитие воображения, фантазии, дивергентного (творческого) мышления, способности к анализу, синтезу, сравнению и обобщению.
- Развитие сенсорики и моторики, улучшение зрительно-пространственного восприятия, мелкой моторики, координации движений.
- Интеллектуальное развитие, т.е. обогащение словарного запаса, развитие связной речи и наблюдательности, приобщение к наследию отечественного и мирового искусства, понимание художественных традиций.
- Овладение практическими навыками, обучение техникам и приемам работы с различными художественными материалами (живопись, графика, лепка).

Изобразительное искусство воздействует на развитие личности через комплекс психологических и физиологических механизмов:

1. Когнитивный механизм, развивает наглядно-образное мышление, пространственное воображение и память. Процесс рисования заставляет мозг анализировать пропорции, формы и цвета, что стимулирует интеллектуальную активность.

2. Эмоционально-регулятивный механизм, здесь искусство служит инструментом самовыражения и снятия психоэмоционального напряжения (арт-терапия). Оно помогает трансформировать внутренние переживания в визуальные образы, способствуя эмоциональной устойчивости.

3. Сенсорно-перцептивный механизм, развивает мелкую моторику, зрительно-моторную координацию и эстетическое восприятие. Активация сенсорных каналов напрямую влияет на формирование нейронных связей.

4. Ценностно-смысловой механизм, через освоение художественного опыта человечества личность приобщается к культурным ценностям, формирует собственные эстетические идеалы и нравственные ориентиры.

5. Креативный механизм, стимулирует творческий поиск и способность к генерации оригинальных идей, что переносится на решение жизненных задач в любой сфере деятельности.

В заключение можно отметить, что развитие личности через изобразительное искусство - это комплексный процесс, превращающий студента из пассивного наблюдателя в активного творца. Развитие личности средствами изобразительного искусства у студентов - это поэтапный процесс, трансформирующий эстетическое восприятие в профессионально-творческий потенциал. Искусство формирует навыки понимания красоты, стимулирует креативное мышление, преобразует внутренний мир, способствуя самореализации и активному творческому самовыражению. Подводя итог, можно утвердительно сказать, что изобразительное искусство является мощным катализатором развития личности студента. Процесс трансформации - от пробуждения эстетического сознания до полной реализации творческого потенциала - сегодня невозможен без синергии классического обучения и современных инструментов. Таким образом, изобразительное искусство в образовании - это не просто обучение технике рисования, а стратегия личностного роста, объединяющая эстетическое воспитание с развитием созидательных способностей человека.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М., Издательство «Мысль», 1991.
2. Борев Ю. Эстетика в 2-х томах. М,: Высшая школа, 2002.
3. Выготский Л. С. В92. Психология искусства. Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1998.
4. Каган М. С. Эстетика как философская наука. СПб.: Петрополис, 1997.
5. Каган М.С. Философия культуры. Учебное пособие. Санкт-Петербург. 1996.
6. Карл Густав Юнг. Архетип и символ. Авторский сборник. М.: Renaissance, 1991.
7. Копытин А.И. Теория и практика арт-терапии. СПб.: Питер, 2002.
8. Ролло Рис Мэй. Мужество творить. Перевод А. Багрянцева. М. Изд. Институт общегуманитарных исследований, 2012.
9. Савчук В.В. Экзистенциализм как философско-эстетическая основа. М., 2013
10. Хайдеггер М. Исток художественного творения. Сборник. Пер. с нем. Михайлова А.В. - М.: Академический проект, 2008.

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

AHOLI EKOLOGIK ONGINI SHAKLLANTIRISHDA EKOLOGIK TARBIYANING USTUVORLIGI

Raximova N.Yu.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim nazariyasi va amaliyoti kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: ekologik globallashuv, ekologik siyosat, ekologik xavfsizlik, ekologik tarbiya, ekologik ong, ekologik faoliyat, ekologik bilim, ekologik targ'ibot, ekologik muhit, ekologik madaniyat,ekopedagogik kompetensiya.
Ключевые слова: экологическая глобализация, экологическая политика, экологическая безопасность, экологическое образование, экологическое сознание, экологическая деятельность, экологические знания, экологическая пропаганда, экологическая среда, экологическая культура.
Key words: ecological globalization, ecological policy, ecological security, ecological education, ecological consciousness, ecological activity, ecological knowledge, ecological propaganda, ecological environment, ecological culture.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada ekologik madaniyatni shakllantirishning dolzarb masalalari hamda ekologik tarbiyani va ekopedagogik kompetentsiyani aholi ekologik ongi va faoliyatini yuksaltirishdagi imkoniyatlari va yo'llari yoritilgan. Shuningdek, ekologik tarbiyaning asosiy maqsadi shaxsning ekologik ongini shakllantirish va yuksaltirish, uni oqilona ekologik faoliyat yuritishga odatlantirish mexanizmlari haqida fikr yuritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье освещаются актуальные вопросы формирования экологической культуры, а также возможности и пути экологического образования для повышения экологической осведомленности и активности населения. Также рассматривается главная цель экологического образования – формирование и повышение экологического сознания человека, и обсуждаются механизмы приучения его к разумной экологической деятельности.
SUMMARY:
In the article, the current issues of ecological culture formation and the opportunities and ways of environmental education to increase the environmental awareness and activities of the population are highlighted. Also, the main goal of ecological education is to form and raise the ecological consciousness of a person, and the mechanisms of accustoming him to reasonable ecological activities are discussed.

Ekologik siyosat ekologik globallashuv tendensiyalarining zamonaviy sotsiumga ta'sirini kamaytirishi, jamiyat ekologik xavfsizligini ta'minlashi uchun

ekologik muhitni muhofaza qilish tadbirlari shaxs ekologik ongini yuksaltirish, ekologik faoliyatini takomillashtirish choralari bilan to‘ldirilmog‘i shart. Binobarin, zamonaviy davlat ekologik siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri ekologik tarbiya bilan bog‘liq bo‘lmog‘i lozim. Chunki aynan ekologik tarbiya aholi ekologik ongi va faoliyatini yuksaltirish imkonini yaratadi.

Ekologik tarbiya tarbiyaning yil sayin tobora dolzarblashib borayotgan shakllaridan biridir. U tarbiyaning boshqa shakllari bilan uyg‘un tarzda takomil topa boradi. Aynan shuning uchun ham ekologik tarbiyaning mazmunini chuqurroq anglab olish uchun uni tarbiya tizimi kontekstida, uning turli shakllari bilan o‘zaro aloqadorlikda tahlil qilmoq kerak. Ekologik tarbiyaning tarbiya tizimidan ayri holda talqin etilishi mazkur fenomen haqida ilmiy tasavvurlar hosil qilishga xalal beradi.

Tarbiya shaxsni shakllantirishga qaratilgan jarayondir. U shaxs qadriyat va manfaatlarini jamiyat qadriyat hamda manfaatlariga moslashtirish maqsadida amalga oshiriladi. Tarbiya obyekti hamisha shaxs yoxud muayyan guruh bilan bog‘liq. Biroq tarbiyaning subyekti turli-tumanligi bilan tavsiflanadi. Masalan, tarbiya alohida shaxs, biror bir institut, guruh, davlat tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Har qanday holatda ham tarbiyaviy ta’sir o‘zining maqsadga muvofiqligi va tizimliligi bilan ajralib turadi.

Tarbiya masalalari bilan shug‘ullangan barcha mutaxassislar uning turli shakllari mavjudligini qayd qiladilar. Biroq odatda bunda tarbiyaning o‘z mazmuniga ko‘ra turli shakllarga bo‘linishi nazarda tutiladi, xolos. Aytaylik, tarbiya mazmunan aqliy, mehnat, jismoniy, ahloqiy, huquqiy, vatanparvarlik, iqtisodiy va shu kabi shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Shuning bilan bir qatorda, unutmaslik zarurki, tarbiya nafaqat o‘z mazmuniga ko‘ra, balki institutsional belgilari, tamoyillariga ko‘ra ham turli shakllarga ega. Masalan, tarbiya insonning umri davomida turli ijtimoiy institutlar - oila, mahalla, ta’lim maskani, mehnat jamoasi, jamoatchilik tashkilotlari tomonidan olib boriladi. Bundan tashqari, inson tarbiyasi turli tamoyillarga bo‘ysundirilishi mumkin. Bu borada erkin, avtoritar, demokratik tarbiya haqida gapirish o‘rinli.

Tarbiya masalalari odatda pedagoglar tomonidan puxta o‘rganiladi. Biroq bunda masalaning bir jihati e’tibordan chetda qolib ketadi. Pedagoglar o‘z faoliyatlari ta’lim muassasalari bilan bog‘liq bo‘lgani bois ko‘proq bolalar, o‘smirlar va yoshlar tarbiyasi xususida bosh qotiradilar. Vaholanki masalaga ijtimoiy falsafa pozitsiyasidan yondashsak, tarbiya insonning butun umri mobaynida davom etadigan jarayondir. Shu boisdan tarbiya masalalarining pedagogik nuqtai nazardan tadqiq etilishi qay darajada muhim bo‘lsa, uning ijtimoiy-falsafiy talqini ham shu qadar ahamiyatlidir. Yuqorida keltirgan nazariy

tezislarimiz ekologik tarbiyaning mazmuni va mohiyati, maqsadi va vazifalari, shakllari va uslublari, tamoyillari va vositalarini mufassal aniqlash imkonini beradi. Shunday qilib, ekologik tarbiya o‘z mazmuniga ko‘ra tarbiyaning o‘ziga xos shakli bo‘lib, shaxs ekologik ongini yuksaltirish, ekologik faoliyatini takomillashtirish maqsadida amalga oshiriladigan maqsadga muvofiq tarbiyaviy jarayondir. U turli subyektlar tomonidan olib borilishi mumkin. Masalan, oilada, u yoki bu institutda, jamoada ham ekologik tarbiyaning muayyan shakllari amalga oshiriladi. Biroq bu borada davlat tomonidan ekologik siyosat doirasida maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirilgan ekologik tarbiyaning ahamiyati beqiyosdir.

Ta’rifdan ko‘rinib turibdiki, ekologik tarbiyaning asosiy maqsadi shaxsning ekologik ongini shakllantirish va yuksaltirish, uni oqilona ekologik faoliyat yuritishga odatlantirishdan iborat. Uning yo‘nalishlari va vazifalari ana shu maqsaddan kelib chiqadi, uslublari va usullari esa unga muvofiq ravishda tanlanadi. Jumladan, maqsadga mos tarzda, ekologik tarbiya ikki asosiy yo‘nalishda (shaxs

ekologik ongini yukasaltirish; shaxs ekologik faoliyatini takomillashtirish) amalga oshiriladi. Ekologik tarbiyaning vazifalari turkumiga esa quyidagilar kiradi:

“1.Ekologik ong negizida atrof-muhitga mus’uliyatli yondashuvni shakllantirish.

2.Zamonaviy ekologik muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llariga doir bilimlar tizimini shakllantirish.

3. O‘z hududidagi atrof-muhitni o‘rganish, holatini baholash va yaxshilashga doir intellektual va amaliy malakalar tizimini rivojantirish; atrof-muhitni muhofaza qilishga doir faol faoliyatga intilishni rivojlantirish”

Ekologik tarbiya turli shakl va uslubda amalga oshiriladi. Tarbiya obyektining xususiyatlari yangilangani sayin bu shakl va uslublar ham o‘zgara boradi. Masalan, inson umrining dastlabki bosqichlarida qo‘llanilgan ekologik tarbiya uslub va shakllaridan uning yetuklik davrida foydalanib bo‘lmaydi, albatta. Yetuk yoshdagi kishining ekologik ongi va faoliyatiga tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish uchun mutlaqo boshqa turkumdagi shakl va uslublarga murojaat etish zarur bo‘ladi. Shuning uchun ekologik tarbiya shakl va uslublarini tasniflash birmuncha murakkabroq. Bizning fikrimizcha, bu shakl va uslublarni ekologik tarbiyaning maqsadi va yo‘nalishlariga mutanosib ravishda quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq:

a) shaxsning ekologik ongiga ta’sir ko‘rsatishga mo‘ljallangan shakl va uslublar (masalan,tushuntirish, ishontirish, mashq qilish, ibrat va sh.k.);

1) shaxsning maqbul ekologik faoliyatini shakllantirishga mo‘ljallangan shakl va uslublar (masalan, o‘zini tahlil qilishga undash, anglab olishga undash, ekskursiya va sh.k.);

2) shaxsning maqbul ekologik ongi va faoliyatini rag‘batlantirish shakl va uslublari;

3) shaxsning nomaqbul ekologik ongi va faoliyatini jazolash shakl va uslublari.

4) Ekologik tarbiya vositalari ham o‘zining turli-tumanligi bilan ajralib turadi. Shaxs ekologik ongi va faoliyatini yuksaltirishda adabiyot va san’at, fan va din, ommaviy axborot vositalari va shu kabi vositalar jiddiy rol o‘ynaydi. E’tiborli jihati shundaki, ekologik tarbiyaning bir bosqichida bu vositalarning ayrimlari ustuvor ahamiyat kasb qilishi, boshqalari esa ikkilamchi rol o‘ynashi mumkin.

Vaziyat o‘zgargach, bu iyerarxiya ham yangicha tus oladi. Masalan, ta’lim maskanlarida bolalar ekologik ongi va faoliyatiga ko‘proq fan, adabiyot va san’at vositasida ta’sir ko‘rsatiladi. Yetuk yoshdagi kishilar ekologik ongi va faoliyatiga esa ommaviy axborot vositalarining ta’siri ustuvor.

Boshqa vositalar ikkilamchi rol o‘ynaydi.

5) Ekologik tarbiya muayyan samaraga olib kelishi uchun aniq tamoyillarga bo‘ysundirilmog‘i zarur. Mavzuning ushbu jihatini maxsus tadqiq qilgan mutaxassislar quyidagi tamoyillarga

e’tiborni tortadilar:

6) tarbiyaviy jarayonning maqsadga muvofiqligi va g‘oyaviyligi;

7) umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg‘unligi;

8) shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar uyg‘unligi;

9) tarbiyaning hayot, jamiyat ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyotining bugungi bosqichi bilan bog‘liqligi;

10) jamoada shaxs tarbiyasi;

11) tarbiyaning tabiatga muvofiqligi

Ushbu mulohazalarga qo‘shimcha qilib ta’kidlash zarurki, ekologik tarbiya uzluksiz va tizimli xarakterga ega bo‘lishi, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va innovatsion uslublarga tayanishi darkor. Shuningdek, ekologik tarbiya zamon talablariga mos ravishda yo‘lga qo‘yilmog‘i zarur, aks holda u o‘z oldiga qo‘yilgan maqsadlarga xizmat qilmay qo‘yadi.

Ekologik tarbiyani tarbiyaning boshqa shakllaridan ayri ravishda tashkil etib bo‘lmaydi. U barkamol inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan umumiy sa’y-harakatlarning bir jihati, shakli, xolos. Ekologik tarbiya aqliy, axloqiy, iqtisodiy, vatanparvarlik va boshqa tarbiya shakllari bilan uyg‘undir. Jumladan,

shaxsning aqliy salohiyati oshgani sayin uni ekologik jihatdan tarbiyalash imkoniyatlari kengaya boradi. Aksincha, shaxs ekologik tarbiyasi uning ekologik ongi va faoliyatini shakllantirish bilan cheklanmasdan, aqliy xislat va fazilatlarining ham kamol topishiga ta'sir ko'rsatadi.

Axloqiy tarbiya shaxsni tabiatga oqilona munosabatda bo'lishga undovchi fazilatlarni ham shakllantiradi, ekologik tarbiya esa shaxs axloqiy qiyofasining qaror topishi jarayonida ham iz qoldiradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, ekologik globallashuv tendensiyalarining shaxs ongi va faoliyatiga salbiy ta'siri kuchayib borayotgan bugungi kunda ekologik tarbiyani davlat ekologik siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylantirish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Jahonning yetakchi mamlakatlarida ekologik tarbiya masalalariga ustuvor ahamiyat berilayotgani ham shundan.

O'zbekistonda ekologik tarbiya samaradorligini oshirish, uning zamonaviy tizimini yaratish uchun quyidagi vazifalarga diqqatni jamlash maqsadga muvofiq bo'ladi:

a) ekologik tarbiyaning uzluksizligini ta'minlash zaruriyati;

b) ekologik tarbiya shakllari uyg'unligini ta'minlash zaruriyati;

v)ekologik tarbiya vositalaridan foydalanish samaradorligini oshirish zaruriyati.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni "Ekologik ta'lim va tarbiya konsepsiyasi"

2. "2030-yilgacha barqaror rivojlanish strategiyasi"

3. Nikolay Moiseev – "Ekologiya va insoniyat kelajagi" Ekologik ong, global ekologik muammolar va inson mas'uliyati haqida.

4. Vladimir Vernadsky – "Biosfera va noosfera"Ekologik ong va inson faoliyatining tabiatga ta'siri ilmiy asosda yoritilgan.

5. Aldo Leopold – "A Sand County Almanac"Ekologik etikani shakllantirish bo'yicha muhim manba.

6. Rachel Carson – "Silent Spring" Ekologik tarbiyaning zarurligini asoslab bergan klassik asar.

7. Зарипова М.Формы и методы экологического воспитания учащихся// Молодой ученый, 2014, №1. – С.524.

TALABALARDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK YONDASHUVLARI

Sirojiddinova S.M.
Andijon davlat chet tillari instituti
Ijtimoiy gumanitar fanlar, pedogokika
va psixologiya kafedrasi v.b dotsenti

Tayanch so’zlar: sog‘lom turmush, samarali muloqot shakllari, tarbiyaning murakkab tabiati, ijtimoiy muhit, psixologik omillar.
Ключевые слова: здоровый образ жизни, эффективные формы общения, сложный характер воспитания, социальная среда, психологические факторы.
Key words: healthy life, effective forms of communication, complex nature of upbringing, social environment, psychological factors.

РЕЗЮМЕ:
Zamonaviy jamiyatda sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish, ayniqsa talabalar yoshida, strategik ahamiyatga ega. Talabalar davri - bu shaxsning psixologik, ijtimoiy va jismoniy jihatdan shakllanishining eng faol bosqichi hisoblanadi. Ushbu maqolada talabalarda sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirishga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy va psixologik omillar tahsil etiladi, ularning o'zaro bog'liqligi va samarali shakllantirish yo‘llari yoritiladi.
РЕЗЮМЕ:
Формирование культуры здорового образа жизни в современном обществе, особенно в студенческом возрасте, имеет стратегическое значение. Студенческий период считается наиболее активным этапом психологического, социального и физического становления личности. В данной статье рассматриваются основные социально-психологические факторы, влияющие на формирование культуры здорового образа жизни у учащихся, освещается их взаимосвязь и пути эффективного формирования.
SUMMARY:
The formation of a healthy lifestyle culture in modern society, especially at the age of students, is of strategic importance. The student period is the most active stage in the formation of an individual psychologically, socially and physically. In this article, students are educated on the main social and psychological factors that affect the formation of a healthy lifestyle culture, their interdependence and ways of effective formation are highlighted.

Kirish. Salomatlik har qanday jamiyatning, xususan, Oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba yoshlarning asosiy ijtimoiy va shaxsiy

qadriyatlaridan biri hisoblanadi. Sog‘lom turmush tarzi shaxsning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonligini ta’minlashga xizmat qiluvchi faoliyat uslubi bo‘lib, millat genofondini asrash va barkamol avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalik davri shaxs hayotida o‘zgarishlar, o‘quv yuklamalari, stress va turmush sharoitlarining yangilanishi bilan tavsiflanadi, bu esa sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini maqsadli va ilmiy-asoslangan usullar orqali shakllantirishni talab qiladi. Sog‘lom turmush tarzi tushunchasi va uning ahamiyati jamiyatimizda yosh avlodni tarbiyalash va kamol toptirishda alohida ahamiyat kasb etib kelmoqda. Sog‘lom turmush tarzi nafaqat jismoniy salomatlikni, balki ma'naviy, psixologik va ijtimoiy farovonlikni ham o'z ichiga olgan kompleks tushunadir. Talaba yoshida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi: Jismoniy faollik va muntazam mashqlar; Muvozanatli ovqatlanish odatlari; Zararli odatlardan saqlanish; Psixologik barqarorlik va stressni boshqarish; Ijtimoiy moslashuvchanlik va kommunikativlik. Talaba yoshlarida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik-psixologik shartlari. Talabalik davri shaxsning shakllanishi uchun eng qulay davr bo‘lib, bunda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish quyidagi pedagogik va psixologik asoslarga tayanadi:

Motivatsiyani oshirish: Talabalarda salomatlikning shaxsiy ahamiyati va qadrini anglatish orqali mustaqil jismoniy mashg‘ulotlar va sog‘lom odatlarga nisbatan ichki motivatsiyani shakllantirish. Bu, Abu Ali ibn Sinoning sog‘liqni saqlashga oid ilmiy merosini o‘rganish va targ‘ib qilish orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Axborot-targ‘ibot faoliyati: Talabalarga sog‘lom turmush tarziga oid tibbiy-gigiyenik bilimlarni zamonaviy metodlar yordamida berish (mobil ilovalar, onlayn platformalar, interaktiv dasturlar orqali innovatsion texnologiyalarni qo‘llash).

Amaliy ko‘nikmalarni singdirish: Faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmasdan, talabalarda gigiyenik qoidalarga amal qilish, jismoniy mashg‘ulotlarni kun tartibiga kiritish kabi kundalik odat va ko‘nikmalarni shakllantirishga e’tibor qaratish.

Ijtimoiy-madaniy muhitni yaratish: Oliy ta’lim muassasalarida va turar joylarda (yotoqxonalarda) sport turlari, madaniy tadbirlar orqali faol ijtimoiy muhitni yaratish, jamoatchilik va ijodiy faoliyatga jalb qilish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G‘oziyev, V.Karimova, D.Muhammedova, Z.Nishonova, Sh.Barotov, A.Jabborov singari tadqiqodchilar yoshlar muammosining psixologik jihatlari, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, yoshlar psixologiyasida sog‘lom turmush tarzini belgilovchi

omillarni tadqiq qildilar. Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda shaxsning individual psixologik xususiyatlari (masalan, iroda, stressga chidamlilik) va motivatsiyaning hal qiluvchi ahamiyatini ta'kidlashgan. T.Mahmudov, S.Otamurodov, A.Ochildiyev, J.Tulenov, S.Shermuhamedov singari mutaxassislar yetuk shaxsning falsafiy jihatlari, shaxsiy axloq, axloq asoslari va sog‘lom turmush tarzi muammolarini falsafiy tahlil qilishgan. Sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ma'naviyat va madaniyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan falsafiy va ijtimoiy qadriyat ekanligini asoslashgan. Ijtimoiy omillarning ta'siri ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga ijtimoiy omillarning ta'siri juda kuchli bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Oilaning ta'siri: Bolalikdan qo'yilgan asosiy odatlar va qadriyatlar; Ota-onalarning shaxsiy namunalari; Oilaviy qadriyatlar tizimi

2. Ta'lim muassasalari muhiti: O'quv dasturlarining mazmuni; Sport va sog‘lomlashtirish infratuzilmasi; Pedagogik xodimlarning shaxsiy namunalari

3. Tengdoshlar guruhining ta'siri: Do'stlar va sinfdoshlarning xatti-harakatlari; Talabalar o'rtasidagi moda va tendensiyalar; Moslashish mexanizmlari. Ommaviy axborot vositalari va internet; Sog‘lom turmush tarzi kontenti; Ijtimoiy tarmoqlardagi ta'sirchan shaxslar; Raqamli platformalardagi axborot oqimi o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Innovatsion texnologiyalarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishdagi o‘rni. Zamonaviy sharoitlarda innovatsion texnologiyalar talabalarning sog‘ligini yaxshilashda va ularning motivatsiyasini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Mobil Ilovalar: Jismoniy faollikni kuzatish (qadam o‘lchagichlar), ovqatlanishni nazorat qilish va uyqu rejimini boshqarish bo‘yicha eslatmalar berish. Onlayn Platformalar: Sog‘lom ovqatlanish retseptlari, virtual sport mashg‘ulotlari (masalan, Workout mahalla va ko‘cha fitnesi), psixologik maslahatlar kabi resurslarni taqdim etish. Interfaol Dasturlar: Sog‘lomlashtirish bo‘yicha testlar, o‘yinlar va tanlovlar orqali bilim va ko‘nikmalarni mustahkamlash. Talaba yoshlarida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish – bu nafaqat ularning shaxsiy salomatligini mustahkamlash, balki akademik muvaffaqiyat va jamiyatning barkamol rivojlanishi uchun ham asosdir. Ushbu jarayon Oliy ta’lim muassasasi, talabaning o‘zi, oila va ijtimoiy tashkilotlar (masalan, "Sog‘lom avlod uchun", mahalla) o‘rtasidagi uzviy hamkorlikni, shuningdek, ilmiy-uslubiy yondashuvlarni talab qiladi.

Psixologik omillar quyidagilar: Talabaning ichki holati, ehtiyojlari va o‘zini anglash darajasi sog‘lom turmush tarzi madaniyatining poydevorini tashkil etadi. Motivatsiya va ehtiyojlar: Sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirishning asosiy psixologik omili – bu salomatlikka bo‘lgan ehtiyoj va

uni saqlashga qaratilgan ichki motivatsiya. Bu motivatsiya nafaqat kasallikdan qochish, balki akademik muvaffaqiyatga erishish, o‘z-o‘zini hurmat qilish va shaxsiy rivojlanish kabi yuqori maqsadlar bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. O‘z-o‘zini samarali boshqarish (O‘zboshqaruv): Talabalik davridagi yuqori o‘quv yuklamalari va erkinlik sharoitida vaqtni taqsimlash, kun tartibiga rioya qilish va stressni samarali yengish kabi ko‘nikmalar sog‘lom turmush tarzining ajralmas qismidir. Ushbu ko‘nikmalar psixologik yetuklikni talab qiladi. Vol faoliyati (Iroda): Sog‘lom odatlarni shakllantirish va yomon odatlardan voz kechish (chekish, noto‘g‘ri ovqatlanish) doimiy irodaviy zo‘riqishni talab qiladi. Shaxsning mustahkam irodasi bu jarayonda asosiy psixologik tayanch hisoblanadi. Salomatlikka munosabatning ratsionalligi: Salomatlikni shunchaki "kasallikning yo‘qligi" deb emas, balki "jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik holati" sifatida anglash. Ushbu ratsional yondashuv talabani faol, doimiy va ongli ravishda o‘z salomatligi uchun javobgarlikni olishga undaydi.

Tahlil va natijalar. Talabalarda sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish — ijtimoiy-psixologik ta’sir va individual o‘zboshqaruvning o‘zaro uyg‘unlashuvidir. Bu jarayonda OTM lar nafaqat o‘quv maydoni, balki ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash markazi bo‘lishi, talabalarda faol fuqarolik pozitsiyasini, jismoniy va ruhiy qobiliyatlarni ro‘yobga chiqarishga bo‘lgan intilishni rivojlantirishi lozim. Madaniyatni mustahkamlash uchun ijtimoiy normalar (sportga e’tibor) va shaxsiy qadriyatlar (salomatlik ustuvorligi) bir xil darajada muhimdir. Sog'lom turmush tarzini shakllantirishda ijtimoiy va psixologik omillarning o'zaro ta'siri murakkab tizimni tashkil etadi. Talabalarda sog'lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirishning samarali usullari:

1. Ta'lim va tarbiya tizimini takomillashtirish: Sog'lom turmush tarziga oid fanlarni joriy etish; Amaliy mashg'ulotlar va treninglarni tashkil etish; Sport va jismoniy tarbiyani rag'batlantirish

2. Muhitni qulaylashtirish: Sog'lom ovqatlanish imkoniyatlarini yaratish; Sport inshootlari va dam olish joylarini rivojlantirish; Psixologik qo'llab-quvvatlash xizmatlarini tashkil etish

3. Psixologik qo‘llab-quvvatlash: Konsultatsiya markazlarini faollashtirish; Grup treninglari va master-klasslarni o'tkazish; Shaxsiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish

4. Ijtimoiy loyihalar va tashabbuslar: Sog'lom turmush tarzi bo'yicha loyihalarni qo'llab-quvvatlash; Talabalar klub va jamiyatlarini faollashtirish; Hamkorlik dasturlari va hamkorlikni rivojlantirish

Xulosa. Talabalarda sog'lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish - bu murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, u ijtimoiy va psixologik omillarning o'zaro

ta'siriga asoslanadi. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati ta'lim muassasalari, oila va jamiyatning birgalikdagi sa'y-harakatlariga bog'liq. Zamonaviy yondashuvlar nafaqat tashqi sharoitlarni yaxshilash, balki har bir talabaning ichki motivatsiyasini, qadriyatlar tizimini va psixologik barqarorligini shakllantirishni nazarda tutadi. Talabalarning sog'lom turmush tarzini qabul qilishlari nafaqat ularning shaxsiy salomatligi, balki butun jamiyatning farovonligi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kimsanova G.A., Alieva R.A. Influence of turkesterone and ecdysterone on alpha-amylase activity in growing rats. Molodoy Ucheny, 2020.

2. Alieva R.A., Usmanov U., Alieva F. Health risks associated with mobile phone use. Germany: Modern Scientific Research, 2023.

3. Saidbaeva L.M. et al. Morphofunctional characteristics of young swimmers' health status. American Journal of Social Sciences and Humanity Research, 2022.

4. Alieva R.A. et al. Speech features of fairy tale assimilation in preschool children with cerebral palsy. Science and Education, 2024.

5. Alieva R.A. Clinical issues of rabies and neurological complications of antirabies vaccination. Science and Education, 2024.

6. Alieva R.A. The impact of tourism on children's physiological features. Science and Education, 2024.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OTMLARIDA JISMONIY TARBIYA VA SPORTNI O‘QITISH USULLARI VA KO‘NIKMALARI

Mirzakulov I.M.
Toshkent davlat transport universiteti
Jismoniy tarbiya va sport kafedrasi dotsenti

Tayanch so‘zlar: jismoniy madaniyat, talabalar, o‘qitish usullari, sport tayyorgarligi, jismoniy sifatlar, pedagogik tajriba, O‘zbekiston oliy ta’limi, jismoniy faollik motivatsiyasi.
Ключевые слова: физическая культура, студенты, методы обучения, спортивная подготовка, физические качества, педагогический эксперимент, высшее образование Узбекистана, мотивация к физической активности.
Key words: physical education, students, teaching methods, sports training, physical qualities, pedagogical experiment, higher education of Uzbekistan, motivation for physical activity.

РЕЗЮМЕ:
Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sportni o‘qitish usullari va ko‘nikmalari ko‘rib chiqilgan. Ishda oliy ta’lim muassasalarida qo‘llanilayotgan zamonaviy pedagogik yondashuvlar tahlil qilingan va ularning talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajasiga ta’siri baholangan. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, pedagogik tajriba va ma’lumotlarni qayta ishlashning miqdoriy usullaridan foydalanilgan. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy mashqlar va innovatsion usullarni uyg‘unlashtirish jismoniy sifatlarni yanada yaqqolroq rivojlantirishga va talabalarning sport bilan muntazam shug‘ullanishga bo‘lgan motivatsiyasini oshirishga yordam beradi. Keltirilgan xulosalar ta’lim dasturlarini takomillashtirish va oliy ta’limda jismoniy madaniyatning yangi variativ modullarini ishlab chiqishda asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.
РЕЗЮМЕ:
В исследовании рассмотрены методы и навыки обучения физической культуре и спорту в высших учебных заведениях Республики Узбекистан. В работе проанализированы современные педагогические подходы, применяемые в высших учебных заведениях, и оценено их влияние на уровень физической подготовленности студентов. В исследовании использовались сравнительный анализ, педагогический эксперимент и количественные методы обработки данных. Полученные результаты показывают, что сочетание традиционных упражнений и инновационных методов способствует более выраженному развитию физических качеств и повышению мотивации студентов к регулярным занятиям спортом. Приведенные выводы могут служить основой для совершенствования образовательных программ и разработки новых вариативных модулей физической культуры в высшем образовании.
SUMMARY:

The study examines the methods and skills of teaching physical education and sports in higher educational institutions of the Republic of Uzbekistan. The work analyzes modern pedagogical approaches used in higher education institutions and assesses their impact on students' physical fitness levels. The study used comparative analysis, pedagogical experiment, and quantitative methods of data processing. The obtained results show that the combination of traditional exercises and innovative methods contributes to a more pronounced development of physical qualities and increases the motivation of students to regularly engage in sports. The presented conclusions can serve as a basis for improving educational programs and developing new variable physical education modules in higher education.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimida jismoniy tarbiya alohida o‘rin tutadi. Jismoniy tarbiya oliy o‘quv yurtlarida talabalarning nazariy va amaliy tayyorgarligini o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. O‘zbekiston Respublikasida mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan ta’lim dasturlarini modernizatsiyalash tendensiyasi kuzatilmoqda.

Jismoniy tarbiya va sport zamonaviy O‘zbekiston siyosatida ustuvor o‘rin egallaydi. So‘nggi yillarda davlat sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va ommaviy sportni rivojlantirishga qaratilgan siyosatni faol amalga oshirmoqda. Qabul qilingan “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da sport sohasidagi asosiy maqsadlar – aholining jismoniy faolligini oshirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish va kadrlar salohiyatini mustahkamlash belgilangan.

Tadqiqot mavzusi davlatning jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga strategik yondashuviga bag‘ishlangan. Maqsad jismoniy tarbiya sifatini oshirishda davlat dasturlarining rolini aniqlash, amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligi va ularning yoshlar siyosatiga ta’sirini tahlil qilishdan iborat.

O‘zbekistonda sportni rivojlantirishga qaratilgan o‘nlab dastur va qarorlar qabul qilingan. Ular orasida Prezidentimizning 2022-yil 5-yanvardagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5283-son qarori hamda 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasini amalga oshirishga oid davlat dasturi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu hujjatlar yoshlar tarbiyasi, sport inshootlari qurilishi va professional sportchilarni qo‘llab-quvvatlashga kompleks yondashuvni ta’minlaydi.

Maktab va oliy o‘quv yurtlarida jismoniy tarbiyaga alohida e’tibor berilmoqda. Sport va ta’lim vazirligi tomonidan o‘quvchilarning jismoniy holatini yaxshilash va sport ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy dastur va metodikalar joriy etilmoqda. Yoshlar siyosati doirasida o‘g‘il-qizlarni sportga jalb etish, chempionat va festivallar o‘tkazish uchun sharoitlar yaratilmoqda.

Usullar.Yondashuv kompleks bo‘lib chiqdi. O‘quv jarayonini kuzatish ishga tushdi - ba’zida stollarning joylashuvi kabi eng oddiy tafsilotlar nazariyadan ko‘ra ko‘proq ma’lumot beradi. Jonli baholarni eshitish uchun o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida so‘rovnomalar o‘tkazildi. Adabiyotlar tahlili mavzuning ilmiy maydonda qanday rivojlanayotganini ko‘rishga yordam berdi. Bundan tashqari, haqiqiy tayyorgarlik darajasini va o‘zgarishlar dinamikasini baholash uchun kichik o‘yin mahorati testlaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Jismoniy madaniyat sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar. Jismoniy tarbiya oliy o‘quv yurtlarida talabalarning nazariy va amaliy tayyorgarligini o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. O‘zbekiston Respublikasida mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan ta’lim dasturlarini modernizatsiyalash tendensiyasi kuzatilmoqda.

Natijalar. Olingan ma’lumotlar shundan dalolat beradiki, Jismoniy tarbiya oliy o‘quv yurtlarida talabalarning nazariy va amaliy tayyorgarligini o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. O‘zbekiston Respublikasida mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan ta’lim dasturlarini modernizatsiyalash tendensiyasi kuzatilmoqda.

Ularning muhokamasi. O‘zbekistonning jismoniy tarbiya va sport sohasidagi strategiyasi davlatning sog‘lom va faol jamiyatni shakllantirishga intilishini aks ettiradi. Dasturlarni amalga oshirish jismoniy tarbiya sifatini oshirish, kadrlar salohiyatini mustahkamlash va sportchilarni qo‘llab-quvvatlash tizimini yaratish imkonini beradi. Ushbu chora-tadbirlar birgalikda mamlakatning xalqaro imijini mustahkamlashga va barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat qilmoqda.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, asosiy narsa infratuzilma emas, balki tizimning moslashuvchanligi bo‘lib qolmoqda. Hatto joy cheklangan joylarda ham o‘qitishning samarali modelini tuzish mumkin - yig‘ma stollar, modulli jadval, metodikaning oddiy tuzatishlari stol tennisini umumiy o‘quv ritmiga “joylashtirish” imkonini beradi. Shu bilan birga, psixologik xususiyatlarni hisobga olish muhim: talabalar erkin muhitda va o‘z sur’atlarida rivojlanish imkoniyati mavjud bo‘lganda ko‘proq kirishadilar.

Xulosalar. Natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki. Jismoniy tarbiya oliy o‘quv yurtlarida talabalarning nazariy va amaliy tayyorgarligini o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. O‘zbekiston Respublikasida mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan ta’lim dasturlarini modernizatsiyalash tendensiyasi kuzatilmoqda.

Shunday qilib, o‘tkazilgan tadqiqot bir nechta asosiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Jismoniy tarbiya oliy o‘quv yurtlarida talabalarning nazariy va amaliy tayyorgarligini o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. O‘zbekiston Respublikasida mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan ta’lim dasturlarini modernizatsiyalash tendensiyasi kuzatilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 5-yanvardagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5283-son qarori.
3. Nishonov A.A. Talabalar jismoniy tarbiyasiga zamonaviy yondashuvlar. – Toshkent, 2021.
4. Muxammadiyev K.B. Jismoniv tarbiya va sport. (Darslik). – T.: «Innovatsion rivojlanish nashrivot-matbaa uyi», 2024, 328 b.

FUTBOLCHILARNING PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGI VA MOTIVATSIYA OMILLARI

Ibroximov M.I.
Toshkent davlat Transport universiteti,
Jismoniy tarbiya va sport kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: futbol, psixologik tayyorgarlik, motivatsiya, stress, sport psixologiyasi.
Ключевые слова: футбол, психологическая подготовка, мотивация, стресс, спортивная психология.
Key words: football, psychological preparation, motivation, stress, sports psychology.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada futbolchilarning psixologik tayyorgarligi va motivatsiya omillari tahlil qilinadi. Futbolchilar faoliyatida ruhiy barqarorlik, diqqatni jamlash, o'ziga ishonch va stressni boshqarish ko'nikmalari muhim o'rin tutadi. Tadqiqotda sportchining ichki va tashqi motivatsiyasi, ularning o'yin natijalariga ta'siri hamda murabbiylarning psixologik tayyorgarlikdagi roli yoritilgan. Shuningdek, futbolchilarning ruhiy holatini mustahkamlash bo'yicha tavsiyalar berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются психологическая подготовка и мотивационные факторы футболистов. Отмечается, что психическая устойчивость, концентрация внимания, уверенность в себе и умение управлять стрессом играют ключевую роль в спортивной деятельности. В исследовании анализируются внутренние и внешние мотивы спортсменов, их влияние на результаты игры, а роль тренеров в формировании психологической готовности. Представлены рекомендации по укреплению психического состояния футболистов.
SUMMARY:
This article analyzes the psychological preparation and motivational factors of football players. Mental stability, concentration, self-confidence, and stress management skills play a crucial role in athletes' performance. The study explores both intrinsic and extrinsic motivation, their impact on game results, and the coach's role in developing psychological readiness. Recommendations strengthening the mental condition of football players are also provided.

Kirish. Futbol – bu faqat jismoniy kuch va texnik mahoratni emas, balki yuqori darajadagi psixologik tayyorgarlikni ham talab qiladigan sport turidir. Bugungi kunda futbolchilarning o'yindagi muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning ruhiy holati, diqqatni jamlay bilishi, o'ziga ishonchi va motivatsiya darajasi bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, yosh futbolchilar uchun psixologik tayyorgarlik mashg'ulotlar jarayonining ajralmas qismi bo'lib, u o'yin davomida stress

holatlariga bardosh berish, sovuqqonlikni saqlash va o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Motivatsiya sportchining ichki turtkisi bo‘lib, u maqsad sari intilish, mashg‘ulotlarda qat’iyatlilik va musobaqalarda o‘zini ko‘rsatish istagini kuchaytiradi. Shu sababli, futbolchilarning psixologik tayyorgarligini oshirish va motivatsiya omillarini o‘rganish sport natijalarini yaxshilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqot futbolchilarning ruhiy tayyorgarligi, motivatsiya turlari hamda ularga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qilish, shuningdek, ularni rivojlantirish yo‘llarini aniqlashga qaratilgan.

Futbolchilar o‘rtasida psixologik tayyorgarlik darajasi bir xil bo‘lmaydi. Ba’zilar raqib bosimi, tomoshabinlar oldidagi hayajon yoki jamoaviy javobgarlikni yengil qabul qilsa, boshqalar uchun bu omillar stress manbai bo‘lishi mumkin. Shu sababli murabbiylar nafaqat jismoniy va texnik tayyorgarlikka, balki har bir o‘yinchining ruhiy holatiga ham alohida e’tibor qaratishlari zarur.

Bugungi kunda sport psixologiyasi fanining rivojlanishi futbolchilar ruhiyatini o‘rganish va ularni motivatsion jihatdan qo‘llab-quvvatlash imkonini bermoqda. Sport psixologlari, murabbiylar va tibbiy mutaxassislarning hamkorligi o‘yinchilarda ruhiy barqarorlik, o‘ziga ishonch va raqobatbardoshlikni mustahkamlaydi.

Futbolchilarning motivatsiyasi ichki va tashqi omillar ta’sirida shakllanadi. Ichki motivatsiya — bu o‘yinchi o‘zini rivojlantirish, yangi cho‘qqilarga chiqish va muvaffaqiyatdan ruhiy qoniqish olish istagi; tashqi motivatsiya esa — sovrinlar, maqtovlar, jamoa e’tirofi yoki moddiy rag‘bat shaklida namoyon bo‘ladi. Har ikkisi futbolchining samarali faoliyatida muhim rol o‘ynaydi.

Shunday ekan, futbolchilarning psixologik tayyorgarligi va motivatsion omillarini chuqur o‘rganish nafaqat sport natijalarini oshirishga, balki ularning shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga ham xizmat qiladi. Tadqiqot davomida futbolchilarning ruhiy holati, motivatsiya manbalari, stress holatlari va ularni yengish strategiyalari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Tadqiqot tadqiqotning asosiy maqsadi – futbolchilarning psixologik tayyorgarligi darajasini aniqlash, ularning motivatsiya omillarini tahlil qilish hamda sportda yuqori natijalarga erishishda ruhiy tayyorgarlikning ahamiyatini ilmiy asosda yoritishdan iborat.

Shuningdek, tadqiqot orqali futbolchilarning ichki va tashqi motivatsiya manbalarini o‘rganish, o‘yin davomida stress holatlarini yengish yo‘llarini aniqlash va murabbiylarning psixologik yondashuvi sportchilarning muvaffaqiyatiga qanday ta’sir ko‘rsatishini tahlil qilish maqsad qilingan.

Natijada, tadqiqot futbolchilarning psixologik tayyorgarligini takomillashtirish va ularni raqobatbardosh, ishonchli hamda motivatsiyasi yuqori sportchilar sifatida tarbiyalashga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Tadqiqotning yana bir muhim jixati — futbolchilarda ruhiy barqarorlikni shakllantirish, o‘ziga ishonchni oshirish va musobaqa sharoitida to‘g‘ri psixologik yondashuvni rivojlantirishdir. Futbolchilar ko‘pincha musobaqa oldidan yoki o‘yin davomida kuchli hayajon, qo‘rquv, ishonchsizlik kabi hissiy holatlarga duch keladilar. Shu bois ularning hissiy holatini boshqarish, motivatsiyani barqaror ushlab turish va jamoaviy ruhni saqlash ilmiy jihatdan asoslangan mashg‘ulotlar orqali yo‘lga qo‘yilishi lozim.

Bundan tashqari, tadqiqot futbolchilarning yosh toifasi, tajriba darajasi va o‘yin pozitsiyasiga qarab psixologik tayyorgarlikdagi farqlarni aniqlashni ham maqsad qiladi. Har bir futbolchining individual psixologik xususiyatlarini o‘rganish orqali murabbiylar uchun samarali yondashuvlar ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot yakunida futbolchilarning psixologik tayyorgarligini baholash mezonlari, motivatsiya darajasini aniqlovchi ko‘rsatkichlar hamda ularni amaliyotda qo‘llash bo‘yicha takliflar ishlab chiqish ko‘zda tutilgan.

Futbolchilarda ruhiy barqarorlikni shakllantirish, o‘ziga ishonchni oshirish va musobaqa sharoitida to‘g‘ri psixologik yondashuvni rivojlantirishdir. Futbolchilar ko‘pincha musobaqa oldidan yoki o‘yin davomida kuchli hayajon, qo‘rquv, ishonchsizlik kabi hissiy holatlarga duch keladilar. Shu bois ularning hissiy holatini boshqarish, motivatsiyani barqaror ushlab turish va jamoaviy ruhni saqlash ilmiy jihatdan asoslangan mashg‘ulotlar orqali yo‘lga qo‘yilishi lozim.

Bundan tashqari, tadqiqot futbolchilarning yosh toifasi, tajriba darajasi va o‘yin pozitsiyasiga qarab psixologik tayyorgarlikdagi farqlarni aniqlashni ham maqsad qiladi. Har bir futbolchining individual psixologik xususiyatlarini o‘rganish orqali murabbiylar uchun samarali yondashuvlar ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot yakunida futbolchilarning psixologik tayyorgarligini baholash mezonlari, motivatsiya darajasini aniqlovchi ko‘rsatkichlar hamda ularni amaliyotda qo‘llash bo‘yicha takliflar ishlab chiqish ko‘zda tutilgan.

Tadqiqot usullari Tadqiqot jarayonida futbolchilarning psixologik tayyorgarligi va motivatsiya omillarini o‘rganish uchun quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

1. Nazariy tahlil usuli – sport psixologiyasi, motivatsiya nazariyalari, shuningdek, futbolchilarning ruhiy tayyorgarligi bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlar, maqolalar va tadqiqotlar o‘rganildi.

2. So‘rovnoma (anketali) usul – futbolchilar va murabbiylar o‘rtasida psixologik tayyorgarlik darajasi, motivatsiya manbalari, stress holatlariga munosabatni aniqlash maqsadida maxsus so‘rovnomalar o‘tkazildi.

3. Kuzatish usuli – mashg‘ulotlar va musobaqalar jarayonida futbolchilarning hissiy holati, o‘zini tutish, jamoaviy muloqot va raqobatbardoshlik darajasi kuzatildi.

4. Psixodiagnostik testlar – futbolchilarning ruhiy barqarorligi, o‘ziga ishonchi va motivatsiya ko‘rsatkichlarini aniqlash uchun psixologik testlardan foydalanildi.

5. Tahlil va taqqoslash usuli – olingan ma’lumotlar statistik tahlil qilinib, futbolchilarning psixologik tayyorgarlik darajasi yosh, tajriba va pozitsiya bo‘yicha taqqoslab o‘rganildi.

Ushbu usullar yordamida futbolchilarning ruhiy holati, motivatsiya omillari hamda psixologik tayyorgarlikka ta’sir etuvchi asosiy omillar aniqlanib, ilmiy xulosalar chiqarildi.

Motivatsiya omillari.

Ichki motivatsiya (ichki omil).

Bu futbolchining o‘z shaxsiy istagi, o‘yinga bo‘lgan muhabbati, o‘zini rivojlantirishga intilishi bilan bog‘liq.

Masalan:Futbolchi mashg‘ulotlarda o‘z natijasini yaxshilash, texnikasini mukammallashtirish va jamoaga foyda keltirish istagi bilan harakat qiladi.

Tashqi motivatsiya (tashqi omil).

Bu tashqi rag‘batlar - murabbiyning maqtovi, jamoaning e’tibori, g‘alaba uchun mukofot yoki professional darajaga chiqish imkoniyati bilan bog‘liq.

Masalan:Musobaqalarda g‘alaba qozonish, professional klublar e’tiborini qozonish yoki jamoadoshlardan e’tirof olish futbolchining tashqi motivatsiyasini kuchaytiradi.

Tadqiqot natijalari va tahlili. Tadqiqot jarayonida o‘tkazilgan so‘rovnomalar, kuzatuvlar va psixologik testlar natijalariga ko‘ra, futbolchilarning psixologik tayyorgarligi darajasi ularning yoshi, tajribasi va o‘yin pozitsiyasiga bevosita bog‘liq ekani aniqlandi.

O‘rganilgan ma’lumotlarga ko‘ra:

Tajribali futbolchilar o‘yin davomida stressni yengish, diqqatni jamlash va sovuqqonlikni saqlashda yuqori ko‘rsatkichlarga ega.

Yosh futbolchilarda esa, ayniqsa musobaqa oldidan, hayajon, ishonchsizlik va asabiylik darajasi nisbatan yuqori bo‘ladi.

Ichki motivatsiya (shaxsiy rivojlanish, o‘zini ko‘rsatish, jamoaga foyda keltirish istagi) natijadorlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, tashqi motivatsiya (mukofot, e’tirof, moddiy rag‘bat) esa qisqa muddatli samaraga ega.

Shuningdek, murabbiylarning psixologik yondashuvi futbolchilarning ruhiy holatiga kuchli ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. O‘z futbolchilariga ishonch

bildirgan, ularni rag‘batlantirgan va xatolardan to‘g‘ri saboq chiqarishga o‘rgatgan murabbiylar jamoasida o‘yin natijalari barqaror bo‘lishi kuzatilgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, psixologik tayyorgarlikni mashg‘ulot jarayoniga muntazam ravishda kiritish, o‘yinchilarning diqqatni jamlash, stressni boshqarish va o‘zini motivatsiya qilish qobiliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Natijada futbolchilarning jamoaviy uyg‘unligi, o‘ziga ishonchi va o‘yin samaradorligi ortadi. Bu esa sportda yuqori natijalarga erishish uchun muhim psixologik omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, futbolchilar uchun psixologik tayyorgarlik jismoniy va texnik mashg‘ulotlar qadar muhim ahamiyatga ega. Ruhiy barqarorlik, o‘ziga ishonch, diqqatni jamlash va stressni boshqarish ko‘nikmalari futbolchining o‘yindagi muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Ichki motivatsiya futbolchining o‘z ustida ishlashga, doimiy o‘sishga va natijalarga erishishga turtki beradi. Tashqi motivatsiya esa qisqa muddatli bo‘lib, asosan moddiy yoki ijtimoiy rag‘batlar bilan bog‘liq. Shuning uchun futbolchilarni tarbiyalashda ichki motivatsiyani rivojlantirish, ularni maqsad sari ruhlantirish muhimdir.

Murabbiylarning psixologik yondashuvi ham futbolchilarning ruhiy holatini belgilovchi muhim omil bo‘lib, ijobiy muloqot, ishonch va rag‘batlantirish orqali futbolchilarda irodaviy sifatlar va jamoaviy uyg‘unlikni shakllantirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, futbolchilarning psixologik tayyorgarligini kuchaytirish, motivatsion omillarni chuqur o‘rganish va ularni mashg‘ulot tizimiga joriy etish sport natijalarini yaxshilashning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Astanov A. (2021). Sport psixologiyasi asoslari. Toshkent: O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya universiteti nashriyoti.

2. Rahimov B. (2020). Futbolchilarda psixologik tayyorgarlikni rivojlantirish omillari. “Sport va ilm” jurnali, №3, 45-49-betlar.

3. Weinberg R.S. & Gould D. (2019). Foundations of Sport and Exercise Psychology. Human Kinetics, 8th edition.

4. Cox R.H. (2016). Sport Psychology: Concepts and Applications. McGraw-Hill Education.

5. Uzbekov, A. (2018). Motivatsiya va sport faoliyatidagi psixologik jarayonlar. Toshkent: Fan nashriyoti.

6. Deci E.L. & Ryan R.M. (2000). Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. Contemporary Educational Psychology, 25(1), 54-67.

7. Williams J.M. (Ed.). (2017). Applied Sport Psychology: Personal Growth to Peak Performance. McGraw-Hill Education.

8. G‘afurov N. (2022). Yosh sportchilarda ruhiy tayyorgarlikni shakllantirish metodikasi. “Jismoniy tarbiya va sport” ilmiy jurnali, №2, 33-37-betlar.

PROFESSIONAL KARATE SPORTIDA INNOVATSION MENEJMENT TUSHUNCHASI VA UNING AHAMIYATI

Ayapova N.K.
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Tayanch so'zlar: innovatsion menejment, professional karate, sport menejmenti, zamonaviy sport texnologiyalari
Ключевые слова: инновационный менеджмент, профессиональное карате, спортивный менеджмент, современные спортивные технологии
Key words: innovative management, professional karate, sports management, modern sports technologies

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada professional karate sportida innovatsion menejment tushunchasi, uning mazmun-mohiyati hamda sport tizimini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar, raqamli boshqaruv tizimlari hamda marketing innovatsiyalarining professional karate sportidagi o'rni ochib beriladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется концепция инновационного управления в профессиональном каратэ, её сущность и значение в развитии спортивной системы. Также раскрывается роль современных технологий, цифровых систем управления и маркетинговых инноваций в профессиональном каратэ.
SUMMARY:
This article analyzes the concept of innovative management in professional karate, its essence and significance in the development of the sports system. It also reveals the role of modern technologies, digital management systems and marketing innovations in professional karate.

Tadqiqot dolzarbligi: Mustaqillikka erishilgandan buyon jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish borasida qabul qilingan Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari davlat tomonidan ushbu sohani qo'llab-quvvatlashga alohida ahamiyat berilayotganini ifodalaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2023-yil 3-noyabrda PQ-356-sonli "Karate (WKF) sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni yurtimizda jismoniy tarbiya va karate sportining taraqqiyotini jadallashtirish, uning nufuzini oshirish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

1970-yillarning boshida Sovet Ittifoqi karateni juda faol rivojlantira boshladi. 1970-yillarning oxiriga kelib karate haqiqiy umumxalq sport turiga aylangan edi. Uning amallarini ijodiy va ilmiy ziyolilar vakillari bilan bir vaqtning o'zida jinoiy unsurlar, yuqori amaldorlarning bolalari bilan birga noxush oilalardan bo'lgan bezori o'smirlar, erkaklar bilan bir vaqtning o'zida ayollar ham o'zlashtirish istagida bo'lgan.

Zamonaviy sport sohasining jadal rivojlanishi, ayniqsa professional karate sportining global miqyosda ommalashuvi sport faoliyatiga bo'lgan talab va yondashuvlarni tubdan o'zgartirmoqda. Bugungi kunda yuqori sport natijalariga erishish faqat sportchilarning jismoniy tayyorgarligi, texnik-taktik mahorati va psixologik barqarorligi bilan cheklanib qolmay, balki sport tashkilotlari, klublar hamda federatsiyalardagi boshqaruv jarayonlarining ilmiy asosda va samarali tashkil etilishiga ham bevosita bog'liqdir. Aynan boshqaruv tizimining to'g'ri yo'lga qo'yilishi sportchilarning salohiyatini to'liq namoyon etish imkonini beradi.

Global sport industriyasining kengayishi, professional sport turlarida raqobatning keskinlashuvi hamda raqamli va innovatsion texnologiyalarning sport amaliyotiga faol joriy etilishi sport menejmenti oldiga mutlaqo yangi vazifalarni qo'ymoqda. Jumladan, trening jarayonlarini optimallashtirish, sportchilar faoliyatini monitoring qilish, musobaqalarni zamonaviy talablarga mos holda tashkil etish, marketing va moliyaviy boshqaruvni takomillashtirish kabi masalalar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonlar an'anaviy boshqaruv yondashuvlari bilan emas, balki innovatsion menejment tamoyillari asosida hal etilishini taqozo etadi.

Professional karate sportida innovatsion menejment tushunchasi sport tizimini strategik rejalashtirish, ilg'or ilmiy-uslubiy yondashuvlarni joriy etish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish hamda inson resurslarini rivojlantirishni o'z ichiga olgan murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu yondashuv sport natijalarining barqaror o'sishini ta'minlash, milliy va xalqaro miqyosda raqobatbardoshlikni oshirish hamda professional karate sportining uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini shakllantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Shu bois, professional karate sportida innovatsion menejmentning mazmuni, uning asosiy yo'nalishlari va amaliy ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish zamonaviy sport menejmenti fanining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Innovatsion menejment - bu tashkilot yoki soha (shu jumladan professional sport) faoliyatida yangi g'oyalar, texnologiyalar, jarayonlar va boshqaruv yondashuvlarini joriy etish, ularni samarali boshqarish va ulardan iqtisodiy, sportiy va ijtimoiy foyda olish tizimi. Professional karate sportida bu tushuncha an'anaviy trening usullarini zamonaviy yondashuvlar bilan birlashtirishni bildiradi, Yani, an'anaviy karate tamoyillari bilan zamonaviy texnologiya, marketing, moliyalashtirish va fan yutuqlarini uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Bu nafaqat sportchilarning natijalarini yaxshilaydi, balki tashkilotni raqobatbardosh qiladi.

Tadqiqotning maqsadi: Professional karate sporti sohasida innovatsion menejment tushunchasining mazmun-mohiyatini ochib berish, uni sport tashkilotlari va musobaqalarni boshqarish jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlarini tahlil qilish hamda innovatsion yondashuvlarning sportchilarning natijalari, murabbiylik faoliyati va sport infratuzilmasi rivojiga ta'sirini aniqlashdan iborat.

Tatqiqotning vazifalari: Sport menejmentning asosiy rollari va vazifalari:

1. Tashkiliy va muvofiqlashtiruvchi rol:

Menejment karate federatsiyasining butun tizimini birlashtiradi: milliy terma jamoalarni shakllantirish, yoshlar va kattalar o'rtasidagi musobaqalarni tashkil etish, hududiy bo'linmalarni (viloyatlar bo'yicha) boshqarish. Masalan, 2023 yildan boshlab federatsiya O'zbekiston karate (WKF) assotsiatsiyasiga aylantirildi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi. Bu orqali joylarda karate rivojlantirish, monitoring va uslubiy qo'llab-quvvatlash ta'minlanadi.

2. Ta'lim va kadrlar tayyorlash roli

Menejment O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetida karate bo'yicha bakalavriat va magistratura yo'nalishlarini rivojlantirishga yordam beradi (2024/2025 o'quv yilidan qabul parametrlari 2 baravar oshirilgan). Shuningdek, O'zbekiston karateni rivojlantirish markazi tashkil etilgan bo'lib, u milliy terma jamoalarni tayyorlashning asosiy bazasi hisoblanadi.

3. Innovatsiya va rivojlanish roli

Professional karate tizimida menejment yangi texnologiyalarni (trening dasturlari, video tahlil, jarohatlarni oldini olish) joriy etish, parakarate (nogironlar uchun karate) ni rivojlantirish va musobaqalarni (O'zbekiston chempionati, Kubogi, "O'zbekiston Open" xalqaro turniri) tashkil etish orqali sportning sifatini oshiradi.

Professional karate sportida innovatsion menejment muhim, chunki u sportchilarning jarohatlarini kamaytirish, trening samaradorligini oshirish va global raqobatni saqlashga yordam beradi. Masalan, zamonaviy texnologiyalar (VR orqali virtual janglar) sportchilarni xavfsizroq tayyorlaydi, maktablar esa yangi marketing strategiyalari orqali ko'proq talaba jalb qiladi. Natijada, sportning tijoriy va professional darajasi oshadi, masalan, risk tahlili asosida trening dasturlari jarohatlarni 20-30% ga kamaytirishi mumkin.

Professional karate sportida innovatsion menejmentning asosiy yo'nalishlari:

a. Texnologik innovatsiyalar va ma'lumotlar tahlili.

Professional karate sportida texnologik innovatsiyalar va ma'lumotlar tahlili yo'nalishi bugungi kunda juda tez rivojlanmoqda. Bu sohada asosiy o'zgarishlar AI (suniy intellekt), kompyuter ko'rish, biomekanika tahlili, VR/AR texnologiyalari va real vaqtda ma'lumotlar tahliliga asoslangan. Kata va kumite harakatlarini avtomatik baholash tizimlari ishlab chiqilmoqda. Masalan, 2025-yilda chop etilgan tadqiqotda maxsus AI tizimi ishlab chiqilgan bo'lib, u karate kata harakatlarini texnik jihatdan tahlil qilib, baholaydi. Tizim harakatning aniqligi, kuchliligi, muvozanati va tezligini avtomatik aniqlaydi. Bu murabbiylarga va hakamlarga

qo'shimcha obyektiv baho berish imkonini beradi. Bu an'anaviy hakamlar bahosini qo'llab-quvvatlaydi va murabbiylarga aniq kamchiliklarni ko'rsatadi.

b. VR/AR (Virtual va Augmented Reality) treninglar.

VR orqali virtual raqib bilan sparring: Karatechi VR ko'zoynak taqib, virtual muhitda kumite mashq qiladi. Bu reaktsiya vaqti, strategiya va xavfsiz mashq imkonini beradi. 2025-yil tadqiqotlarida VR + AI kombinatsiyasi karate mahoratini oshirishda samarali ekanligi isbotlangan.

HITAI platformasi - bu combat sports (jang sportlari, shu jumladan karate) uchun birinchi sensorlarsiz AI analitikasi. Faqat video orqali real vaqtda zarba soni, kuchliligi, harakat traektoriyasi va samaradorlikni tahlil qiladi. Karate Combat yoki WKF musobaqalarida video yuklab, murabbiylar va sportchilar uchun statistika chiqariladi. 2025–2026 yillarda platforma Android ilovasi orqali kengaytirilgan.

"11 Innovations in Karate" kitobdagi 11 ta innovatsiyani tavsiflaydi, jumladan, sport mashg'ulotlari jarayoni usullarida o'rganish va tajribaviy yondashuvlar. Professional karate kontekstida bu innovatsiyalar sportchilarning ruhiy va jismoniy holatini yaxshilash uchun ishlatiladi, masalan, yangi mashqlar orqali tezlik va konsentratsiyani oshirish. Sugiyama o'zining umrbod tajribasiga asoslanib, karate maktablarida innovatsion tajribalarni joriy etishni ta'kidlaydi, bu esa professional turnirlarda raqobatni oshiradi.

Tadqiqot natijalari va unung muhokamasi: Innovatsion menejment professional karate sportida an'anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy talablarni muvozanatlashning muhim vositasidir. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydi, innovatsiyalar nafaqat operatsion samaradorlikni oshiradi, balki sportning uzoq muddatli rivojlanishiga, sportchilarning texnik-taktik mahoratini yuksaltirishga va global miqyosda raqobatbardoshlikni ta'minlashga yordam beradi.

Texnologik innovatsiyalar (VR/AR, AI tahlili, raqamli boshqaruv platformalari) karate sportini samarali va xavfsiz qiladi. VR orqali virtual raqib bilan mashq qilish real musobaqa sharoitlarini taqlid etib, jarohat xavfini kamaytiradi va javob tezligini oshiradi. AI kata harakatlarini obyektiv baholashda insoniy xatolarni bartaraf etib, murabbiylarga batafsil fikr-mulohaza beradi. Karate WKFning ScorePlay bilan hamkorligi raqamli kontentni markazlashtirib, federatsiyalar o'rtasida hamkorlikni kuchaytiradi va Olimpiya o'yinlariga qaytish uchun muhim qadam bo'ladi.

Xulosa. O'zbekistonda professional karate tizimida menejment — bu nafaqat sport natijalarini ta'minlash, balki butun bir bog'lashning va rivojlantirishning asosiy mexanizmi. Yaxshi menejment bo'lmasa, karate faqat havaskorlik darajasida qoladi, professional darajada esa global raqobatda muvaffaqiyat qozonolmaydi. Innovatsion menejment professional karateni global sport industriyasiga integratsiya qilishning asosiy omili bo'lib, uning madaniy va ijtimoiy ahamiyatini saqlab qolgan holda texnik, taktik va tashkiliy rivojlanishni ta'minlaydi.

Karate mazmunida sport menejmenti ko'p qirrali va doimiy rivojlanib borayotgan intizom bo'lib, u nafaqat an'anaviy boshqaruv usullariga, balki innovatsion

menejment yondashuvlariga ham tayanadi. Innovatsion menejment karate sportini samarali nazorat qilish, rivojlantirish va global miqyosda raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu yondashuv biznes tamoyillari, zamonaviy texnologiyalar, raqamli boshqaruv tizimlari va strategik rejalashtirishni karate sportiga tatbiq etishni nazarda tutadi.

Karatening mashhurligi dunyo bo‘ylab oshib borar ekan, innovatsion sport menejmenti sportni barqaror rivojlantirish, ommalashtirish va professional darajada tashkil etish imkonini yaratadi. Masalan, musobaqalarni tashkil etishda raqamli platformalardan foydalanish, sportchilar faoliyatini tahlil qilish uchun analitik vositalarni joriy etish, marketing va brend orqali karate imijini mustahkamlash innovatsion menejmentning muhim jihatlaridir. Shu bilan birga, karate sportining madaniy va an’anaviy qadriyatlarini saqlab qolish innovatsion yondashuv bilan uyg‘unlashtiriladi.

Karatedagi murabbiy va trenerlar innovatsion menejment tizimining asosiy bo‘g‘ini hisoblanadi. Ular sportchilarni yutuqlarga tayyorlashda zamonaviy tayyorgarlik metodlari, texnologik vositalar va ilmiy asoslangan mashg‘ulot dasturlaridan foydalanadilar. Dastlabki malakalarni shakllantirish, texnik va taktik tayyorgarlikni oshirish, jarohatlarning oldini olish va sportchilar faoliyatini doimiy monitoring qilish innovatsion boshqaruvning amaliy ko‘rinishidir. Bundan tashqari, murabbiylar sportchilar o‘rtasida samarali kommunikatsiya, jamoaviy muhit va ishbilarmonlik munosabatlarini rivojlantirish orqali sport tashkilotining umumiy samaradorligini oshiradilar.

Strategik va innovatsion menejmentga asoslangan yondashuv karate sportining sifat jihatidan rivojlanishiga xizmat qiladi. Bu yondashuv sportchilar, tashkilotchilar va ishqibozlar uchun yangi imkoniyatlar yaratib, sportning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Oxir-oqibat, karateda innovatsion sport menejmenti sportning kelajagini shakllantirish, zamonaviy yutuqlarni joriy etish va shu bilan birga uning tarixiy an’analari va falsafasini asrab-avaylashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2023-yil 3-noyabrda PQ-356-sonli “Karate (WKF) sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni

2. Arzibayev Q.O. Karate-kata salomatlik garovi. Oliy ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sportning dolzarb muammolari (Oliy ta’lim professor-o‘qituvchilari ilmiy-uslubiy maqolalar to‘plami) 2009.

3. Баранов М.В. Характеристика эффективности индивидуализированной технико-тактической подготовки спортсменов карате-до с учетом стилей ведения поединков // Слобожанский науково-спортивний вюник, 2011.

4. Т., Акбаров Ф.С. Основы менеджмента и его особенности в условиях формирования рынка в Узбекистане. Т., ТГАИ, 2006.

5. https://www.hitai.pro/

6. https://karatekos.ru/

HARBIY TAYYORGARLIK MASHG‘ULOTLARIGA AXLOQIY-PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR

Murotaliyev J.R.
IIV Akademiyasi
Harbiy tayyorgarlik kafedrasi
o‘qituvchisi, katta leytenant

Tayanch so‘zlar: harbiy tayyorgarlik, axloqiy yondashuv, psixologik yondashuv, ma’naviy-ruhiy tayyorgarlik, mashg‘ulotlar samaradorligi, stressga bardoshlilik, jamoaviy ruhiyat.
Ключевые слова: военная подготовка, моральный подход, психологический подход, духовно-психологическая подготовка, эффективность занятий, стрессоустойчивость, командный дух.
Key words: military training, moral approach, psychological approach, spiritual and psychological training, training effectiveness, stress resilience, team spirit.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlarida axloqiy va psixologik yondashuvlarning ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqolada harbiy xizmatchilarning ma’naviy-ruhiy tayyorgarligi, ularni axloqiy-psixologik jihatdan shakllantirish usullari va mashg‘ulotlarni samarali tashkil etishning asosiy tamoyillari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada axloqiy-psixologik yondashuvlar yordamida harbiy jamoada intizomni mustahkamlash, jamoaviy ruhiyatni oshirish va harbiy xizmatchilarning stressga bardoshini kuchaytirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Tadqiqot natijalari harbiy tayyorgarlik jarayonini yanada samarali va ma’naviy jihatdan boyitishga yordam.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена изучению значения морально-психологических подходов в военно-учебных занятиях. В статье анализируются духовно-психологическая подготовка военнослужащих, методы их формирования с морально-психологической точки зрения, а также основные принципы эффективной организации занятий. Кроме того, статья содержит практические рекомендации по укреплению дисциплины в военном коллективе, повышению командного духа и повышению стрессоустойчивости военнослужащих с помощью морально-психологических подходов. Результаты исследования способствуют более эффективному и духовно насыщенному проведению военно-учебного процесса.
SUMMARY:
This article is dedicated to studying the significance of moral and psychological approaches in military training exercises. The article analyzes the spiritual and psychological preparation of servicemen, methods for shaping them from a moral and psychological perspective, and the main principles of effectively organizing training sessions. In addition, the article provides practical recommendations for strengthening discipline in the military team, enhancing team spirit, and

improving servicemen's stress resilience through moral and psychological approaches. The research findings contribute to making the military training process more effective and spiritually enriching.

Kirish. Harbiy tayyorgarlik – bu nafaqat texnik va jismoniy tayyorgarlik, balki harbiy xizmatchilarning axloqiy va psixologik tayyorgarligini shakllantirish jarayonidir. Zamonaviy harbiy xizmat sharoitida muvaffaqiyatga erishish uchun xizmatchilar nafaqat kasbiy malakaga ega bo‘lishlari, balki ma’naviy-ruhiy mustahkamlik va psixologik barqarorlikni rivojlantirgan bo‘lishi zarur. Axloqiy-psixologik tayyorgarlik xizmatchilarning qiyinchiliklar va stressli vaziyatlarga bardoshliligini oshirish, jamoa ichida hamkorlik va ishonchni mustahkamlash hamda shaxsiy va guruh intizomini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Harbiy mashg‘ulotlarda axloqiy va psixologik yondashuvlarni qo‘llash orqali xizmatchilarning jamoaviy ruhiyati, motivatsiyasi va harbiy tayyorgarlik sifati sezilarli darajada oshadi. Bu yondashuvlar mashg‘ulotlarni nafaqat texnik jihatdan, balki ma’naviy-ruhiy nuqtai nazardan ham samarali tashkil etishga yordam beradi. Shu bilan birga, axloqiy-psixologik yondashuvlar harbiy xizmatchilarda rahbarlik va mas’uliyat hissini rivojlantirish, o‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish kabi muhim jihatlarni ham shakllantiradi.

Xizmatchilarning axloqiy qadriyatlarini shakllantirish – halollik, fidoyilik, mas’uliyat va vatanparvarlik kabi prinsiplarni mustahkamlash;

Jamoa a’zolari o‘rtasida o‘zaro ishonch va hamkorlikni rivojlantirish – jamoaviy ruhiyat va birlikni oshirish;

Stress va qiyinchiliklarga bardoshlilikni oshirish – harbiy xizmatning murakkab sharoitlariga tayyorlash;

Rahbarlik va mas’uliyat hissini kuchaytirish – harbiy xizmatchilarda yetakchilik va mas’uliyatni rivojlantirish;

Mashg‘ulotlarni ma’naviy-ruhiy jihatdan samarali tashkil etish – mashg‘ulotlarni faqat texnik jihatdan emas, balki ruhiy va ma’naviy jihatdan ham boyitish. Shu yo‘l bilan harbiy tayyorgarlik jarayoni nafaqat fiziki va texnik tayyorgarlikni, balki xizmatchilarning ruhiy barqarorligi, axloqiy qadriyatlari va jamoaviy hamkorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy harbiy xizmat sharoitida samarali va barkamol xizmatchilarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ASOSIY QISM. Harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlari nafaqat jismoniy kuch, harbiy texnikaga egalik va taktik ko‘nikmalarni rivojlantirishga, balki shaxsning ma’naviy-axloqiy va psixologik tayyorgarligini ta’minlashga ham qaratilgan bo‘lishi zarur. Chunki harbiy xizmat — bu og‘ir sharoitlarda

qat'iyat, fidoyilik, jamoada ishlash, buyruqqa bo‘ysunish va o‘z burchini teran anglashni talab qiladigan murakkab ijtimoiy faoliyat shaklidir. Aynan shu sababli, harbiy tayyorgarlik jarayoniga axloqiy-psixologik yondashuv pedagogik muammolardan biri sifatida alohida ilmiy e'tiborni talab qiladi. Axloqiy-psixologik yondashuv shundan iboratki, u o‘quvchi-yoshlarning ichki dunyosiga, hissiy holatiga, qaror qabul qilishdagi shaxsiy mas'uliyat tuyg‘usiga ta'sir etadi. Harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlari nafaqat jismoniy kuch, harbiy texnikaga egalik va taktik ko‘nikmalarni rivojlantirishga, balki shaxsning ma'naviy-axloqiy va psixologik tayyorgarligini ta'minlashga ham qaratilgan bo‘lishi zarur. Chunki harbiy xizmat - bu og‘ir sharoitlarda qat'iyat, fidoyilik, jamoada ishlash, buyruqqa bo‘ysunish va o‘z burchini teran anglashni talab qiladigan murakkab ijtimoiy faoliyat shaklidir. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, bugungi kunda har birimiz amalda Vatan himoyachisi bo‘lishimiz, yoshlarimizni ham shunday ruhda kamol toptirishimiz zarur. Zero, milliy xavfsizlik, hududiy yaxlitlik va jamiyat barqarorligini ta'minlashda faqat texnik bilim emas, balki ichki irodaviy va axloqiy bardoshlilik ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Axloqiy-psixologik yondashuv shundan iboratki, u o‘quvchi-yoshlarning ichki dunyosiga, hissiy holatiga, qaror qabul qilishdagi shaxsiy mas'uliyat tuyg‘usiga ta'sir etadi. Harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlarida axloqiy motivatsiyani kuchaytirish, milliy g‘urur, Vatanga muhabbat, sadoqat, sabr-toqat va zo‘ravonlikka qarshi immunitet kabi sifatlarni shakllantirish orqali yoshlarning ruhiy-psixologik tayyorgarlik darajasi oshiriladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu bobda harbiy ta'limga axloqiy-psixologik yondashuvning nazariy asoslari, amaliy mexanizmlari hamda ta'sirchanlik omillari ilmiy tahlil qilinadi.

Ayniqsa, o‘smirlik va o‘spirinlik davri yoshlarda hayotga, jamiyatga va o‘z "men"iga bo‘lgan munosabat shakllanadigan bosqich bo‘lganligi sababli, bu jarayonda harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlari shunchaki jismoniy chiniqtirish vositasi bo‘lib qolmasdan, balki insonning ichki dunyosini shakllantiruvchi tarbiyaviy maydon sifatida namoyon bo‘ladi. Axloqiy-psixologik yondashuv ana shu tarbiyaviy maydonni maqsadli boshqarishga xizmat qiladi.

Bu yondashuv orqali bir qancha pedagogik vazifalarni amalga oshirish ko‘zda tutiladi va uni quyidagicha punktlar orqali ko'rishimiz mumkin:

Shaxsiy qadriyatlarni shakllantirish: Vatanga sadoqat, halollik, burchni chuqur his qilish, fidoyilik kabi ichki axloqiy qadriyatlarni ongli ravishda singdirish;

Emotsional barqarorlikni mustahkamlash: stress, qo‘rquv va bosim holatlarida o‘zini boshqara bilish, qaror qabul qilishda izchillikni saqlash;

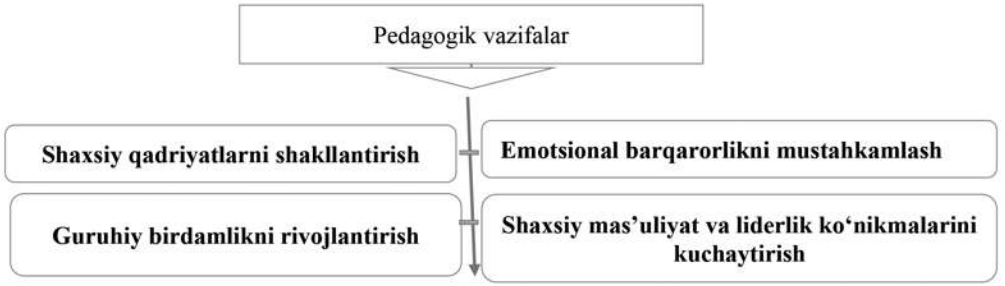

Guruhiy birdamlikni rivojlantirish: harbiy jamoa ichida o‘zaro hurmat, ishonch, mas’uliyat va sheriklik hissini tarbiyalash;

Shaxsiy mas’uliyat va liderlik ko‘nikmalarini kuchaytirish: yoshlarning mustaqil qaror qabul qilish va o‘z harakatlari uchun javobgarlikni his etish darajasini oshirish.

Shu bilan birga, axloqiy-psixologik yondashuv psixodiagnostika va psixokorrektsion usullar, psixologik treninglar, rolli o‘yinlar va muammoli vaziyatli mashg‘ulotlar orqali harbiy ta’lim jarayoniga integratsiya qilinadi. Bunda o‘quvchilarning individual psixologik xususiyatlari inobatga olinadi, ularning motivatsion ehtiyojlari va shaxsiy orientatsiyasi bilan uzviy bog‘liq pedagogik ishlar olib boriladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, axloqiy-psixologik yondashuv nafaqat harbiy ta’lim sifati va samaradorligini oshiradi, balki yoshlarda kuchli ichki irodani, barqaror ma’naviy immunitetni va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishning muhim omilidir. Shu sababli, bunday yondashuv ilmiy jihatdan asoslangan pedagogik tizim sifatida chuqur o‘rganilishi va ta’lim amaliyotiga samarali tatbiq etilishi lozim.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, axloqiy-psixologik yondashuv nafaqat harbiy ta’lim sifati va samaradorligini oshiradi, balki yoshlarda kuchli ichki irodani, barqaror ma’naviy immunitetni va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishning muhim omilidir. Shu sababli, bunday yondashuv ilmiy jihatdan asoslangan pedagogik tizim sifatida chuqur o‘rganilishi va ta’lim amaliyotiga samarali tatbiq etilishi lozim.

N.N. Azizxo‘jayevaning tadqiqotlarida ta’kidlanishicha, har bir shaxsning rivojlanishida uning individualligi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu jihat shaxsning barcha psixik va ijtimoiy xatti-harakatlarida aks etadi. U o‘z tadqiqotlarida A.V. Petrovskiyning fikrlariga tayangan holda, shaxs tuzilmasini quyidagicha tavsiflaydi: shaxsga xos bo‘lgan xarakter, temperament, psixik jarayonlarning kechish xususiyatlari, faoliyatda namoyon bo‘ladigan kuchli hissiyotlar va motivlar, shuningdek, shakllangan qobiliyatlar, bilim va ko‘nikmalar

majmuasi — bularning barchasi shaxsning individualligini belgilovchi betakror uyg‘unlikni tashkil etadi.

Azizxo‘jayevaning yondashuvida bu jihatlar aynan ta’lim-tarbiya jarayonida, xususan harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlarida individual yondashuvni asoslashda muhim ilmiy mezon sifatida qaraladi. Shuningdek, tadqiqotlar inson individ sifatida jismoniy va psixik mazmunga ega ekanligini, uning psixikasi esa emotsiya va ong kabi asosiy tarkibiy qismlarga ajralishini ko‘rsatadi. Bu esa axloqiy-psixologik yondashuvni harbiy ta’limda nafaqat hissiy barqarorlikni, balki ongli ravishda mas’uliyatni anglashga yo‘naltirilgan kompleks pedagogik vosita sifatida ko‘rishga zamin yaratadi.

N.N. Azizxo‘jayevaning fikricha, o‘smirlik yoshidagi psixik rivojlanishning asosiy xususiyatlaridan biri — bu dunyoqarashning shakllanishidir. Aynan shu bosqichda insonda hayotiy tamoyillar, ijtimoiy qarashlar va qadriyatlar asos topa boshlaydi. Bundan tashqari, o‘smirlar turli bilim sohalari va faoliyat turlariga qiziqish bildiradilar, ularning ijodiy fikrlash qobiliyati sezilarli darajada rivojlanadi.

Mazkur fikrlar harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlariga axloqiy-psixologik yondashuvni o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda tashkil etish lozimligini anglatadi. Harbiy mashg‘ulotlar faqat jismoniy yuklama emas, balki shaxsning ma’naviy qiyofasini, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvini tarbiyalovchi omil sifatida qaralishi zarur. Aynan o‘smirlik davridagi bu psixik va ijtimoiy o‘zgarishlar pedagogik jarayonning mazmunini chuqurlashtirishga, harbiy-patriotik tarbiyaning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu o’rinda “harbiy-patriotik” atamasiga ta’rif berib o’tsak, harbiy-vatanparvarlik (patriotik) tarbiyasi — bu o‘quvchi-yoshlarda Vatanga muhabbat, sadoqat, milliy qadriyatlarga hurmat, harbiy xizmatga ijobiy munosabat va fuqarolik burchini anglash kabi fazilatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan maqsadli pedagogik jarayondir. Bu jarayon yoshlarning harbiy-patriotik ruhda kamol topishini, ularning ijtimoiy faolligini oshirishni, Vatan himoyasiga tayyor turishini ta’minlashga xizmat qiladi. Harbiy-patriotik tarbiya orqali nafaqat harbiy bilim va ko‘nikmalar egallanadi, balki irodaviy-psixologik barqarorlik, Vatan taqdiri uchun mas’uliyat hissi, tarixiy xotira va milliy g‘urur singari ma’naviy-axloqiy sifatlar ham rivojlanadi. Bu tarbiya umumta’lim maktablarida “Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik” fani, tarixiy shaxslar merosiga tayangan darslar, ma’naviy-ma’rifiy ishlar va sport-tarbiya mashg‘ulotlari orqali tizimli amalga oshiriladi.

Mazkur yondashuvni chuqurroq anglashda R. Mavlonova va N.X. Vohidovaning “Tarbiyaviy ishlar metodikasi” nomli o‘quv qo‘llanmasida keltirilgan quyidagi ta’rif alohida e’tiborga loyiq: “Tarbiyaviy faoliyat ijtimoiy muhitning shaxsni shakllantirishga va tarbiya muammolariga ta’siri qonuniyatlari

yig‘indisi bo‘lib xizmat qiladi”. Ushbu ta’rif harbiy-patriotik tarbiyani faqat didaktik yoki tarbiyaviy vosita sifatida emas, balki jamiyat va shaxs o‘rtasidagi murakkab ijtimoiy-psixologik munosabatlar tizimi sifatida talqin etishga imkon beradi. Bunday yondashuv harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlarining faqatgina jismoniy yoki amaliy jihatlarigagina emas, balki axloqiy, psixologik, ma’naviy va fuqarolik fazilatlarini shakllantirishdagi o‘rnini ham ochib beradi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, harbiy tayyorgarlik jarayonlari orqali nafaqat harbiy ko‘nikmalar, balki shaxsiy dunyoqarash, ijtimoiy javobgarlik hissi, vatanparvarlik ruhi va ongli fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa yoshlarni ichki ruhiy barqarorlik va tashqi ijtimoiy muhitga moslashuvchanlik qobiliyatiga ega yetuk shaxs sifatida tarbiyalashda zamonaviy ta’lim-tarbiya tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogikada harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlariga axloqiy-psixologik yondashuvni tatbiq etish — bu shunchaki harbiy bilimlar va jismoniy tayyorgarlikni berishdan iborat emas, balki o‘quvchilarning ichki dunyosini, emotsional holatini, qaror qabul qilish qobiliyatini va ijtimoiy ongini chuqur tahlil qilish orqali ularni mustahkam ma’naviy pozitsiyaga ega shaxs sifatida shakllantirishdir. Ushbu yondashuvda shaxsning hissiy tajribalari, motivatsion holati, stressga chidamliligi, ijtimoiy moslashuvchanligi kabi psixologik mezonlar bilan bir qatorda, axloqiy ideallar — mas’uliyat, burch, sadoqat, adolat kabi qadriyatlar yetakchi o‘rinni egallaydi.

Yangi davr harbiy-patriotik tarbiyasida yangicha yondashuv sifatida shaxsga yo‘naltirilgan, reflektiv (o‘zini anglashga asoslangan) va psixologik yordamga tayangan mashg‘ulotlar modeli dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa o‘quvchini harbiy harakatlarda yoki og‘ir ijtimoiy sharoitlarda ruhiy tayanchga ega bo‘lgan, o‘z qarorlariga mas’uliyat bilan yondashuvchi, tashqi bosimlarga bardoshli shaxs sifatida tarbiyalash imkonini beradi. Shu sababli, harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlarida nafaqat jismoniy va nazariy tayyorgarlik, balki emotsional-axloqiy rag‘batlantirish usullari — suhbat, simulyatsiya, rolli o‘yin, konfliktli vaziyatlar orqali tanqidiy tahlil, psixologik treninglar keng qo‘llanilishi kerak.

Mazkur yondashuvning dolzarbligi shundaki, u harbiy-vatanparvarlik tarbiyani ijtimoiy-psixologik transformatsiyalarga moslashtiradi va o‘quvchilarning nafaqat bilim, balki psixologik barqarorlik va axloqiy qat’iyatlik jihatidan ham rivojlanishini ta’minlaydi. Shu bilan birga, ushbu metodik yondashuvlar orqali yoshlarning Vatanga sadoqat, ijtimoiy adolatparvarlik, do‘stlik va birdamlik tamoyillariga sodiqlik kabi sifatlari ongli ravishda mustahkamlanadi.

Mazkur yondashuvning nazariy asoslarini amaliyot bilan uyg‘unlashtirgan metodik tadqiqotlar orasida V.I. Bacheskiyning “O‘rta yoshdagi maktab o‘quvchilarini harbiy xizmatga tayyorlashning pedagogik asoslari” nomli

nomzodlik dissertatsiyasi alohida e’tiborga loyiqdir. Muallif harbiy-patriotik tarbiyani shaxsga yo‘naltirilgan, bosqichma-bosqich metodik yondashuv asosida tashkil qilish zarurligini asoslab beradi. Xususan, u harbiy tayyorgarlikni uch bosqichli integrallashgan modul sifatida taklif etadi:

Birinchi bosqich — sinfxona moduli bo‘lib, bunda o‘quvchilarning ichki dunyoqarashi, axloqiy pozitsiyasi va o‘zini anglash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan suhbatlar, axloqiy-motivatsion topshiriqlar, autoreflek¬siya usullari qo‘llaniladi.

Ikkinchi bosqich - situatsion-trening moduli bo‘lib, harbiy xizmat sharoitiga yaqin bo‘lgan muammoli vaziyatlar asosida rolli o‘yinlar, jamoaviy qaror qabul qilish mashqlari orqali shaxsiy va ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘usi rivojlantiriladi.

Uchinchi bosqich - daladagi yakuniy yig‘in moduli bo‘lib, bunda o‘quvchilar stressli sharoitlarda o‘zini tutish, irodaviy barqarorlik va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatlarini sinovdan o‘tkazuvchi psixologik treninglar, poligon mashg‘ulotlari bilan shug‘ullantiriladi.

Bacheskiy ushbu model orqali harbiy tayyorgarlik jarayonining nafaqat jismoniy va nazariy, balki axloqiy-psixologik jihatdan ham puxta yo‘lga qo‘yilishini ta’minlash mumkinligini isbotlab beradi. Unga ko‘ra, shaxsning ekstremal sharoitlarda ijtimoiy mas’uliyatli qaror qabul qila olish qobiliyati — bu harbiy-patriotik tarbiyaning markaziy natijasidir. Bu yondashuv esa o‘quvchi-yoshlarni ongli fuqarolik pozitsiyasiga ega, vatanparvar, ma’naviy yetuk shaxs sifatida kamol toptirish imkonini beradi.

Bacheskiy tomonidan taklif etilgan uch bosqichli axloqiy-psixologik tayyorgarlik modeli harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini zamonaviy shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasiga mos tarzda tashkil etish imkonini beradi. Ayniqsa, bu yondashuvning har bir bosqichi - sinfxona, situatsion va dalaviy bosqichlar - o‘quvchilarda o‘z fikrini anglash, emotsional bardoshlilik, jamoaviy muloqot va tezkor qaror qabul qilish kabi muhim kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur modelni O‘zbekiston umumta’lim maktablaridagi “Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik” mashg‘ulotlariga integratsiyalash orqali harbiy-patriotik tarbiyaning samaradorligini oshirish mumkin. Bunda ayniqsa, milliy qadriyatlar, tarixiy meros va ijtimoiy ong bilan boyitilgan axloqiy-ma’naviy komponentlar asosida sinfxona bosqichida shaxsiy refleksiya va motivatsiyani rivojlantirish; situatsion-trening bosqichida esa xalqona odob, vatanparvarlik an’analari va zimmadagi burch tushunchalarini muammoli vaziyatlar orqali chuqurlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, dalaviy yig‘in bosqichida o‘quvchilarni real ijtimoiy-psixologik muhitda sinovdan o‘tkazish orqali ularning nafaqat jismoniy, balki axloqiy-

irodaviy tayyorgarligi ham tekshiriladi. Bu jarayonlarda Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Abdulla Avloniy kabi milliy qahramonlarimizning namunali jasorati va axloqiy fazilatlarini asosiy ma'naviy tayanch sifatida qo'llash, yoshlar ongida vatanparvarlik va fuqarolik mas'uliyatini yanada chuqurroq shakllantiradi.

Shunday qilib, Bacheskiy modelini milliy kontekstga moslashtirish orqali biz harbiy-patriotik tarbiyaning nafaqat tashkiliy-metodik, balki ijtimoiy-ruhiy va ma'naviy boyitilgan shaklini shakllantirishimiz mumkin. Bu esa zamonaviy O'zbekiston yoshlarini ruhiy bardam, axloqan yetuk va Vatanga sadoqatli shaxs sifatida kamol toptirishga xizmat qiluvchi samarali yo'nalishdir.

Harbiy tayyorgarlik mashg'ulotlariga axloqiy-psixologik yondashuvni chuqurroq anglashda ijtimoiy psixologiya fanining tamoyillari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi bu nafaqat individual rivojlanish, balki shaxs va jamiyat o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlar tizimini anglashdir. Ijtimoiy psixologiyada shaxsning ijtimoiy guruhdagi o'rni, roli, unga bo'lgan ta'sir va uning o'zini tutishi ustuvor o'rinni egallaydi. Xususan, o'quvchi-yoshlarning harbiy tayyorgarlik jarayonida guruh ichidagi emotsional muhit, ijtimoiy baho, tengdoshlari fikri, o'qituvchining psixologik ko'magi ularning motivatsiyasi va psixologik holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bu yondashuvda harbiy mashg'ulotlar faqat jismoniy tayyorgarlikni emas, balki ijtimoiy muhitda o'zini tutish, rahbarlik qilish, ijtimoiy rollarni bajarish, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyatni qabul qilishga o'rgatuvchi psixologik-madaniy makon sifatida qaraladi. Ayniqsa, ekstremal vaziyatlarga tayyorgarlik bosqichida ijtimoiy psixologiyaning "stressga ijtimoiy moslashuv", "guruhiy birdamlik", "ijtimoiy identifikatsiya" kabi nazariy kategoriyalarini hisobga olish o'ta muhimdir. Bu o'quvchining nafaqat o'zini, balki jamoa ichidagi o'rnini anglashga, shuningdek, guruh bilan uyg'un harakat qilish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu ma'noda, harbiy tayyorgarlik mashg'ulotlari ijtimoiy psixologik treninglar, rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlar tahlili, guruhiy qaror qabul qilish, liderlikni aniqlash kabi usullar orqali shaxsni ijtimoiy guruh kontekstida yetuk, barqaror va vatanparvar fuqaroga aylantirish vazifasini bajaradi. Bunday yondashuv yoshlarni nafaqat harbiy xizmatga, balki umuman hayotiy sinovlarga tayyorlaydi.

Mazkur yondashuvni yanada chuqurroq anglash uchun ijtimoiy psixologiyaning asosiy tushunchalariga e'tibor qaratish muhimdir. Ijtimoiy psixologiya - bu odamlarning jamiyatda hamkorlikdagi faoliyati jarayonida ularda shakllanadigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar, g'oyalar, his-tuyg'ular, kechinmalar va turli xulq-atvor shakllarini tushuntirib beruvchi fandir. Bu fan shaxsning ijtimoiy muhitdagi o'zini tutishi, guruh bilan o'zaro ta'siri va ijtimoiy rollarni bajarish jarayonlarini o'rganadi.

Shu asosda harbiy-patriotik tarbiyada ijtimoiy psixologiya nafaqat o‘quvchilarning ruhiy holatini, balki guruhdagi ijtimoiy jarayonlar - jamoaviy birdamlik, ijtimoiy baho, o‘zaro ishonch va rahbarlikka bo‘lgan intilishni tahlil qilish imkonini beradi. Harbiy tayyorgarlikda shaxs va guruh o‘rtasidagi psixologik muvofiqlikni ta’minlash, ijtimoiy rolga moslashish, jamoaviy muammolarni birgalikda hal qilish orqali shaxsda ongli fuqarolik pozitsiyasi, ijtimoiy mas’uliyat va vatanparvarlik tuyg‘usi shakllanadi. Bunday yondashuv ijtimoiy psixologiyaning harbiy pedagogikadagi amaliy ahamiyatini oshiradi va mashg‘ulotlarni yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Shunday ekan, harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlari orqali nafaqat harbiy ko‘nikmalar, balki shaxsiy qarashlar, ijtimoiy javobgarlik, vatanparvarlik va ongli fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, yoshlarni ichki va tashqi omillar ta’sirida yetuk va barqaror shaxs sifatida tarbiyalash — bugungi ta’lim-tarbiyaning ustuvor vazifalaridan biridir.

S.U. Mavlanovaning ta’kidlashicha, umuman olganda, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimi — bu uzluksiz va uzviy jarayon bo‘lib, u o‘zaro bog‘liq ta’limiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy hamda g‘oyaviy-mafkuraviy tadbirlar majmuasidan iboratdir. Bu jarayonda nafaqat ta’lim muassasalari, balki yoshlar bilan ishlovchi davlat va nodavlat tashkilotlari ham faol ishtirok etadi. Ular vatanparvarlik ruhidagi ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy-omabop tadbirlar orqali yosh avlod ongida milliy g‘urur, Vatanga sadoqat, ijtimoiy mas’uliyat kabi fazilatlarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

Mazkur yondashuv ayniqsa maktab bosqichidagi “Chaqiriqqacha boshlang‘ich tayyorgarlik” fanining mazmuniga bevosita taalluqli bo‘lib, harbiy-patriotik tarbiya ishlarini tizimli va ilmiy asosda tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi. Dars jarayonlarida axloqiy-psixologik yondashuv asosida nafaqat bilim, balki ruhiy tayyorgarlik, fuqarolik ongini shakllantirishga qaratilgan amaliy mashg‘ulotlar, rolli o‘yinlar, tarixiy-milliy meros asosida qurilgan loyihaviy ishlar bilan boyitilgan ta’limiy muhit zarur. Aynan shunday yondashuvgina yosh avlodni nafaqat harbiy tayyor, balki ruhiy-axloqan mustahkam va ongli Vatan himoyachisi sifatida voyaga yetkazadi.

Mazkur bob davomida harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlariga axloqiy-psixologik yondashuvning mazmuni, ilmiy asoslari va amaliy ahamiyati keng yoritildi. Endi ushbu yondashuv asosida o‘quvchi-yoshlarning axloqiy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlovchi asosiy pedagogik vazifalarni aniqlab olish muhimdir. Ushbu vazifalar nafaqat maqsad sifatida belgilanadi, balki ular amaliy mashg‘ulotlar, treninglar, rolli o‘yinlar va ta’limiy vositalar orqali hayotga tatbiq etilishi bilan o‘z dolzarbligini oshiradi.

Quyidagi jadvalda harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlariga axloqiy-psixologik yondashuvning asosiy pedagogik vazifalari, ularga mos yondashuv usullari va o‘quvchilar shaxsida shakllantiriladigan kompetensiyalar tizimli tarzda keltirilgan:

Harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlarida axloqiy-psixologik yondashuvning pedagogik vazifalari, yondashuv usullari va kutilgan natijalari:

Pedagogik vazifa	**Mazmuni (mavzudagi asosiy g‘oya)**	**Amaliy yondashuv va metodlar**	**O‘quvchida shakllanuvchi kompetensiyalar**
Shaxsiy qadriyatlarni shakllantirish	Vatanga sadoqat, fidoyilik, halollik, burchni chuqur his qilish	Tarixiy qahramonlar misolida ma’rifiy suhbatlar Reflektiv esse va munozaralar	Vatanparvarlik, axloqiy mas’uliyat
Emotsional barqarorlikni mustahkamlash	Stress, qo‘rquv, bosim vaziyatida o‘zini boshqara bilish	Psixologik trening (autogen mashqlar) Stress-simulyatsiya o‘yinlari	Emotsional o‘zini boshqarish, murosaga kelish
Guruhiy birdamlikni rivojlantirish	Jamoada o‘zaro hurmat, ishonch, mas’uliyat	“Lider–guruh” rolli o‘yinlari Muammoli vaziyatda guruhiy qaror qabul qilish	Jamoada ishlash, ijtimoiy hamkorlik
Mas’uliyat va liderlikni kuchaytirish	Mustaqil qaror qabul qilish, javobgarlikni his etish	Vaziyatli stsenariylar (A-, B-variant) Liderlik ko‘nikmalari bo‘yicha trening	Qaror qabul qilish tezligi, liderlik tashabbusi

Jadvalda keltirilgan pedagogik vazifalar harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlarining axloqiy-psixologik yo‘nalishini tizimli amalga oshirishda asosiy yo‘nalishlar bo‘lib xizmat qiladi. Ularni amaliyotga tatbiq etish esa, o‘quvchi-yoshlarning harbiy-vatanparvarlik kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shaxsiy qadriyatlarni shakllantirish vazifasi - axloqiy-ruhiy tarbiyaning markaziy ustunidir. Chunki harbiy xizmat nafaqat jismoniy chiniqish, balki Vatanga sadoqat, burchni anglash, halollik va fidoyilik kabi ichki qadriyatlarga tayanadi. Ushbu sifatlarni shakllantirishda tarixiy shaxslar hayoti asosida olib boriladigan ma’rifiy suhbatlar, hayotiy vaziyatlar asosidagi munozaralar va reflektiv esse topshiriqlari muhim metodik vosita hisoblanadi.

Emotsional barqarorlikni mustahkamlash esa o‘quvchining stressli va bosim ostidagi sharoitlarda o‘zini boshqara olish qobiliyatini rivojlantiradi. Harbiy

tayyorgarlik mashg‘ulotlarida bu holat ko‘p uchraydi: zudlik bilan harakat qilish, jamoa ichida muvozanatni saqlash, qaror qabul qilishda adolatli bo‘lish. Psixologik treninglar, autogen mashqlar, stressga bardoshlilik bo‘yicha mashg‘ulotlar orqali bu vazifa samarali bajariladi.

Guruhiy birdamlikni rivojlantirish harbiy jamoaviy muhitda o‘zaro ishonch va yelkadoshlikni ta’minlashga xizmat qiladi. “Lider-guruh” munosabatlarini rivojlantiruvchi rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlarda guruhiy qarorlar qabul qilish topshiriqlari bu boradagi muhim metodlardir. Ayniqsa, guruhda o‘z o‘rnini anglash, boshqalarga ishonch bildirish va jamoa foydasini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yish harbiy mashg‘ulotlarning asosiy maqsadlaridan biridir.

Mas’uliyat va liderlik ko‘nikmalarini kuchaytirish esa har bir o‘quvchining shaxsiy pozitsiyasini mustahkamlashga, mustaqil qaror qabul qilishda ishonch bilan harakat qilishiga xizmat qiladi. Vaziyatli stsenariylar asosida qarorlar qabul qilish, turli xil yechimlarni tahlil qilish, liderlik mashqlari — o‘quvchida tashabbuskorlik, tezkor fikrlash va javobgarlikni o‘z zimmasiga olish fazilatlarini shakllantiradi.

Mazkur vazifalarning har biri o‘zaro uzviy bog‘langan bo‘lib, axloqiy-psixologik yondashuvda yagona pedagogik tizimni hosil qiladi. Harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlari davomida mazkur vazifalarning kompleks tatbiqi o‘quvchilarning shaxsiy yuksalishiga, ruhiy barqarorligiga va vatanparvarlik ongining shakllanishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, yoshlarda Vatanga daxldorlik hissini kuchaytirish, Vatanni sevish va asrash tuyg‘ularini shakllantirish hozirgi davrda axloqiy ehtiyojga aylangan. Bu ehtiyoj esa nafaqat shaxsiy qarashlar darajasida, balki davlat siyosati darajasida e’tirof etilgan bo‘lib, bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasining ta’lim va tarbiya siyosati markazida turadi. Aynan shu ma’naviy-axloqiy ehtiyojni qondirishda milliy qadriyatlar, tarixiy meros va ajdodlar jasorati vositasida harbiy-vatanparvarlik g‘oyalarini yoshlar qalbiga chuqur singdirish samarali natija bermoqda.

Harbiy vatanparvarlik - bu umummilliy, umumxalq vatanparvarlikning alohida turi bo‘lib, u har bir fuqaroning shaxsiy fazilatlariga chuqur ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy-axloqiy hodisadir. Mavlonov Furqatning tadqiqotida qayd etilganidek, “Bugungi kunda mamlakatimiz Qurolli Kuchlarining harbiy qudratini oshirish, harbiy xizmatchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning Vatanga, Prezidentga sadoqatini yanada mustahkamlash maqsadida muntazam ravishda chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.”

Ushbu yondashuv orqali harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlari shunchaki amaliy faoliyat emas, balki shaxsning ma’naviy komillikka erishishida vositachilik qiluvchi kompleks pedagogik tizimga aylanadi. Aynan maktab bosqichida

bu yo‘nalish “Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik” fanining mazmuni orqali to‘laqonli amalga oshiriladi. Dars jarayonida o‘quvchilarning ruhiy-psixologik holatini inobatga olib olib borilgan vatanparvarlik tarbiyasi - yosh avlodni nafaqat harbiy, balki axloqiy va fuqarolik jihatdan yetuk qilib tarbiyalashga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlariga axloqiy-psixologik yondashuv yoshlarning nafaqat harbiy, balki shaxsiy, axloqiy va ijtimoiy kamolotini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu yondashuv orqali Vatanga sadoqat, ijtimoiy mas’uliyat, qaror qabul qilish, guruhda ishlash, hissiy barqarorlik kabi muhim fazilatlar shakllantiriladi.

N.N. Azizxo‘jayeva, A.V. Petrovskiy, R.Mavlonova, S.U. Mavlanova kabi olimlar tadqiqotlariga tayangan holda, axloqiy-psixologik yondashuv o‘quvchilarning yosh va psixik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarurligi ta’kidlanadi. V.I. Bacheskiy taklif etgan uch bosqichli model (sinfxona, situatsion va dalaviy) shaxsning ruhiy-axloqiy jihatdan yetuk bo‘lishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Harbiy tayyorgarlik darslarida bu yondashuvni psixologik treninglar, rolli o‘yinlar, tarixiy qahramonlar asosidagi ma’naviy suhbatlar bilan boyitish, yoshlarning harbiy-vatanparvarlik kompetensiyalarini shakllantirishga zamin yaratadi.

Shunday qilib, axloqiy-psixologik yondashuv harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlarini shunchaki amaliy faoliyat emas, balki shaxsning ma’naviy barkamolligiga xizmat qiluvchi ta’limiy-tarbiyaviy tizim sifatida namoyon etadi. Bu esa zamonaviy O‘zbekiston ta’lim siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida dolzarb ahamiyatga ega.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.M.Mirziyoyev. Yangi O’zbekiston-Taraqqiyot startegiyasi. Toshkent: O’zbekiston-2023. 257-b.

2. Sh. M. Mirziyoyev.Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan tarkibdagi majlisidagi nutqi.2024.–12yanvar. https://www.gazeta.uz/uz/2024/01/12/armed-forces/

3. N.N.Azizxo’jayeva . Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: O’zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg’armasi nashriyoti. 2006. 40-b.

4. R..Mavlonova, N.X. Vohidova. Ijtimoiy pedagogika (o‘quv qo‘llanma).Toshkent: 2009. 22-b

5. V.I. Bacheskiy “O‘rta yoshdagi maktab o‘quvchilarini harbiy xizmatga tayyorlashning pedagogik asoslari”. Nijniy Novgorod. 1998.

6. 1998 V.M. Karimova, O.E. Hayitov, N.SH.Umarova. Sotsiol psixologiya. CHirchiq-2020. 13-b

7. S.U.Mavlanova. O’zbekiston Respublikasi yoshlarini ma’naviy-ma’rifiy va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash texnologiyasini takomillashtirish (O’zbekiston Respublikasi prezidentlari asarlari misolida). Chirchiq.2021.93-b.

8. F.Mavlonov. Harbiy xizmatchilarning vatanparvarlik kompetensiyalarini shakllantirishda kasbiy madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha davlat siyosatining bugungi holati va o‘ziga xos xususiyatlar. Образование и инновационные исследования (2022 год №11) 171-b. http://interscience.uz .

HARBIIYLASHTIRILGAN TA'LIM MUASSASASI KURSANTLARIDA JANGOVAR TAYYORGARLIK KOMPETENTLIGINI OSHIRISHDA JISMONIY TARBIYA MASHG'ULOTLARINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Mirzaxalilov A.X.
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Qoraqalpog'iston filiali izlanuvchisi

Tayanch so'zlar: jangovar tayyorgarlik, jismoniy tarbiya, kursant, didaktik imkoniyatlar, kompetentlik, harbiylashtirilgan ta'lim, pedagogik injiniring, mashg'ulot usullari, jangovar harakatlar, psixologik tayyorgarlik.
Ключевые слова: боевая подготовка, физическое воспитание, курсант, дидактические возможности, компетентность, военизированное образование, педагогическая инженерия, методы обучения, боевые действия, психологическая подготовка.
Key words: combat readiness, physical education, cadet, didactic possibilities, competence, military education, pedagogical engineering, training methods, combat actions, psychological preparation.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola harbiylashtirilgan ta'lim muassasasi kursantlarida jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini ilmiy-pedagogik injiniring yondashuvi asosida tadqiq qilishga qaratilgan. Tadqiqot natijalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining samarali usullari aniqlangan va ularning jangovar tayyorgarlik kompetentligini shakllantirishdagi roli baholangan.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена изучению дидактического потенциала уроков физической культуры в повышении боевой готовности курсантов военизированного учебного заведения на основе научно-педагогического инженерного подхода. Результаты исследования выявляют эффективные методы уроков физической культуры и оценивают их роль в формировании боевой готовности.
SUMMARY:
This article is devoted to the study of didactic possibilities of physical education in improving combat readiness competence of cadets in military educational institutions based on scientific-pedagogical engineering approach. The research results identified effective methods of physical education and evaluated their role in forming combat readiness.

Ma'lumki, har qanday jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda ta'lim-tarbiya sohasining roli beqiyosdir. XXI asrning boshidan e'tiboran jahon hamjamiyatida ta'lim sohasida katta o'zgarishlar ro'y bermoqda va bu jarayonlar har bir davlatning milliy ta'lim tizimini yangi talablarga moslashtirishni talab qilmoqda. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik jarayonlarni loyihalash va amalga oshirishda ilmiy-pedagogik injiniring yondashuvi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu yondashuv pedagogik jarayonning barcha tarkibiy qismlarini tizimli tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash va samaradorlikni oshirish yo'llarini ishlab chiqish imkonini beradi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya sohasida yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish, ilmiy yondashuvlar asosida mashg'ulot jarayonini takomillashtirish zamon talabi hisoblanadi [1].

Dunyo sivilizatsiyasi rivojlanishining hozirgi sur'ati, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng qamrovli tarqalishi va global miqyosda yuz berayotgan o'zgarishlar ta'lim sohasiga yangi talablar qo'ymoqda. Zamonaviy ta'lim muassasalari kursantlarining jismoniy va ruhiy tayyorgarligini oshirish, ularning jangovar kompetentligini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Jangovar tayyorgarlik kompetentligi kursantlarning harbiy xizmatga tayyorlanish darajasini ifodalovchi murakkab tushuncha bo'lib, uning tarkibiga jismoniy, psixologik, jangovar va axloqiy tayyorgarlik kiradi. Bu kompetentlikni shakllantirishda jismoniy tarbiya mashg'ulotlari muhim rol o'ynaydi, chunki ular kursantlarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish bilan birga, ularning ruhiy chidamliligini, jamoaviy harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyatini va jangovar vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish mahoratini shakllantiradi [2].

Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev ta'kidlaganidek: “Yosh avlodni barkamol etib tarbiyalash, ularning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat ruhida voyaga yetkazish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda”. Bu fikrlar harbiylashtirilgan ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya jarayonini takomillashtirishning dolzarbligini ko'rsatadi. Prezidentning boshqa bir bayonotida ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish va yosh avlodni jismoniy jihatdan barkamol etib tarbiyalash zarurligi alohida ta'kidlangan. Shu munosabat bilan harbiylashtirilgan ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini tadqiq qilish va ulardan samarali foydalanish usullarini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Davlatimiz rahbarining ta'lim sohasiga qaratilgan e'tibori harbiylashtirilgan ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya jarayonini yangi bosqichga olib chiqish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda [3].

O'zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida izchillik bilan amalga oshirilayotgan ta'lim-tarbiya sohasidagi strategik vazifalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, ilmiy-

pedagogik injiniring yondashuvidan foydalanish orqali ta'lim sifatini oshirishga bog'liq. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini to'g'ri tashkil etish, zamonaviy usullar va vositalarni qo'llash, individual yondashuvni ta'minlash talab etiladi. Pedagogik injiniring yondashuvi bu vazifalarni bajarishda samarali vositadir, chunki u pedagogik jarayonning barcha tarkibiy qismlarini tizimli tahlil qilish va optimallashtirish imkonini beradi. Bu yondashuv kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini shakllantirishning barcha bosqichlarini loyihalash va amalga oshirishga qaratilgan [4].

Psixolog olim A.N.Leontyevning ta'kidlashicha, inson faoliyatining har bir turi uning psixik rivojlanishiga ta'sir qiladi va maxsus xususiyatlarni shakllantiradi. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari kursantlarning psixofiziologik xususiyatlarini rivojlantirish, ularning stressga chidamliligini oshirish va jangovar vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Leontyevning faoliyat nazariyasi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida kursantlarning faoliyatini tashkil etishning nazariy asosini yaratadi. Uning fikricha, har qanday faoliyat maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, o'quv jarayonida bu maqsadlarni aniq ifodalash va kursantlarga yetkazish muhim ahamiyatga ega. Faoliyat natijalarini baholash va kursantlarning o'z-o'zini rivojlantirish faoliyatini faollashtirish ham Leontyev nazariyasining muhim qoidalari hisoblanadi. Bu nazariya jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini shakllantirishda qo'llanilishi mumkin [5].

Pedagog olim V.A.Sukhomlinskiyning fikriga ko'ra, jismoniy tarbiya tarbiyaning muhim tarkibiy qismi bo'lib, u nafaqat sog'lom tanani, balki kuchli ruhni, iroda va matonatni ham shakllantiradi. Harbiylashtirilgan ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlari kursantlarning umumjahon qarashlarini kengaytirish, ularni vatanparvarlik va harbiy fidoyilik ruhida tarbiyalash vositasi sifatida qo'llanilishi lozim. Sukhomlinskiyning pedagogik merosi zamonaviy ta'lim tizimida, xususan, harbiylashtirilgan ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etishda keng qo'llaniladi. Uning fikricha, tarbiya jarayonida har bir kursantning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning qiziqishlari va qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Sukhomlinskiy ta'kidlaganidek, jismoniy tarbiya nafaqat tanani, balki ruhni ham tarbiyalaydi, shuning uchun harbiylashtirilgan ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga alohida e'tibor qaratilishi kerak [6].

Tadqiqotchi Yu.K.Babanskiyning ilmiy izlanishlari shuni ko'rsatadiki, pedagogik jarayonning samaradorligi uning didaktik ta'minotidan, ya'ni o'quv maqsadlari, mazmuni, usul va vositalarining o'zaro bog'liqligidan bog'liq. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida didaktik imkoniyatlarni to'liq qo'llash orqali kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini samarali oshirish mumkin.

Babanskiyning o'qitish jarayonini optimallashtirish nazariyasi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida qo'llash uchun qulay asos yaratadi. Uning fikricha, o'qitish jarayonini optimallashtirish maqsad, mazmun, usul va vositalarning optimal kombinatsiyasini topishdan iborat. Bu nazariya jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini shakllantirish jarayonini optimallashtirish uchun qo'llanilishi mumkin. Babanskiy ta'kidlaganidek, o'qitish jarayonining samaradorligi uning barcha tarkibiy qismlarining o'zaro muvofiqligidan bog'liq [7].

Xorijlik olimlardan D.Kirk, J.Metler va boshqalarning ilmiy izlanishlari jismoniy tarbiya sohasida kompetentlik yondashuvini qo'llashning samaradorligini ta'kidlaydi. Ular fikricha, kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini shakllantirishda amaliy mashg'ulotlarning ahamiyati katta va bu jarayon individual yondashuvni talab qiladi. Kirkning jismoniy tarbiya kelajagi haqidagi tadqiqotlarida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, o'quv jarayonini individualizatsiyalash va kursantlarning faoliyatini faollashtirish masalalari alohida o'rganilgan. Metler jismoniy tarbiya sohasida turli o'qitish modellarini ishlab chiqqan va ularning samaradorligini tadqiq qilgan. Uning fikricha, har bir o'qitish modeli ma'lum sharoitlarda va ma'lum kursantlar guruhi uchun samarali bo'lishi mumkin. Xorijiy olimlarning izlanishlari jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida kompetentlik yondashuvini qo'llashning muhimligini tasdiqlaydi va bu yondashuvni harbiylashtirilgan ta'lim muassasalarida qo'llash mumkinligini ko'rsatadi [8, 9].

Adabiyotlar sharhi. Nazariy ma'lumotlar harbiylashtirilgan ta'lim muassasasi kursantlarida jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarida o'rganilganlik darajasi quyidagicha belgilash imkonini berdi. O'zbekiston va xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlari shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirish masalasi turli jihatdan tadqiq qilingan. Biroq, bu tadqiqotlarning ko'pchiligi an'anaviy yondashuvga asoslangan va zamonaviy pedagogik injiniring usullarini qo'llashga etarli e'tibor bermagan. Shuning uchun ilmiy-pedagogik injiniring yondashuvi asosida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini chuqur tadqiq qilish dolzarb hisoblanadi. O'tkazilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjud tadqiqotlar jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini to'liq ochib bermagan va ulardan jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishda samarali foydalanish usullarini ishlab chiqishga ehtiyoj seziladi [10].

Shu bilan birga, ilmiy-pedagogik injiniring yondashuvi asosida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini tizimli tahlil qilish, ularning jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishdagi samaradorligini aniqlash bo'yicha ilmiy izlanishlar yetarli darajada emas. Maqolaning innovatsion jihati shundan iboratki, unda ilmiy-pedagogik injiniring yondashuvi jismoniy tarbiya

mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini tadqiq qilishda qo'llanilgan va yangi pedagogik texnologiyalar taklif etilgan. Taklif etilgan yondashuv kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini shakllantirishning barcha komponentlarini qamrab oladi va ularni kompleks rivojlantirishga yo'naltirilgan. Bu yondashuvning asosiy xususiyati shundaki, u kursantlarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini loyihalash va amalga oshirish imkonini beradi. Maqolaning boshqa ishlardan farqi shundaki, unda pedagogik injiniring yondashuvi jismoniy tarbiya sohasida birinchi marta qo'llanilgan va yangi didaktik model taklif etilgan [11].

O'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, harbiylashtirilgan ta'lim muassasasi kursantlarida jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlari quyidagi yo'nalishlarda samarali qo'llanilishi mumkinligini aniqladik. Birinchidan, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida kursantlarning jangovar harakatlarini avtomatlashtirish jarayoni tashkil etilishi lozim. Bu jarayon kursantlarning jismoniy tayyorgarligini oshirish bilan birga, ularning jangovar vaziyatlarda tezkor va aniq harakat qilish qobiliyatini shakllantiradi. Jangovar harakatlarni avtomatlashtirish uchun maxsus mashqlar kompleksi ishlab chiqildi va tajriba-pedagogik tajribada qo'llandi. Natijalarda tajriba guruhi kursantlarining jangovar harakatlarni bajarish tezligi va aniqligi sezilarli darajada oshganligi aniqlandi. Jangovar harakatlarni avtomatlashtirish jarayoni uch bosqichdan iborat: tanishish bosqichi, mashq bosqichi va avtomatlashtirish bosqichi. Har bir bosqichda maxsus mashqlar kompleksi qo'llanildi va kursantlarning harakatlarini avtomatlashtirish darajasi o'lchandi.

Ikkinchidan, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida kursantlarning psixologik tayyorgarligini oshirishga alohida e'tibor qaratilishi kerak. Stressli vaziyatlarda chidamlilik, o'zini o'zi boshqarish va jamoaviy harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun maxsus mashqlar kompleksi joriy etilishi lozim. Psixologik tayyorgarlikni oshirishga qaratilgan mashqlar kursantlarning stressga chidamliligini, o'zini o'zi boshqarish qobiliyatini va jamoa bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Tajriba natijalarida tajriba guruhi kursantlarining psixologik chidamlilik ko'rsatkichlari 18% ga oshganligi aniqlandi. Psixologik tayyorgarlikni oshirish uchun maxsus mashqlar kompleksi ishlab chiqildi, unga stressli vaziyatlarda nafas olishni nazorat qilish mashqlari, meditatsiya va avtotreninq mashqlari, jamoaviy harakatlarni muvofiqlashtirish mashqlari kiradi. Bu mashqlar kursantlarning psixologik chidamliligini oshirishga va jangovar vaziyatlarda o'zini o'zi boshqarish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qildi.

Uchinchidan, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish mumkin. Interaktiv usullar, simulyatsion mashg'ulotlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari

jismoniy tarbiya jarayoniga integratsiya qilinishi zarur. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash kursantlarning o'quv jarayoniga qiziqishini oshirish, ularning faolligini ta'minlash va o'z-o'zini o'qitish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Tajriba-pedagogik tajribada interaktiv doskalar, virtual reallik qurilmalari va maxsus o'quv dasturlari qo'llandi. Bu vositalar kursantlarning jangovar vaziyatlarni modellashtirish va real sharoitlarga tayyorgarlik ko'rish imkoniyatini yaratdi. Virtual reallik texnologiyalari yordamida kursantlar turli jangovar vaziyatlarni xavfsiz muhitda modellashtirish va harakatlarini mashq qilish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu ularning jangovar tayyorgarlik kompetentligini tezroq shakllantirishga yordam berdi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, tajriba guruhi kursantlarining jangovar tayyorgarlik kompetentligi ko'rsatkichlari nazorat guruhi bilan solishtirganda sezilarli darajada yuqori bo'ldi. Jismoniy tayyorgarlik darajasi 23%, psixologik chidamlilik 18%, jangovar harakatlarni bajarish tezligi 15% oshdi. Bu ko'rsatkichlar taklif etilgan didaktik yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi. Shuningdek, tajriba guruhi kursantlarining o'z-o'zini baholash natijalari ham nazorat guruhi bilan solishtirganda yuqori bo'ldi. Bu esa kursantlarning o'z-o'ziga ishonchining oshganini va jangovar tayyorgarlik kompetentligining shakllanganini ko'rsatadi. Olingan natijalar statistik jihatdan ishonarli ($p<0,05$) deb topildi. Tajriba davomida kursantlarning jismoniy tayyorgarlik darajasi, psixologik chidamliligi va jangovar harakatlar ko'rsatkichlari doimiy ravishda monitoring qilindi va har bir bosqichda o'sish qayd etildi. Bu taklif etilgan didaktik yondashuvning samaradorligini yanada tasdiqlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya borasida. Tadqiqotda ilmiy-pedagogik injiniring yondashuvi asosida tizimli tahlil, sinov-pedagogik tajriba, o'z-o'zini baholash, testlash, matematik statistika usullari qo'llandi. Tadqiqot obyekti sifatida harbiylashtirilgan ta'lim muassasasi kursantlarida jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirish jarayoni, predmeti esa jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlari qabul qilindi. Tadqiqotning maqsadi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini aniqlash va ulardan kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishda samarali foydalanish usullarini ishlab chiqishdan iborat edi. Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat edi: jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish, ularning jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishdagi samaradorligini aniqlash, samarali usullarni ishlab chiqish va tajriba-pedagogik tajribada qo'llash.

Tadqiqotning nazariy asosini V.A.Slastenin, P.I.Pidkasistiy, I.F.Xarlamov, Yu.K.Babanskiy va boshqa olimlarning pedagogika sohasidagi ilmiy izlanishlari, shuningdek, O'zbekiston olimlari M.Aliqulov, T.Mirzayev, A.Abdullayev va boshqalarning ilmiy mehnatlari tashkil etdi. Pedagogik injiniring yondashuvi pedagogik jarayonlarni loyihalash, modeldash va optimallashtirish imkonini beradi. Bu yondashuv pedagogik jarayonning barcha tarkibiy qismlarini

tizimli tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash va samaradorlikni oshirish yo'llarini ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqotda pedagogik injiniring yondashuvining quyidagi bosqichlari qo'llandi: tahliliy bosqich, loyihalash bosqichi, amalga oshirish bosqichi va baholash bosqichi. Har bir bosqichda maxsus usullar va vositalar qo'llandi va olingan natijalar tahlil qilindi. Bu yondashuv kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini shakllantirish jarayonini tizimli tashkil etish imkonini berdi.

Tajriba-pedagogik tajriba ikki guruh - tajriba va nazorat guruhlarida o'tkazildi. Tajriba guruhi kursantlari taklif etilgan didaktik yondashuv asosida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida mashg'ulot o'tdi, nazorat guruhi esa an'anaviy usulda ta'lim oldi. Tajriba davomida kursantlarning jismoniy tayyorgarlik, psixologik chidamlilik va jangovar harakatlar ko'rsatkichlari monitoring qilindi. Tajriba-pedagogik tajriba 2024-2026 o'quv yilida o'tkazildi. Tajribada 120 nafar kursant ishtirok etdi, ular teng sonlarda tajriba va nazorat guruhlariga taqsimlandi. Kursantlarning yoshi 18-20 yoshni tashkil etdi. Tajriba davomida kursantlarning jismoniy tayyorgarlik darajasi, psixologik chidamliligi va jangovar harakatlar ko'rsatkichlari o'lchandi. O'lchash natijalari matematik statistika usullari yordamida tahlil qilindi va ularning ishonchliligi aniqlandi. Tajriba natijalari taklif etilgan didaktik yondashuvning samaradorligini tasdiqladi.

Muhokama natijasi. O'tkazilgan tadqiqot natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining didaktik imkoniyatlarini to'g'ri tashkil etish orqali kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Pedagogik injiniring yondashuvi jismoniy tarbiya jarayonini loyihalashda tizimli yondashuvni ta'minlaydi va har bir kursantning individual xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi. Bu yondashuv kursantlarning jismoniy, psixologik va jangovar tayyorgarligini kompleks rivojlantirishga yo'naltirilgan. Tajriba natijalarida bu yondashuvning an'anaviy yondashuvga nisbatan samaradorligi aniqlandi. Pedagogik injiniring yondashuvining asosiy afzalligi shundaki, u pedagogik jarayonning barcha tarkibiy qismlarini tizimli tahlil qilish va optimallashtirish imkonini beradi. Bu esa kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini samarali shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kursantlarning jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishda quyidagi omillar muhim ahamiyat kasb etadi: mashg'ulotlarningmazmunivausullariningjangovarvaziyatlargayaqinlashtirilishi, jismoniy va psixologik tayyorgarlikning kompleks rivojlantirilishi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi. Bu omillar kompleks ravishda qo'llanilganda maksimal samara beradi. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida jangovar harakatlarni avtomatlashtirish jarayoni tashkil etilishi, psixologik tayyorgarlikni oshirishga alohida e'tibor qaratilishi va zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo'llanilishi natijada kursantlarning jangovar tayyorgarlik

kompetentligi sezilarli darajada oshdi. Bu omillarning har biri alohida o'rganildi va ularning jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishdagi roli baholandi. Natijalarda barcha omillarning muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko'ra, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida kursantlarning o'z-o'zini rivojlantirish faoliyatini faollashtirish muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini tashkil etish va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantirish kursantlarning mustaqil fikrlash va jangovar vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini oshiradi. Bu esa ularning jangovar tayyorgarlik kompetentligining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Tajriba davomida kursantlarning o'z-o'zini rivojlantirish faoliyatini faollashtirish uchun maxsus usullar qo'llandi, jumladan, muammoli vaziyatlar yaratish, mustaqil mashqlar bajarish va o'z faoliyatini tahlil qilish vazifalari berildi. Bu usullar kursantlarning o'z-o'ziga ishonchining oshishiga va jangovar tayyorgarlik kompetentligining shakllanishiga olib keldi. O'z-o'zini rivojlantirish faoliyatini faollashtirish kursantlarning mustaqil fikrlash va o'z faoliyatini baholash qobiliyatini oshirdi.

Xulosa qilib aytganda, harbiylashtirilgan ta’lim muassasasi kursantlarida jangovar tayyorgarlik kompetentligini oshirishda jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari muhim didaktik vosita hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ilmiy-pedagogik injiniring yondashuvi asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar kursantlarning jismoniy, psixologik va amaliy jangovar tayyorgarligini kompleks rivojlantirishini ko‘rsatdi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, individual yondashuv hamda mustaqil rivojlanishga yo‘naltirilgan faoliyat kursantlarning tezkor fikrlashi va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini kuchaytiradi. Tajriba natijalarida ushbu yondashuvning samaradorligi tasdiqlandi. Kelgusida virtual reallik, sun’iy intellekt va onlayn monitoring tizimlarini joriy etish, shuningdek, xorijiy tajribani milliy tizimga moslashtirish mazkur yo‘nalishdagi ishlar samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shiyanov E.N. Pedagogika: Uchebnoye posobiye dlya studentov pedagogicheskikh uchrezhdeniy. - M.: Akademiya, 2022. - 576 s.
2. Abdullayev A.A. Pedagogik injiniring: nazariya va amaliyot. - T.: Fan va texnologiya, 2021. - 312 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari. - T.: Adolat, 2023. - 245 b.
4. Mirzayev T. Zamonaviy ta'limda kompetentlik yondashuvi. - T.: Fan, 2022. - 198 b.
5. Leontyev A.N. Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost. - M.: Smysl, 2021. - 352 s.
6. Sukhomlinskiy V.A. Serdtse otdayu detyam. - M.: Prosveshcheniye, 2020. - 256 s.
7. Babanskiy Yu.K. Optimizatsiya protsessa obucheniya. - M.: Prosveshcheniye, 2021. - 256 s.
8. Kirk D. Physical Education Futures. - London: Routledge, 2020. - 184 p.
9. Metler J. Instructional Models in Physical Education. - Champaign: Human Kinetics, 2021. - 312 p.
10. Aliqulov M. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. - T.: O'qituvchi, 2022. - 280 b.
11. Пономарев Я.А. Психҳология физического воспитания. - М.: Физкултура и спорт, 2021. - 224 s.

JISMONIY TARBIYA VA SPORTGA YO‘NALTIRILMAGAN OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA STOL TENNISINI O‘RGANISH HAMDA O‘QITISHDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLARNI HAL ETISH

Babajanov P.P.
Toshkent davlat transport universiteti
Jismoniy tarbiya va sport kafedrasi katta o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: stol tennisi, jismoniy tarbiya, ixtisoslashmagan oliy o‘quv yurtlari, o‘qitish metodikasi, talabalarni rag‘batlantirish, sport infratuzilmasi, tashkiliy muammolar, dasturlarni moslashtirish.
Ключевые слова: настольный теннис, физкультура, неспециализированные вузы, методика преподавания, мотивация студентов, спортивная инфраструктура, организационные проблемы, адаптация программ.
Key words: table tennis, physical education, non,specialized universities, teaching methodology, student motivation, sports infrastructure, organizational issues, program adaptation

РЕЗЮМЕ:
Ushbu ishda sport mutaxassislik emas, balki ta’limning faqat majburiy qismi bo‘lgan oliy o‘quv yurtlarining o‘quv jarayoniga stol tennisini qanday to‘liq joriy etish mumkinligi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, bunday sharoitlar asbob-uskunalarning yetishmasligidan tortib talabalarning past motivatsiyasigacha bo‘lgan qiyinchiliklar to‘plamini keltirib chiqaradi. Bularning barchasi asta-sekin tizimga aylanadi, agar ishga moslashuvchan yondashilsa, uni o‘zgartirish mumkin: metodikani moslashtirish, qiziqishni saqlab qolish, hatto sport zalidagi cheklangan joyda ham do‘stona muhit yaratish. Maqolada kuzatuvlar, so‘rovlar, adabiyotlar tahlili natijalari keltirilgan va ta’lim samaradorligini oshirishga va talabalarda salomatlik madaniyatini shakllantirishda stol tennisi rolini kuchaytirishga qodir bo‘lgan mumkin bo‘lgan yechimlar muhokama qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной работе рассматривается, как полностью внедрить настольный теннис в учебный процесс высших учебных заведений, где спорт является не специальностью, а лишь обязательной частью образования. Исследование показывает, что такие условия создают набор трудностей, начиная от нехватки оборудования и заканчивая низкой мотивацией студентов. Все это постепенно становится системой, которую можно изменить, если подойти к работе гибко: адаптировать методику, сохранить интерес, создать дружелюбную атмосферу даже в ограниченном пространстве в спортзале. В статье представлены результаты наблюдений, опросов, анализа литературы и обсуждены возможные решения, способные повысить эф-

фективность обучения и усилить роль настольного тенниса в формировании культуры здоровья у студентов.

SUMMARY:

This work examines how to fully implement table tennis in the educational process of higher education institutions where sport is not a specialty but only a mandatory part of education. The study shows that such conditions create a set of difficulties, ranging from lack of equipment to low student motivation. All of this gradually becomes a system that can be changed if you approach the work flexibly: adapt the methodology, maintain interest, create a friendly atmosphere even in a limited space in the gym. The article presents the results of observations, surveys, and literature analysis, and discusses possible solutions that can enhance the effectiveness of learning and strengthen the role of table tennis in shaping a healthy culture among students.

Kirish.Stol tennisi sportning o‘yin turlari orasida jihozlarning ixchamligi, mashg‘ulot jarayonini tashkil etishning soddaligi va o‘yin dinamikasining yuqoriligi bilan alohida o‘rin egallaydi. U sport ta’limning ixtisoslashgan yo‘nalishi bo‘lmagan, biroq jismoniy tarbiya ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismi bo‘lib qolayotgan oliy o‘quv yurtlari uchun mos keladi. Biroq, stol tennisini ta’lim muhitiga joriy etish qiyinchiliklar bilan bog‘liq - maxsus binolarning yetishmasligidan tortib malakali kadrlarning yetishmasligigacha.

Mavzuning dolzarbligi jismoniy tarbiya samaradorligini oshirish va nofilologik oliy o‘quv yurtlari sharoitlariga moslashtirish mumkin bo‘lgan faoliyat turlarini izlash zarurati bilan bog‘liq. Stol tennisi bu yo‘nalishdagi eng istiqbolli sport turlaridan biridir. Maqolada o‘qitishning tashkiliy, uslubiy va motivatsion muammolari o‘rganilib, amaliy yechimlar taklif etilgan.Maqsad

To‘g‘ridan-to‘g‘ri aytadigan bo‘lsak, tadqiqotning maqsadi sport asosiy yo‘nalish bo‘lmagan oliy o‘quv yurtlarida stol tennisini qanday qilib sifatli o‘qitish mumkinligini tushunishdan iborat. Qanday to‘siqlar ko‘proq uchrashi, nima uchun paydo bo‘lishi va ularni yengib o‘tishga qanday qadamlar yordam berishini aniqlamoqchi bo‘ldim.

Usullar.Yondashuv kompleks bo‘lib chiqdi. O‘quv jarayonini kuzatish ishga tushdi - ba’zida stollarning joylashuvi kabi eng oddiy tafsilotlar nazariyadan ko‘ra ko‘proq ma’lumot beradi. Jonli baholarni eshitish uchun o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida so‘rovnomalar o‘tkazildi. Adabiyotlar tahlili mavzuning ilmiy maydonda qanday rivojlanayotganini ko‘rishga yordam berdi. Bundan tashqari, haqiqiy tayyorgarlik darajasini va o‘zgarishlar dinamikasini baholash uchun kichik o‘yin mahorati testlaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, stol tennisi koordinatsiyani, reaksiya tezligini, diqqatni, periferik ko‘rishni rivojlantiradi, shuningdek, stressni kamaytirishga yordam beradi. Ilmiy adabiyotlarda ushbu sport turining yuqori universalligi, turli tayyorgarlik

darajalariga moslashish imkoniyati va nofilologik oliy o‘quv yurtlarining o‘quv rejalariga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi qayd etilgan.

Shunga qaramay, adabiyotlarda bir qator qiyinchiliklar ham ko‘rsatilgan:

- o‘quv soatlarining cheklanganligi;
- asbob-uskunalar yetishmasligi;
- nomutaxassislik yo‘nalishlari talabalarining motivatsiyasi pastligi;
- oliy o‘quv yurtlari uchun maxsus uslubiy qo‘llanmalarning yo‘qligi.

Tadqiqot metodologiyasi nashrlarni tahlil qilish, o‘quv jarayonini kuzatish, o‘qituvchilar bilan suhbatlar, talabalar bilan so‘rovlar o‘tkazish, ularning jismoniy va o‘yin ko‘nikmalarini sinab ko‘rishni o‘z ichiga olgan. Tadqiqotda muammolarni aniqlash va amaliy tavsiyalarni shakllantirish uchun kompleks yondashuvdan foydalanildi.

Natijalar. O‘tkazilgan tadqiqot nofilologik oliy ta’lim muassasalarida stol tennisini o‘qitishda yuzaga keladigan muammolarni tizimlashtirish imkonini berdi.

1. Tashkiliy cheklovlar:

- Stol tennisi uchun moslashtirilgan sport zallarining yo‘qligi.
- Cheklangan miqdordagi stollar va jihozlar.
- Mashg‘ulotlarni boshqa sport turlari bilan almashtirib turish, bu esa mashg‘ulot samaradorligini pasaytiradi.

2. Metodik qiyinchiliklar:

- Tayyorlangan o‘qituvchilarning yetishmasligi.
- Tayyorgarlik darajasi bir xil bo‘lgan guruhlarni shakllantirishning murakkabligi.
- Moslashtirilgan dasturlar va o‘quv materiallarining yetishmasligi.

3. Motivatsion muammolar:

- Talabalarning faolligi past.
- Intizomni rasmiy deb qabul qilish.
- O‘yin yoki musobaqa stimullarining yo‘qligi.

4. Texnik muammolar:

- Maydonning cheklanganligi to‘p kiritish va uzoq masofali zarbalarni to‘liq bajara olmaslikka olib keladi.
- stollar soni kam bo‘lganda juftlik o‘yinini amalga oshirishning qiyinligi.

To‘plangan ma’lumotlar yetarlicha aniq chiqdi. Asosiy to‘siqlar - asbob-uskunalarning yetishmasligi, o‘qituvchilarning bir qismining tayyor emasligi, vaqtning cheklanganligi va talabalarning zaif motivatsiyasi. Shu bilan birga, stol tennisi turli sharoitlarga juda yaxshi moslashishi va to‘g‘ri uzatilganda barqaror qiziqish uyg‘otishi aniqlandi. Kichik tashkiliy takomillashtirishlar,

o‘yin elementlari, raqamli materiallar va individual yondashuv ta’limning faolligi va sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Ularning muhokamasi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, asosiy narsa infratuzilma emas, balki tizimning moslashuvchanligi bo‘lib qolmoqda. Hatto joy cheklangan joylarda ham o‘qitishning samarali modelini tuzish mumkin - yig‘ma stollar, modulli jadval, metodikaning oddiy tuzatishlari stol tennisini umumiy o‘quv ritmiga "joylashtirish" imkonini beradi. Shu bilan birga, psixologik xususiyatlarni hisobga olish muhim: talabalar erkin muhitda va o‘z sur’atlarida rivojlanish imkoniyati mavjud bo‘lganda ko‘proq kirishadilar.

Stol tennisiga o‘rgatish samaradorligini oshirish uchun sanab o‘tilgan muammolarni kompleks hal etish zarur.

Tashkiliy choralar:

- xona konfiguratsiyasini tez o‘zgartirish imkonini beruvchi yig‘ma stollardan foydalanish;
- moslashuvchan jadvalni joriy etish;
- mavjud zallar ichida kichik maxsus zonalar tashkil etish.

Metodik chora-tadbirlar:

- o‘qituvchilarning malakasini oshirish;
- moslashtirilgan materiallar va dasturlarni ishlab chiqish;
- raqamli texnologiyalar - videotrenajyorlar, texnikalar tahlili, onlayn kurslardan foydalanish.

Motivatsiya choralari:

- muntazam mini-turnirlar, reytinglar, jamoaviy musobaqalar;
- o‘yin vaziyatlarini o‘qitishga integratsiyalash;
- talabaning individual rivojlanish trayektoriyalarini shakllantirish.

Texnik choralar:

- katta joy talab qilmaydigan mashqlarni ishlab chiqish;
- usul texnikasi va qisqa o‘yinga urg‘u berish;
- surishni mashq qilish uchun trenajyorlardan foydalanish.

Tadqiqotni to‘ldiruvchi jadval va diagrammalar quyida keltirilgan.

1-jadval

Stol tennisini o‘rgatishdagi asosiy muammolar

Muammo	Yaqqollik darajasi (1-10)
Tashkiliy	8
Metodik	7
Motivatsion	6
Texnik	5

Keyingi tahlillar jarayonida nofilologik oliy ta’lim muassasalarida stol tennisini o‘qitish samaradorligiga ta’sir qiluvchi qo‘shimcha jihatlar aniqlandi. Ular orasida psixologik omillar, o‘quv guruhlarining ijtimoiy dinamikasi va asosiy mutaxassislik bo‘yicha o‘quv yuklamasining talabalar faolligiga ta’siri alohida ajralib turadi.

2-jadval

Stol tennisini o‘rgatishdagi asosiy uammolar

Omil	Samaradorlikka ta’siri (1-10)
Psixologik qulaylik	7
Ijtimoiy jalb etilganlik	8
O‘quv yuklamasi	6
Moddiy-texnik shartlar	9

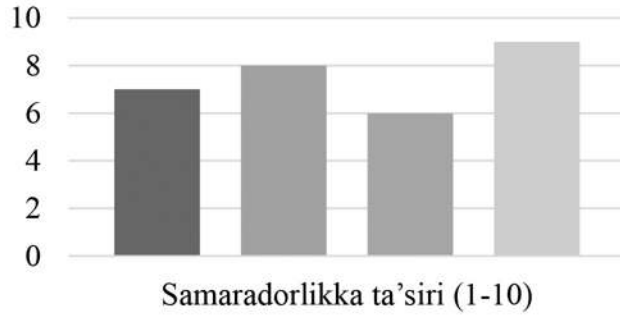

1-rasm. Ta’lim samaradorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar

Psixologik jihatlar.

Dars jarayonida talabaning psixologik qulayligi muhim rol o‘ynaydi. Ko‘pgina talabalar sport tajribasining yo‘qligi sababli noqulaylikni his qiladilar, bu esa motivatsiya va faollikni pasaytiradi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, o‘yin razminkalari, juftlik topshiriqlari va o‘zaro hamkorlik mashqlarini joriy etish keskinlikni kamaytirishga va do‘stona muhit yaratishga yordam beradi.

Ijtimoiy dinamika.

Stol tennisi ijtimoiy faoliyat turi hisoblanadi - o‘yinchilar o‘rtasidagi aloqa muqarrar. Agar talabalar barqaror o‘yin juftliklari yoki mini-guruhlarni shakllantirishga muvaffaq bo‘lsalar, mashg‘ulotlarga ko‘proq kirishishlari kuzatildi. Musobaqaviy tarkibiy qism ham ijtimoiy faollikni kuchaytiradi.

O‘quv yuklamasining ta’siri.

Nomutaxassislik talabalarining o‘quv yuklamasi ko‘pincha yuqori bo‘ladi. Bu davomatni pasaytiradi va muntazam mashg‘ulotlar imkoniyatini cheklaydi. Eng yaxshi natijalarni o‘qituvchilar moslashuvchan usullarni qo‘llaydigan guruhlar ko‘rsatadi: onlayn maslahatlar, video materiallar, masofaviy topshiriqlar.

Natijalarning qo‘shimcha jadvallari.

Quyida tadqiqotning qo‘shimcha ma’lumotlari keltirilgan.

Xulosalar. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, nofilologik oliy ta’lim muassasalarida stol tennisiga o‘qitishni kompleks yondashuv asosida sezilarli darajada kuchaytirish mumkin. Bunda nafaqat tashkiliy va uslubiy jihatlar, balki psixologik, ijtimoiy va yuklama omillari ham muhim rol o‘ynaydi.

Bundan tashqari, aytish mumkinki, OTMlarda stol tennisiga o‘rgatishda talabalarning psixologiyasi, strategiyasi, ko‘nikma va malakalariga ta’sir ko‘rsatadigan usullar qo‘llaniladi. Ular quyidagicha bayon etiladi:

1. Do‘stona muhitni yaratish va talabalarning psixologik to‘siqlarini kamaytirish orqali ta’lim samaradorligi oshadi.

2. Ijtimoiy faollik o‘yin ko‘nikmalarini muvaffaqiyatli o‘zlashtirishning asosiy omillaridan biridir.

3. O‘quv jarayonining moslashuvchanligi, masofaviy elementlar va videomateriallarning kiritilishi mashg‘ulotlarning qulayligini oshiradi.

4. Dasturlarni oliy ta’lim muassasasi sharoitiga kompleks moslashtirish resurslar cheklangan sharoitda ham natijalarni yaxshilash imkonini beradi.

Shunday qilib, stol tennisi talabalarning umumiy harakat faolligini oshirish va ularda sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish vositasi sifatida yuqori salohiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Баранов В.П. Развитие координационных способностей у студентов в процессе занятий настольным теннисом // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2020. – №4. – С. 45–48.

2. Гаврилова Н.К. Организационные особенности проведения учебных занятий по игровым видам спорта в вузах непрофильной направленности // Современная педагогика. – 2019. – №7. – С. 112–118.

3. Долгов Е.Н. Психологические факторы вовлеченности студентов в занятия физической культурой. – СПб.: Литера, 2021.

4. Muxammadiyev K.B. Jismoniy tarbiya va sport. (Darslik). - T.: «Innovatsion rivojlanish nashrivot-matbaa uyi», 2024, 328 b.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

«МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ»

№ 2

Нөкис — 2026

Басып шығыўға жуўапкер:

А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:

А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:

П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәнзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшеси, 179[а] жай
Тел.: +998 61 224-01-34, факс: ***+998 61 224-23-00***
e-mail: uzniipnkkf@umail.uz,
mugallim-pednauk@umail.uz
www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz
www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жәрияланған мақалалардан алынған үзиндилер «Мугаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеминдеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледи. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 04.03.2026. Форматы 70x100$^{1}/_{8}$
«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.
Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нусқасы _____ Буйыртпа №